

Структури
повсякденності

серія заснована
у 2008 р.

ПАРИТЕТИ
УКРАЇНИ

Ольга Коляструк

Інтелігенція УСРР у 1920-ті роки: повсякденне життя

Харків
«Раритети України»
2015

[https://doi.org/10.31652/94\(477\)192-058.237:394-1-404](https://doi.org/10.31652/94(477)192-058.237:394-1-404)

УДК 94(477)“192”-058.237:394

ББК 63.3(4Укр)612

ISBN 978-966-2408-04-1

к 62 **Ольга Коляструк. Інтелігенція УСРР у 1920-ті роки: повсякденне життя /**
Відповідальний редактор В. М. Даниленко / Друге видання. — Х.: Раритети України,
2015. — 404 с. — (Структури повсякденності)

РЕКОМЕНДОВАНО ДО ДРУКУ

Вченою радою Вінницького державного педагогічного університету
ім. М.М.Коцюбинського (протокол №9 від 17 березня 2010 р.)

РЕЦЕНЗЕНТИ:

Касьянов Г.В., доктор історичних наук, професор
Кульчицький С.В., доктор історичних наук, професор
Легун Ю.В., доктор історичних наук, професор

ВІДПОВІДАЛЬНИЙ РЕДАКТОР:

Даниленко В.М., доктор історичних наук, професор,
член-кореспондент НАН України,
заслужений діяч науки і техніки України

У монографії висвітлюється повсякденне життя вітчизняної інтелігенції в 20-ті рр. ХХ ст. Аналізується більшовицька ідеологічна програма стосовно взаємин зі старою (сформованою до революції) інтелігенцією, спрямована на її приборкання і використання для досягнення цілей соціалістичної реконструкції, та заходи по вихованню нової генерації інтелігентів. На підставі різноманітних документів простежено реакції інтелігентів на соціальну політику радянської влади, їх повсякденні життєві практики в умовах переходу від традиційно усталеної повсякденності до життєдіяльності за екстремальних і екстраординарних умов, розкрито способи адаптації та конформізації інтелігенції, прояви мімікрії й опірності в її середовищі, а також її роль у виробленні і засвоєнні норм радянського способу життя.

Для науковців, викладачів, студентів, всіх, хто цікавиться проблемами вітчизняної історії та культури.

© Коляструк О.А., текст
© Тарасов В.В., обкладинка

УДК 94(477)“192”-058.237:394
ББК 63.3(4Укр)612
ISBN 978-966-2408-04-1

ЗМІСТ

<i>Вступ</i>	7
<i>Розділ I.</i>	
Теоретичні проблеми історії повсякденності в сучасній історичній науці	23
1.1. Повсякденність: проблема наукової термінології й окресленості в сучасній гуманітаристиці	23
1.2. Становлення історії повсякденності як новітнього дослідницького напрямку в світовій історичній науці	47
1.3. Історія повсякденності в сучасній Росії та Україні	72
1.4. Методологічні підходи і проблеми у вивченні повсякдення	101
<i>Розділ II.</i>	
Стан історичного осмислення феномену повсякденного життя вітчизняної інтелігенції в радянській Україні 1920-х рр.	125
2.1. Висвітлення повсякденного життя інтелігенції неспівської доби у працях радянських істориків	125
2.2. Сучасна російська історіографія про побутування інтелігенції за умов утвердження і становлення радянської влади	141
2.3. Українські історики про щоденне життя вітчизняної інтелігенції у ранньорадянський період	160
<i>Розділ III.</i>	
Реалії життя інтелігенції УСРР 1920-х рр.: від нормативної до екстремальної повсякденності	179
3.1. Програмні ідеї партії більшовиків по організації нового способу життя інтелігенції в соціалістичному суспільстві	179
3.2. Реформування виробничої діяльності інтелігенції та модифікація її трудового повсякдення	203
3.3. Радянські соціальні гарантії для інтелігенції	261
3.4. Конфлікт житлової площі і життєвого простору	277
3.5. Сімейні й особисті цінності інтелігента у контексті нових суспільних норм	297
<i>Висновки</i>	327
<i>Примітки і посилання</i>	333
<i>Іменний покажчик</i>	389
<i>Список скорочень та аббревіатур</i>	399
<i>Серія «Структури повсякденності»</i>	401

Вступ

На сучасному етапі історична наука потужно збільшила інтерес до суб'єктивної сторони минулого, серед питомих ознак цієї тенденції — зростання інтересу до буденного життя суспільства й особи. Ще донедавна повсякдення мали за незначущу сферу, оскільки в ній зазвичай не відбувалось нічого надзвичайного, виключного, особливого. Повсякденність сприймали суто як сферу рутинних, звичних, одноманітно повторюваних з дня у день малих дій і вчинків, зрозумілих і доступних, виконуваних майже автоматично, без спеціального напруження свідомості і рефлексії. Склався стереотип: оскільки ця сторона життя суспільства протікає поза офіційними, громадськими й державними інститутами, не має публічного значення, то вона не є вартісною, нею можна знехтувати як малою величиною, що істотно не спричиняється на дії соціальних інститутів і механізми їх суспільної взаємодії. Втім, цілком очевидно, що чим би не займалася людина (з огляду на переконання, світоглядні пріоритети, професійну зайнятість, громадське покликання, науковий чи творчий інтерес, хобі тощо), вона починається в буденності і до неї повертається. У просторі звичного, досвідного світу виникають і розквітають усі інші світи. Кожна людина (пересічний громадянин чи політичний діяч) відбувається у щоденній практиці, в ній вона виявляє свою сутність, в ній вона соціалізується з усіма своїми знаннями, досвідом, намірами, талантами. У повсякденному житті в такий спосіб відбувається апробація і адаптація політичних ідей і програм, планів і проєктів, задумів і мрій. З огляду на це, повсякденність — справді «смысловий універсум» (за А.Шюцом), крізь який можна зрозуміти людину, її суть та історію. Повсякденність є обов'язковим і невід'ємним підґрунтям соціалізації людини. Для соціальних істориків вона постає у функціонуванні суспільства як «природ-

на», «самоочевидна умова людської діяльності» [1]. Без вивчення механізмів щоденного буття людини не можливе адекватне розуміння не тільки її приватної сфери, а й суспільного життя в цілому. Суспільство — це не просто сукупність індивідів, груп чи верств, це система загальноприйнятих ними стосунків, вироблення яких хоч і відбувається на індивідуальному рівні, передбачає суспільну адаптацію з урахуванням державної політики та ідеології, національно-культурних традицій, а також щоденних життєвих практик.

Справді, кожне суспільство, кожна нація, кожна країна має не тільки політичну, економічну, національну, культурну історію. Багатогранною і багаторівневою є соціальна історія, одним з її виявів є повсякденне життя. Будь-яка сфера людської життєдіяльності невід’ємна від щодення. Висока політика і дипломатія, торгівля й економіка, мистецтво і мода, релігія й освіта, воєнна справа й етнічна культура — все вплетене в мережу повсякденності. Для всіх є очевидним, що повсякденність в історії завжди була, є й буде, вона не може зникнути, кудись подітися, випасти з історичного буття ні окремої людини, ні суспільства чи народу, епохи. Повсякденність є канвою всіх наших справ, великих і малих, приватних і громадських. Тільки в одних випадках її плетиво сховане за політичними (соціальними, класовими, конфесійними, етнічними) гаслами, в інших розфарбоване спеціальними (економічними, фінансовими, ринковими, мистецькими) барвами; нерідко буденні мережива правлять за каркас окремих галузей юриспруденції (як у кримінальному або сімейному праві, наприклад) чи медицини (у психіатрії, найтиповіше); годі й говорити про етично-моральні візерунки буденності та строкаті каскади її естетики (в архітектурі, мистецтві, моді, рекламі). За такої широкої представленості повсякденність не могла не потрапляти до поля історичного якщо не аналізу, то коментарю, а частіше, розлогого й добросовісного опису в працях багатьох істориків. Щоденне життя не оминали ні фахівці-історики, ні аматори, ні історичні романисти і публіцисти; навіть літописці (хроністи) і, звісно, журналісти (хронікери) звертались до буденного, щоб краще подати відомості про щось екстраординарне, унікальне, надзвичайне, незвичне.

Втім незаперечність повсякденності не гарантувала їй повноправності як науковому об’єкту, радше навпаки — її очевидність позбавляла істориків необхідності аналізувати, оцінювати, замислюватись. Ще зовсім недавно рівноправне розташування понять «історія» і «повсякденність» було неможливим. Оскільки історія як певний процес, що складається з

«епох» розвитку людства, і як наука, що репрезентує результат глобальних узагальнень «наукової свідомості», з одного боку, та звичайне життя, реальний життєвий світ щоденності, з іншого, були розведені врізнібіч і протиставлені одне одному.

В українській історіографії лише останнього десятиліття з'явилися спеціальні дослідження істориків з проблематики повсякдення, в актуалізації світу буденності належне треба віддати також вітчизняним філософам, культурологам, соціологам. Натомість у Франції, Німеччині, Італії, США, Великій Британії, Швеції самостійний спеціальний напрям наукових студій — історія повсякденності — визначився і легітимізувався впродовж ХХ ст., нині набув незаперечного визнання, пройшовши шлях від першого покоління французької школи «Анналів» до «Нової історичної науки». У пострадянських і постсоціалістичних країнах (передусім, в Росії, Білорусі, Болгарії, Польщі) історики стали виокремлювати повсякденність як самостійний предмет дослідження наприкінці минулого століття.

Загальний історіографічний аналіз дозволяє стверджувати дві важливі закономірності у формуванні історії повсякденності. По-перше, в усіх країнах напрям склався як відповідь на кризу традиційних концепцій і методологій. По-друге, коло наукової проблематики повсякдення вимальовувалось з позицій протиставлення існуючих підходів і поглядів на історію. Історії повсякденності не тільки довелося виборювати право на існування, а й доводити самодостатність і важливість об'єкту дослідження. Можна додати, що крім зневаження повсякденність потерпала ще й від упередженості, її звинувачували у нівелюванні особистості, бо не публічна буденність справді не потребує від людини звітності, відповідальності, включеності. Відомий радянський антикознавець Г.С. Кнабе відзначав, що повсякденність через її зрозумілість, непомітність, навіть банальність і посередність традиційні історики відносили до так званої закритої сфери, протиставляючи відкритій — теренам високої культури [2]. «Непримітна і неприваблива протилежність високих форм людського самовираження» [3] у кращому разі сприймалась як фонове забезпечення «великої історії» чи «історії великих», їй відмовляли в самостійності й не визнавали за нею необхідності в історичному процесі. Але цілком очевидно, що хоч буденність і протистоїть офіційній версії історії та політиці, вона не є позаісторичною.

Практика зневажання світу повсякдення у західній історичній традиції, вочевидь, започаткувалось ще в еллінській античності. Адже відтоді

західна історія вибудовує модель такого типу спільноти, що заснований, по-перше, на індивідуалізації особи, і, по-друге, на калькуляції інтересів і рівному співвідношенні сил. Саме у Греції започаткувались такі норми соціалізації. Колискою еллінського полісного суспільства є майдан, агора, як осереддя і символ соціального простору, як політичний, торговий і сакральний центр водночас. Полісна громадянська єдність і відповідальність виростає з публічності, вона також є результатом владних стосунків і зводиться до впорядкування посередництвом кодексів і угод, тобто норм і обмежень. Отже, західний індивід формується в просторі агори як публічному, тобто відкритому, спільному, громадському просторі і його суб'єктивність підпорядкована законам єдності, що задаються публічністю, тобто сформована соціальними практиками [4].

Визначаючи необхідні умови набуття людиною своєї самості, Аристотель наполягав на встановленні дистанції між «Я» та іншими, між «Я» і світом суцього. Лише простір публічності, у такому разі, створював можливість ідентифікації, забезпечував свободу суб'єкта, здійснювану у небайдужому баченні (спостереженні) і вільному говорінні (висловленні, судженні).

Натомість повсякденності випадало бути галуззю стереотипізації публічності. У ній реалізована в публічному просторі свобода суб'єкта набувала анонімного характеру загальноприйнятої норми, не обговорюваної умови здійснення свободи. Без цього входження умов суб'єктності у плоть культури, як відзначав пізніше Б. Вальденфельс, не можливе життя у визначених межах, зі звичними навичками і правилами, традиціями та інститутами. У цьому, на його думку, і є сенс «оповсякденювання» життя, в якому публічний простір свободи і звичайне життя підтягуються один до одного.

Оскільки у звичному (повсякденному) опозиція «Я — інший» взагалі втрачає свою доцільність, не є виправданою, то для особистості світ, що «байдужий» до неї, має сумнівну цінність. Звідси й витікає зневажання повсякденності, побуту, приватного світу дому як тієї сфери, яка розмиває воління, розсіює суб'єктивність. Уже в античності цей факт знаходить своє вираження в протиставленні людини як громадянина (*polites*) і приватної особи, господаря дому (*idiotes*), протиставленні, що утверджує пріоритет і значимість першого на противагу другому. У просторі дому суспільні кодекси не те щоб зовсім втрачають свою силу, але істотно послаблюються. Дім, приватне життя, світ повсякденних турбот — це свого роду укриття

від всепроникного світла публічності. Тут людина якоюсь мірою втікає від необхідності «стояти і вистояти», чинячи опір зовнішнім, владним силам і формуючись під їх впливом [5]. Водночас, оскільки людина немислима без дому (неможливо «струсити пил» повсякденності з ніг раз і назавжди), то в західній культурі склався двоїстий підхід до повсякденності, певна поблажливість до наявності цієї сфери буття.

У середньовіччі повсякденність набула ще більшої нігілізації через ряд причин. По-перше, щоденне життя жодною мірою не підлягало сакральній легітимації (земне — мить, небесне — вічність), навіть більше: буденний гріховний світ загрожував духовній довершеності, заважав сходженню до божественних істин. По-друге, повторювана зрозумілість повсякдення, її банальність, позірна нескладність і доступність стали тлумачитись як вульгарність (*vulgate* — простонародний) на противагу і вищому таїнству життя, і когнітивним принципам схоластичної науки.

У добу Відродження з її ідеальним антропоцентризмом і титанізмом повсякденність, така невиліковна від буденних дріб'язкових турбот, не позбавлена бруду стосунків і нищості вчинків і дій пересічної людини, остаточно набула окреслень закритої сфери, і була протиставлена відкритій — теренам високої культури [6].

З огляду на вище означені причини повсякденність стала трактуватись класичною філософською традицією Заходу як анонімно-усереднений модус соціальності, як несправжня сфера людського буття, тому тема повсякденності посіла периферійне місце в системі класичного філософського знання, набула в ньому маргінального характеру. Відповідно, в гуманітарних науках не було сформовано зацікавленості до буденного, в тому числі й в історії. У межах класичних підходів соціального пізнання (представлених, зокрема, марксизмом, фрейдизмом, структурним функціоналізмом) повсякденність вважалась за нижчу реальність. Вона тлумачилась лише як фон або ж зовнішня поверхня (завіса), за якою лежить справжня реальність, а саме: економічні зв'язки і стосунки в марксизмі, «воно» у фрейдизмі, визначальні для людської поведінки і світосприйняття стійкі структури у структурному функціоналізмі.

Чи не вперше в історії культури непоказне повсякденне життя на подіум особливої цінності піднесли у XVII ст. «малі» голландці своїм побутовим малюванням. Голландські жанристи малювали безтурботне життя, хоча країна щойно вивільнилась з-під іспанського панування, воювала з Англією, по-

терпала, як і в усі інші часи, від чуми та інших пошестей. В їх картинах немає виплеканого ідеалу і змістової домінанти: все рівноцінне за значенням. Життя людей і речей — справжній потік життя. Справа саме в ньому, а не у конкретних подіях, що його складають. Пензлем «малих» голландців був створений масовий реалістичний повсякденний автопортрет цілого народу, котрий самовиразився не через ототожнення з визначними подіями, а через свій і тільки конкретно свій — без відсилань до міфічних архетипів і історичних взірців — образ і уклад. Такий демократизм був результатом глибокої національної самоповаги молодого нації і, водночас, великої гордині [7]. Варто додати — самодостатності, самоідентифікації. Цілі альбоми XVII ст. списані типами — це переліки, класифікації, що, по суті, є знаком позитивістського міркування, «обмацування» світу (емпіричне дослідництво), поіменовування явищ і предметів. У голландців багато ринків, комор, кухонь, їжі. Кухня — круговорот буття, перехрестя життя, не більше (але й не менше!).

Століттям пізніше великий енциклопедист і просвітник Ж.-Ж. Руссо влучно резюмував: «Потрібно бути великим філософом, щоб одного разу помітити те, що бачиш щодня». Філософи-просвітники на чолі з Д.Дідро у першому наближенні зрозуміли, що існує залежність між технологіями виробництва і типом панівної в суспільстві думки, Гегель розглядав людську діяльність не тільки як духовну, але й трудову.

Отже, у класичній і некласичній філософії повсякденне не було предметом дослідження, оцінювалося, за рідкісним виключенням, негативно-критично. За повсякденням закріпився статус «низької», профанної царини діяльності, «доморощеної мудрості» — невиразної, дилетантської, некритичної свідомості, на протигагу ясній, спеціалізованій, методичній (Платон, Кант, Гегель, Маркс та ін.). М.Бердяєв, А.Камю, Г.Маркузе, Е.Муньє, Ф.Ніцше, Х.Ортега-і-Гассет, Е.Фромм, М.Хайдеггер, О.Шпенглер, К.Ясперс та ін. ототожнювали повсякденне з «масовим», обивательським і розглядали його під знаком культурного занепаду, як спорожніле.

Повсякденність — це та сфера суспільного життя, що не тільки пізно виокремилася, але й пізно утворила у мові сферу значень. Поняття «повсякденність» стали вживати в Європі з переходом до сучасного, модерного суспільства (на думку російського дослідника Б.В.Дубіна, першим про «новий героїзм повсякденного життя» — у порівнянні зі становим героїзмом аристократії, традиційними нормами двобою, війни — у середині XIX ст. загово-

рив Ш.Бодлер) [8]. Саме в середині XIX ст. — до епохи «загибелі богів» і «повстання мас» — семантична галузь повсякденного стала оформлюватися у системі ціннісних протиставлень з аристократичним (ієрархічно-високим), офіційним (державним), інституціоналізованим, святковим тощо. Повсякденне тлумачили як сферу позаієрархічної поведінки, де немає соціальної конкуренції та соціального порівняння, де акцент робиться на стосунках взаємності і довіри, в основі яких — не влада, а вплив, авторитет. Повсякденне, передусім, пов'язане з малими інститутами (сім'ї, дружби, сусідства), хоча ними не вичерпується. Повсякденність — це сфера життя і діяльності людини як такої, соціально зрілої особи, будь-кого і кожного. У цьому сенсі повсякденність — продукт диференціації різних галузей соціального життя, і водночас, такий план колективного існування й уяви, де проблеми і конфлікти соціальної диференціації по можливості опосередковуються, нівелюються.

Сьогоднішнє жваве зацікавлення повсякденням не обмежується лише його описом, констатацією його фактичності, йдеться про розкриття його структури і смислів, проведення аналізу буденності як чинної складової історичного минулого. Загострена цікавість до повсякденності сьогодні — ознака зміни парадигм, зламу, що супроводжується критикою глобальних пояснювальних схем, глобальних соціальних і культурних проєктів, прагненням до пошуку нових засад історичної науки, спротив проти репресивності класичної науки, класичних соціальних інститутів, підвищеною цікавістю до культурної плоти історії [9]. Директор Сорбонського Центру досліджень повсякденного життя М. Маффесолі трактує піднесену увагу до повсякденності як ознаку обвалу великих пояснювальних схем минулого [10]. Для нього історія повсякденного життя лежить навіть поза тим, що традиційно називають соціальними стосунками. Він пропонує вийти за інституційні межі і шукати опертя у тому, що у класичній науці розглядалось як зневажливо мале.

Повсякденність, вочевидь, в європейській культурі другої половини XX ст. набула нової якості під впливом науково-технічного прогресу. Повсякденне життя об'єктивно почало претендувати на високу культурну значущість, висуватися на авансцену суспільного життя, знаходитися у центрі суспільної уваги.

Увага вітчизняних істориків до щоденного життя радянського суспільства спонукана зломом повсякденного життєвого укладу величезної кіль-

кості людей, що стався внаслідок розпаду СРСР. Водночас норми колишньої, радянської повсякденності не подолані революційними змінами суспільного і державного ладу, вони в різних проявах і дозах продовжують визначати поведінку людей, їх вибір, впливають на ціннісні орієнтири. По-друге, концепції модернізму чи тоталітаризму, у межах яких відтворювалось радянське минуле, не надали вичерпного пояснення феномену історії країни Рад. Пануючий від здобуття самостійності України державницький підхід у національній історії донедавна також залишав на узбіччі історичної аналітики повсякденні реалії. Нині починає утверджуватись розуміння того, що хід історії залежить не тільки від «великої політики», а й повсякденних практик пересічних людей. Тому подальше зневажання «негласливою» сферою життя не виправдане.

Нині гуманітарії визнають необхідність і важливість врахування повсякденності. Людське життя різноманітне у плані прожитого досвіду: це незвичні, разові події або повторювані і звичні, ледь цікаві і пріоритетні за значенням, «близькі» і «далекі». Розв'язання завдань чи ситуацій, що виникають на людському шляху, вимагає різних зусиль. При цьому людина не може жити в постійному напруженні, постійно проблематизувати і рефлексивно відстежувати свої вчинки. Люди зацікавлені в тому, щоб, впорядковуючи досвід, економити сили. Іншими словами, має бути така сфера досвіду і такий режим життя, що не вимагатимуть регулярної рефлексії, де життя протікає плавно — у руслі зрозумілості, несуперечливості і звичності. Саме буденність складає підстави стабільності людського життя, повсякденне сприймається як норма реальності.

Повсякдення для всіх включає, передусім, комунікативні практики (правила і схеми взаємодії, рольову ідентифікацію), значення тілесно-побутових практик і взаємодії з їх приводу. Абсолютними «межами» повсякдення як колективно не проблемної сфери життя виступає стан і доступність основних систем життєзабезпечення, за її межами людина не спроможна формувати світ звичного [11].

Для нас є звичним сприймати життя як незалежну від нас фактичність — світ об'єктивних обставин, умов існування. «Світ» нашого життя, життєвий світ, зазвичай вповні забезпечує наші потреби у сенсі, задаючи зв'язність, порядок і мету. У життєвому світі явлені всі об'єкти і стосунки, поза якими нормальне протікання життя і не мислиться: об'єкти і зв'язки, що стосуються нашої діяльності, ми самі з нашими претензіями, інші з їхніми статусами

у наших очах, звичні для нас соціальні ролі і маски, наші уявлення про даність нам фізичного космосу, життя і долі. «Важливе місце в соціальному запасі знань займає знання рецептів, тобто знання, що зводиться до практичної компетентності в буденних справах, а також знання рецептів, пов'язане з людськими взаємодіями, значна частина соціального запасу знань являє собою рецепти розв'язання повсякденних проблем» [12].

Повсякдення — це зона стійкості людського життя, вона є місцем продукування реальності, що характеризується звичністю і неproblemністю. Навіть коли нормальний перебіг життя руйнується, досвід повсякденності підказує шляхи адаптації до нових умов. Розміщення нового досвіду в категоріальній структурі «минулого» і «стійкого» здійснюється за допомогою пам'яті, рефлексії, механізмів уподібнення, розрізнювання, типізації. Типізація і типологічне розуміння — основні структуроутворюючі матриці складання повсякдення. Стереотипні дії, автоматизм є кінцевим виразом типізації. Світ повсякдення слід розуміти як результат поєднання зусиль індивідів у виробленні значень досвіду, зумовлений соціальними механізмами їх екстерналізації, а не як середньоарифметичне або детермінацію індивідуального загальним.

Позитивні ціннісні конотації пов'язані з такими значеннями повсякденного, як «загальноприйняте», «тверезе», «природне», «практичне» на противагу «спеціальному», «абстрактному», «езотеричному». Повсякденність являє собою той фундамент, на якому будується все інше. Без вивчення повсякдення, вочевидь, неможливо відтворити і зрозуміти минуле. Методологічний підхід історії повсякденності передбачає необхідність дослідження двох типів реальності: реальності як такої та уявлень про неї людей. Ж.Ле Гофф вважає, що картина історичної дійсності має бути доповнена її «суб'єктивним образом». Сама природа об'єкту, який досліджує історія повсякденності, наче «зсередини» змінює ставлення дослідника до того, що він знає, до самої ідеї пізнання соціального світу. Сам дослідник відчуває себе безпосередньо включеним до живого історичного ланцюга і бере на себе відповідальність за діяння попередників і сучасників. Якщо досліджувати радянську історію з точки зору повсякденності, то виявиться, що більшовицькі теоретики не прилетіли з Місяця, що сталінізм породжувався і зміцнювався у «теплій плоті» повсякденного існування. За «монотеїзмом» соціалістичної ідеології також крилась множинність мислительних і мовних практик, альтернативних цінностей, передусім цін-

ностей традиційного суспільства. Тоді, ймовірно, виникає розуміння того, що біди нашого суспільства пов'язані не з діями втаємниченого ворога, а з мутаціями в клітинках цивілізації, що історія повторюється тому, що не змінюємося ми самі, що за ідеологією насилля над повсякденністю стоїть своя повсякденність.

Усвідомлення в сучасній гуманітаристиці повсякденності як особливо значимої сфери, з одного боку, почасти повертає їй втрачений статус, і водночас показує в ній соціальний і етичний вимір. Дослідник повсякденності вбачає своє покликання в тому, щоб охороняти і вивчати звичайне життя людей, орієнтуючи політиків на те, щоб рахуватися з ним [13].

Звичайно, існували і продовжують існувати різновиди соціального пізнання, безпосередньо не пов'язані з вивченням світу повсякденності. Однак з огляду на методологію пізнання важливим залишається питання про зіставлення соціального знання з первинними значеннями у складному космосі людських діяльностей. Ми повинні завжди повертатися до «забутої людини», чиї почуття, уявлення і діяльність лежать в основі руху будь-якої соціальної системи. Дослідники повсякденності інтегрують різні види позанаукового соціального знання, проливаючи світло на всі ці уламки і фрагменти, банальності і вульгарності, котрі і складають сенс існування. З'ясовується, між тим, що в новому матеріалі і новою мовою виражена стара ідея: маси справді є рушійною силою історії, але мотивує їх діяльність зовсім не правильна теорія. Навпаки, звичайний досвід — ось локомотив людської історії. Це — галузь, де факти, повторюючись, перетворюються в структури, де виникає сподівання на новачію і водночас забезпечується стабільність соціального функціонування.

А.Хеллер трактує повсякденність вона як сферу «реальності в собі», що складається, по-перше, з правил і норм звичайної мови та її вжитку; по-друге, з правил і вказівок для використання і маніпуляції об'єктами, передусім, створених руками людини; по-третє, з правил і норм людського спілкування, так званих звичаїв [14]. Ці правила і норми взаємопов'язані, оскільки створюють необхідний зміст лише у контексті одного з одним. А. Хеллер, розмірковуючи про соціальні проблеми новітнього часу, чітко сформулювала тезу про одну з провідних константних особливостей цієї культури: «революція не може бути політичною або економічною, а

може бути лише революцією повсякденного життя» [15]. Таким чином, повсякденність, саме як засада будь-яких життєвих актів і окремої людини, і окремої культури, не може залишитися поза увагою напряму соціальної історії [16].

Тема повсякденності є наскрізною для усіх гуманітарних наук, але її осмислення у кожній науковій галузі має свою оптику і, відповідно, кут аналізу, свої методи дослідження і джерельну базу. Аналіз повсякденності ускладнюється й тим, що люди живуть у повсякденному світі і вважають, що знають його і можуть судити про нього. Але тут приховується небезпека, бо те, що ми вважаємо відомим і найближчим для нас, виявляється (як феномен) зовсім незбагненим і невідомим, як казав Гегель, «знайоме, саме тому, що воно знайоме, залишається непізнаним».

Особливого значення набуває історія повсякдення для розуміння переломних епох, коли відбувається перехід до нових норм і стандартів життя або формується культура опору / конформізму нав'язуванням цінностям, відповідно вдосконалюються / дисгармонізуються вже усталені структури повсякденності. Саме в таких умовах найчастіше зміщуються акценти зі стандартного, поширеного, усталеного — до особливого, одиничного, унікального, що теж є чинником історичного процесу. Історика повсякденності цікавить, як люди самі оцінюють своє життя, самих себе, як вони співвідносять себе з імперативами суспільства і до яких вчинків і дій спроможні за пропонованих обставин.

1920-ті рр. у свідомості пересічного українського історика зазвичай асоціюються з новою економічною політикою, політичною боротьбою в більшовицькій партії, з національним відродженням та українізацією. Вони справді були наповнені радикальними змінами в суспільно-політичній, соціально-економічній, культурно-національній сферах життя країни. Втім нерідко за характеристикою насиченої великими й важливими подіями історії поза нашим баченням і усвідомленням залишається звичайне щоденне життя суспільства. Натомість повсякдення так само є змістовною складовою історії, без бачення щоденних реалій, в яких відбувались події, протікали процеси, сталися факти і виявляли себе люди, без врахування цього так званого «історичного тла» картина відтворення минулого є неповною, відповідно, й розуміння його є не цілком адекватним.

Дослідження повсякденного життя національної інтелігенції у перше десятиліття радянської влади в Україні зумовлене кількома причинами.

По-перше, інтелекція як носій національної ідентичності, освіченості і креативності опинилась у центрі змін життєвого світу всього українського суспільства, що вона, з одного боку, трагічно усвідомлювала та глибоко переживала, а з іншого, виявилась причетною до вироблення й адаптації нових життєвих правил, норм, стандартів, приписів повсякденного життя.

По-друге, повсякденні реалії самої інтелекції протікали на загально-суспільному тлі, вони не були локалізовані від життєвих світів інших соціальних верств і категорій суспільства. З іншого боку, з проголошенням радянського ладу сформовані в дореволюційний час погляди на норми повсякденного життя інтелекції не були ліквідовані одноактно, для більшості інтелективів колишні традиції і звички щоденної поведінки зберігались недоторканими попри злам їх матеріально-побутового довкілля, старі виміри порядності вступили у конфлікт з новими цінностями. Втрата колишнього повсякдення, принаймні, намагання його зруйнувати викликали у працівників розумової і творчої сфери відповідну реакцію, що виражалась у спробах не піддатись деконструктивним зовнішнім вторгненням у їх світ шляхом ізоляції, відкритого протесту, еміграції або, навпаки, пристосування в міру припустимого до нових рекомендацій та обставин організації щоденного існування. На відміну від робітничого класу і селянства, чия рефлексія на життєві інновації була значно поміркованішою і менш усвідомленою через меншу ступінь особистісної індивідуалізації та нижчий освітній і загальнокультурний рівень, інтелекція свідомо реагувала на запровадження нових етично-моральних правил, що стосувались не тільки її, а й всіх громадян, піддаючи їх критичному осмисленню, і виробляла відповідні реакції.

По-третє, відтворення щоденних реалій минулого складне з огляду на джерельне забезпечення. Повсякдення наче й не залишає документів: воно не карбується у спеціальних указах чи законах, не фіксується у програмах і промовах, як політична й державна історія; не кристалізується матеріальними здобутками в економіці та культурними пам'ятниками. Воно існує завжди, як повітря, воно непомітно триває, як час. Натомість, за законами історичної науки повсякденність може бути відтворюваною лише на документальних підставах. Якщо розглядати повсякденність як форму протікання людського життя, то, по-суті, всякий людський документ (текстовий, предметно-речовий, аудіовізуальний) може бути залучений у дослідженні як залишок минулого і носій інформації про нього. З огляду на це джерела

з історії повсякденності невід'ємні від загальноісторичних документів, як і сама повсякденність неподільно пов'язана з подієвою історією. Натомість поживність дослідника повсякдення не означає, так би мовити, його нерозбірливості або «всеїдності». Відбір ним свідчень та інформації про повсякдення обумовлений суворою джерелознавчою критикою. Для дослідника повсякденності важливі як об'єктивні відомості, так і суб'єктивні переживання, реакції людей, їх ставлення до подій «великої» історії. Інтелігенція в документах особового походження (щоденниках, листах, спогадах) залишила свідчення не тільки про власне повсякденне побутування, а й інших суспільних верств, які надаються для розуміння світу повсякденності непівського періоду в цілому.

Вивчення повсякденного життя вітчизняної інтелігенції у непівські часи дозволяє зруйнувати усталені стереотипи щодо її ролі у житті суспільства, визнати її не тільки об'єктом радянської історії, а й її активним суб'єктом широкого поля дій — її фахові знання і творчий потенціал були використані владою не тільки для налагодження нового виробництва та культури, а й унормування способу життя в радянські часи.

Інтелігенція, з різною мірою активності відгукнувшись на радикальні зміни, продукувала у повсякденних практиках приклади адаптації до нового режиму, формувала громадську думку, обстоювала або заперечувала певні цінності і норми, дотримувалась старих моральних принципів чи виробляла нові поведінкові норми, прагнути узгодити класові критерії з загальнолюдськими пріоритетами і національними традиціями.

Формування особистості інтелігента відбувається впродовж його життя. Тим самим інтелігент є результатом сплетення цілого ряду складних єдностей; його індивідуальність, в кінцевому рахунку, зводиться до певного співвідношення об'єктивних творчих, побутових і соціальних сил, що брали участь у її творенні. Дослідити ці сили, навчитися розбиратися в них, вміти бачити, як вони тиснуть на творчість інтелігента, знати закономірності цих процесів у реальному втіленні, а не абстрагованому з суспільних відносин, і спостерігати живу еволюцію інтелігенції в суспільстві — ось завдання, до яких підійшла сучасна історична наука і які покликані розкрити зміст поняття «інтелігент» і самий сенс виконуваної ним у суспільстві роботи [17].

Природно, що при такому становищі особливої гостроти набули питання повсякденно-побутового характеру, а самі дослідження пішли по

лінії вивчення цих ознак, а перед історичною наукою постало нова теоретична проблема — проблема співвідношення фактів еволюції інтелекції з фактами повсякденного побуту.

Справді, структури повсякденного життя певного суспільства складаються поступово, вони шліфуються часом і обставинами, вони передаються з покоління до покоління як щось звичне, зрозуміле, прийнятне, звичайне, що не викликає спротиву і не потребує пояснення. Повсякденне — це наше добре припасоване сучасне. Повсякденний простір — це повітря нашої історичності.

Повсякденність все частіше обговорюється на наукових конференціях, симпозіумах, іноді їй спеціально присвячених, обирається темою дисертаційних досліджень, обговорюється в періодичних виданнях. Масовими тиражами перевидаються старі (XIX і поч. XX ст.) і видаються нові наукові і науково-популярні праці про повсякденне життя різних країн, різних історичних епох, соціальних верств. Знайомство з ними, що прямо або опосередковано зачіпають проблематику повсякденності, дозволяє зробити висновок, що повсякденність стала однією з центральних проблем сучасного гуманітарного знання, сучасне «повсякденнознавство» включає в себе знання різних гуманітарних наук. Отже, історія повсякденності (*history of everyday life*, *Alltagsgeschichte*, *histoire de la vie privée*) — жива и досить складна галузь історичної науки, що вимагає від дослідника методологічної рефлексії, роздумів про власну дослідницьку позицію, наративний та історіографічний стиль.

Таким чином, ступінь і характер розробки проблеми в сучасному гуманітарному знанні робить актуальним створення історико-культурологічної концепції повсякденності вітчизняної інтелекції в ранньорадянський період, здатної інтегрувати напрацьовані методологічні підходи до вивчення історії повсякденності, узагальнити накопичений комплексом гуманітарних наук матеріал. Розмаїття наукових підходів до повсякденності та численність зібраних різними науковими дисциплінами фактів потребує узагальнення, котре можливе сьогодні як історико-методологічне. Для того, щоб осмислити масив матеріалу повсякденності, слід подивитися на нього крізь призму теоретичних моделей повсякденності філософії, соціології, культурології, семіотики тощо.

Необхідність дослідження повсякденних реалій інтелекції продиктована ще й тим, що у сьогоднішньому побутуванні суспільства в цілому й

інтелігенції, зокрема, присутні травматичні метастази радянської повсякденності на рівні неусвідомлених проявів (в тому числі в атавізмах радянської мовленнєвої культури: «дістати», «блат», «фірмова річ», «іномарка») і свідомих життєвих виборів; вони продовжують жити у нашій щоденності, наш зір бачить і сканує реальність інакше, ніж у людей, що народились в інший час чи за інших політичних режимів. Сьогоднішнє повсякдення вкорінене у радянські щоденні практики глибше, ніж в більшовицьку ідеологію і радянські владні інститути.

Повсякденне життя інтелігенції УСРР в 1920-ті рр., що є об'єктом дослідження, цікавить автора з огляду на наявність в ньому як загальних, фундаментальних характеристик і закономірностей повсякденності (що відносяться до константних структур і функцій традиційного суспільства впродовж кількох історичних періодів), так і особливих (що враховують соціально-групову, професійну диференціацію, а також регіонально-етнічну своєрідність суспільства).

Розділ I

Теоретичні проблеми історії повсякденності в сучасній історичній науці

1.1. Повсякденність: проблема наукової термінології й окресленості в сучасній гуманітаристиці

Проблема наукового осмислення повсякдення для європейської історіографії набула актуальності з другої половини 70-х рр. XX ст., до цього вона цікавила не багатьох [1].

Упродовж останнього десятиліття все частіше і в українській історико-культурологічній та соціально-гуманітарній літературі зустрічається слово «повсякденність», що засвідчує, що звичайне щоденне життя стає об'єктом гуманітарно-наукової рефлексії [2]. Цей конструкт, дозволяє «схопити» суб'єктивність — головне, що вирізняє людину від усіх інших істот. ... І сьогодні вираз «повсякденність», що раніше був профанним, все більше претендує на статус філософської категорії [3]. Отже, категорія повсякденності належить до важливих наукових понятійних дефініцій, яка означає складний, різноманітний у проявах світ життєвої реальності.

Історики ставляться до визначення ключових понять, як до обов'язкового й суттєвого аспекту наукового дослідження. В ідеалі категоріальний апарат науки має бути ясным, точним, позбавленим різночитань, двозначності тощо. Однак досягти цього буває дуже непросто, особливо це відчутне для означення соціально-історичних явищ і процесів. Частіше за все соціальні поняття означають абстракції, що не мають чіткого окреслення в реальному світі. Слова, котрі їх позначають, практично завжди полісемічні. Хоча поняття і покликані відображати ті чи інші аспекти об'єктивної реальності й описувати світ «яким він є», вони не є прямим відбитком

дійсності, не виводяться з досвіду, а являють собою певні теоретичні конструкції [4].

Таким чином, будь-яке поняття, що використовується в науковому дискурсі, в тому числі і поняття повсякденності, є сукупністю смислових значень, що характеризують певну множинність предметів, явищ, процесів, якостей або стосунків. Саме тому існує необхідність спеціальних досліджень ключових соціальних понять, до числа яких відноситься і поняття повсякденності. Визначаючи це поняття, ми маємо пояснити, чому до нього включені ті чи інші прояви реальності і як вони співвідносяться з іншими реаліями. На думку Пітера Берка, проблеми дефініції постають через те, що історики вступають на незнані раніше терени [5]. Оскільки повсякденна сфера лише входить у стадію апології і постає як об'єкт наукового дослідження, вона потребує історико-філософської емансипації [6].

У гуманітарно-науковій літературі проблема окреслення поняття «повсякденність» залишається, напевне, чи не найбільш складною і дискусійною. Так, вітчизняний історик О.А. Удод, сформулювавши системну мотивацію постановки проблеми історії повсякденності в українській історіографії, констатує, що сучасна історична наука ще не завершила інституалізацію цього напрямку в методології історії, а тому й межі предмету дослідження залишаються розмитими, а саме поняття потребує з'ясування [7]. Такої ж думки дотримується провідний російський історіограф М.М.Кром, так само дійшовши висновку, що «універсального, на всі випадки придатного поняття» донині не існує [8]. Водночас, при всій «академічності» наукових суперечок про поняття «повсякденність» ніхто вже не наважиться заперечувати, що нині в системі знань про минуле існує напрям, представники якого сполучають елементи матеріальної і духовної культури, вивчаючи житло, одяг, сім'ю, дозвілля, харчування, народження, смерть. Це історія маленьких життєвих світів, своєрідна альтернатива дослідженням, зосередженим на глобальних політичних подіях, суспільних структурах і процесах. Однак не слід вважати, що історико-соціальний аналіз намагається подати рух цивілізації як безладне нагромадження локальних побутових картинок. Навпаки, він спрямований на виявлення об'єктивних культурно-психологічних характеристик зовні буденних сторін людського життя. Ментальні установки особи, її поведінкові стереотипи значною мірою складаються під впливом повсякденності [9].

В історичній літературі початок дискусії про повсякденність був покладений ще першим поколінням анналістів, коли був вперше вжитий вислів «la vie quotidienne» («повсякденне життя») для назви серії видань французьких видавців Ашетт у 1930-ті рр. Відновились суперечки з новою силою у 70-80-і рр. XX ст. у зв'язку з інституалізацією історії повсякденності як нового напрямку історичних досліджень (Alltagsgeschichte в Німеччині), коли деякі історики почали розглядати таку історію як єдину «справжню» історію, осердя, до якого все інше має прямувати. Повсякденність опинилася також у центрі уваги сучасних соціологічних (від Мішеля де Серто до Ервінга Гоффмана) і філософських (як марксистських, так і феноменологічних) підходів.

Попри те, що історія повсякденності вже набула визнання і легітимності, її понятійний інструментарій все ще остаточно не впорядкований і становить одну з проблемних територій новітнього напрямку. Аналізуючи цю теоретичну ситуацію, можна виокремити кілька причин такої проблемності.

По-перше, як зазначалося, у традиційній класичній гуманітаристиці повсякденність розглядалась як неважлива, другорядна сфера людського життя, де не відбувається нічого особливого й цінного, вартого уваги й аналізу. Через свою зрозумілість і звичність, очевидність і рутинність, а нерідко грубість і примітивність вона не тільки не була об'єктивована в науковому плані, а й була відкинута на протиположність так званому справжньому, істинному вияву, у такий спосіб подавалась, у кращому разі, лише тлом, а частіше тіньовою, зворотною стороною людського буття. «Традиційна філософія критикувала світ повсякденності як несправжній, що складається з напівправди і обману, як світ суджень, де володарює не розум, а воля, керована пристрастями і хвилинними інтересами» [10]. Позиційна другорядність закріпилася за повсякденністю ледь не як її основна ознака. Поза сумнівом, буденне знання програє науковому, як судження — знанню, упередженість — істині, прикладне знання — теоретичному, але без них почасти не можливе їх формування і кристалізація, адже потреба узагальнити, уточнити, з'ясувати породжена досвідом, накопиченням, насамперед, у щоденності. Тонкі механізми осягнення світу і конструювання його образів формуються у повсякденності.

Як самостійний об'єкт спеціального вивчення повсякденність набула наукового статусу відносно недавно. Різні наукові дисципліни — фі-

лософія, історія, етнографія, антропологія, соціологія, культурологія, лінгвістика — звернулись до повсякденних реалій (з різною активністю й інтенсивністю) упродовж XX ст., але переважно в його другій половині. Зокрема, інститування історії повсякденності в європейській історіографії, як окремого напрямку наукових студій, відбулось в останній третині століття, хоча предметна зацікавленість повсякденням стала очевидною на півстоліття раніше.

По-друге, так склалося, що об'єктивація повсякденності (в гуманітаристиці в цілому й історії зокрема) відбулася певною мірою на тлі кризи традиційних гносеологічних методологій і усвідомлення неповноти пізнавального процесу, або навіть його помилковості чи хибності. Звідси склалось розуміння повсякденності на засадах протиставлення, як то: офіційне / непублічне; громадське / приватне; суспільне / родинне; державне / групове; святкове / буденне; гласне / приховане; рутинне / виключне тощо. Німецький соціолог Норберт Еліас зауважив, що поняття повсякденності є менш конкретним і складнішим, ніж видається, у статті «Про поняття повсякденності» (1977) перерахував вісім дихотомій: 1) повсякденність як протилежність святу; 2) повсякденність як рутинна (на відміну від надзвичайних сфер суспільства); 3) повсякденність як важка праця — на противагу життєвому безтурботному світу буржуа, що живуть у розкоші і неробстві; 4) повсякденність як життя народних мас — у контрасті з життям високопоставлених і могутніх осіб; 5) повсякденність як сфера буденних подій, галузь ординарних, дрібних справ; 6) повсякденність як приватне життя (сім'я, кохання, діти) — на відміну від професійного чи офіційного життя; 7) повсякденність як сфера правдивих, нормальних, природних, нерелекторних переживань — на противагу штучним, раціональним, науковим переживанням і думкам; 8) повсякденність як буденна свідомість, тобто наївна, непродумана — на відміну від рефлексивного мислення і контрольованих емоційних реакцій [11]. Погодимося з російським культурологом В.Д. Лелеко, що виявлені Н. Еліасом бінарні опозиції свідчать про відому стихійність вживання і логічну суперечливість, невпорядкованість виділених смислових моментів ключового поняття, в яке включаються різні рівні, горизонтальні і вертикальні «зрізи» реальності. Це неминуче при масовому зверненні дослідників до таких обширних сфер соціального життя, які раніше табуувались або просто не помічались, при різкому розширенні й оновленні поля досліджень [12]. Процес

же «оповсякденювання» історичної дійсності — це всього лиш інструмент, який дозволяє уточнювати й ускладнювати існуючі моделі минулого [13]. Така бінарна опозиційність як метод нової реконструкції була цілком слушною і результативно спрацювала на об'єктивацію повсякденного, але ускладнила його цілісне окреслення, підкреслено фрагментувавши прояви життєвого світу.

По-третє, складність визначення зумовлена і тим, що світ повсякденності не піддається чіткій формалізації і не має сталих інститутів і механізмів прояву. Повсякдення виявляє себе у системі перетинів, зв'язків, стосунків, що сполучають різні сфери життєвого світу. Повсякденність включає в себе широке коло предметів, стосунків і явищ, які дуже важко обмежувати і, тим більше, ранжувати за ступінню значущості. Зсередини видається, що повсякденність статична. Натомість навіть за умови її інтерсуб'єктивності вона не є застиглим, раз і назавжди заданим середовищем, вона мінлива, більше того, конструктивна і креативна. Знаходячись в залежності від матеріально-речового оточення конкретного часу, людина, разом з тим, має можливість впливати на нього, вносячи у повсякденність певні інновації, які об'єктивуються у знову створених матеріальних об'єктах, в свою чергу, сприяють виникненню нової системи зв'язків і стосунків. «Створена людиною реальність починає формувати людину, — відзначала Н. М. Козлова. — Вона диктує людям, представленим наступними поколіннями, свої правила. Складається нова тілесність і нова ментальність, нові способи життя у масовому масштабі» [14].

Складність окреслення повсякденності пов'язана не тільки з її «позаформальністю», а й з тим, що вона має не сталу темпорально-просторову окресленість. Дослідники не дійшли одностайності, що ж є часовим модулем повсякденності — її щоденність (у дослівному розумінні, без жодного розриву) чи зрозуміла й прийнятна повторюваність з певною дискретністю. Наприклад, щодобовий ранковий ритуал (прокидання — вмивання — одягання — снідання...) — повсякденність, а сама праця на підприємстві, в установі — ні, оскільки робочі дні розриваються вихідними, відпустками, лікарняними, святами? Так само простір повсякдення не має кінцевого окреслення і сталості (для прикладу: простір помешкання (квартири, будинку) для кожної сім'ї є повсякденним середовищем, чи залишається він таким у разі підселення нового мешканця навіть за умови збереження його начиння?).

Повсякденність — це «звичайний перебіг життя в його реально-практичних формах; це речі, що оточують нас, наші звички, щоденна поведінка» [15]. Тому при визначенні поняття повсякденності неминуче наражаємося і на проблему співвідношення з іншими категоріальними означеннями сфер, що дуже близькі до повсякдення, — йдеться про побут, приватне життя, особисте життя, біографістику, етнографію тощо [16]. При уважному спостереженні з'ясовується, що співвідношення цих категорій не є сталим, пропорційно-статичним. В одному разі побут поглинає сферу повсякденності, в іншому — є лише її проявом, характеристикою. Так само приватне чи сімейне життя поруч із суспільно-статусними має свої повсякденні прояви, без яких не може бути відтворене повністю. Біографія має офіційне звучання, а деталі повсякденного життя людини надають цим життєписам просопографічних ознак. Ці останні дозволяють здійснити не тільки більш точну персоніфікацію особи, а й її типовість у своєму представницькому колі чи в контрастуванні з іншими соціальними верствами. З огляду на це, категорію повсякденності можна охарактеризувати як співвідношення індивідуальності і соціальної реальності. Її основні атрибутивні якості виражаються у наступному: суб'єктивні переживання чітко протиставлені об'єктивним процесам і структурам, індивідуальні дії — типовим практичним діям, одноактні епохальні події — тривалим ритмам, рухливі форми раціональності — ідеальним конструціям [17].

По-четверте, інтерес до тих або інших аспектів повсякденності проявили численні наукові дисципліни, а в межах дисциплін — і окремі наукові напрямки. Кожна з наукових галузей гуманітарного знання ставить різні завдання у дослідженні повсякденності. Так, філософів повсякденне життя цікавить, з одного боку, як середовище формування буденної свідомості, її норм і виявів, а з іншого — як підґрунтя міфологічного й релігійного світогляду. Постійна взаємодія і взаємовплив вказаних форм свідомості створює спільні світоглядні настанови і стереотипи мислення, спільні засади духовного життя певного історичного періоду, так званий «дух часу», «дух епохи». Для історичних антропологів повсякденність — колиска ментальностей. Історичні психологи відстежують у повсякденні типи й види суспільної поведінки у різних культурно-історичних умовах і обставинах. Культурологи звернулись до повсякдення крізь призму протиставлення профанного сакральному. Побутописання етнографів зосереджені на

предметно-речовому щоденному оточенні людини як характеристики її культурних потреб, розвитку практичних навичок, естетичних смаків тощо, адже за своєю прямою функцією предмет побуту належить до сфери людської життєдіяльності, її практичних передумов, її раціоналізації, комфорту, задоволення життєвих потреб. За деталями одягу, особливостями поведінки можна розшифрувати скритий за ними культурний код і тим самим зрозуміти громадську позицію даної людини. До кола інтересів етнологів потрапляють щоденні ритуали, усталені традиції забезпечення потреб життєдіяльності. Історики сконцентрували увагу на буденному житті, щоб відтворити картини минулого у повному комплексі і з'ясувати механізми взаємодії різних соціальних верств як між собою, так і з державно-владними системами, зрозуміти закони і чинники розгортання історичного процесу в конкретному прояві. Політологів, відповідно, цікавлять повсякденні реакції на запропоновані політичні програми, доктрини й ідеології. З соціологічної точки зору повсякденність розглядається як життєдіяльність індивідів у звичних життєвих ситуаціях на підставі очевидних сподівань, типізації інтерсуб'єктивної комунікації. Соціологи відстежують шляхи вироблення й усталення повсякденних практик. Лінгвісти звернулись до вивчення повсякденного мовлення як до вербального відбитку культурного світу. Зрозуміло, кожна з наукових галузей має свій фокус прочитання повсякдення, тому й вкладає в його розуміння відповідний смисл і значення, має свій дослідницький інструментарій та методологію вивчення. У кожній науковій галузі ми можемо віднайти різні визначення повсякденності, що є виправданими в них з огляду на мету наукового дослідження й інструментально-прикладну доцільність.

Багатоплановість повсякденності диктує необхідність об'єднання наук. Сучасне дослідження повсякденності може бути тільки комплексним і системним. Цілком логічно, що вивчення повсякденності передбачає міждисциплінарні контакти й запозичення. Природа дослідницького об'єкту — повсякденного життя людей — змінює ставлення до самої ідеї пізнання соціального світу. Така зміна точки зору дозволяє звернути увагу на те, що раніше здавалось незначним або вважалось відхиленням від норми, зміщуються акценти в розумінні архаїки і сучасності, баналізації і технологізації образів. Форми життя вже не оцінюються як більш високі чи більш низькі або як справжні чи несправжні. Жодне знання, в тому числі й соціально-історичне не постає як окремішність, всі види знання

розташовуються у контексті культури, мови, традиції, долається штучна відокремленість наукових знань.

Таким чином, теоретичні положення повсякденності тримаються на різних методологічних засадах, що обіймають весь спектр напрямків сучасної гуманітарної думки, в тому числі й тенденції міждисциплінарних підходів. Слід визнати, що на сучасному етапі не подолана певна стихійність і суперечливість вживання поняття «повсякденність» різними дослідниками, внаслідок чого до смислового поля повсякденності можуть бути включені різні зрізи реальності.

Сучасний гуманітарій долає «моделі свідомості» та навіть «моделі мови» і визнає, що розум, теорії мають розглядатися як тілесно втілені, культурно опосередковані, переплетені з соціальною практикою і що вкоріненість і різноманіття основних категорій, принципів, процедур тощо означає, що критика розуму має здійснюватися у зв'язі з соціальним, культурним, історичним аналізом. Цим також викликане підвищення уваги до повсякденності та повсякденних комунікативних практик, у тому числі й серед академічної спільноти [18]. На думку Світлани Бойм, сучасне розуміння повсякденності пов'язане з початком модернізації, розділом сфер існування, виокремленням суспільних і приватних просторів [19].

Насамкінець, варто враховувати, що до наукової лексики слово «повсякденність» прийшло з розмовної мовленнєвої традиції. Якщо в буденному вживанні це слово було органічно зв'язане зі світом означуваних явищ, самозрозумілих і очевидних, то, перейшовши на наукові терени, воно цю органічність утратило. Водночас таке абстрагування не зберегло за ним зрозумілої очевидності. Звідси — різні його наповнення й тлумачення в наукових текстах. Семантика природної мови виявляється більш упорядкованою і визначеною, ніж наукової. Це пояснюється системністю і логічною впорядкованістю самого повсякденного життя, а мова, відповідно, є не тільки його інструментом, але й безпосереднім проявом. Науковій мові стосовно повсякдення бракує на даному етапі такої органічності. Врешті, мабуть, слід визнати, що повсякденність не є непорушним ортодоксальним поняттям.

Вивчення повсякденності дає можливість зрозуміти культурну ментальність, що зберігається на тривалих історичних проміжках, розібратися у тому, як теорії перетворюються у практику, яка етика повсякденної поведінки, що не зводиться до високоморальних тирад, а складається з

незначних, але вирішальних індивідуальних актів, рішень і виборів. Слід осмислити не тільки правила, закони і заборони даного суспільства, але й способи уникання, обдурювання, ухилення і відступу, на яких тримається повсякденне життя [20].

Отже, з історичної точки зору повсякденність — це цілісний соціокультурний життєвий світ, безпосередня самоочевидна умова людської життєдіяльності по забезпеченню своїх потреб, історична реальність, в якій здійснюється безпосереднє і опосередковане (через предмети культури) спілкування людей, виникає їх спільний, комунікативний світ, що уможливорює нарізну історико-культурну форму соціалізації людини. У спілкуванні, в постійно відновлюваному контакті, зв'язках людей виникає і формується дійсність, повсякденність, її провідні складові, не предмети і процеси самі по собі, а людський зміст. Надані речам і стосункам значення складають суцільне полотно буденної дійсності. Соціальні ж предмети і їх значення залежать від сприйняття і розуміння їх суспільством, окремими соціальними спільнотами, верствами, шарами, індивідами.

Повсякденність — складне, багатопланове і багаторівневе явище. На нашу думку, у повсякденні за домінуючим способом виявлення щоденної життєдіяльності можна вирізнити кілька важливих сфер (зі значною мірою умовності меж між ними): 1) трудову (праця, навчання); 2) дозвіллево-відпочинкову (читання, театр, цирк, кіно, музеї, концерти, виставки, спорт, ігри, розваги, свята, урочистості, мандрівки); 3) репродуктивно-забезпечувальну (харчування, лікування, торгівля, транспорт, одяг, побут); 4) приватно-родинну (сім'я, родина, кохання, шлюб, діти, дім); 5) комунікативно-громадську (товариства, дружба, об'єднання).

Норми повсякденного життя певного суспільства чи певної соціальної верстви, навіть родини й окремої особи складаються поступово. Їх не можна спеціально програмувати, штучно конструювати, швидко реформувати. Вони шліфуються часом і обставинами, а точніше, практиками багатьох людей у безлічі повторюваних життєвих ситуацій. Повсякденність передбачає зрозумілість норм і правил для всіх членів соціуму (верстви, групи, суспільства), не виписаних спеціально, а на які люди зголошуються через їх прийнятність, доступність для кожного. Їх відбір відбувається шляхом взаємної згоди завдяки зрозумілості, розкодованості дій і вчинків усіх учасників щоденного контактування чи спілкування. Через повсякдення людина соціалізується, вона приймає / не приймає соціальні норми (у праці, на до-

звіллі, на відпочинку, у приватно-родинній сфері, у побуті тощо). Повсякдення є простором суголосності, не в розумінні суто поступливості, а в сенсі звичайності. Його характер залежить від культурно опанованого людиною простору, рівня її потреб і можливостей, він [характер] залежить, визначається культурними обмеженнями певного соціального шару, культурними практиками тієї або іншої епохи [21]. Це царина дійсності, соціокультурна реальність, у якій людина може зрозуміти інших людей і спільно з ними діяти: тут виникає їх спільний, комунікативний світ [22].

Повсякденність є тією сферою життя суспільства, що акумулює в різний спосіб різні сфери людського буття, до неї цілком можна застосувати таку ознаку, як голографічність (А.С. Сенявський) [23]. Будь-який елемент суспільної системи знаходить у ній своє певне відображення. Проаналізувавши різні сторони повсякденного життя суспільства, вдумливий історик здатний з'ясувати його стан у різних «горизонтальних» формах і на різних «вертикальних» рівнях. У одиничних проявах повсякдення фокусується і відбивається строката сукупність суспільних стосунків, існуючих у суспільстві у певний час.

Регулятивні норми повсякденного побутування передаються з покоління до покоління як щось звичне, зрозуміле, прийнятне, звичайне, що не викликає подиву чи спротиву і не потребує пояснення. Однією з головних рис повсякдення і є його зрозумілість, доступність, підсвідома з'ясованість. У повсякденному житті людина не розмірковує над сакраментальними питаннями (хто ми, звідки і куди йдемо; у чому сенс буття?), вона не розв'язує морально-етичних проблем (це добре чи погано; що таке віра, чесність, гідність?), не робить «гамлетівського» вибору (бути чи не бути; що робити; хто винен?). Людина просто живе. Але це «просте проживання» тому й можливе, що тримається на перевірених життєвих практиках і засвоєних моральних засадах.

Навіть коли ритм чи малюнок повсякденного життя кимсь з учасників соціуму порушується, всі інші його суб'єкти продовжують діяти за ustalеними звичками, ледь не позасвідомо скорегувавши наслідки чийогось випадання чи похибки. Повсякденне життя вирізняється стабільністю і сталістю вивірених норм. На відміну від динамічного політичного життя з його різкими зламами, розривами, поворотами, повсякдення консервативне, воно не таке чутливе до ідеологічних і державних змін, воно виразно інертне. Воно може зберігати стандарти усталеного в минулому

протікання не тільки попри швидку мінливість, а й всупереч змінам, уже закріпленим у суспільно-політичних інститутах.

Суспільство — це багатомірна, динамічна в просторі і часі система, що водночас виявляє себе у різних рівнях і площинах. Якщо брати «вертикальний» зріз суспільного буття, то в ньому обов'язковими є як мінімум три рівні: макро, мета і мікро, — хоча насправді ж їх набагато більше. «Горизонтальних», змістових вимірів також безліч: економіка, політика, родина, етнос, соціальні стосунки, культурні інститути тощо. Втім, у реальному житті все переплетене, не розкладається по полицях і нішах; у разі вивчення окремих інститутів суспільного життя історик вдається до умовної автономізації предметної галузі, оскільки категоричне виокремлення призведе до схематизації у відтворенні, втраті справжнього наповнення.

Сфера повсякденності — сфера узгоджених дій, такої поведінки, де всі взаємопов'язані один з одним і інтерпретують світ разом [24]. Повсякденність виступає невід'ємною часткою нашого чуттєвого і раціонального досвіду, накопичувачем і транслятором актуальних для нас значень. Вона присутня тут і зараз, хоча ми її не помічаємо (як не бачимо повітря, що нас оточує, яким ми дихаємо і яке забезпечує режими функціонування підсистем нашого організму) і забезпечує культурно-історичний розвиток людини у просторі і часі [25].

Завдяки своїй стабільності, консервативності повсякденність набуває значення самостійної і самодостатньої сфери людського суспільства. Крім того, мережею присутніх і апробованих у ній смислів вона поєднує в одне ціле різні прояви життєдіяльності людини: приватне життя з публічним, утилітарно-прагматичні дії з ідейними і морально-етичними виборами, побутові аспекти життя з трудовою діяльністю, групові й вікові інтереси з загальносуспільними, локальні події вписує у загальнодержавні, буденні настрої трансформує у ментальні характеристики тощо. Таким чином, можна вважати повсякденність домінуючою сферою, яка має інтегративні можливості і повноваження.

Без вивчення механізмів щоденного буття людини не можливе адекватне розуміння не тільки її приватної сфери, а й суспільного життя в цілому. Суспільство — це не просто сукупність індивідів, груп чи верств, це система загальноприйнятих ними стосунків, вироблення яких хоч і відбувається на індивідуальному рівні, передбачає суспільну адаптацію з врахуван-

ням державної політики та ідеології, національно-культурних традицій, а також щоденних життєвих практик.

Як показують дослідження у галузі соціальної психології, люди у своєму повсякденному житті створюють теорії, які допомагають їм зрозуміти себе, довколишній світ [26]. Ці теорії або «схеми» утворюють у процесі конструювання людиною реальності за посередництва здорового глузду, який у самому загальному вигляді являє принцип пізнання, заснований на життєвому досвіді. Сформовані у процесі такого пізнання «схеми» відображають необхідність повторюваних у життєвій практиці зв'язків між предметами, процесами і явищами (закономірності). Неодноразово апробовані «схеми» — уявлення поступово закріплюються у свідомості не тільки як знання, але й як віра у незмінність виявлених зв'язків. сторичні закономірності реалізуються не автоматично. У складному і суперечливому русі історії перетинаються чи зіштовхуються різні процеси, в яких людина може бути пасивним агентом, і такі, де її активність проявляється самим прямим і безпосереднім чином. Для розуміння цих останніх (їх іноді визначають як суб'єктивний аспект історичного процесу) необхідне вивчення не тільки суспільно-історичних передумов тієї або іншої ситуації, але й специфіки самого діяча — людини. Якщо ми вивчаємо історію з точки зору діяльності людей, нам не обійтися без психологічних передумов їх поведінки. Під дією виключно складних соціально-історичних процесів складаються специфічні форми історичної і соціальної поведінки, епохальні і соціальні типи реакцій, уявлення про правильні і неправильні, дозволені і недозволені, високі і негідні вчинки. Виникають такі регулятори поведінки, як сором, страх, честь. До свідомості людини долучаються такі складні сімейні, релігійні, загальнокультурні, етичні норми, на фоні яких складається психологія групової поведінки.

Отже, звернення до історії повсякденності цілком виправдане й необхідне на сучасному етапі розвитку історичної науки. Раніше відкинута філософами як несправжня, повсякденність сьогодні стає об'єктом гуманітарно-наукової рефлексії. Цей конструкт, що прийшов до нас з повсякденного слововжитку, дозволяє «схопити» суб'єктивність — головне, що вирізняє людину від усіх інших істот. ... І сьогодні вираз «повсякденність», що раніше був профанним, все більше претендує на статус філософської категорії [27].

Всі дослідники так чи інакше суголосні, що повсякденність являє собою особливу сферу досвіду. Їй важко дати визначення тому, що цілком очевидне і дуже добре відоме через свою доступність важко піддається формалізації, справді простіше визначити нове явище, не пов'язане тисячами образних і життєвих ситуацій, асоціативних зв'язків і, відповідно, — тисячами контекстів у мовному просторі, котрі неминуче будуть пропонувати нові й нові нюанси в мові. У такому разі підсвідомо хочеться дати не визначення, а опис.

Явище повсякденності історичне і тому неминуче мінливе, динамічне. Ця «дуже дивна», за висловом О.В. Золотухіної-Аболіної [38], повсякденна сфера, що безпосередньо оточує людину, виявляє її культурну заданість і наповненість, майже невловима через строкату мережу опри явлення.

«Повсякденність — це життя в цілому, усі життєві реалії, — пише автор навчального посібника Т.С. Георгієва, — це буденне, природне середовище, актуальне «тепер» і «тут» буття людини, що включає в себе весь спектр її особистісних виборів. Людина, з розмаїттям її потреб та інтересів, є вихідним пунктом осмислення історії та культури повсякденності» [29].

На сьогодні не існує чіткого визначення, що таке повсякденність. Її предметність видається самозрозумілою; більшість авторів, котрі пишуть про повсякдення, спеціально не пояснюють свого об'єкту дослідження, ототожнюючи його зі звичайним щоденним життям, способом / трибом життя, з тим, що роблять зазвичай люди, з побутом, з приватним життям, неофіційною / непублічною сферою буття тощо, тобто говорять про різні сторони «життєвого світу» людини. Свого часу Ю.М. Лотман влучно зауважив, що повсякденне побутове довкілля подібне до повітря: людина помічає його тільки тоді, коли воно псується або його бракує. За його визначенням, повсякденність — це «звичайний перебіг життя в його реально-практичних формах; це речі, що оточують нас, наші звички, щоденна поведінка» [30]. В своєму відомому дослідженні про побут російського дворянства він пише: «Історія проходить через Будні людини, через її приватне життя. Не титули, ордени або царські милості, а «самостояння людини» перетворюють її на історичну особу» [31].

Категорію повсякденності можна охарактеризувати як співвідношення індивідуальності і соціальної реальності. Її основні атрибутивні якості виражаються у наступному: суб'єктивні переживання чітко протиставлені

об'єктивним процесам і структурам, індивідуальні дії — типовим практичним діям, одноактні епохальні події — тривалим ритмам, рухливі форми раціональності — ідеальним конструкціям [32].

Спробуємо проаналізувати наявні визначення повсякденності, що їх пропонують історики, філософи, соціологи, психологи, культурні антропологи.

Етимологія слова у європейських мовах. Не зайве розпочати з визначення семантики слова «повсякденність» і близьких за змістом слів, а також поняття «повсякденність» у деяких з охарактеризованих у першому розділі напрямків.

У тлумачному словнику В. Даля, що відбивав лексику розмовної і літературної мов першої половини XIX ст., повсякденне (синоніми: щоденне, побутове, з дня на день) означає постійне, з дня в день повторюване [33]. Споріднене слово «буденний» означало: те, що сталося і відбулось за один день. В. Даль також фіксує «нині», як новий відтінок смислу: «буденний» як «звичний». А «звичний» раніше відносився до іншої семантичної групи і означав: звичний, засвоєний, прийнятий, звичайний, простий, рядовий, пересічний, що буває переважно всюди і поруч (на противагу виключному, особливому, винятковому). Близькі за змістом іменники фіксують тісний зв'язок зі звичаєм, з тим, що загально визнано.

У словнику С.І. Ожегова [34], що відбиває реалії радянського часу (перше видання 1949 р., останні авторські зміни внесені до 4-го видання 1960 р.), слова «повсякденний» і «звичайний» зближуються. Семантика слова «повсякденний» містить два відтінки сенсу: зовнішньо-часовий (той, що проходить з дня в день, завжди, постійно, не припиняється). В свою чергу «звичайний» і «постійний» розкриває смисл слова «звичний» [35], котре оточене спорідненими: «буденний» (зрозумілий без пояснень, пересічний), той, що нічим не виділяється.

У С.І. Ожегова вперше як синонім «повсякденності» з'являється слово «побут», сенс якого розкривається як «загальний життєвий уклад, повсякденне життя». Взятє у контексті календарного часу, повсякденне, звичне, звичайне життя — це життя буденне, не святкове. Тут повсякденність як будні протиставлена святковим, тобто вихідним дням. Наприкінці 50-х рр. розуміння «повсякденного» як «буденного», «звичного» остаточно закріпилося.

Російські словники 1990-х рр. залишають це коло визначень: «повсякденний», «побут», «буденний», «будні» [36]. Словник літературної мови

дає більший набір синонімів, розкриваючи психологічний, емоційний фон повсякденного життя. Так, «будні» означає «1) робочі дні; 2) повсякденне, звичайне життя, одноманітне, безрадісне життя» [37]. У першому виданні цього словника набір уточнюючих, емоційно насичених епітетів більш багатий: «буденний» – безпросвітний, сірий, неприглядний, скучний [38].

У російсько-українському словнику «повседневность» перекладається як «повсякденність, щоденність, буденність, звичайність» [39].

У «Словнику української мови» (т.6) слово «повсякденність» означене як абстрактний іменник, що окреслює «те, що буває кожного дня, щодня; щоденність» [40], епітет «повсякденний» тлумачиться так: «який є, буває, має місце, відбувається і т. ін. кожного дня, щоденний. <...> Звичайний, звичний, буденний. <...> Постійний». Як варіанти поняття пропонується також «повсякдення», «повсякдень».

«Звичайний» тлумачиться як такий, що нічим не виділяється серед інших, нічим не примітний, Замість нього можна також прислужитися словами «нормальний, правильний, рядовий, простий, пересічний, прозаїчний, абиякий, ординарний, узуальний, обичайний, розхожий. <...> звиклий, звісний, привичний, свійський, навиклий» [41]. У С. Караванського додано ще: «одноманітний, непоказний <...> загальноприйнятий, загальновідомий, типовий» [42].

У «Словнику української мови» Б. Грінченка (т.3) знаходимо такі роз'яснення: «Повсякденщина – обыденность. Повсякденний – ежедневный. Повсякденно – ежедневно» [43].

С.Караванський у своєму «Практичному словнику синонімів української мови» до слова «повсякденний» пропонує синонім «щоденний» і вважає доцільним такі вживання: буденний, звичайний (одяг); злободенний, побутовий (клопіт); постійний, повсякчасний (догляд) [44]. Допустимо вживання також «побутовий» (потреби). До слова «щодня» упорядник запропонував як синоніми слова «щоденно», «щоднини», «кожного дня», «щодень», а також «день-у-день» [45]. До останнього знаходимо синоніми: «день-при-дні», «день-денно» [46].

В іншому академічному словнику синонімів знаходимо окрім запропонованих С.Караванським також такі вирази, що стосуються справ кожного дня: «поточний, поденний, будній, буденний, життєвий, життєвий (рідше), житейський (книжн.), житечний (діал.)» [47].

«Буденність» — це усе звичайне, повсякденне, нічим не привабливе, нецікаве, життєва одноманітність [48]. У підсиленому значенні вживається «буденщина», рідше у розмовній практиці трапляється «щоденщина» або «проза» (часто зі сл. життєва, життя), у цьому ж розумінні, але рідше — «прозаїчність», «прозаїзм». До синонімічного цьому ж ряду слова «будні» пояснено «одноманітне, безрадісне існування». Епітет «Буденний» пропонується тлумачити у трьох позиціях: 1) про день — на відміну від святкового або вихідного = будній, робочий; 2) про одяг — призначений для постійного використання, ужитку = будній, повсякденний, розхожий; 3) позбавлений виразності, оригінальності, нічим не привабливий, нецікавий = прозаїчний, непоетичний, або навіть приземлений, безкрилий (про інтереси, думки) [49].

До слова «буденщина» знаходимо такі поняття як «усе звичайне, повсякденне, посереднє, нічим не примітне», а «будень» — це «не святковий, робочий, будній день». У переносному значенні буденний розуміється як позбавлений радості, яскравості; одноманітний, сірий [50].

Самоочевидність повсякденності засвідчують такі слова як: весь час, звичайний, звичайно, банально, щораз, постійно, завжди, постійно, типовість, нормально, ритуал, часто, одноманітність, природний, неминучий, необхідний, життя як життя.

Можна уявити, що близьку по характеру еволюцію пройшло слово «повсякденний» в інших європейських мовах. У всякому разі це підтверджується відносно німецької мови. Історичні модифікації семантичного поля «Alltäg» простежені Х. П. Турном [51].

Семантика німецького Alltäg коріниться в античній культурі. Грецьке *kas hmeraui* пов'язане з латинським *cotidianus* і означає (і те, й інше) повсякденне, повторюване, з одного боку, і звичне, звичайне, стабілізоване. Водночас у смисловому полі «повсякденного» (*des Alltäglichen*) лежало все рутинно повторюване, а також пов'язане зі звичними, відомими шляхами і мінімальними затратами. Історія німецького слова орієнтується на латинське *cotidianus*. Х.П.Турн звернувся до словників 1561, 1616, 1691 рр. Коли в словнику 1691 р. «alltägig» і «alltäglich» зазначені як синоніми, то в XVIII ст. вони вже диференціюються. Так, у словнику 1793 р. «alltägig» розкривається у числовому ряду: одnodенний, дводенний і т.д. і має аспект незавершеності, тривалості, то «Alltäglich» містить більш інтенсивну ступінь, посилення змісту «täglich» і знаходиться в опозиції до «неділь-

ного дня» і «святкового дня» («sonntäglich», «festtäglich»). Є тлумачення «das Alltägliche» як «das Gemeine». Варіанти перекладу з німецької такі: а) загальний рівень; б) нищість, підлість, банальність. Змістове значення «die Alltäglichkeit» в «Словнику німецької мови» I.X. Кампе 1807 р. — матеріальний і духовний рівень маргінальних соціальних прошарків (der besitzlosen Schichten). Це відбиває загальну ідейну ситуацію межі XVIII-XIX ст. У К.М. Віланда, Ю. Мезера, Г.Е. Лессінга, Ф.М. Клінгера, Ф. Шіллера слово «der Alltäg» і похідні словосполучення служать для соціально ієрархічного відмежування від низів. Описи повсякдення в їх текстах створюють образ нищії і знедоленої реальності. Іменник «Alltag» використовується як «оборонне поняття» (Abwehrbegriff). За Г. Форстером, «людина повсякдення» (Alltägsmensch) та її «вільні судження» виказують неосвіченість, грубість, сірість (matt), односторонність. Поворот до позитивного сприймання повсякденності намічається у Й. В. Гете у «Вільгельмі Мейстері», «Поезії і правді» [52]. У німецьких словниках середини XIX ст. прикметник «повсякденний» відображав темпорально-ритмічний аспект — «повторюване щоденно» і якість «несуттєвості» (unerheblicher Beschaffenheit). Обидва смислові моменти не розрізнялися. Те, що відбувалось щодня, що людині було потрібним щодня, розумілось, як належне до низького і звичайного. У словнику, виданому кілька разів у другій половині XIX ст. — початку XX, Alltag розкрито як «звичайний робочий день, протилежний святковому дню». XX ст. зберегло за повсякденним також значення «невиразне, скучне, банальне, посереднє».

Таким чином, як історична еволюція, так і семантичне поле слова «повсякденність» і споріднених з ним слів у німецькій мові (Alltäg, Alltäglichkeit, alltäglich, alltäglich, täglich) в загальному є аналогічними словами в українській і російській мові. Може, єдине додаткове значення, зафіксоване дослідниками, що відбиває реалії західноєвропейської культури кінця XVIII — початку XIX ст., то це означення грубості, нерозвинутості, сірості способу життя соціальних низів [53].

Спроба розібратися з поняттям «повсякденність» була здійснена у низці статей спеціального випуску західнонімецького журналу «Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie». Польський соціолог Ян Щепаньськи додає до характеристики повсякденного життя домінантні для нього емоції — нудьгу і смуток, породжувані рутинним повторенням формул поведінки і подій повсякденності, а також відмічає, що

специфіка повсякденного знання в його інтуїтивності, ірраціональності і спрощеності [54].

Визначення повсякденності як наукової категорії. Хоча інтерес до тих або інших аспектів повсякденності проявили численні наукові дисципліни, а в межах дисциплін — наукові напрямки, висхідне, ключове поняття «повсякденність» піддавалось теоретичній рефлексії лише в соціології. Це не випадково. Соціологія повсякденності розвивається вже близько півстоліття. Поруч з традиційними її напрямками — феноменологічним і етнологічним — з'явилися нові, орієнтовані на культурну антропологію та історію культури. Соціологами написані сотні досліджень про повсякденне життя [55].

М.М. Бойченко, автор тлумачної статті «Повсякденність історична» у спеціальному термінологічно-понятійному довіднику «Історична наука», дає таке її визначення: «це соціально-філософський термін, що означає певний зріз взаємодії соціального простору й часу, сферу людської життєдіяльності, в процесі якої здійснюється безпосереднє і опосередковане (через предмети культури) спілкування людей. Повсякденність — царина дійсності, соціокультурна реальність, у якій людина може зрозуміти інших людей і спільно з ними діяти: тут виникає їх спільний, комунікативний світ, а сама повсякденність постає як специфічна форма соціалізації людини» [56].

Відома сучасна російська дослідниця приватного життя Н.Л. Пушкарєва визначає повсякденність як реальність, що інтерпретується людьми і має для них суб'єктивну значущість як цілісний життєвий світ [57].

У спеціальному розділі «Світ повсякденності» підручника з філософії для вищих навчальних закладів повсякденність постає як єдиний універсум, джерело і вмістилище будь-яких варіантів реальності, складається зі світу твердих предметів, чуттєвих відчуттів і світу соціокультурних комунікацій і здорового глузду [58] О.В. Золотухіна-Аболіна у монографії «Повсякденність: філософські загадки» (К., 2006) подає різні тлумачення повсякденності: 1) це просто емпіричне життя; 2) стандартизований і нормований зріз емпіричного життя, світ правил, циклів, стереотипів [59].

Автор підкреслює, що повсякденність і є повсякденністю через повторюваність, стереотипність, зрозумілість. Найперша і найважливіша якість повсякденності — її суспільний, колективний характер, що передбачає постійну комунікацію. Сфера повсякденності — сфера узгоджених дій,

такої поведінки, де всі взаємопов'язані один з одним і інтерпретують світ разом [60].

Б.В.Марков характеризує її так: «Слово “повсякденність” означає зрозумілу реальність, фактичність; світ буденного життя, де люди народжуються і помирають, радіють і страждають, структури анонімних практик, а також буденність на противагу святковості, економію на противагу марнотратству, рутинність і традиційність на противагу новаторству» [61]. На інших сторінках своєї праці автор підкреслює, що повсякденність — це звички, стереотипи, правила, думки і переживання людей, а також і їх поведінка, діяльність, регульована нормами і соціальними інститутами [62]. На розсуд В.Н.Сирова, повсякденність є передусім способом конститування реальності [63]. Повсякденність — це спільна для нас усіх реальність, вона існує в постійно поновлювальному контакті людей, її складники — людські смисли. Соціальний світ, в якому ми живемо, конститууються узгоджено діючими людьми. Головною сутнісною якістю людини є її суб'єктивність, котра, знаходячись всередині, інтенційно спрямована назовні, прагне вийти назовні.

Повсякденне життя не може існувати як щось зовсім відокремлене від неповсякденного. Вони співіснують одне з одним як лицьовий і зворотний бік. Повсякденне — це звичне, впорядковане, близьке. На противагу повсякденному неповсякденне існує як незвичне, поза звичайним порядком, знаходиться далеко. Неповсякденним є все, що відноситься до моментів виникнення, перетворення, небезпеки знищення життєвого ладу, а саме війни і революції, виникнення Всесвіту і природні катастрофи, аварії, хвороби, смерть, політ уяви та інші незвичайні психологічним стани.

Британський дослідник Д. Тош, що глибоко і ґрунтовно проаналізував основні тенденції історичної науки в останній третині ХХ ст., повсякденність розташовує в «соціальній історії» і включає до неї життєдіяльність людини вдома і на робочому місці в звичному оточенні [64].

Повсякденність є такою галуззю досвіду, що формується на підставі практичної діяльності — праці. А.Шюц прямо на це вказує. Навіть у М.Хайдеггера «Dasein» як модифікована повсякденність — це світ заклопотаного діяння, спосіб, за допомогою якого існує тут-буття. У Хабермаса праця поруч з мовою входить до традиційних культурних універсалій, що характеризують суспільство. В феноменології Гуссерля життєвий світ безпосередньо не пов'язаний з працею, але підкреслюється, що

суб'єктивність життєвого світу проявляється в модусі практики, цілей, потреб, інтересів [65].

У соціології повсякденність ототожнюється з «життєвим світом» чи «життєвим середовищем людей» і усвідомлюється як результат функціонування людської свідомості в системі закріплених, типових для історично конкретного суспільного організму форм життєдіяльності індивідів і соціальних груп, котрі характеризують особливості їх спілкування, поведінки і складу мислення у сферах праці, побуту, суспільно-політичної діяльності, дозвілля [66]. В.А. Анциферова вбачає в повсякденності процес «перетікання одного в інший життєвих моментів, які створює сама людина, співпрацюючи з обставинами для того, щоб наблизити бажану подію, розв'язати свої сумніви і страхи, розв'язати важкі проблеми» [67]. На її думку, повсякденність створюється щоденною практикою людини, спрямованою на задоволення її життєвих запитів. Для психологів важливими в аналізі є не тільки окремі елементи повсякденного життя, а й розуміння за ними діяльності людської психіки.

Українські культурологи І.М. Лосєв та Я.Н. Кунденко говорять про повсякденність як про «особливу реальність культури», «первісну клітинку соціальності», оскільки умови людського існування — це умови людської духовності [68]. Метою і призначенням повсякденності, за Я.Н. Кунденко, є турбота про збереження органічного тіла людини і створення йому фізичного і психологічного комфорту, що визначає утилітарно-прагматичний характер даного феномена. Таким чином, повсякденність — це сфера діяльності, що визначається основним смислом і спрямованістю на «проживання життя» [69]. Російська дослідниця В. Антипіна теж розглядає повсякденність як комплекс прагматичних зусиль індивіда, спрямованих на задоволення біологічних, соціальних і духовних потреб і зміну зовнішніх умов існування людини [70].

Натомість філософ і культуролог Єва Анчел вважає неправомірним зводити світ повсякденності суто до утилітарності, до однозначної спрямованості лише на певну практичну мету. Повсякденність у певному позитивному або негативному плані виходить за межі вузько буденної практики, більше того — насичена багатьма утилітарно непотрібними моментами [71]. Подібної позиції дотримується також і Б. Вальденфельс, який розглядає повсякденність як «плавильний тигель» раціональності: всі раціональності представлені в світі повсякденності, з нього вони походять, в ньому оновлюються [72].

Частіше за все повсякденність окреслюють, вдаючись до зіставлення з чимось, протиставляючи чомусь: публічне — приватне, буденне — урочисте, офіційне — неофіційне, звичайне — незвичайне, суспільно вартісне — особисто важливе, звичне — виключне тощо. Ю.М. Лотман вважає, що у кожному колективі з відносно розвинутою культурою «поведінка людей організується основним протиставленням: 1) звичне, щоденне, побутове, що самими членами колективу сприймається як «природне», єдино можливе, нормальне; 2) всі види урочистої, ритуальної, позапрактичної поведінки: державної, культової, обрядової, що сприймаються самими носіями даної культури як самостійно значущі» [73].

Російський культуролог В.Д. Лелеко відзначає, що повсякденність в європейській культурі другої половини ХХ ст. набула нової якості під впливом науково-технічного прогресу. Повсякденне життя починає претендувати на високу культурну значущість, висувається на авансцену суспільного життя, знаходиться у центрі суспільної уваги [74]. Він пише, що «повторюване щодень стає повсякденним, якщо воно неминуче, обов'язкове, звичне, саме собою зрозуміле, якщо його переживають як рутинне, тривіальне, сіре, скучне» [75]. Устрій повсякденного життя з його повторюваними з дня на день справами і заняттями тяжіє до стабільності, стійкості, котрі є нормою повсякденності. Однак у житті постійно міститься постійна загроза нормативній повсякденності (війна, голод, хвороби, природні катаклізми, тощо). Зламаний надзвичайними обставинами лад життя перетворюється на екстремальну повсякденність. Мабуть, варто погодитися з ученим, що нормативна повсякденність — швидше ідеал, ніж реальність.

Відомий російський історик-антрополог М.М. Кром, здійснивши аналіз означеної проблеми, резюмує, що універсального, на всі випадки придатного поняття «повсякденність» просто не існує. Це умовна конструкція, і вона виникає в той момент і набуває таких окреслень, коли і які розмежування ми проводимо між сферами суспільного життя [76].

Такий висновок може видатися дезорганізуючим для істориків повсякденності. Свого часу Н. Еліас писав, що історія повсякденності набуває сенсу тільки тоді, коли з'являється противник, у бік якого дослідник спрямує вістря поняття повсякденності. За висловом О.А. Удода, історія повсякденності виросла із протесту. Це протест проти «професорської» історії, проти глобальних теорій, проти розгляду історії в абстрактних

категоріях — тільки як розвитку економічних і соціальних процесів. «Іншими словами, коли ми хочемо переглянути ту чи іншу концепцію, — пише М.М. Кром, — або навіть реформувати цілий напрям історичних досліджень (військову, політичну, економічну історію тощо), ми можемо вдатися до «оповсякденювання» (за висловом Б. Вальденфельса)» [77].

Повсякденність — це лише один ракурс розгляду суспільства, що не спроможний надати вирішальної інформації для розуміння його історичної динаміки, це лише додатковий, конкретизуючий інші наукові підходи. У повсякденності переважає описовість всього того, що було, а не аналітичність. Вивчення того чи іншого фрагменту історії людства обов'язково має включати у себе вивчення повсякденності, водночас неможливо тільки через повсякденність зрозуміти всю суть історичного розвитку.

Варто зауважити, що реконструкція повсякденного життя людей ставить низку методологічних проблем, котрі пов'язані зі складностями узагальнення і оцінок різноманітних, почасти взаємовиключних даних, що розкривають внутрішню неоднорідність і мінливу динамічність перебігу повсякденного життя. Окремі його деталі не можуть автоматично свідчити про історичну реальність. Дослідницький процес повинен обов'язково супроводжуватися реконструкцією окремих елементів у єдину систему їх взаємозв'язку [78].

Аналіз поняття «повсякденність» передбачає звернення до поняття «побут». Саме етнографи розуміють повсякденність через предметно-речовий світ, що оточує людину, забезпечуючи їй буденно-побутове існування, в ньому кодуються певні норми і стереотипи поведінки, ціннісні орієнтири і смаки. У російських істориків ХІХ ст. «побут» тлумачився як уклад життя, спосіб життя, форма повсякденної життєдіяльності людей. В російській філософсько-соціологічній традиції (Ф. Буслєв, К. Кавелін, П. Струве та ін.) розуміли «побут» як певний уклад людського життя, взятого в цілості, інтегративності. В роботах сучасних соціологів, істориків поняття «побут» зберігає свою широту, тягнє до охоплення всіх сторін повсякденного життя з переважаючою увагою до її матеріально-тілесної сторони [79].

У довідковій статті А.Г. Харчев визначає побут як «уклад повсякденного життя» [80], відокремлює побут від виробничо-економічної сфери, трактує його сутність як діяльність по задоволенню матеріальних (їжа, одяг, житло, підтримка здоров'я) і духовних (опанування духовних благ, спілкування, відпочинок, розваги) потреб, вибудовує його ієрархічні рівні

(суспільний, міський, сільський, сімейний, індивідуальний), намічає його внутрішню структуру, що визначається співвідношенням матеріального і духовного, суспільного і індивідуального, виділяє типи соціального об'єднання і спілкування (сім'я, сусідство, товариські компанії), вказує на існування побутових норм, традицій, звичаїв, обрядів, які можуть, напевне, розглядатися як структуроутворюючі елементи побуту і регулятори побутової поведінки.

Насамкінець, варто дослухатися до зауваження В.Д. Лелеко: «Досвід категоризації, надання поняттю «повсякденність» категоріального статусу відбиває стан розробки і осмислення феномену повсякденного життя. Якщо порівняти семантичні поля слова «повсякденність» і споріднених з ним слів у розмовній практиці зі смисловими контекстами, смисловим наповненням понять «побут», «повсякденність», «повсякденне життя», «буденний світ» в науковій літературі, то семантика природної мови виявиться більш впорядкованою і визначеною, ніж наукової. Це пояснюється системністю і логічною впорядкованістю, які органічно притаманні живій мові і яких бракує на даному етапі розвитку проблематики повсякденності мови науковій» [81].

Досягти хоча б відносної понятійної визначеності і несуперечливості можливо при визначенні методів, способів, «технік» збору і осмислення матеріалу, в цілому — методології дослідження. Це завдання непросте, оскільки доводиться інтегрувати методи і підходи інших наукових дисциплін.

Філософи у повсякденності вирізняють два рівні смислів: онтологічний і аксіологічний. У повсякденності людина стикається з явищами, процесами, подіями, справами, котрі відбуваються щодня і повторюються з дня на день («щодня одне й те саме»). Це онтологічна сторона повсякденності. Інша — суб'єктивна, психологічна і аксіологічна її сторона фіксує емоційну реакцію на це повторення і його оцінку. Для історика повсякденності важливі обидва: перший необхідний для цілісного уявлення умов протікання щоденного існування людини, другий — для з'ясування її почуття.

При вивченні повсякденності дослідники звертаються до структур повсякденності. До структурних одиниць повсякденності можна віднести базові уявлення, ідеї, ідеали, норми реакцій. За твердженням О.І. Генісаретського, «стійкість повсякденності є однією з основних підстав ідентичності способу життя як такого» [82]. С.А.Смирнов дає таку характеристику

структурам повсякденності: «це те, що вбудоване в буденність, але без чого людина не живе жодного дня, що складає каркас, стрижень її людяності. Структури повсякденності стосуються того, як влаштована і вкорінена людина у буття, це її «у-клад», «с-клад», власне те, що греки називали «етососм». Етос — це моральні норми, звичай, характер, душевний склад, спосіб думок (те ж, що і французьке *mentalite'*). У цьому с-кладі, у-кладі плекається, ліпиться кістяк особистості, її життєвий каркас. Це коренева система людини» [83]. Сам побут, буденність і спосіб життя можуть бути змитими під час цивілізаційних зрушень. А структури повсякденності проростають у найглибші пласти життя і не знищуються навіть під час війн і революцій, хоча сама повсякденність помітно корегується. С.А.Смирнов навіть порівнює структури повсякденності з ойкуменою, називає їх одухотвореною і одушевленою буденністю: «Це уклад, не в якому, а з яким ми живемо. Через нього стаємося і вкорінюємося, а не просто спимо, їмо, носимо одяг. Це обов'язкове плетиво сенсів, в яких ми обертаємося, ... в якому протікає більша частина нашого життя» [84].

Важливо, що структури повсякденності не будуються штучно. І не існує для них готових еталонів і норм. Отже, немає й експертів, і експертиз, і проєктувальників, що могли б їх спроектувати і побудувати. Структури повсякденності взагалі не будуються. Вони обживаються. Життєвий світ обживається і збагачується тими культурно-практичними формами, котрі природним чином вбудовуються в інфраструктури і метаморфози етосу.

Не випадково Б. Вальденфельс називає повсякденність плавильним тиглем. Близький до такого розуміння цього феномену О.І. Генісаретський: «Людське в людині, його квінтесенція народжується в результаті кристалізації життєвого матеріалу зі структур повсякденності, коли конденсуються, згущуються культурні форми, з них формується, ліпиться певний парадигмальний образ, базовий проєкт людини, що відтворюється потім у досвіді багатьох поколінь» [85].

Кожен має свою повсякденність. Суб'єктом повсякденності може виступати й окремих індивід, і будь-яка соціальна спільнота. Слід відзначити, що є спільна повсякденність, а є Я-повсякденність, повсякденність індивіда, яка зв'язана з загальною, детермінована нею, але все ж у кожного своя повсякденність; слово «свій» взагалі одне з ключових у дискурсі повсякденності. Видатний дослідник повсякденності Б. Вальденфельс підкреслював: «Людина повинна винаходити порядок, створювати свій світ» [86].

Не випадково німецька дослідниця повсякденності Агнес Хеллер підкреслила, що головне в повсякденності — це індивідуальне відтворення [87]. Водночас, це світ всіх людей, в якому слід досліджувати не тільки матеріальну культуру, харчування, житло, одяг, а й повсякденну поведінку, міркування і переживання. Головними функціями повсякденності є збереження, виживання, відтворення людини і суспільства, що і робить її соціогенетичним процесом цивілізації.

1.2. Становлення історії повсякденності як новітнього дослідницького напрямку в світовій історичній науці

Історія повсякденності не є «винайденням» сучасності. Щоденним життям людей сучасності і минулого європейська наукова спільнота, як і пересічна читаюча публіка, активно цікавилась щонайменше ще з доби «великого роману». Жодного з історичних чи пригодницьких романів не можна уявити без детального прописування побутових деталей з життя героїв. Щоденний лад життя, усталений ритм і закономірність його звичних процесів забезпечували загострення уваги читача до виключного, екстраординарного, унікального. З іншого боку, знайомство з повсякденними звичками, прив'язаностями і залежностями великих державців, повсякчасними симпатіями чи неприязнями політичних діячів, дрібними слабкостями героїв надавало пересічній людині уявну можливість «виміряти» їх життя зрозумілим для себе штибом. Їх турботи і радощі, клопоти і страждання, виразно і мальовничо прописані на сторінках романів, ставали доступнішими для звичайних людей. Без такого повсякденного тла художні твори не мали б завершеності, були б позбавлені духу часу, без нього навіть найважливіші історичні події були б уламками і втратили б свою цілісність історичної картини. Але в них повсякденна історія була тільки необхідним тлом, жодною мірою не самодостатньою сферою людської історії, що варта спеціальної дослідницької уваги.

Поява нового напрямку наукових студій в гуманітаристиці — явище не випадкове, воно постає або як логічний наслідок внутрішнього розвитку науки, в тому числі її кризи, або під впливом зовнішніх суспільних викликів, що не можуть бути проігнорованими. Почасті появу нового дослідницького феномену спричинюють сукупність факторів. Зародження і

становлення історії повсякденності так само має своє підґрунтя і зумовленість. У сучасній історичній науці немає чіткого й однозначного підходу до обґрунтування появи цього напрямку історичних пошуків, часу його започаткування, його «батьків-засновників», цілісного концептуального окреслення об'єкту його досліджень, методик і прийомів вивчення і реконструкції тощо. Отже, спочатку належить зробити аналіз існуючих поглядів на виникнення історії повсякденності.

Історія повсякденності – закономірний етап еволюції історичної науки XIX–XX ст. Одні дослідники обстоюють думку, що проблематика повсякденності постала як самостійний об'єкт з доволі тривалого і цілком послідовного процесу розвитку історії як наукової галузі. Тобто вони вбачають її закономірним і легітимним породженням європейського позитивізму XIX ст., у лоні якого внаслідок поступового накопичення дослідних знань про реальність щоденного життя та способів його відтворення відбулося відбрунування проблематики повсякдення у самостійний напрям [88].

З таких позицій вони розглядають доробок таких дослідників як Е. Віолле-ле-Дюк [89], П. Гіро [90], Є. Терещенко [91], І. Забелін [92], С. Єшевський [93] тощо. У полі зору цих дослідників були звичаї, традиції народного життя. На хвилі потужної етнографічної цікавості XIX ст. залишило велику кількість народознавчих розвідок, що відбивали не тільки духовну культуру, традиції, фольклор, а й охопили питання родинного життя, побутові звички, облаштування житла, характеристики костюму, харчування, предметів щоденного ужиткового користування. Ці студії вирізнялися ретельним фактографічно-описовим підходом. Дослідники прискіпливо зосередились на характеристиці зовнішньої сторони традиційної історії, що поступово відходила у минуле, тлумачилась як патріархальна, яка швидко витіснялася під впливом швидких темпів матеріально-технічного прогресу, передусім, пов'язаного з індустріалізацією й урбанізацією. Предметно-матеріальній світ забезпечення повсякденних потреб карколомно мінявся, відповідно, історики й етнографи документували насамперед його обриси. Так само, духовна сторона повсякдення поки що фіксувала зовнішні вираження почуттів, уявлень, взаємин, зафіксованих у сталих формах: звичаях, обрядах, ритуалах. Вчені цієї, першої хвилі були не байдужими й до середовищного обертання людини, до якого входили природне довкілля, житло (в його зверненні назовні і внутрішній простір, включаючи інтер'єр, меблі, начиння тощо), описували просторові струк-

тури повсякденного життя міста чи села приватні (будинки, помешкання) й громадські (храм, ринок, освітні й розважальні установи). Вони відстежували темпоральні характеристики буденності через антропологічні категорії (дитинство, молодість, зрілість, старість, покоління певного історичного періоду) або через календарні (рік, місяць, день, сезон).

Прикладом першого історичного етапу дослідження повсякденності можуть бути твори М.І. Костомарова про сімейні норми і традиції (перше видання датується 1860 р.) [94]. Він приділив увагу становищу жінки в сім'ї, розкрив її підпорядкованість спочатку батькам, а потім чоловікові, показав її головні обов'язки (виховувати дітей, вести домашнє господарство, наглядати за збереженням усталеного укладу життя). М.І. Костомаров також писав переважно з позицій фіксування традицій, як належало вчиняти і що робити, залишаючи поза аналізом питання про спонукальні мотиви такого стилю життя і поведінки жінки в родині і соціумі.

Такий автор як Е. Фукс у своїх працях (що вийшли у перше десятиліття ХХ ст.) основну увагу присвятив показу розваг і дозвілля (переважно північних верств різних епох) [95].

Ці автори скрупульозно відтворювали, як люди вдовольняли свої елементарні життєві потреби: як і чим харчувались, як готували їжу, зберігали продукти; який мали одяг і взуття, як їх виробляли чи де набували; як дбали про підтримку здоров'я, що вживали при хворобах, як загартовували і зміцнювали своє тіло; які мали фізичні навантаження тощо.

Особливий інтерес становили так звані переломні або ключові моменти в житті особи й родини, як то: народження / хрещення, утворення сім'ї / весілля, смерть / похорони або соціально-значущі події громади у межах господарсько-календарної традиції (свіба, обжинки) і церковно-релігійної обрядовості (Різдвяні, Великодні свята, Покрова тощо). Сімейні норми, приписи і взаємини між різними родинними вертикалями (діти — батьки — діди) і горизонталями (тесть (теща) / зять, свекруха (свекор) / невістка, брати / сестри, небожі / (тітки) дядьки) становили почасти окреме дослідницьке поле у межах вивчення приватного життя. Не оминалися увагою й трудові стосунки, зокрема повсякденні взаємини у професійному колективі (цех, майстерня, бригада), забезпечення умов його сталості і гармонії чи з'ясування причин розпаду й конфліктності, їх партнерськи-координативні чи субординативно-ієрархічні колізії. Так само маємо окремі наративи про дозвілля: читання, ігри, розваги,

сімейні і громадські свята й урочистості. Та практично всі ці праці, більші чи менші за обсягом, мають характер фіксування, ретельного опису, узагальнення типового з виокремленням виключного, що на цьому етапі й було основним завданням.

Коли вести мову про історичні праці фундаментального характеру (історії країн, народів, епох), реалії минулого повсякдення виникали принагідно, сюжетно, ілюстративно, відтворювались не наскрізно і комплексно, а за фрагментарно і дискретно. Ф. Мішле, наприклад, відверто визнавав у «Передмові 1869 року» до «Історії Франції», що історія «недостатньо цікавиться продовольством, багатьма фізичними і фізіологічними обставинами» [96].

Від фактографії до наукової історіографії історія повсякденності переїде у XX ст., коли щоденне життя стане окремим об'єктом наукового дослідження. Нерідко до предтеч наукової історії повсякденності відносять голландського історика-медієвіста Й. Хейзингу. Завершена ним у 1919 р. праця «Осінь середньовіччя», за авторським визначенням, присвячена опису форм європейського життя і мислення XIV-XV ст. Фактично в ній здійснений поворот дослідницької уваги до внутрішніх, ціннісних, змістових сенсів життєвих і мислительних форм західноєвропейської середньовічної культури. Уже в першому розділі «Яскравість і гострота життя» автор занурив читача в атмосферу повсякденного існування людей пізнього середньовіччя, охарактеризував їх колективні емоції, пристрасті, описав події, що їх викликали. Йдеться про прояви масової свідомості середньовіччя. Й. Хейзинга одним з перших розпочав проникнення у менталітет, який він подав у праці на трьох рівнях: емоційному, уявно-образному і мислительному. Ще до Й. Хейзинги данський учений Фредерік Трелс-Лунд (1840-1921), використовуючи праці скандинавських фольклористів і німецьких істориків культури, розробив тему символізму повсякденності «Повсякденне життя Півночі» (1879-1901) (в 14 томах), де були розділи, присвячені одягу, їжі, святам [97].

Зростання інтересу до цієї теми пов'язано зі змінами, що відбулися в світовій історіографії у XX ст. У 1920-1930-і рр. в Західній Європі очевидною стала криза позитивізму, який досі панував в історичній науці. У позитивістській історіографії домінуючою формою історіописання була розповідь про значні події та великих людей, у центрі уваги перебувала держава та її правителі, панувала політична історія. Ці, а також інші особливості позитивістської історіографії почали критикувати окремі історики того

часу — К. Лампрехт у Німеччині, Л. Немір та Р. Тоуні в Англії, М. Блок і Л. Февр у Франції [98].

Наступним важливим явищем в історичній науці, що сприяло формуванню історії повсякденності як напрямку спеціальних історичних студій, була зміна дослідних пріоритетів і методологій у середовищі французьких істориків, де найбільш гостро була усвідомлена загальна криза позитивізму. Йдеться про діяльність Марка Блока і Люсьєна Февра зі «Школи „Анналів“», що проголосили необхідність антропологізації історичної науки, повернення на її сторінки людини як історичного суб'єкту, що був втрачений, розчинений у глобальних політичних, економічних подіях і процесах. Вони виступили проти спрощеного детермінізму і лінійної схеми причинно-наслідкових зв'язків історії, піднесли питання про необхідність вивчення глибинних підстав дій та вчинків людей, заклали підстави для вивчення менталітету. Уже в ранніх працях Л. Февра («Доля: Мартін Лютер», 1928) і М. Блока («Королі-цілителі», 1924) у центрі уваги знаходились «соціально-психологічні механізми, що лежать в основі мислительних структур, притаманних всім членам суспільства» [99]. Зі сторінок редактованого ними журналу пролунав заклик до тотальної історії. Відповідно, реконструкцію повсякденного життя («la vie quotidienne») вони вважали обов'язковим елементом відтворення історії в повній цілісності. Цей посил дає право багатьом сучасним історіографам відносити перших анналістів до фундаторів історії повсякденності, хоча їх заслуга полягає (лише!) у тому, що вони спровокували «парадигмальний зсув в історіографії в цілому» [100].

Революційні на той час перемини в історіографічній практиці підтримали дослідники з інших західноєвропейських країн, зокрема англійський історик Дж. М. Тревельян. У роботі «Соціальна історія Англії» він поділив історичне знання на три складові: економічну, політичну та соціальну історії, надавши останній ключову роль. Серцевиною ж соціальної історії, за Дж. М. Тревельяном, є повсякденне життя людей [101].

Після Другої світової війни соціальна історія значно зміцнила свої позиції в межах «нової історичної науки» — одного з найвпливовіших напрямів західної історіографії другої половини ХХ ст. Разом з нею отримали імпульс для дослідження проблеми, пов'язані з історією повсякденності.

Ім'я ж Фернана Броделя, представника другої хвилі «Анналів», цілком правомірно пов'язувати з оформленням історії повсякденності в напрям

сучасної європейської історіографії. 1949 р. Фернан Бродель у Парижі видав книгу «Середземномор'я і середземноморський світ в епоху Філіпа II». Люсьєн Февр відразу дуже схвально зустрів цю книгу, назвавши її такою, що звеличує людину. Він писав: «Читайте, перечитуйте, обдумуйте цю прекрасну книгу. Зробіть її своїм постійним супутником... Це не тільки книга, яка вчить... Ця книга є маніфестом. Симптомом. І я не вагаюсь це сказати — датою. Ця книга — диво ерудиції... В цій книзі втілено те, чого протягом 20 років домагались всі ми... в нашому прагненні створити історію більш живу, більш продуману, більш дієву, більше пристосовану до потреб нашої епохи» [102].

Ідеї повсякденної історії більш послідовно були реалізовані Ф. Броделем в наступній його книзі 1963 р. — «Матеріальна цивілізація і капіталізм, економіка в капіталізм, XV — XVIII ст.», зокрема, у томі першому, що мав назву «Структури повсякденності: можливе і неможливе». Суть своєї праці автор пояснив так: «Людина лицем до свого повсякденного життя». На думку вченого, «вивчити речі — їжу, житло, одяг, предмети розкоші, знаряддя, грошові кошти, плани сіл та міст — одне слово, все, що служить людині — не єдиний спосіб відчуття її повсякденне існування» [103]. Втім, дослідження матеріально-предметного довкілля людини — один зі шляхів пізнання світу повсякденності. У «Структурах повсякденності» Ф. Бродель приділив увагу «Хлібу насущному» (розділ другий), «Зайвому і звичайному: їжі і напоям, житлу, одягу, моді» (розділи третій і четвертий), «Попширенню техніки: джерелам енергії та металургії» (розділ п'ятий), «Технічним революціям та технічній відсталості» (розділ шостий), «Грошам» (розділ сьомий), «Містам» (розділ восьмий). До його поля зору потрапили, таким чином, різні аспекти повсякденності: від родинно-сімейних і приватних до гуртових і загальнонаціональних (загальноєвропейських і світових), його аналізу піддані сфери господарювання, виробництва і торгівлі (по забезпеченню матеріальної сторони повсякдення), технічного розвитку (забезпечення знаряддями праці, енергії, засобами пересування), наукового розвитку в суперництві з забобонами і псевдовченнями (боротьба з пошестями, епідеміями), облаштування простору життєвого світу (на селі й у містах, у провінції і центрі). «Структури» не є категорично виваженими, вони перетікають у різні площини щоденних реалій, обростають запозиченням з подієвої історії. Розпочинаючи працю, Ф. Бродель мав на меті узагальнити праці, присвячені економічній історії доіндустріальної

Європи, тому не дивно, що повсякденні сюжети і проблеми прочитуються в інтегративному контексті, повсякденність не була самоціллю дослідницького аналізу, швидше вона була мірилом для розуміння долі Європи та європейських країн і народів (принагідно згадати, що праця була задумана в серії анналістів «Долі світу», розпочатої у 1950-х рр.). Як влучно зауважив російський культуролог В.Д. Лелеко, «повсякденність для Броделя — лише одна з ниток візерунку історії, тканина якої складається з демографічних, виробничо-технічних, економічних і фінансових процесів» [104]. Але саме у цій праці автор вперше в європейській історіографії заявив про повсякденне життя як призму історичного аналізу і водночас як самостійний об'єкт наукових досліджень.

Свою фундаментальну працю (у трьох томах) Ф. Бродель завершив 1979 р. Критики високо оцінили її, зокрема, англійський історик Дж. Гекстер відзначив, що «методологічно Бродель — прихильник широких узагальнень, «глобальної історії», але як дослідник, як історик він, на велике щастя, «шукач перлин», допитливий мисливець за конкретними, дрібними деталями, і в цьому черпає величезне задоволення» [105].

У наступній своїй праці «Динаміка капіталізму» Ф.Бродель знову звернувся до реалій повсякденності, більш чітко окреслюючи її предметну сферу: «...повсякденність — та сторона життя, в яку ми буваємо втягнутими, навіть не даючи собі звіту, — звичка, чи навіть рутини, це тисячі дій, що протікають і закінчуються наче самі по собі, виконання яких не вимагає нічиїх рішень і котрі відбуваються, по правді кажучи, майже не торкаючись нашої свідомості. Я гадаю, що людство більш ніж наполовину занурене в такого роду повсякденність. Незліченні дії, передані в спадок, накопичені без будь-якого порядку, повторювані до безконечності, перш ніж ми прийшли у цей світ, допомагають нам жити — і водночас підкорюють нас, чимало вирішуючи за нас впродовж нашого існування. Тут ми маємо справу зі спонуканнями, імпульсами, стереотипами, прийомami і способами дії, а також різними типами зобов'язань, що змушують діяти, котрі почасти, причому частіше, ніж ми це можемо уявити, занурюються в самі незапам'ятні часи» [106].

Отже, у цій праці повсякденність обіймає не тільки предметно-речове оточення людини, а й людські стосунки і, головне, під нею слід розуміти складний світ усвідомлених і позасвідомих регуляторів організації (організму) життя. Хотілось би органічність цього життєвого світу особливо

підкреслити. Слідом за Ф. Броделем маємо погодитись, що сфера повсякденності складається не наказово, не волею державців, політиків, економістів, військових, а велінням сукупності певного людського соціуму, коли способи контактів і комунікацій, вироблені ним у тривалому відборі, стають загально прийнятними і зрозумілими, набувають ознак звичайності і доступності, так само вони транслуються наступним поколінням, без обговорень, надзусиль і нав'язувань.

Праця Ф. Броделя «Що таке Франція?», що побачила світ у 1986 р., була наступним якісним етапом осягнення ученим проблематики історії повсякденності на прикладі національної історії. Напевне, давнє прагнення позбавити національну історію від «діянь правителів» і «життєпису великих людей», пізнавальний запит демократизованого французького суспільства, був наскрізним рушієм історіописання Ф. Броделя. Як вважає український історик В. Головка, «успішність цього проекту обумовлена тим, що Бродель виступив не тільки як історик, який має певну дистанцію з досліджуванним об'єктом, але й як соціолог та географ — сучасник. Фактично він описує історію тієї повсякденності, в якій він живе сам. З іншого боку, дослідник синхронізував свій час і час своїх предків — у тексті самий історик та, скажімо, селяни Лангедока XVII чи XIX століття, живуть в одному часово-просторовому континуумі, є сучасниками. ...видатний історик головним чином історію повсякденності зводить до висвітлення еволюції (чи незмінності) порядку речей (хай, наприклад, це тип черепиці в різних французьких регіонах) та того, як люди змінюють (чи, знову ж таки, не змінюють) порядок поведінки з цими речами» [107]. На жаль, Ф. Бродель не вдалося реалізувати проект «Що таке Франція?» до кінця, оскільки він мав на меті розкрити повсякденність соціальних стосунків на рівні суспільних і державних інститутів.

Отже, саме з іменем Фернана Броделя та його творчою діяльністю пов'язана безпосередньо легітимація проблеми повсякденності в історичній свідомості. Він показав, що умови повсякденного існування людини, той культурно-історичний контекст, на тлі якого розгортається життя людини, його історія, спричиняють вирішальний вплив на вчинки та поведінку людей.

Один з наступних лідерів школи «Анналів» Жак Ле Гофф, характеризуючи концепцію тотальної історії, також підкреслював, що вона «включає в себе не тільки те, що інші традиційні думки іменують культурою або

цивілізацією, вона передбачає також і матеріальну культуру — техніку, економіку, повсякденне життя (бо люди в процесі історії будують житла, харчуються, одягаються і взагалі функціонують), рівно як і інтелектуальну, художню культуру, не встановлюючи між ними ні відносин детермінізму, ні навіть ієрархії» [108].

У своїй праці «Інше Середньовіччя: час, праця і культура Заходу» Ж. Ле Гофф у розділі «До історичної антропології» виокремлює спеціальний підрозділ «Історик і людина повсякденна» [109], де розмірковує над дослідницькими теренами історика і етнографа, які мають на меті вивчення людського минулого, але розділилися у повноваженнях. Історик висвітлює дистанційоване в часі минуле на підставі писаних джерел, тоді як етнологія є наукою переважно безпосереднього спостереження за живими явищами. Оскільки обидві науки спостерігають інше, вони є абстракціями, між ними немає непрохідної грані, вони мають бути у діалоговому режимі. Більше того, етнологія «призводить до радикального звільнення від події, реалізує таким чином, ідеал не-подієвої історії. Або, радше, вона пропонує історію, що являє собою набір повторюваних і очікуваних подій, релігійних свят, подій і церемоній, пов'язаних з біологічною і сімейною історією: народження, весілля, смерть» [110].

Прикметно, що проблематика повсякденності у французьких істориків постала, по-перше, як поглиблення антропологічного начала в історичних реконструкціях, і, по-друге, як свого роду варіативна історія «другого середньовіччя». Французька медієвістика традиційно, а особливо завдяки зусиллям анналістів серед європейських історіографічних шкіл є чи не найпотужнішою за мірою охоплення проблем середньовічного життя та рівнем їх осмислення та реконструкції. Історики, спираючись на різноманітні джерела, детально висвітлили не тільки державно-політичну, церковно-релігійну, військову, суспільно-політичну, соціально-економічну і культурну історію середньовічної Франції, а й менталітет різних верств нації в середні віки, психологію і свідомість соціальних груп. З огляду на це, цілком закономірно, що саме в медієвістиці зародилась потреба відтворення щоденних практик різних соціальних верств епохи. Варто зауважити також, що сфера приватного життя (особистого, сімейного, родинного), що обіймає світ повсякденності, також традиційно вивчається французькими істориками, серед них особливо відзначаються дослідження Ж. Дюбі, Е. Ле Руа Ладюрі та ін. [111].

Прихильники школи «Анналів» вдалися до реконструкції картини світу певної епохи, соціуму, групи, зосереджуючись передусім на ментальній складовій повсякденності (загальних уявленнях про нормальне, загальних страхах, тривогах, навіюваннях тощо). Такий пріоритет був реакцією на вичерпаність відкритої позитивістами господарсько-побутової історії, що не виходила за межі опису матеріального світу та його складових об'єктів [112]. Анналісти показали тісний зв'язок між трибом життя людей, їх побутом і ментальним складом, запропонували переорієнтувати історичні дослідження і перейти від «побутописання», тобто описової історії побуту, до аналітичного вивчення історико-психологічних, історико-демографічних, історико-культурних сюжетів, до комплексної історії людини, події і факти приватного життя якої можуть впливати не тільки на її власне повсякдення, а й на суспільство в цілому [113]. Для реконструкції повсякденності у дусі Ф. Броделя характерне звернення до масових явищ і великих часових відтинів, щоб показати глобальні соціальні трансформації, його метод називають макроісторичним, або методом «глобальної історії».

Деякі дослідники вважають, що своєму офіційному народженню історія повсякдення завдячує не французьким анналістам, а новій генерації німецьких істориків 1970-х рр. [114]. На розвиток історії повсякденності тут вплинула соціальна історія, головними постулатами якої були парадигма індустріального суспільства і теорія модернізації, що остаточно укріпились на початку 70-х рр. Поворот до історії повсякденності, за словом відомого німецького історика В. Хардвіга, означав кінець «особливого німецького шляху в історіографії».

Варто нагадати, що ще свого часу німецький історіософ Г. Ріккерт у «Філософії життя» висловився за «всебічне розуміння історії», проголошуючи метою історичного пізнання осягнення «системи цінностей», пошук «необхідної цінності». Г. Ріккерт пропагував вивчення довколишнього світу людини, обстоював психологізацію історії, радив звернутися до самого історичного життя з усією його повнотою й багатоманітністю [115]. Він був твердо переконаний, що всебічне розуміння історії не можливе без застосування історії повсякденності як методологічного підходу.

На визріванні нового історичного напрямку позначились також теоретичні міркування, висловлені напередодні Другої світової війни засновником соціогенетичної теорії цивілізацій Н. Еліас, зокрема його застереженням про небезпеку дистанціювання в гуманітарному знанні

вивчення суспільства від вивчення людини. Він закликав розглядати суспільство й окремих людей як неподільні аспекти одного мінливого набору взаємозв'язків. Н. Еліас бачив розвиток цивілізацій як переплетення різних практик (виховання, пізнання, праці, влади тощо) і способів їх впорядкування. Він і його послідовники піддали вивченню зовнішній вигляд, манери поведінки, наміри, почуття і переживання, мовлення, етикет як «прояви цивілізованості» у повсякденному аспекті.

Російський істориограф С.В. Оболенська вважає, що поштовхом до вивчення повсякденності в Німеччині стала поява кількох книг історико-антропологічного спрямування. По-перше, це переклади монографій англійського автора Едварда Палмера Томпсона «Становлення робітничого класу в Англії» та праці американського етнологі Кліффорда Гірца, серед них особливо «Щільний опис» [116] і, по-друге, перевидання у 1968 р. напівзабутої праці Норберта Еліаса «Про процес цивілізації» [117]. Саме у цих дослідженнях йшлося про те, що суспільні процеси являють собою взаємодію економічних, соціальних, політичних структур, з одного боку, та, з іншого, сприймання, інтерпретація цих структур діючими людьми, які своєю поведінкою беруть участь у створенні цих структур і нерідко й у їх зміні. До імен Е.П. Томпсона і К. Гірца слід додати також ім'я французького соціолога П'єра Бурдьє.

У 1970-і рр. в Німеччині відбувся, за висловом С.В. Оболенської, «бунт» проти представників історико-критичної соціальної науки [118]. Можна стверджувати, що фокусування уваги німецьких дослідників, які спочатку позиціонували себе як класичні соціальні історики, на проблемах повсякдення відбулося під впливом усвідомлення недовершеності відтвореної ними історичної картини реальності минулого, так і загальної суспільно-політичної кризи в країні. Зневірившись у можливості швидких і корінних змін в економіці та суспільному житті, в безмежному процвітанні індустріального суспільства, у творчій силі глобальних рухів, учені стали виразниками антиглобалізму в суспільних науках. Декілька молодих істориків з інституту історії ім. М. Планка (Геттінген) запропонували відмовитись від вивчення соціально-політичних структур і процесів та перейти до вивчення таких питань, що раніше не розглядались з позиції неконструктивної критики, або взагалі замовчувалися, в тому числі й роль «маленької» людини в історії, її повсякденне життя, взаємини з соціальними структурами [119].

Так на початку 1980-х рр. розробки стратегічних планів зміни суспільства витіснили пошуки «малих альтернатив», нових ціннісних орієнтацій, нових можливостей і перспектив для кожної окремої людини [120]. Праці адептів соціально-історичної науки, що недавно уявлялись як нове слово, тепер піддавались гарячим атакам з боку молодих істориків, що дорікали «класикам» соціальної історії за снобізм, антидемократизм, цехову замкнутість. В інтересі до повсякденного життя простих людей, як відзначають критики, справді немає нічого особливого, нового. «Соціальні історики» також поділяють цей інтерес. Але «повсякденні історики» вивчають «маленьку людину» як антипода сильним світу цього, демонструють протест проти несправедливості, проти панування бюрократії в сучасному суспільстві, проти втрати простої людяності, уваги один до одного. З уст історика В. Ульріха в 1985 р. пролунав лозунг: «Від вивчення державної політики й аналізу глобальних суспільних структур і процесів повернімося до маленьких життєвих світів, до повсякденного життя звичайних людей».

На цій основі й виникла «історія повсякденності», що навіть трактувалась інколи як новий, «альтернативний» культурний рух, подібний до екологічного чи феміністського. Головний теоретик цього напрямку Альф Людтке визнає, що сам термін «історія повсякденності» (Alltagsgeschichte) далекий від ідеалу і прийнятий «через відсутність кращого»; ця назва «виправдовує себе як найкоротше і саме змістовне формулювання, полемічно загострене проти тієї історіографічної традиції, що виключала повсякденність зі свого бачення» [121]. У цей час виникли «історичні майстерні» (Geschichtswerkstätten) у вигляді асоціацій, у яких співпрацювали фахівці і непрофесіонали, разом досліджуючи теми на локальному або регіональному рівні. Наприкінці 1980-х рр. у ФРН нараховувалось понад 40 таких груп, що об'єднали понад 300 осіб [122]. За деякими підрахунками, в цілому у Західній Європі на середину 80-х рр. працювали близько 1 600 наукових історичних гуртків, які підносили подібного роду питання (умови праці, житлове забезпечення тощо) [123].

Історики повсякденності прагнули вивчати «простих людей» в історії, раніше невідомих і непомітних, тих «безіменних» (Namenlose), чия доля і вплив на хід історії не фігурували в дослідженнях того часу. Цікавість до людини сполучувалася з критикою загальної орієнтації науки, що покладалась на прогрес історії, вірила в еволюцію і вела мову про великі історичні процеси, наприклад, про модернізацію, що подавалась

окремо, без зв'язку з конкретними людьми та їх справами. Ця програма особливого напрямку в німецькій історіографії — історії повсякденності (Alltagsgeschichte) або «історії низу» (Geschichte von unten) — набула назви етнологічної соціальної історії. Істориків повсякденності цікавили стосунки звичайних людей і влади в усіх проявах: різні реакції на політику влади, її ігнорування тощо. А. Людтке залучив до дискусії нові спеціальні поняття: способи «присвоєння світу» (Aneignung), «норовистість / впертість» (Eigensinn). Сутність першого полягає в тому, що людина, опинившись у тій чи іншій життєвій ситуації, буде поводитись відповідно своєму світогляду, почасти ігноруючи певні соціальні норми. Під «норовистістю» він розумів своєрідну реакцію на пропоновану згори політику і своєрідне тлумачення індивідуумом оточуючого світу. «Безіменні» у А. Людтке стають дійовими особами (Akteure) [124]. «Майже без галасу, абсолютно мирним шляхом, — пише німецький історик В. Ульріх, — в німецькій історичній науці сталась зміна перспектив — від вивчення розрідженої атмосфери канцелярій і салонів, діянь верховних осіб і державних подій, від аналізу глобальних суспільних структур і процесів вона звернулася до малих життєвих світів, сірих зон і ніш повсякденності» [125].

Серед класичних творів жанру — монографія Б. Хауперта і Ф. Шафера «Молодь між хрестом і свастикою. Реконструкція біографії як історія повсякденності фашизму», в якій на кількох сотнях сторінок досліджується біографія нічим не примітної, абсолютно рядової людини — танкіста вермахту Йозефа Шефера, що загинув, як і мільйони його товаришів, на фронті Другої світової. Але крізь цю відтворену завдяки фотографіям, листам, спогадам родини, однокласників, друзів, солдат, що вижили, біографію простежується, як події «великої» історії проходили через життя пересічної людини, які викликали реакції, настрої, бажання, як торкались свідомості чи, навпаки, були байдужі для цієї конкретної особи, що відбувалось з цією людиною під тиском державної ідеології, як змінювались її погляди, відповідно, якими були поведінкові дії людини у пропонованих обставинах.

Варто підкреслити, що на відміну від французьких істориків, де повсякденність, як проблематика, постала на ґрунті медієвістики, актуалізація буденного у ФРН виросла з осмислення феномену нацизму. Очевидно, це було нагальною потребою німецького суспільства, яке поглиблювало своє розуміння минулого, виносило не тільки політичні уроки, а й переживало

громадянську трансформацію. Можна не тільки стверджувати, що розробка і опанування такого складного багаторівневого об'єкту, яким є повсякденність, дозволили німецькій історіографії здійснити великий ривок у кількісному нагромадженні знань, але й говорити про теоретико-методологічний прорив, про формування нової концепції і зміну парадигми історичного знання у недалекому майбутньому [126].

У другій половині ХХ ст. новий імпульс для розвитку соціальна історія одержала також у Великобританії. Вагомий внесок у її становлення зробили Е. Томпсон, Кр. Хілл, Е. Хобсбаум, Дж. Рюде, Р. Хілтон, А. Л. Мортон. Під впливом культурної антропології, психології, соціо- та психолінгвістики в 1970-і рр. з'явилася субдисципліна «нова культурна історія». Її представники — А. Бріггз, П. Берк, А. Макферлейн, К. Томас, Е. Томпсон, Р. Семюел та ін. Протягом 1960-1980-х рр. жваво розвивалася «історія знизу». Якщо в 1960-і рр. акцент робився на вивченні побуту, соціальної поведінки та настроїв простих людей у минулому, то в 1970-1980-і рр. проблематика «історії знизу» була переведена із соціальної площини в соціокультурну. Більша увага стала приділятися буденному мисленню, побутовій поведінці людей [127]. У межах антропологічного підходу до історії у різних країнах світу стала розроблятися методологія, здійснюватися конкретно-історичні дослідження з локальної історії, «історії знизу», мікроісторії, міської історії, гендерної історії, історії сім'ї та інших напрямків. Усі вони тісно пов'язані з історією повсякденності, перегукуються з нею як у тематичному, так і методологічному плані.

Історія повсякденності як наслідок запозичення з інших гуманітарних дисциплін. Чимало сучасних історіографів дотримуються думки, що історія повсякденності склалась у самостійний напрям історичних пошуків завдяки запозиченням проблематики з інших гуманітарних наук, передовсім, з соціології та філософії.

Цікавість до окремих проявів повсякденного життя, до феномену повсякденності як такого у європейській філософії і соціології зростала поступово від початку ХХ ст. Дотичність цієї проблематики можна знайти у пізнього Е. Гуссерля, М. Хайдеггера, Д. Лукача, пізнього Л. Вітгенштейна [128].

Російський культуролог В.Д. Лелеко визначає проблематику соціології повсякденності у межах кількох взаємопов'язаних напрямків соціології ХХ ст., а саме: символічного інтеракціонізму, феноменологічної соціології і етнометодології [129]. Найбільш повно, широко і визначено проблемати-

ка повсякденності представлена, на його думку, у феноменологів і етно-методологів.

На загальнотеоретичних засадах історії повсякденності позначились праці Е. Гуссерля, одного з фундаторів феноменологічного напрямку в філософії. Саме він першим звернув увагу на значення філософського осмислення не тільки високих абстракцій, а й людської буденності, яку він називав «життєвим світом». Цю категорію взяли на озброєння пізніше історики повсякденності, часто вживаючи її як синонімічне поняття до повсякденності (про відмінність цих категорій йтиметься далі). Сам Е. Гуссерль частково ототожнював життєвий світ зі світом повсякденного досвіду, наївної суб'єктивності, тобто зі світом природної настанови, що передує науковій об'єктивності.

Прямим його послідовником став А. Шюц, що надав окресленості проблематиці повсякдення у соціологічних дослідженнях. Серед предтеч феноменологічної соціології її засновник А. Шюц називає А. Уайтхеда, У. Джеймса, Е. Гуссерля, А. Бергсона; моменти, близькі до феноменологічної інтерпретації реальності А. Шюц знаходить у М. Шелера, Ж.-П. Сартра, М. Хайдеггера [130]. Поза сумнівом, близькими ідеї феноменологів є ідеї «розуміючої психології», що представлена іменами великих соціологів кінця XIX — початку XX ст. — В. Дільтея, М. Вебера, Г. Зіммеля, П. Сорокіна та ін. [131]. Все це говорить про вкоріненість феноменології і проблематики повсякденності в духовній культурі Європи XX ст., представлений у філософській і соціологічній думці. Соціології повсякденності і спорідненим з нею науковим напрямом присвячена значна кількість праць, в тому числі й російських дослідників [132].

Саме у працях А. Шюца повсякденність стає основною, переважаючою темою. Він окреслив коло проблем соціології повсякденності, особливості феноменологічного методу їх дослідження, запровадив до наукового обігу комплекс понять і висловів, за допомогою яких позначаються, конструються відкриті вченими реалії повсякденного життя. А. Шюц запропонував відмовитися від сприйняття світу, в якому ми живемо, як до наперед-даного і зосередитися на аналізі процесів його складання і зумовленості, тобто на світі людської безпосередності — прагненнях, фантазіях, сумнівах, реакціях на безпосередні приватні події, зробивши їх науковим дослідницьким завданням [133]. На погляд А. Шюца, повсякденність — це сфера людського досвіду, що характеризується особливою

формою сприйняття і осмислення світу, яка виникає на основі трудової діяльності, що має ряд ознак, серед яких впевненість в об'єктивності і самоочевидності світу і соціальних взаємодій, що, власне, і є природна настанова [134].

«Життєвий світ» А.Шюца є витвором людської свідомості, є образом світу, ментальною структурою. Вона складається з більшої або меншої кількості моделей або «сфер реальності з кінцевими структурами значень» повсякденного життя посідає серед них центральне місце.

Повсякденне життя безпосередньо дане людині як середовище обертання, з приводу якого не виникає питань, сумнівів, яке, зазвичай, не створює для неї жодних проблем. Така позапроблемність, не потребуюча доказів достовірності повсякденності, її самоочевидність — результат природної позиції (*natural attitude*) людини, зануреної у повсякденне життя, що діє в світі повсякденності і взаємодіє в цьому світі з іншими людьми. Хоча сумніви в реальності повсякденного життя можуть час від часу виникати, людина їх, як правило, притамовує, у крайньому разі до тих пір, поки звичний порядок повсякденності не потрапляє під загрозу.

Реальність повсякденності існує як звичний, знайомий, обжитий світ, повторюваний з дня на день в діях, думках, подіях. Феноменологи розуміють її існування (як і існування соціальної реальності в цілому) як процес постійного відтворення, конструювання життєвої реальності в діях, думках, вчинках людини, у процесі взаємодії між людьми.

Звичний порядок організації і повторюваність подій повсякденного життя породжують такі її якості як рутинність і тривіальність. Повсякденність однак не замикається в рутині. Остання складає необхідний фундамент, базу стабільного, з мінімальними витратами на ухвалення рішень повсякденного існування [135]. ...Рутинна й інновація доповнюють одна одну.

Повсякденне життя — це життя діяльне, це світ дій і взаємодій для досягнення якихось практичних цілей. Природною установкою нашої свідомості у повсякденному житті є прагматична установка, типовими мотивами поведінки — прагматичні мотиви. За словами, А. Шюца, оскільки в світі повсякденності ми маємо не теоретичні, а виключно практичні інтереси, головним в цьому світі є те, що я робив, роблю і маю намір робити. Світ даний людині, щоб вона щось змінила у ньому, і, в свою чергу, змінилась сама [136].

Слідом за Е. Гуссерлем і А. Шюцом сучасні дослідники повсякденності підкреслюють: «У межах соціальної феноменології життєвий світ постає як всеохоплююча сфера людського досвіду, орієнтацій і дій, посередництвом яких люди здійснюють свої плани, справи та інтереси, маніпулюючи об'єктами і спілкуючись з іншими людьми [137]. О.В. Золотухіна-Аболіна так і назвала одну зі своїх книг: «Повсякденність та інші світи досвіду» [138]. Отже, повсякденність є світом досвіду.

М.Шубіна при з'ясуванні різниці між поняттями «повсякденність» та «життєвий світ», які близькі за змістом і значенням, але не є синонімічними, пропонує мати на увазі наступне. По-перше, витоки змішування понять слід шукати у текстах Е.Гуссерля і А.Шюца, хоча ні той, ні інший не прояснили різниці між ними. «Повсякденність — це світ, в якому людина народилася, живе і змушена прилаштовуватися». Людина, народившись ще не потрапляє у свою власну повсякденність. Вступаючи у світ, вона застає повсякденність іншого, нічого, по суті, не знаючи про свою власну, точніше, вона просто відсутня, крім повсякденності виконання самих загальних вітальних дій [139]. І.Т.Касавин і С.П.Щавелев повсякденність окреслюють як вузьку, фрагментарну, функціональну сферу, а життєвий світ як гранично широкий горизонт буття, інтегральну структуру світу [140]. Повсякденність кожної людини є тільки частиною життєвого світу. Якщо повсякденність передбачає виконання різного роду дій — від побутових до спеціальних так би мовити на рівні динамічного стереотипу, то життєвий світ містить у собі всякого роду несподіванки і нерідко передбачає пошук нестандартних рішень. Поняття життєвого світу ширше за обсягом.

У 1960-і рр. автори теорії соціального конструювання П. Бергер і Т. Лукман закликали вивчати соціальні взаємодії людей «обличчям до обличчя», тому що члени суспільства «вважають світ повсякденного життя самозрозумілою реальністю» [141].

У це ж десятиліття англійці Г. Гарфінкель і А. Сікурель поставили своїм завданням показати сховані (латентні) знання, сформовані здоровим глуздом, якими людина послуговується у звичних діях, і піддати їх аналізу. Вони заклали основи соціології повсякденності (етнометодології).

М. Хайдеггер визначив повсякденність як спосіб екзистування, суть якого присутність (Dasein). Повсякденність означає те, як мірою котрого присутність «живе нинішнім днем», чи то у всіх своїх вчинках, чи то лиш

в відомих, котрі передбачені буттям-одного-з-одним. ...Одноманітність повсякденності приймає за переміну те, що всякий раз приносить день. Повсякденність обумовлює присутність і тоді, коли вона не обрала собі в «герої» людей» [142]. Суб'єктом повсякденності, що є у повсякденному житті присутністю, і є людина.

На думку філософів, в основі будь-якої дії лежать певні уявлення, ідеї, розуміння дійсності. Сприйняття й інтерпретація повсякденності здійснюється буденною свідомістю, буденним мисленням. Буденна, «життєвська» свідомість включає в свою структуру ті елементи, які детерміновані конкретним буттям, сукупністю об'єктивних умов матеріального, духовного, соціального і природного середовища. Заслугою соціологів повсякденності є те, що вони звернулись до вивчення буденної свідомості, зуміли пояснити механізми її роботи, відкрили її універсальний характер.

Буденне мислення, як і будь-яка інша інтелектуальна обробка інформації, заснована на абстрагуванні, схематизації, узагальненні (генералізації), типізації, кваліфікації. Соціологи означають ці прийоми терміном «типізація».

Буденна свідомість використовує певний набір узагальнень-типізацій, без яких орієнтація й успішні дії в світі неможливі. За допомогою цих прийомів конструюються «мислительні об'єкти», концепти. Так, у нашій свідомості є «концепція генералізації іншого» в дусі соціальної функції чи соціальної ролі, яка «вмикається» при зустрічі з будь-якою людиною. Ми її визначаємо, скажімо як «чоловіка», «свого» (або іноземця), «пасажира», «клієнта», «глядача» і т.д. Ця інтерпретація може уточнюватися, якщо ми вступаємо у спілкування. Типізується не тільки соціальна роль, а й внутрішній світ іншої людини, ймовірні мотиви, цілі, наміри, її дій у певній ситуації і т.д.

Типізація дозволяє впорядкувати повсякденну реальність і орієнтуватися в ній. Типізації є в мові, мові слів — передусім, але також і в мові жестів, знаків, символів тощо. Опановуючи мову, людина засвоює і вміщені в ній смислові моделі реальності. Мова нав'язує окремій людині способи узагальнення, осмислення реальності, оскільки реальність, впорядкована за допомогою мови, «впорядкована до мене і не залежить від мене» [143]. В мові акумульований «соціальний запас знань», котрий «надає в моє розпорядження схеми типізації, необхідні для більшості справ повсякденного життя» [144].

Практичний характер повсякденності визначає і характер буденного знання, що являє собою переважно «знання рецептів розв'язання повсякденних проблем», тобто знання того, що робити в тих чи інших випадках, як вчиняти, щоб досягти тих чи інших результатів. Буденне знання дозволяє бути практично компетентним в повсякденних справах. Такого роду компетентність має певні межі і спрямованість, котра задана, зокрема, колом інтересів людини. Повсякденність містить у собі набір різноманітних життєвих установок, які засвоюються в процесі соціалізації з раннього дитинства. Це — звичаї, традиції, норми, ціннісні установки, соціальний досвід, колективні уявлення про світ, устої здорового глузду, стереотипи та інше [145]. Межі і характер компетентності буденного знання означають терміном «релевантність» [146]. Компетентність обумовлена важливістю релевантних знань та їх глибиною. Повсякденне знання — це не тільки знання власних «релевантних структур», але й релевантних структур інших людей, тобто знання характеру і меж їх компетентності [147]. Це дозволяє в разі необхідності отримати від них потрібну інформацію або практичну допомогу.

Смисли і значення, закріплені в соціальній стихії мови, є загальним скарбом людей даного співтовариства, соціальної групи. Цим визначається інтерсуб'єктивність буденної свідомості. Вона виникає з необхідності розуміти іншу людину у процесі спілкування. Взаєморозуміння, взаємодія, створення спільної соціальної реальності можливе лише за умови, що бачення реальності і конкретної ситуації є спільним і поділяється учасниками соціальної взаємодії хоча б в основних, принципових моментах.

Кожен з учасників бере участь у взаємодії, озброєний комплексом неусвідомлених установок-ймовірностей. Г. Гарфінкель представляє цей комплекс як своєрідну піраміду пропозицій: «За Шюцом, індивід передбачає сам і вважає, що інший індивід також передбачає і вважає, що як він передбачає стосовно іншого, так і інший передбачає відносно нього самого наявність загальної ситуації взаємодії зі схожими характеристиками». А. Шюц одну з таких установок назвав «ймовірна взаємність перспектив» (the presupposed reciprocity of perspectives). СENS її відкривається наступним чином: «Я приймаю на віру — і гадаю, що інший чинить так само, — що якщо я поміняюсь з ним місцями, що його «тут» стане моїм, то я буду бачити предмети на тій же відстані і так само типово, як він сам і вони будуть для мене доступні, як і для нього (і навпаки)» [148]. Інакше кажучи,

йдеться про те, що погляди двох взаємодіючих подібні і взаємозамінні (без врахування другорядних для даної ситуації деталей). У повсякденному спілкуванні ми стимулюємо подібний «обмін місцями» репліками: «ввійдіть у моє становище», «станьте на моє місце».

Друга установка, що доповнює і розкриває першу, полягає у припущенні, що вступаючи у взаємодію з іншим з приводу розв'язання якогось завдання, ми в цілому однаково розуміємо ситуацію, тобто в даному разі наші «системи релевантностей» співпадають. При цьому індивідуальні, біографічні відмінності (стать, вік, освіта і т.п.) «виносяться за дужки», не беруться до уваги як несуттєві. Такий збіг ґрунтується на механізмі ідентифікації партнерів по спілкуванню і взаємодії. Таким чином, соціальна реальність, в тому числі реальність повсякденності, постійно тлумачиться і перетлумачується, створюється і пере-створюється, розпадаючись на безліч реальностей.

Повсякденність, як і всяке буття, існує в просторі і часі. Актуальний просторово-часовий континуум повсякденності визначається ситуацією «тут-і-зараз».

У процесі соціальної взаємодії актуальний простір індивіда частково співпадає з простором інших людей. У різних видах людської діяльності площа збігу «оперативних зон» індивідів різна. Частина актуального простору, що безпосередньо оточує людину, вважається належною йому і сприймається як зона інтимності. Вона є важливим соціокультурним показником, частиною просторових норм інтимності-офіційності. Норми ці переважно засвоюються у процесі спілкування і не усвідомлюються доти, поки не порушуються.

Часові структури повсякденності розроблені соціологами більш детально, очевидно, тому що реальність мислиться феноменологами як результату інтенціональної активності свідомості, а свідомості органічно притаманна темпоральність. Основними потоками темпоральності вчені називають внутрішній і зовнішній час. Зовнішній час незалежний від індивіда, безперервний, безначальний і нескінченний. Орієнтуватися у зовнішньому часі допомагають календар і годинник, що надають йому якості історичності. Події індивідуальної біографії людини прив'язані до історичного часу і зорієнтовані в ньому.

На відміну від зовнішнього, внутрішній час має свій початок і кінець — народження і смерть людини. Внутрішній час спрямований у майбутнє.

Він структурований системою життєвих планів — на найближчий день, тиждень, місяць і т.д. Природно, що планування, реалізація планів, їх корекція або неможливість здійснення роблять внутрішній час емоційно забарвленим. Серед найбільш сильних переживань — переживання власної кінченості, смертності, котре стимулює повсякденну активність людини. Внутрішньому часу весь час доводиться прилаштовуватися до зовнішнього, оскільки останній жорстко примусово накладає на внутрішній час свої структури. Очевидно, хронотоп повсякденності, яким він постає в феноменологічній соціології, відбиває реалії ХХ ст.

Повсякденне життя — не тільки відносно замкнена і самостійна, але й переважаюча, домінуюча сфера реальності. І справа не тільки в тому, що людина перебуває в ній більшу частину часу свого життя, але й в тому, що вона визначає характер, якість, суть людського життя, є верховною інстанцією, сенсоутворюючим центром і критерієм оцінки інших сфер життя. Які ж світи протистоять життєвому світу повсякденності?

Це — світ фантазії (мрії), світ дитячої гри, світ мистецтва, світ релігійного досвіду, світ сну, світ душевної хвороби. У деяких з цих світів людина також живе щоденно (скажімо, досвід релігійного досвіду), але вони не стають світом повсякденності, бо щоденна повторюваність, будучи однією з характеристик повсякденного життя, не є її сутнісною ознакою.

Мислення у світі повсякденності, ментальні структури повсякденності мають свої закони, свою логіку. Перехід зі світу повсякденності в інші світи їх скасовує. Так, наприклад, у світах мрії, фантазії або сну людина звільняється від ординарних часових і просторових структур. Минуле, теперішнє і майбутнє можуть мінятися місцями, течія часу може уповільнюватися, прискорюватися, зупинятися. У цих світах людина може грати ролі, відмінні від тих, які вона виконує у повсякденному житті. Змішування різних світів, кожен з яких має свою логіку і є відносно замкненою системою, небезпечна ситуацією Дон Кіхота [149].

Для феноменологів світ повсякденності — це «рідний дім», в якому людина проводить більшу частину свого життя. Те, що відбувається з людиною за межами світу повсякденності, — ситуації, події, факти інших сфер дійсності вона інтерпретує, спираючись на логіку, прийоми, концептуальну базу повсякденної, буденної свідомості, здорового глузду.

Привілейоване становище повсякденності порівняно з іншими світами забезпечується низкою особливостей. Серед них її практичний характер,

прагматична спрямованість інтересів, матеріально-тілесна закріпленість, тілесність і активна свідомість.

Підкреслюючи замкненість і самодостатність світу повсякденного життя, його високу опірність вторгненням «посланців інших світів», феноменологи добре розуміють і відносний характер такої замкненості, і її історичну обумовленість. Якою б не була сильною автономність повсякденності, якими б не були труднощі взаємодії повсякденності з іншими «кінцевими галузями значень», повсякденність може існувати як така лише в оточенні цих світів, у постійній взаємодії з ними і взаємному обміні інформацією.

Феноменологи і етнометодологи в силу особливостей їх методологій лише торкаються проблеми історизму. Спробу апробувати на історичному матеріалі їх ідеї, передусім ідеї А. Шюца, зробив Л.Г. Іонін [150]. Аналізу був підданий кожний з конституюючих елементів, формальних структур повсякденності: її практичний характер, її безсумнівність, самоочевидність, активний характер свідомості («напруженість свідомості»), темпоральні характеристики повсякденності, врешті типізуюча інтерсуб'єктивність повсякденності.

Значний вплив на формування напряму історичної повсякденності мала культурна антропологія. У США на розгадуванні сенсів і символів повсякденного життя зосередились дослідники так званої «нової культурної історії». Вираз «нова культурна історія» ввійшов до обігу наприкінці 1980-х рр. Під такою назвою вийшла збірка, впорядкована американською дослідницею Лінн Хант, в якій були зібрані матеріали конференції 1987 р. «Французька історія: тексти і культура» (Каліфорнійський університет, Берклі).

Поштовх до широкого тлумачення культури як цілісного історичного процесу зробив Кліффорд Гірц, запропонувавши відмовитися від тайлорового визначення культури (знання, вірування, мистецтво, мораль, закони, звичаї), замінивши його так званим «щільним, насиченим описом» («thick description»). За його власним визначенням, культура — це «історично трансльована система значень, втілена в символах, система успадкованих уявлень, виражених у символічній формі, через які люди передають, зберігають і розвивають своє знання про життя і ставлення до нього» [151].

П. Берк відзначає, що цікавість до культури, культурної історії, «культурних досліджень» з усією очевидністю виявилася у 1980-1990-і рр. Він навіть

назвав це «експансією культури», оскільки зацікавленість поширилася на різні дисципліни: психологію, соціологію, антропологію, географію, економіку, політологію тощо. До «нового історизму» дійшли історики літератури, історики мистецтва і науки, а згодом і «прості», «звичайні» історики. Попри домінування течії в США, варто разом з тим підкреслити, що це цей рух набув інтернаціонального характеру. У Франції його представляє П. Картьє; в Німеччині і Нідерландах цей напрям вписується в традицію Я. Буркхардта і Й. Хейзинги, у Британії — це поки що новинка, хоча ситуація поступово змінюється [152]. Змінилося вживання терміну «культура», раніше він був прийнятним лише до високої культури, тепер же він охоплює і повсякденність, включаючи життєві цінності, спосіб життя, звичаї.

Одним з гасел «нової культурної історії» є «практики»: історія релігійних практик замість теології, історія мови замість лінгвістики, історія експериментів замість історії науки.

Ще одним різновидом культурної історії, що має бурхливий розвиток нині, є історія пам'яті («соціальної пам'яті», «культурної пам'яті»). Показником і, водночас, стимулом наукового інтересу до цієї теми була публікація в 1984-1993 рр. семи томів «Місць пам'яті» за редакцією французького вченого і видавця П'єра Нора.

У 1980-1990-і рр. деякі історики звернулись до вивчення матеріальної культури під новим кутом зору, зблизившись з тими, хто давно працював на цих теренах — археологами, музейними кураторами, спеціалістами з історії костюма та інтер'єра. Під безпосереднім впливом К. Гірца та його метода «аналогії драми» у 1982 р. І. Ріс видав книгу «Перетворення Віргінії», де звернув значну увагу на буденний світ (трапези, гостинність, спілкування білих господарів і чорних рабів, судові процеси, вибори). Через кілька років потому британський соціальний історик Аза Бріггз випустив книгу «Вікторіанські речі», якій передували його монографії 60-х рр. «Вікторіанський народ» та «Вікторіанське місто» [153].

Зразковий внесок в історію їжі був зроблений американським антропологом Сідні Мінцем. Його праця «Солодощі і влада: роль цукру в сучасній історії» (1985) багато уваги приділяє споживачу, а також перетворенню цукру з делікатесу для багатіїв на продукт повсякденного споживання звичайних людей, які додають його до кави чи чаю.

У своїй «Культурі одягу» французький історик Даніель Рош звернувся до історії одягу, мотивуючи це тим, що «він багато говорить про історію

цивілізації». Сам Д.Рош писав: «Я вважаю, що за одягом справді можна віднайти ментальні структури» [154]. На його думку, вибір одягу почасти визначав вибір ролі у суспільстві.

Шведський антрополог Орвар Лофгрен написав цікаву історію житла «Будівники культури» (1979), що присвячена історії буржуазного будинку у Швеції XIX ст. Обстановка і внутрішня оздоба помешкань, особливо приймальні, підтверджували самопрезентацію родини в очах відвідувачів. Може скидатись на парадокс, що простір віднесений до «матеріальної культури», однак історики культури схильні читати поміж рядків «тексту» міста або окремого будинку. Історія міста була б неповною без історії ринкових площ і скверів, а історія будинку — без вивчення того, як використовується його внутрішній простір.

Швейцарський архітектор Зігфрід Гідіон ще у 1948 р. написав працю «Механізація стає біля керма» і цілком слушно зауважив, що «для історика не буває банальних речей», оскільки «інструменти і предмети — похідні від фундаментальних позицій у ставленні до світу» [155].

Отже, у значній частині досліджень з матеріальної культури виразно виокремлюється класичне тріо сюжетів — їжа, одяг, житло — і дослідницька увага зосереджується на історії споживання, повсякденного побутування.

На початку XXI ст. історія повсякденності як самостійний напрям наукових досліджень у західноєвропейській історіографії не викликає заперечень по суті. Втім її становище має низку особливостей.

По-перше, й до сьогодні зберігається певна концептуальна і термінологічна невизначеність самої історії повсякденності та нечіткість її меж і взаємин з іншими близькими течіями в сучасній історіографії. Більшість дослідників визнають, що історія повсякденності завдячує своїй появі у історико-антропологічному лоні, вона, по суті, є її відбрунькуванням, втім трапляються, з одного боку, їх протиставлення, а з іншого, пряме ототожнення і паралелізм. Ще складнішими є інституційні взаємини історії повсякденності з такими течіями сучасної історичної науки, як історія приватного життя, нова культурна історія, мікроісторія, історія знизу, історія ментальностей, усна історія тощо.

По-друге, предметне становище об'єкту повсякденної історії спонукає міждисциплінарні контакти і запозичення. У зв'язку із цим можна виокремити такі три специфічні напрями дослідження повсякденності: 1) історико-антропологічний (Ж. Ле Гофф, А.Я. Гуревич та ін.); 2) соціо-

лого-феноменологічний (А. Шюц, П. Бергер, Т. Лукман, І. Гоффман, Л. Юнін); 3) культурно-семіотичний (Ю.М. Лотман, В.В. Іванов, В.Н. Топоров, Б.А. Успенський та ін.).

По-третє, строкате і численне розмаїття досліджень відбувається на двох рівнях: концептуально-теоретичному (методологічному) і конкретно-історичному. Останній значно переважає як за кількістю праць, так і за тематикою досліджень.

По-четверте, предметні окреслення й методологія історії повсякденності мають свої особливості у кожній з національних шкіл, що пристали на визнання повсякденності як об'єкту історичного аналізу. Як пише Ханс Медик, виникненню нового напрямку історичних досліджень водночас сприяють кілька моментів, їх нелегко відокремити один від одного і визначити міру впливу кожного. Для деяких істориків стимулом стала «зміна досвіду», накопиченого сучасниками, але вирішальну роль відіграла «зміна методу» [156]. Це зумовлене низкою чинників: загальним розвитком тієї чи іншої національної історіографії, станом її сучасного розвитку; наявністю науково-дослідних традицій, шкіл і центрів; загальним рівнем розвитку суспільства і станом його світоглядних, громадянських і гуманітарних, запитів; забезпеченістю науково-інтелектуальними силами; наявністю особистості(-ей), що здатна(-і) на роль лідера, засновника, організатора, натхненника (такими були, наприклад, Ф. Бродель, Ю.М. Лотман, А.Я. Гуревич тощо).

Сучасному етапу вивчення повсякденності притаманні такі тенденції: а) прагнення пов'язати повсякденність як мікроісторичний рівень життя з макроісторією (економікою, політикою, рівнем розвитку техніки тощо) і показати їх взаємодію; б) відмова від самоцінного побутописання; в) звернення до ментального рівня повсякденного життя, до ідеалів, стереотипів свідомості, ціннісних орієнтацій; г) розкриття культурних смислів побутових речей, одягу, форм і формул поведінки, спілкування; д) тяжіння до синтезованого розкриття повсякденності з опертям на семіотичне, естетичне, культурологічне вивчення повсякденності.

На середину 1990-х рр. історія повсякденності набула остаточного визнання як перспективний напрям антропологічно орієнтованої науки в Німеччині. «Alltagsgeschichte» вийшла за межі історії матеріальної культури, вивчення житла, харчування, одягу тощо. Її завдання — аналіз життєвого світу звичайних пересічних людей, їх щоденної поведінки і буденних

переживань. Нині каталог Державної бібліотеки ФРН нараховує десятки праць, присвячених проблематиці повсякденності [157].

Німецькі історики у 1980-і рр. позиціонували історію повсякденності як свого роду нову дослідницьку програму, ще один історичний синтез, подібний до французьких «Анналів». Про це свідчить видана наприкінці 1980-х рр. у Німеччині книга «Історія повсякденності. Реконструкція історичного досвіду і способу життя», перевидана в США в 1995 р. [158]. Прибічники історії повсякденності закликали не до заміни, а до уточнення структурного підходу з метою збагачення розуміння минулого.

В сучасній німецькій соціології відбулося ґрунтовне переосмислення шюцівської феноменології. Дослідник Х. Бардт здійснив спробу розрізнення повсякденних і неповсякденних ситуацій (межових, кризових і драматичних, а також і моментів одкровень і піднесень, ситуацій, які люди переживають як «пригодницькі» або як «життєвий поворот»). Він показав, що такі ситуації почасти є «змішаними»: як «виключно неповсякденні ситуації» можуть бути просякнутими вочевидь повсякденними явищами, так і виключно повсякденні явища можуть нести в собі «екзотику повсякдення» [159].

Історія повсякденності в останній чверті ХХ ст. здобула визнання у переважній більшості європейських національних історіографій і за океаном [160].

1.3. Історія повсякденності в сучасній Росії та Україні

У пострадянській Росії історія повсякденності отримала розвиток ще у 90-і рр. ХХ ст. Вже тоді нараховувалося чимало прикладів дослідницької цікавості до повсякдення, зокрема: проект Академії наук «Історія повсякденності — невід'ємна частина життя суспільства», виставка-семінар в Бібліотеці іноземної літератури «Історія й історія повсякденності у виданнях Cambridge University Press», літня школа «Провінційна культура Росії: підходи і методи вивчення історії повсякденності» (Казань), тематичний конкурс «Історія повсякденності: Людина в історії. Росія — ХХ ст.» в журналі «Ліцейна і гімназична освіта».

Втім, за висловом І.Б.Орлова, відомого російського дослідника радянського суспільства, «романтичний опір» повсякденності зберігався майже

до кінця ХХ ст. [161]. Заняття повсякденністю певний час сприймалось як саботаж традиційних соціальних і гуманітарних наук. Хоча ще у 1980-і рр. виникла цікавість до повсякденної культури та її моделювання у літературознавців, передусім, у теоріях «літературного побуту» Б.М. Ейхенбаума, статтях Ю.Н. Тинянова, Л.Я. Гінзбург і пізніше — в школі Ю.Л. Лотмана [162]. З іншого боку, при типових для радянської науки класових узагальненнях повсякденність залишалась поза увагою істориків. Праці А.Я. Гуревича, М.М. Бахтіна, Д.С. Лихачева, М.Г. Рабиновича і деяких інших дослідників-медієвістів, що йшли врозріз з настановами формаційного підходу, являли собою, радше, виключення, ніж тенденцію [163]. Антропологічний поворот в російській історіографії, пов'язаний з іменами А.Я. Гуревича і Ю.Л. Безсмертного, переорієнтував увагу дослідників на вивчення не тільки питань повсякденності, але й сімейного побуту. А останнім часом намітилася тенденція зближення цих двох напрямків соціальної історії. Історія побуту і сім'ї тісно пов'язана з історією ментальності, оскільки поведінкові стереотипи значною мірою формуються під впливом побуту. Водночас норми буденного життя є вираженням соціально-культурного статусу і окремої особи, і соціальної групи. М.М.Кром у своїх дослідженнях виходить з того, що історія ментальностей, історична антропологія, мікроісторія і історія повсякденності тісно пов'язані родинними стосунками [164]. Це пояснюється особливою увагою цього наукового напрямку до символіки повсякденного життя, манери поведінки, звичок, жестів, ритуалів і церемоній [165].

За оцінкою української дослідниці Н.Швайби, у 1990-і рр. в російській історіографії «переважно створювалася антологія повсякденного життя і найчастіше повсякдення виступало як ілюстрація досягнень чи промахів влади» [166].

Актуалізацію тематики радянського повсякдення в російській гуманітаристиці спричинила низка чинників. По-перше, з опрацюванням раніше закритих документів і спеціальної літератури російські історики накопичили нові знання про радянське минуле, що потребували викладу й осмислення. По-друге, історична реконструкція минулого лише на ґрунті державницьких, ідеологічних, суспільно-політичних, соціально-економічних, культурно-мистецьких параметрів була далеко не вичерпною і почасти недостовірною. Колишнім радянським історикам належало подолати надмірний етатизм й ідеологізацію вітчизняної історії радянського періоду.

По-третє, російські історики мали професійно відповісти на виклики європейської історичної науки, долучитись до її магістрального розвитку. По-четверте, значною мірою активізували дослідницьку діяльність істориків напрацювання в суміжних гуманітарних галузях новітніх методик і методів пізнання. Нарешті, не останню роль зіграло те, що радянська історія опинилась у центрі наукових інтересів зарубіжних учених. Ними було започатковано низку дослідницьких проектів, до яких залучались і російські історики. З 1990-х рр. в Росії стався своєрідний сплеск перекладної літератури провідних західних істориків минулого і сучасності. В тому числі побачили світ численні праці з історії повсякденності, серед них і монографії Ш. Фіцпатрик [167]. Суспільно-політичним поглядам, морально-етичним нормам і матеріально-побутовим умовам проживання і діяльності радянського суспільства присвятили свої праці фінський дослідник Т. Віхавайнен [168] та німецький історик Ш. Плагтенборг [169].

На початку 90-х рр. Російський державний гуманітарний університет започаткував проект під назвою «Росія ХХ ст.» за загальною редакцією академіка Ю. Афанасьєва, згодом підготувавши низку видань. Четверта книга цієї серії називається «Радянське суспільство: виникнення, розвиток, історичний фінал». Значні її частини присвячені історії повсякденності: «Соціальні аспекти громадянської війни в Росії» (автор — американський професор М. Левін), «Ціна «великого стрибка». Криза постачання і споживання в роки першої п'ятирічки» (О. Осокіна), «Повсякденність 1920-1930-х років: «боротьба з пережитками минулого» (Н. Лебіна).

У праці І.Л. Черних «Становлення Росії радянської. 20-ті роки у дзеркалі соціології» [170] вже домінує сучасний підхід до вивчення соціальної історії 1920-х рр., зачіпаються такі питання повсякденності як житлова криза, харчування, заробітна плата, одяг, дозвілля.

У серпні 1994 р. у Санкт-Петербурзькому університеті економіки і фінансів відбулась міжнародна конференція «Російська повсякденність 1921-1941 рр.: нові підходи» [171]. У збірнику доповідей та повідомлень матеріали розміщені за двома тематичними розділами: 1) формування нового способу життя людей та 2) повсякденність в економіці. До першого потрапили доповіді Л.С. Тарасевич, Б.А. Старкова про конформізм і російську повсякденність, С.О. Шинкарчука про відображення політичної кон'юнктури у повсякденному житті, В.Г. Афанасьєва про працю, життя і побут спецпереселенців на підприємствах Сибіру, Я.В. Соколова про формування мента-

літету радянських громадян. До другого — розвідки О.К. Бондарева про радянську повсякденність першої половини 20-х рр. у контексті зовнішньоекономічної справи, М.М. Козлова про селянські повсякденні турботи, І.І. Єлісєєва про статистичний вимір повсякденності, О.І. Муравйова про радянську повсякденність 20-40-х рр. і підприємництво, О.М. Ігнат'єва про регулювання багатоукладної економіки в умовах перехідного періоду, В.Є. Єсіпова про повсякденність економіки Росії, Е.А. Стебльова про економіку російської повсякденності. Стаття Б.О. Єрьоміна висвітлювала проблеми ринку праці, відтак і безробіття в містах і відповідний уклад життя. Не вдаючись до аналізу змісту матеріалів, які фактологічно стосуються переважно Росії, виокремлення заслугують, на думку Г.М. Васильчука, деякі теоретичні аспекти. Конференція започаткувала наукову легітимність терміну «радянська повсякденність», а також загалом визначилася стосовно її структури. Інноваційними є застосування поняття «повсякденність економіки», яке розкриває соціально-економічний вплив державної політики цін на життя людей, а словосполучення «економіка російської повсякденності» має відношення до харчування робітників, зарплати, карткової системи, доходів населення. Цікавою є постановка питання про вплив імпорту на повсякденне життя, особливо побут людей. Загалом конференція засвідчила початок формування самобутнього напрямку в історіографії соціальної історії радянського періоду 20-30-х рр. [172].

За пострадянський період в Російській Федерації було захищено ряд дисертацій з проблем повсякденності спеціалістами з історії, філософії, соціології, культурології, етнології тощо [173]. Серед історичних спеціальних досліджень переважають фактографічні праці з історії щоденності міст, суспільних класів, станів, верств, окремих регіонів (столиці, провінції, краю). Вони мають різний рівень теоретичного обґрунтування повсякденності як об'єкту історичного аналізу (або й зовсім не торкаються теоретико-методологічних аспектів), огляд джерел у більшості праць здійснений під кутом наративної фактографії; як правило, спеціальної джерелознавчої критики документів повсякденної історії не запропоновано, як і не зауважено на їх специфіці та особливостях використання при реконструкції щоденної історії.

Прикметною рисою нового наукового напрямку в Росії було його формування на тлі потужного річища популярно-історичної літератури. У середині 1990-х рр. російський історичний журнал «Родина» запровадив ру-

брику «Повсякденність», де розглядались питання російської щоденності різних історичних періодів, в тому числі і раннього радянського часу.

З середини 1990-х рр. можна говорити про формування історіографії повсякденного життя міста, автором яких є доктор історичних наук, професор Санкт-Петербурзького університету економіки і фінансів Н.Б. Лебіна [174]. У 1997 р. вона опублікувала великий розділ колективної монографії про повсякденне міське життя у 20-30-х рр. [175], а через два роки видала індивідуальну монографію «Повсякденне життя радянського міста: 1920-1930 роки». За допомогою теоретично-методологічної дихотомії «норма-аномалія» вона показала суперечливі явища соціальних стосунків міського населення на прикладі Санкт-Петербурга — Ленінграда. У передмові вона відзначила, що книга побачила світ завдяки підтримці директора Фінської академії наук Т. Віхавайнена, під керівництвом якого реалізовувався проєкт «Норми, цінності і зміни у радянському суспільстві в 1920-1950-і рр.» [176]. Чотири розділи її ґрунтовної праці висвітлюють традиційні аномалії та їх радянську специфіку (пияцтво, злочинність, проституцію, смерть і обряди поховань), інверсії норми і патології («безбожний побут», нова релігія, комунальний уклад життя), пряме нормування повсякденності (будинки, одяг), непряме нормування повсякденності (дозвілля, приватне життя). Соціальні норми — це межа поведінки, тобто норми моралі, звичаї, традиції, сила звички, стереотипи поведінки, які дослідниця простежує на прикладі повсякденного життя радянського міста. Вона відповідає на запитання: що вважалося нормальним, а що ненормальним для радянського суспільства 20-30-х рр. Новизною вирізняється розділ про «квартирний переділ», тобто про «комунальну повсякденність» мешканців багатоквартирних будинків, про ущемлення прав колишніх власників квартир, про їх дивну соціалізацію, про синдром «доносительства».

Структура повсякденності, яку обрала Н.Б. Лебіна за предмет дослідження, має функціональне спрямування, а не статичне висвітлення простого побуту, що є характерним для більшості сучасних праць. Вживання спиртних напоїв, як зазначає дослідниця, можна розглядати як соціальну аномалію, з одного боку, а з іншого — як складову «культурно-антропологічного процесу, народну традицію, дозвілля», тобто ритуал, що мав виразний «національний і соціо-культурологічний характер» [177].

У новій своїй праці «Енциклопедія банальностей: Радянська повсякденність: Контури, символи, знаки» [178] Н.Б.Лебіна, презентуючи іс-

торію повсякденності як сукупність життєвських дрібниць, що оточують людину, спрямовує аналіз повсякденності на виявлення культурно-психологічних характеристик зовні буденних сторін людського життя. Авторка вводить поняття «контури повсякденності», пов'язуючи їх зі специфікою конкретно-історичних умов і політичною спрямованістю владних ініціатив. Зокрема, вона розглядає повсякдення як невід'ємну складову радянської культури з притаманною їй мовою, системою знаків і символів.

Петербурзька школа історії повсякденності (Н.Б.Лебіна, В.І.Мусаєв, А.Н. Чистіков та ін.) була найбільш продуктивною у 1990-і рр., втім від неї не відставали провінційні осередки. Однієї з перших методологічних праць з історії повсякденності в умовах революції і громадянської війни була монографія уральського історика І.В.Нарського [179]. Основна увага автора зосереджена на морально-побутових аспектах життя різних шарів населення, аналізуються способи пристосування городян до умов «надзвичайщини». Автор відстежує виниклу і вкорінену суперечність між «катастрофічністю буття», з одного боку, і перетворення її у повсякденну практику, з іншого.

На якісне зростання і утвердження історії повсякденності вплинули плідні взаємини російських істориків не тільки з зарубіжними колегами по цеху, а й контакти зі спеціалістами інших гуманітарно-суспільних наук, передовсім, з філософами, соціологами, культурологами [180].

І.Б.Орлов відзначає, що «у працях останніх років вкрай широке тлумачення поняття повсякденності призвело до того, що соціологічно вивчається не стільки фактична обстановка повсякденності сучасних міста і села, скільки самопочуття їх мешканців, їх суб'єктивні уявлення про себе самих і світ довкола, в тому числі про окремі речі, форми спілкування і інститути культури. Тобто предметом соціологічного дослідження стають не соціальна реальність, а ставлення до неї, форми її усвідомлення людьми. Соціолог повсякденності прагне з'ясувати, як пересічна людина пояснює собі й іншим людям свою поведінку, вибір того чи іншого вчинку, кроку в спілкуванні з людьми, а також звичні у цьому суспільстві норми праці і любовних стосунків» [181].

На думку Л.Гудкова, в межах сучасної соціології повсякденності спеціальному розгляду піддаються самі різні аспекти «зворотної сторони» життя суспільства: зонування простору побутування (в квартирі та її кімнатах, в ділових і «спальних» районах мегаполісів, у громадському і при-

ватному транспорту) і на роботі; хронометраж часу буднів і вихідних, періоди праці і відпочинку, а також форми дозвілля (домашні і клубні ігри, фізкультурні і спортивні заняття, туризм тощо); рольові функції у різних контактних групах (сімейних, офісних, клубних та ін.), тактики мовної поведінки і специфіка міжособистісної взаємодії в спеціальних закладах (освітніх, медичних і пенітенціарних); порядок соціалізації різних суспільних груп (поколінь, чоловіків і жінок, представників титульних етносів і мігрантів і т.п.); порядок сну, його житловий інтер'єр та інші речові аксесуари (тривалість і якість сну, типологічний аналіз сновидінь, нічний одяг і пози відпочинку, окремі ліжка і спальні у подружжя та інших родичів); форми харчування (починаючи від складу продуктового кошика до способу спілку співтрапезників і поведінки за столом); щоденні і святкові ритуали, модифікації етикету (переговори і візити гостей, вечірки вдома і в розважальних закладах, весілля і похорони), уніформа і мода (семантика одягу і взуття, зачіски і макіяж); статусні значення користування складною технікою (автомобілем, кухонним приладдям, комп'ютером, радіотелефоном, музичним інструментом та ін.); багато інших проявів побутової сфери життя людини [182].

Більшість сучасних російських історіографів зголошуються, що історія повсякденності виникла «на хвилі очевидного самовичерпування позитивістських прийомів роботи з джерелами і застарілості колишніх пояснювальних парадигм — марксистської і структуралістської» [183]. Відтоді до проблемного поля дослідження радянського повсякдення ввійшли наступні теми: формування радянського «ландшафту»; зміна публічного і приватного простору житла городянина; якість життя радянської людини; гендерні аспекти; радянське дитинство, школа, література, кіно і театр; міграція як фактор повсякденності: втеча і висилка, переселення і переїзд, «підкорення Півночі» і розподіл.

Особливо слід виокремити праці, що зробили істотний методологічний і історіографічний внесок у вивчення радянської повсякденності. Серед них монографія Н.М. Козлової «Радянські люди: Сцени з історії», написана на матеріалах «Народного архіву» [184]. На відміну від більшості істориків, що в 1990-ті рр. оцінювали радянське минуле як «безповоротно минуле» і «хворе», Н.М. Козлова не вбачала межі між сьогоденням і минулим нездоланною: «Радянське суспільство — передумова того, що відбувається з нами тут і зараз» [185]. Вона особливу увагу приділяла мотиваціям дій людини.

Слідом за Н.М.Козловою такої ж думки дотримується А.К.Соколов, наголошуючи, що метою історії повсякденності є відтворення справжнього життя, де учасники не тільки об'єкти, а й суб'єкти історії [186].

А.К.Соколов відноситься до спеціалістів з соціальної історії радянського періоду. Соціальну історію вчений характеризує передусім як «історію усього суспільства (організації виробництва, життєдіяльності, влади, управління і т. ін.). При такому розумінні все інше у суспільному житті — економіка, владні структури, культура та ін. — розглядаються як похідні» [187]. У рамках соціальної історії змінюється традиційне уявлення про те, як має будуватися сучасне історичне дослідження. Історія розгортається не «зверху», через світосприйняття «сильних світу цього», а «знизу», «зсередини», простежується уявлення про себе рядових акторів соціальних змін, їхнє розуміння влади та зв'язок між ними і діями владних органів [188]. У 1999 р. побачила світ знакова робота А.Соколова, навчальний посібник для ВНЗ, що має назву «Курс советской истории» [189]. Щодо аналізу подій 1920-1930-х рр., то автор посібника категорично не згодний з поясненням цього періоду у руслі теорії тоталітаризму. Складність взаємовідносин суспільства та породжених ним інститутів влади, неможливість звести їх до простих та ясних пояснень, наявність багатьох прихованих сил та рухів не дає права одномірної оцінки історії [190]. Пріоритет у відносинах між владою та суспільством автор надає саме суспільству. Дії влади, як ми вже зазначали, він вважає похідними від тих настроїв, що склалися серед більшості населення країни. Необхідно створити сплав долі людини і часу, в якому вона жила, щоб її вчинки і поведінка набули історичної оцінки. Вітчизняний історик Г.Єфіменко, критично проаналізувавши монографії А.К.Соколова, водночас віддає належне російському колезі за подолання обмеженості тоталітаристської та модерністської концепцій радянської історії [191].

Не випадково вже в листопаді 1992 р. Президія РАН, визначаючи пріоритетні напрямки дослідження, визнала розкриття ролі особи, владних структур, народних мас та інтелігенції в історичному процесі. Особливу увагу російські науковці мали приділити дослідженню впливу менталітету населення на суспільно-історичний розвиток країни. Увагу російських істориків у дослідженні періоду 1920-1930-х рр. привернули загальновідомі у світовій науці історії повсякденності та соціальної історії, цивілізаційний підхід до визначення закономірностей історичного процесу.

У розвитку російської історії повсякденності на межі XX і XXI ст. можна простежити кілька взаємопов'язаних процесів. Перш за все, триває істотне розширення джерельної бази досліджень [192]. При збереженні традиційного інтересу до методологічного інструментарію мікроісторії та історичної антропології, водночас спостерігається більш активне використання методологічного апарату соціальної психології з метою подальшої антропологізації історії повсякденності. Теоретичні напрацювання останнього десятиліття засвідчують наполегливе прагнення виробити або уточнити понятійний апарат історії повсякденності [193].

Характерною ознакою російської історіографії повсякденності є її широка регіональна презентація, коли на локально-місцевому матеріалі уточнюються типові картини повсякденних практик країни в цілому [194]. У надзвичайно розлоному спектрі студій тут вирізняються звернення до виробничої повсякденності [195], проблем девіантної поведінки [196].

Російські гуманітарії мають надзвичайно широкі хронологічні терени зацікавлення повсякденністю [197]. У даному разі звужимо свій огляд до вивчення радянської повсякденності. Вивчення повсякденності координує спеціально створена Наукова Рада Відділення історії РАН «Людина у повсякденні: минуле і сучасне». У 2000-х рр. дослідження в галузі історії повсякденності підтримується грантами Російського гуманітарного наукового фонду. Російські науковці реалізують великі дослідні проекти: «Людина і фронтове повсякдення у війнах Росії XX ст.», «Російська повсякденність за десять століть у дзеркалі гендерних стосунків: тенденції, динаміка, перспективи змін», «Повсякденний світ радянської людини: стратегії виживання і механізми адаптації за умов соціальних трансформацій 1920-1940-х рр.».

Видання Південного наукового центру РАН (м. Ростов-на-Дону) «Повсякденний світ радянської людини 1920-1940-х рр.» [198] відбиває стан сучасного вивчення радянської повсякденності міжвоєнного періоду. Дослідники Є.Ф.Кринко та Т.П.Хлиніна серед активно розроблених проблем виділяють наступні: вплив побуту на опанування життєвих труднощів; повсякденні побутові практики і створення відносно автономного режиму існування, формування його індивідуальних та групових практик [199]. Повсякдення 1920-х рр. знайшло відображення у низці публікацій загального характеру [200]. Невичерпаними є ще проблеми девіантності, маргінальності, що осмислюються на новому теоретичному рівні [201].

Українська історіографія повсякденності. Як уже зазначалось, у вітчизняній історичній науці історія повсякденності не була інституційована в окремий дослідницький напрямок. Поза тим у традиційній українській історіографії XIX — початку XX ст., що складалась як один з виявів національної ідентифікації в умовах імперської реальності — і російської, і австрійської, — було опрацьовано величезний пласт етнографічних, фольклорних і краєзнавчих матеріалів, серед них чільне місце складали відомості про народний побут, звичаї, календарно-обрядові традиції, щоденні заняття селянства. За поглиблений інтерес до «дрібниць життя» дослідників почасти звинувачували в побутописанні, «дріб'язковій тематиці», «хуторянщині». М.І.Костомарову, В.Б.Антоновичу, Д.І.Яворницькому, Д.І.Багалію, М.Ф.Сумцову закидали провину в ідеалізації патріархальщини.

З поживаленням економічного життя на початку XX ст. у містах, урбанізаційний прогрес зробив об'єктом спеціального дослідження й уклад міського побутування, що відобразилось у популярних і спеціальних періодичних виданнях. Передусім, з кон'юктурних міркувань цим зацікавились підприємці, торговці, фінансисти. Їхні ділові контакти з європейськими буржуазними колами та інтелігенцією розширили не тільки підприємницькі горизонти, а й змінили уявлення про норми життя, пануючі цінності і смаки, можливості культурно-побутового забезпечення тощо. Бізнесові цілі спонукали їх до вивчення ринку попиту, заохочували вивчення масових запитів і вироблення способів їх задоволення. Обов'язковими супутниками успішного просування товарів і послуг до потенційного споживача стали промислові виставки, реклама, журналістські репортажі тощо. Відповідно, міське повсякдення знайшло своїх аналітиків серед журналістів, публіцистів, письменників, художників, а також і серед економістів.

В українській історіографії 20-х рр. XX ст. інтерес до пересічної людини як об'єкту вивчення не тільки зберігався, а й певною мірою навіть поглибився. Про це свідчить діяльність Науково-дослідних кафедр історії та культури України, Етнографічної комісії ВУАН, Кабінету (музею) антропології та етнології ім. Ф.Вовка в 1920-ті рр., що здійснювали цілеспрямовані спроби вивчити умови життя людей, зіставити традиційний уклад з новітнім, з'ясувати почуття суспільства та його окремих верств за умов радикальних змін [202]. Під впливом офіційно проголошеної політики українізації відбулось поживалення етнографічних досліджень як власне

українського народу, так і національних меншин в Україні. Етнографічне товариство у своїх студіях чільне місце відводило дослідженню духовного життя, його засновники були переконані, що вивчення побутових явищ «...дасть дуже важливі причинки для пізнання розвитку вселюдської культури і дуже допоможе зрозуміти психіку народу та знайти ключ до його розуму» [203]. Дослідники Н.Заглада, В.Білий, М.Гайдай та ін. аналізували не тільки елементи матеріальної культури та побут, а й настрої, прояви девіантності, відображення їх у фольклорі тощо. В.Петров наполягав на необхідності включення до історичного аналізу фольклору, оскільки «метода цифр і підрахунків» не дає вповні розуміння людини [204]. Так само М.С.Грушевський, повернувшись 1924 р. в УСРР, свої історичні студії продовжував у традиційному для нього ключі [205].

Натомість представники офіційного напрямку, декларуючи марксистську методологію, фактично абсолютизували явища соціальних антагонізмів, ідеалізували робітництво [206]. Оцінки М.С.Грушевським селянського світогляду і способу життя як унікально-ціннісного в національному сенсі не відповідали проголошеним ідеям про передову роль пролетаріату в соціальному прогресі, теорія М.С.Грушевського «з її психологічними методами» [207], на думку М.І.Яворського, становила не меншу загрозу для марксистської методології, ніж теорія В.Липинського [208]. Її небезпечність помножувалась тим, що вона викликала неабияку цікавість у молоді, йшла врозріз з економічним детермінізмом істориків-марксистів. Критикуючи М.С.Грушевського за те, що його погляди не є марксистськими, характеризуючи його як представника дрібнобуржуазного ідеалізму, М.І.Яворський водночас визнавав ученого за найвидатнішого історика України, що не обмежився однією схемою та синтезою українського історичного процесу, а заповнив цю схему живим фактичним змістом реального життя [209]. Як підкреслює С.І.Дровозюк, «адептів більшовизму особливо дратувало міркування М.Грушевського про те, що марксизм не здатний пояснити усю складність суспільного життя людства за допомогою матеріалістичного мнізму та його твердження, що з розвитком духовного життя людства дуже важливого і самостійного значення набуває психологічний фактор у таких його проявах, як релігійні уявлення, звичай, мораль і мистецтво» [210]. Найбільшою «провиною» М.Грушевського було те, що в його концепції «психологічний фактор не тільки не підпорядкований дії економічного, але часто має самостійне домінуюче значення» [211].

З іншого боку, істориків-марксистів людина також цікавила, щоправда, як об'єкт революційних перетворень, передусім, людина — представник класу-гегемона, переможця в соціалістичній революції, людина-будівничий нового ладу, нового суспільства, власне, «нова» людина. Все в цій «новій» людині, що не вкладалось у вироблений більшовиками канон, вважалося небезпечним, шкідливим і навіть ворожим. Громадська свідомість опинилась під потужним тиском пропаганди, яка формувала спотворене уявлення про людину: робітників і селян-бідняків наділяли виключно позитивними ознаками, всі інші — інтелігенція, заможні селяни — набували непривабливих характеристик, пропаганда позначалась на мовленнєвій культурі, отже, і на свідомості та поведінці людей [212].

Наприкінці 20-х — на початку 30-х рр. XX ст. між представниками ортодоксальної більшовицької історіографії та істориками «старої» школи ще точилися дискусії про суспільство як об'єкт історичних досліджень [213]. Перші наполягали на тому, що головними характеристиками суспільного життя є виробничі процеси, безпосередньо пов'язані з продукуванням матеріальних благ, решта проявів життя — другорядні, підпорядковані виробництву. «Традиційники» попереджали, що зосередження лише на економічно-виробничих процесах, на класовій боротьбі і соціальній справедливості призведе до хибного уявлення про життя людей. Вони наголошували на складній і суперечливій динаміці людських стосунків, що складаються не тільки на засадах матеріальних інтересів, а зумовлені світоглядом, переконаннями, традиціями, звичками, які не піддаються радикальній зміні. Уважне вивчення ними реалій життя українського суспільства в умовах прискореної радянської модернізації засвідчувало, що новий спосіб життя, запроваджуваний у такий безпрецедентно короткий час, не був органічним, мав формальний, штучний характер. Більше того, підміна національно-культурних цінностей сурогатом класових пріоритетів, насильницька пропаганда офіційної ідеології призвели до руйнації системи життєвих принципів і підміни екзистенційно-особистісного вибору людини директивно-масовим диктатом, що спричинило соціально-економічну і морально-психологічну деградацію радянського суспільства в наступні часи.

На рубежі 50-60-х рр. XX ст. в історіографії, за оцінкою сучасних дослідників, почалась «наукова революція», що характеризувалася зверненням істориків до соціальних, гуманітарних і природничих наук, запозиченням

їх методів і теорій для розуміння явищ минулого [214]. Психоісторичні, кліометричні дослідження являли перші симптоми «нової наукової історії» в Україні, значною мірою поновили інтерес до конкретики життя, до розпізнавання за «великою» історією «малих» її суб'єктів. Пожвавлення людинознавчих аспектів було зумовлене й критикою сталінської історичної методології радянській історіографії в умовах хрущовської відлиги [215]. Так, вчені Інституту історії АН УРСР наполягали на відновленні антропологічної складової в соціальній історії, закликали враховувати в історичних дослідженнях соціальні мотиви, морально-етичні і психологічні моменти [216]. Водночас, під тиском ідеологічного замовлення і в 60-70-ті рр. вітчизняні історики радянської України означену проблематику розглядали під кутом зростаючого «життєвого рівня» трудящих верств. Під життєвим рівнем розуміли досягнутий ступінь розвитку виробництва і задоволення матеріальних та духовних потреб людей. Для його характеристики використовували комплекс показників, що розкривав відповідну сторону цього рівня. Вартісні показники (номінальні і реальні доходи, номінальна і реальна заробітна плата, суспільні фонди народного споживання) доповнювалися натуральними (споживання окремих продуктів харчування, непродовольчих товарів, забезпечення предметами тривалого користування). Радянські дослідники не відкидали й параметрів про умови праці та вільний час [217]. Знайшла відображення ідеологізована соціальна політика радянської влади, наріжним принципом якої був класовий підхід, і відповідні заходи уряду з її реалізації. Якоюсь мірою повсякденність знайшла відбиття й у працях з історії культурних змін в УРСР [218].

Критична течія в українській історичній науці посилилася у часи «перебудови» [219], яка дала плідні наслідки на теренах репресивно-реабілітаційної, забороненої і фальсифікованої тематики.

Водночас, у перше десятиліття по здобутті незалежності нагальність написання нової історії України крізь національно-державницьку призму відсунула проблематику повсякдення на узбіччя, спочатку вона не знайшла спеціальної розробки, хоча подолання формаційно-класового підходу і поборення табуйованих тем у результаті все ж дали низку робіт з аспектами повсякденності. Г.М.Васильчук у своїй монографії доводить, що у пострадянській традиції більшість праць «перебудованої» і пострадянської доби присвячені аналізу політичного розвитку радянського суспільства, переважаючими теоретичними концепціями у вивченні радянського

довоєнного минулого стали теорія тоталітаризму та теорія модернізації [220]. Втім, на їх підставі реконструкція міжвоєнного радянського часу не є повною, з огляду на це він тлумачить появу концепції повсякденності як їх протипагу. Цілком очевидно, що новітній напрям набував свого окреслення з теренів заборонених проблем офіційної історії — з тіньових сторін радянського суспільства, з характеристики асоціальних і аномальних явищ [221], девіантності [222], релігійності [223] тощо. Яскравим прикладом вивчення девіантної поведінки радянських громадян у перші непівські роки є монографія В.В.Іващенко та І.В.Іщенко «Україна непівська: аналіз соціальних аномалій південного регіону», випущена видавництвом Дніпропетровського національного університету 2006 р., в якій на основі раніше не задіяних архівних джерел розглядаються найбільш поширені соціальні відхилення 1920-х рр.: дитяча безпритульність, жебракування, бродяжництво, пияцтво, проституція. Серед причин цих масових аномальних явищ автори називали наслідки Першої світової та громадянської війн, розлад життєвих устоїв через революційні зміни і радикальну політику більшовиків в Україні у 1917-1920 рр., простежили причинно-наслідкові зв'язки між ними, висвітлили сутність, характер і особливості прояву означених явищ у південному регіоні України.

Дослідниця О.С.Паращевіна крізь призму історії повсякденності, за допомогою сучасної методології піддала аналізу проблему подолання дитячої безпритульності в 20-х — першій половині 30-х рр. ХХ ст. в Україні [224]. Вона на фактичному матеріалі довела, що заради ідеологічної відповідності в радянській історіографії відбувалось продумане замовчування і перекручування фактів. Свідомо був залишений поза увагою дослідників культурно-антропологічний аспект проблеми: самопочування безпритульної дитини, її побут, соціальні цінності, долі, почуття і мрії. Авторка дослідила в контексті історії повсякденності субкультуру, побут, традиції, соціальні цінності безпритульних дітей та вплив соціальних аномалій радянського суспільства на їх формування; шляхом вивчення змісту навчально-виховного процесу в дитячих закладах критично показала роль закладів народної освіти у соціалізації безпритульної дитини, проблеми її дозвілля, побуту й умов проживання [225].

Чимала увага була присвячена сільському життю і селянському побуту [226], найчастіше крізь призму трагічних наслідків радянської індустріалізації, колективізації і Голодомору 1932-1933 рр. [227]. У 80-х рр. Комісією

конгресу США по вивченню голоду в Україні було ініційовано «Усний історичний проект» (Oral History Project of the Commission on the Ukrainian Famine [CUF]). В основу його було покладено «Український усний історичний пошуковий проект по голоду» (Ukrainian Famine Oral History Pilot Project), який розробив і очолив Джеймс Е.Мейс. Пізніше дослідження у цьому напрямі тривало у співробітництві з Українським науковим інститутом Гарвардського університету. Результатом «Усного історичного проекту» Комісії став унікальний тритомник [228]. Видання містить понад двісті інтерв'ю, які надійшли до Комісії від різних осередків, зокрема Українського центру дослідження голоду в Торонто, Української національної жіночої ліги тощо. Вміщені тут документальні свідчення містять зокрема й відомості про побут українського села 30-х рр. В Україні результатом масштабного опрацювання документальних свідчень очевидців голоду 1932-1933 рр. став збірник «33-й: Голод. Народна книга-меморіал» [229], що містить тисячі свідчень живих свідків, а також коментарі публіцистів, істориків, архівні документи. Частина їх могла б бути об'єднана у тематичний блок під узагальненою назвою «Повсякденність українського села в екстремальних та пограничних умовах новітнього часу». Це дозволило б зафіксувати катаклізми ХХ ст. у фокусі масової свідомості селянства, соціальні зрушення та наслідки для культури. Йдеться, зокрема, про повсякденність голодомору, колективізації, депортацій; зміну культурних норм в умовах антирелігійної пропаганди й руйнування церков; боротьбу з алкоголізмом та «сухим законом» тощо. Очевидно, варто зауважити, що уже в ХХІ ст. саме реалії екстремальної чи екстраординарної повсякденності найбільше привернули увагу українських істориків.

На становленні проблематики повсякденності також відчутно спричинилась потужна хвиля народознавчих і етнологічних студій перших років незалежності, що здійснювалася крізь призму національної ідентифікації. Звернення до життєвого світу етносів, котрий дається людині безпосередньо і позначається на рівні повсякденної свідомості і поведінки в культурних традиціях і звичаях, дає змогу переорієнтувати наукову свідомість на вивчення звичаїв, традицій, норм, ціннісних установок, соціального досвіду, колективних уявлень про світ, устої здорового глузду, стереотипи та інше, врешті, дозволяє з інших позицій вести культурно-історичний діалог. Серед істориків, що займалися аналізом стосунків різних народів і етносів в Україні, вагомий доробок має київська дослідниця Л.Д.Якубова [230].

Не менш помітну роль в актуалізації проблематики повсякдення відіграли краєзнавці. Окремі з них спочатку поодинокі на рівні пробних студій місцевого, історико-краєзнавчого рівня писали про реальне становище людей у минулі часи, про їх думки, настрої, сподівання і наміри [231]. Поруч з використанням архівних відомостей, краєзнавці стали звертатись до неофіційних документів. Уперше були активно запитувані дослідниками листи, щоденники, записки, нотатки звичайних людей. Краєзнавці започаткували практику записів «усної історії» [232]. З їх аматорських студій по-новому (з правом звучання) з пилу давнини постав неофіційний сільський пісенний і говірковий фольклор та міський анекдот. Краєзнавці «населили» історію конкретними людьми з їх неповторними, унікальними життєписами, втім типовими для народу долями. Професор Харківського національного університету С.М. Куделко означив їх внесок як свого роду виклик любителів-непрофесіоналів фаховим дослідникам, докір останнім у певному кабінетному консерватизмі [233]. Дослідниця Я.Верменич прямо вказувала на те, що саме антропоцентризм, яскраво присутній у регіональних дослідженнях, зближує краєзнавство з такими популярними на Заході напрямками історичної науки як історія повсякденності, соціальна історія [234]. Місцеву історію, безперечно, треба вивчати заради неї самої, але її також можна вивчати як приклад змін і зрушень, що відбулися по всій країні, або в межах її певних регіонів, хоча і в різній мірі. Джерело свідчень може бути місцевим, але воно допомагає висвітлити політичну і економічну історію країни, регіону в його межах.

Міста завдяки своїй специфіці є більш динамічними соціальними просторами, відповідно, повсякденні реалії тут трансформуються під впливом більшої сукупності впливів. Тому не випадковий серед істориків інтерес до урбаністики. В Україні з'явилися праці нового порядку, що тлумачать місто як своєрідний історичний текст. Сліди минулого присутні в архітектурі і колишньому призначенні будівель, у назвах вулиць, мостів, пам'ятників, магазинів, кафе і ресторанів, у шляхах, якими розвивалося місто або містечко, у розташуванні громадських і приватних будівель, у розпорощеності чи компактному проживанні меншин у межах одного кварталу і в тому, чи були пошкоджені війною райони відбудовані у точно такому ж вигляді, як і до війни, та чи вони були забудовані з використанням нових архітектурних стилів і будівельних матеріалів. Міська спільнота, відповідно, реагує на зміну способу життя швидше, виразніше, а то й болючіше.

Нині з'явилися ряд спеціальних праць про міське життя, де поруч з визначальними політичними подіями, важливими культурними фактами знайшли відображення реалії повсякдення [235].

В оновленій вітчизняній біографістиці [236], яку також активно реанімували з часів здобуття незалежності з огляду на потребу відновлення пантеону своїх героїв [237], повсякденність розкрита на рівні приватного життя. Відтепер, пишучи життєписи видатних діячів української історії, дослідники вперше мали можливість підійти до їх біографій неформально, оскільки вимоги дотримання канонів «офіційної парсуни» відійшли в минуле, суворий і сухий анкетно-паспортний штаб був відкинтий. З цього приводу відзначимо праці С.І.Білоконя [238], Н.Климовича [239]. Відкриті «спецхрани» і зняті грифи «цілком таємно» уможливили подолання схематизму людських доль радянського періоду [240]. Істотно виразними є елементи повсякденнописання у портретистиці реабілітованих історією [241]. Подолання абстрактності і схематизму в біографістиці відродило до життя інструментарій та методику просопографії [242], серед активних поборників її офіційного повернення до цеху визнаних спеціальних історичних дисциплін слід назвати Н.І. Миронець і І.М.Старовойтенко [243].

Не можна не відзначити й журналістського внеску, особливо відчутного на рівні місцевої преси. Наприклад, до книжки В.І. Мельника «Долі в інтер'єрі історії» ввійшли авторські статті про письменників і журналістів, біографії яких тісно пов'язані з Вінниччиною. Вони написані в результаті архівних пошуків (переважно на матеріалах Державного архіву Вінницької області) та оприлюднені протягом останніх десяти років у газетах — центральних («Україна молода», «Літературна Україна», «Молодь України») та обласних («Панорама», «Вінниччина», «Вінницькі відомості») [244].

На становленні історії повсякденності в українській історичній науці, поза сумнівом, позначилися виклики зарубіжної історіографії і методології науки. Йдеться не тільки про переклади європейських і американських новітніх видань з культурно-історичної антропології, а й про безпосередній вплив російської історіографії, що раніше зацікавилася ментальними характеристиками історії та її буденними практиками.

Ще одним важливим спонукальним чинником зацікавленням повсякденністю був перегляд Міністерством освіти і науки України навчальних програм з історії та їх корегування у бік людинознавчої концепції та орієнтування на світові навчальні стандарти. Аналіз навчальних програм з історії

для шкіл відбувався у таких напрямках: співвідношення соціальної історії з політичною та економічною історією в історичному змісті; місце пересічної людини в політичній, економічній, соціальній і культурній історії; роль історії повсякденності при відборі та структуруванні навчального змісту; рівень вивчення різних соціальних груп (жінок, дітей, національних меншин, емігрантів та ін.); характерні національні особливості навчальних програм з історії в конкретних європейських країнах. Здійснена переорієнтація навчально-виховної роботи була зумовлена усвідомленням недосконалості пропонованих навчальних історичних концепцій, що не залишили в історії звичайну людину, а також гострим розумінням негативних процесів дистанціювання між поколіннями, збільшенням розриву між цінностями реальними та задекларованими. Спеціально запропоновані МОН України «історичні» проекти (наприклад, для 11-класників проект «Повсякденне життя моєї сім'ї на тлі історичної епохи») не лише мали виконати завдання виховання соціальної активності молодих людей, а й інтегрувати суспільство, сприяти формуванню спільної історичної пам'яті та ідентичності [245]. Аналіз теорії й практики навчання соціально-історичних питань у загальноосвітній школі України свідчить, що останніми роками відбулися певні зміни у цьому напрямі. Насамперед деякі аспекти соціальної історії внесені у Державний стандарт. Орієнтирами для українських видавців є також критерії підручникотворення Європи та світу. Так, співпрацюючи з всесвітньо відомим Інститутом ім. Георга Еккерта (Німеччина) — провідною у світі установою з досліджень підручників, — видавництво «Генеза» (м. Київ) видрукувало книжку «Українська історична дидактика». Книжка ця — об'єктивний аналіз наших підручників з історії, проведений ззовні. Нині громадська асоціація видавців «Навчальна книга», орієнтуючись на побажання неупереджених зарубіжних експертів, контролюватиме висвітлення у підручниках з історії перебіг повсякденності [246].

Порівняння державних навчальних програм з історії 2001 і 2005 рр. свідчить про поступове зростання питомої ваги соціально-історичних сюжетів у різних шкільних курсах історії. Аналіз трьох поколінь українських підручників (початок 90-х рр., кінець 90-х рр., початок XXI ст.) дозволяє стверджувати, що в них також поступово зростає кількість сюжетів соціальної історії, з'являються різноманітні первинні й вторинні джерела.

Дослідниця І.П.Акіншева на підставі здійсненого історіографічного аналізу європейської та вітчизняної історичної, історико-філософської

літератури та історико-методичної літератури дійшла висновку про обґрунтовану обумовленість вивчення повсякдення на уроках історії як визначальної сфери соціальної історії [247]. Вона вважає, що вивчення історії повсякденності змінює сам пізнавальний процес, в якому учень перестає бути лише об'єктом освітнього процесу, а й стає суб'єктом пізнавальної творчості. В сучасних умовах стали можливими і необхідними активні та інтерактивні методи навчання, які передбачають індивідуальну, групову та колективну форми організації пізнавальної діяльності [248]. У Бердянському педагогічному університеті під керівництвом професора К.О.Баханова активно розробляється методика викладання повсякденності в різноманітних курсах вітчизняної та зарубіжної історії [249]. У Херсонському державному університеті в Інституті психології, історії та соціології на кафедрі всесвітньої історії та історіографії доцентом В.М.Андрєєвим та асистентом Г.М.Михайленко з 2006 р. у загальному курсі з української історіографії читається окрема тема «Історія повсякденності в сучасній українській історіографії».

З огляду на сказане, на нашу думку, можна виокремити кілька важливих ознак сучасного стану історії повсякденності в Україні. По-перше, це напрям антропологічно орієнтованої історичної науки, що вивчає певний зріз взаємодії соціального простору й часу, сферу людської життєдіяльності, в процесі якої здійснюється безпосереднє й опосередковане (через предмети культури) спілкування людей. Історія повсякденності характеризується за такими рівнями: національні, регіональні, індивідуальні тощо [250].

Повсякденність знайшла зацікавлення у широкому колі гуманітаріїв: філософів, культурологів, соціологів, журналістів [251], і, звичайно ж, істориків. У колі останніх можна говорити як про академічних учених, викладачів вищих навчальних закладів, так і шкільних учителів-красзнавців. Слід віддати належне академічним науковцям. Методологічно-теоретичні проблеми повсякденності першим підніс у своїх працях О.А.Удод [252]. Звертає на себе увагу альманах соціальної історії «Соціум», в якому публікуються статті з української історії пізнього середньовіччя і раннього Нового часу [253]. Питання української історії ХХ ст. у контексті історичної антропології обговорюються на сторінках періодичних видань: «Український історичний журнал», «Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика», «Маловідомі сторінки історія України: імена, події, факти», «Про-

блеми історії України: факти, судження, пошуки». З 1992 р. за редакцією академіка І.Я. Ісаєвича виходить міжвідомчий збірник наукових праць «Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність», на сторінках якого висвітлюються проблеми української історичної ментальності й еволюції національної ідентичності. Того ж, 1992 р. започаткована й нова серія «Mediaevalia Ucrainica: ментальність та історія ідей», редактори якої О.П. Толочко та Н.М. Яковенко вважають своїм завданням вивчення історії середньовічної свідомості, категорій повсякденної культури.

Нинішньому етапу розвитку історіографії повсякденності в Україні притаманне звернення передусім до переломних, трагічних і кризових сторінок у вітчизняній історії: часів національно-визвольних змагань, революцій, воєн, модернізацій економіки і реформування різних систем державного і суспільного устрою країни, експериментування в національній, культурній сферах тощо. Чи не найбільший відсоток складають праці про радянське повсякдення, становлення і закріплення тоталітарного режиму в УРСР. На розсуд В.Головка, «саме переходові стани дають можливість одночасно поєднати і подієві, і статичні аспекти минулого, точніше, подією тут стає часткове зрушення в сталих, буденних соціальних структурах під тиском революційних, модернізаційних і т.д. процесів» [254]. Проблематика повсякденності раннього радянського періоду об'єктивно постала у пострадянських публікаціях про феномен тоталітаризму в СРСР [255]. Г.В.Касьянов, зауважуючи на природній інертності і консервативності селянства, наголошує на поверхневості змін у їх повсякденно-побутовій свідомості, що сталися під впливом радянської модернізації. «Найглобальнішим соціально-психологічним наслідком цих зрушень, — за роздумом ученого, — став стан відчуженості більшості виробників від держави, під егідою якої ці зрушення відбувалися» [256].

Дослідник повсякденності ранньорадянської міської повсякденності М.В.Борисенко також вважає, що створення індустріального суспільства супроводжувалося радикальними змінами у комунікативному просторі, збільшенням вимушеної міграції селян у міста, ушкоджені наслідками Першої світової війни та громадянського протистояння. На підставі документів він розкриває прорахунки та відверто утопічні експерименти радянської влади, які призвели до загального краху системи забезпечення життя людини в умовах великого міста. Автор наголошує, що накинуті і штучно прищеплені норми нового співжиття породжували неминучий

гострий конфлікт між «учорашніми» і «новими» людьми, що «часто переростав у політизований конфлікт. Цьому сприяла атмосфера загальної ненависті до ворожих класів, роздмухувана владою, відмова від діалогу між різними соціальними групами на рівнях високої політики і побуту» [257].

Дослідник на досить різноманітному на матеріалі, переважно первинного архівного запозичення, комплексно розкриває важливі складові процесу урбанізації. Так, він проаналізував процес архітектурно-просторових змін міста в цілому й міських помешкань, зокрема (на прикладі приватного і багатоквартирного будинку). Звісно, найбільше уваги дослідник приділив політичним обґрунтуванням житлово-комунальної політики радянської влади. Він аргументовано доводить, що її визначали ідейно-політичні преференції більшовиків, їх наміри створити людину нового типу. Водночас, з автором можна погодитись, що вибір ними найпримітивнішого способу забезпечення житлом — найчастіше місцем в гуртожитку чи мінімумом квадратних сажнів у комуналці — був продиктований гостротою житлової кризи, породженої повоєнною розрухою, з одного боку, і демографічно-урбанізаційними наслідками розпочатої індустріалізації, з іншого. Рятівна практика комунізації (усуспільнення) громадського життя з тимчасової перетворилась на єдино визначальну, оскільки не тільки спрощувала розв'язання питання про проживання будівників соціалізму, а й колективізувала їх, створювала необхідні умови для контролю над ними, втручання у їхні приватні справи, тобто була важелем маніпулювання суспільством. Крім того, така практика була найпростішим шляхом матеріального послаблення так званого класового опонента в особі приватника-підприємця, ринкового торговця-крамаря, лихваря, міщанина, буржуазної інтелігенції тощо.

Спеціально автор присвятив увагу міському дозвіллю. Предметом його дослідження є двохвекторний процес: насадження нового стилю відпочинку людини, нормування вільного часу та розваг міського мешканця з боку влади та адаптація громадян до нових умов, витворення нових методів рекреації [258]. На його оцінку, загалом у 1920-х рр. проблема організації дозвілля перебувала на рівні утопічного прожектерства. Більшовицьке керівництво намагалось використати вільний час міського мешканця в першу чергу для виконання певних політичних або господарських завдань: збір коштів на армію, або комунальні потреби, боротьбу зі старими святами й обрядами, вдаючись до широко розрекламованих масових кам-

паній. Осередками організації такого політизованого дозвілля мали стати трудові колективи та добровільні об'єднання співмешканців у домах-комунах, житлових кооперативах тощо. Найважливішою ознакою такого дозвілля стає його масовість та примусовість.

У дисертаційних дослідженнях О.І.Кокорської, Н.І.Коцур, О.М. Трубенюк приділено увагу життю і побуту різних верств радянського міста [259]. Аналізу ранньорадянської соціальної політики у галузі пенсійного забезпечення і соціального страхування присвячені монографії В.Г. Шарпатого [260] та О.А.Мельничука [261], у них на багатому фактичному матеріалі показані її наслідки. В Інституті історії України НАН України кілька наукових відділів уже зосередились на спеціальному дослідженні реалій повсякденного життя суспільства. Передусім, це колектив під керівництвом С.В.Кульчицького, наслідком кількарічної діяльності якого стала публікація низки статей [262] та вихід колективної монографії про повсякденність українського суспільства в радянській Україні у період непу [263]. Слід особливо відзначити, що непівський період (як один з визначальних в історії становлення радянського режиму) є найбільш детально вивченим українськими істориками [264]. Книга є першою спробою узагальнення історії повсякденного життя в 20-ті рр. ХХ ст. Автори досліджують повсякденне життя основних класів, соціально-професійних верств та етнічних спільнот українського суспільства. До оригінальних спеціальних досліджень непівської доби, що містять виразні характеристики щоденних практик різних соціальних верств, відносяться роботи Ю.П. Волосніка, О.А. Пиріг [265]. Б.І. Хорошун піддає аналізу продовольчу політику радянської влади в 20-30-ті рр. ХХ ст. [266].

До актуалізованих дослідниками періодів відноситься післявоєнна доба з її непростим повсякденням і побутом. Так, у монографії Л.В. Ковпак [267] достатньо різнобічно охоплено загальну проблематику повсякденного життя українського суспільства в другій половині ХХ ст. у призмі основних суспільно-політичних і економічних подій цього часу, втім часова і просторова панорамність дослідження зумовила певну абстрактність праці, не дозволила авторці конкретно зосередитись на реаліях щоденного побутування пересічного українця. У контексті соціальної проблематики реалії повсякдення відбилися і у працях наукового відділу історії України другої половини ХХ ст., очолюваного В.М. Даниленком [268]. Повоєнні об-

ставини відбудови і налагодження нормального життя певною мірою знайшли відображення у статтях Г.М. Голиша [269], М. Плюща [270].

Повсякденне життя в екстремальних умовах війни не могло не привернути уваги дослідників [271]. Окремо варто відзначити діяльність відділу по використовуванню досвіду місцевих істориків війни, сприяння друку їх напрацювань та заохочення в розробці новітніх проблем, в тому числі й щоденності в умовах окупації.

Відділ історії України кінця XIX — початку XX ст. має також низку колективних і авторських робіт з історії повсякдення. У монографії Оксани Вільшанської [272] досліджено особливості повсякденного життя мешканців міст України кінця XIX — початку XX ст. Нею проаналізовано соціокультурні явища, які призвели до змін у повсякденні городян у зазначений період. Авторка показала, як впровадження у побут технічних новинок змінило повсякденні практики і ритм життя городян, як вплинуло на їх спосіб життя; як позначався на повсякденних виборах і смакові городян вплив реклами, моди тощо. Книга особливо цікава тим, що в ній українське міське побутування розкрито на тлі загальноєвропейських тенденцій. Монографія написана при опрацюванні надзвичайно широкого кола оригінальних автентичних джерел епохи: від епістоляріїв та мемуарів до посібників, самовчителів, виставкових путівників, каталогів, періодичних видань, музейних експонатів тощо. Серед спеціальних публікацій авторки відзначимо її джерелознавчі статті щодо особливостей забезпечення історії повсякдення порубіжної доби [273]. Оригінальною є стаття дослідниці про екстраординарну повсякденність в умовах Першої світової війни [274].

Різноманітні аспекти повсякденного життя городян Правобережної України у перші півтора десятиліття XX ст., переважно, через споживання розглянуто у монографії В.Б. Молчанова «Життєвий рівень міського населення Правобережної України (1900-1914 рр.)» [275]. О.О. Крижанівська в рецензії на книжку відзначає її піонерський характер у сучасній українській історіографії [276]. В.Б. Молчанов розглядає такі ознаки виробничо-трудового повсякдення як тривалість робочого дня, працевлаштування, умови праці, динаміку заробітної плати, її використання на життєві потреби, в тому числі на продукти харчування, предмети першої необхідності й довгострокового вжитку. Йдеться про транспортні послуги, вартість житлового забезпечення і побутове обслуговування, а також про пенсійне

забезпечення, асортимент і якість культурного відпочинку та інформаційні комунікації. Проблема добробуту як якісного зрізу рівня життя суспільства проаналізована дослідником у низці спеціальних статей [277].

З недавнього часу повсякденність заявлена як наукова проблема у відділі сучасної історії України.

Серед викладацької інтелігенції загально-методологічні проблеми сучасної української історіографії неодноразово порушувала професор Києво-Могилянської Академії Н. Яковенко [278], яка є автором спеціальної монографії про український ментальний світ ранньомодерної доби [279]. Нею на кафедрі історії України НаУКМА ініційований проект «Повсякденна історія як дослідницька проблема». 2005 р. Видавничий дім «Києво-Могилянська Академія» випустив у світ збірку документів про повсякдення Києво-Могилянської Академії [280], для публікації було відібрано справи, що ілюструють побутове життя та матеріальне забезпечення професорів і студентів, шляхи «вступу» до Академії, навчання та становище різних за походженням студентів, обрання та зміщення викладачів, конфлікти між студентами та викладачами.

Окремо заслуговує на увагу праця львівського історика, професора Я. Грицака про І.Я. Франка [281], що написана з глибоким розумінням не тільки епохи в цілому, а й світоглядних світів і буденних реалій, як визначає її характер сам автор у вступі, — «мікроісторія макролюдини». Серед оригінальних праць про селянський менталітет відзначимо праці вінницького історика С.І. Дровозюка [282] та черкащанина Ю.П. Присяжнюка [283].

Одним з потужних осередків історії, соціології, філософії та культури повсякдення є Київський національний педагогічний університет ім. М.П.Драгоманова, де повсякденність вивчається як теоретична проблема і практична реалія минулого і сучасності. Науковий напрямок, що його пропонує кафедра філософської антропології НПУ ім. М.П. Драгоманова, розглядає еволюцію повсякденності як історію ментальності в зв'язку зі структурними змінами в суспільстві [284]. Різні аспекти повсякденності в роки Великої Вітчизняної війни глибоко аналізує професор О.В. Потильчак [285]. Серед викладачів кафедри історії та етнополітики КНПУ, що розробляють проблематику повсякденності, варто відзначити професора В.Г. Шарпатого, доцентів А.А.Кравченко, В.А. Стоян, О.А. Прохоренко [286] та ін.

У вересні 2003 р. за ініціативою професорів і дослідників Харківського національного університету ім. В.Н.Каразіна та Східно-регіонального центру гуманітарного-освітніх ініціатив у Харкові була проведена міжнародна наукова конференція «Історія повсякденності і культурна історія Німеччини і Радянського Союзу. 1920-1950-і роки» за участю російських і німецьких учених. За її доповідями і матеріалами наступного року була видана збірка «Епоха. Культури. Люди (історія повсякденності і культурна історія Німеччини і Радянського Союзу. 1920-1950-і роки)» [287]. Проведення конференції і випуск збірника стали можливими за сприяння Фонду Фріца Тіссена. За задумом організаторів, принципово важливим було відійти від «політичного» та «ідеологічного» розуміння історії сталінізму і націонал-соціалізму і звернути увагу на пересічних людей, їхнє повсякденне життя. За переконанням організаторів, саме історія повсякденності надає можливість зрозуміти зсередини періоди диктатур в СРСР і Німеччині. На цій конференції такі дослідники як Ю.П. Волоснік, В.В. Лантух, Ю. Обертрайс зосередили свою увагу на житті городян у 1920-ті рр. Щоденні умови праці, відпочинку, приватного життя інженерно-технічних працівників і фабрично-заводських робітників цікавили Ю. Ландау, А. Бистриченко, А.І. Епштейна. Деякі аспекти діяльності масових громадських організацій та суспільних установ довоєнного часу розкрили у своїх повідомленнях Т.В. Азуманова, О.Є. Лисенко, В.М. Духопельникова, С.І. Посохов.

Кафедра українознавства, кафедра філософії та політології Харківського національного економічного університету у квітні 2008 р. провели Міжнародну наукову конференцію «Сучасна україністика: наукові парадигми мови, історії, філософії», де у секції «Тенденції та напрямки розвитку історіографії та філософії історії» викликала цікавість доповідь Н.Ю. Громакової «Історія повсякденності як складова сучасної історичної науки» [288]. Того ж року, в листопаді, у Харківському національному університеті імені В.Н. Каразіна була проведена чергова XIV Міжнародна наукова конференція «Харківські соціологічні читання». Серед виступів на пленарному засіданні особливий інтерес викликала доповідь професора права Університету Арізони (США) Д. Джонсона «Наука, ідеологія, політика та повсякденність», де обґрунтовано причини зацікавленості гуманітаріїв повсякденністю в умовах інформаційно-комунікативного суспільства. Учасники першої секції «Соціологічна теорія у пошуках пояснень сучасного світу» з

великою цікавістю заслухали та обговорили доповідь доцента Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна О.А. Даниленка «Протестна поведінка в контексті соціології повсякденності».

Щоденні реалії та їх вплив на масову культуру цікавлять знаходяться у полі історичного аналізу й викладачів інших харківських ВНЗ. Так, доцент кафедри історії і культурології Харківської національної академії міського господарства О.Л. Рябченко у контексті розробки проблеми ліквідації університетів в Україні у 1920-ті — на початку 1930-х рр. вдалась до аналізу студентської повсякденності в зазначений період [289]. Факти з повсякденного життя викладацької інтелігенції і студентської молоді знайшли відбиття у фундаментальних дослідженнях з історії навчальних закладів першої столиці радянської України [290].

У Харкові у видавництві «Раритети України» започаткований проект «Історії “Про наше”» [291] як серія наративних і візуальних видань про повсякденне життя, розпочата серія документальних публікацій (спогадів, листів, щоденників) за програмою «Структури повсякденності» [292].

Значну роботу з соціальної історії здійснюють викладачі Переяслав-Хмельницького державного педагогічного університету ім. Григорія Сковороди О.Д. Ісайкіна [293], О.М. Лукашевич [294], Т.Ю. Нагайко [295] та ін. в межах програмної діяльності навчально-наукового центру усної історії. Тут захищені низка дисертацій з проблематики повсякдення [296]. Навесні 2010 р. з ініціативи кафедри історії та культури України була успішно проведена Всеукраїнська наукова конференція «Історія повсякденності: теорія та практика», в роботі якої взяли участь близько 100 дослідників українського повсякдення. За наслідками обговорень теоретико-методологічних доповідей і проведеної дискусії, учасники дійшли висновку, що історія повсякденності як новітній напрям вітчизняної історіографії перебуває у стадії інституювання й історики наполегливо оволодівають методологією досліджень у означеній царині [297].

Міцний осередок з дослідження проблем історичної антропології, зокрема історії повсякденності, склався в Донецькому національному університеті [298], де під проводом досвідчених науковців З.Г. Лихолобової та О.В. Стяжкіної дослідженням зазначених проблем займаються молоді історики: О.Б. Пенькова [299], М.С. Герасимова [300], М.О. Соловей [301], А.В. Мовчан [302], С.Л. Андросова [303] та інші. Серед новітніх — праця Л.А. Мелешко [304].

У Луганську також склався самостійний осередок вивчення повсякденності. Серед оригінальних дослідників слід відзначити Н.Т. Гогохію (Луганський національний університет імені Тараса Шевченка), що аналізує феномен радянського тоталітаризму, зосередившись на структурах повсякденності і життєвих практиках різних соціальних категорій радянського суспільства, способах їх адаптації до нових життєвих умов [305]. У кандидатській дисертації [306] вона відвела міському повсякденню окремий розділ, в якому йшлося про впорядкування міст, житлові умови городян, міське постачання.

У листопаді 2009 р. з ініціативи викладачів кафедри всесвітньої історії (завідувач доктор історичних наук, професор В.П. Михайлюк) Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля була проведена Всеукраїнська конференція «Людина у структурах повсякдення в історії України» [307], в якій взяли участь дослідники повсякдення з Вінниці, Донецька, Запоріжжя, Івано-Франківська, Києва, Луганська, Полтави, Сімферополя, Тернополя, Чернігова тощо. Спектр піднятих проблем розлогий: від теоретико-методологічних питань історії повсякденності до конкретних характеристик різних структур і аспектів повсякдення (дозвілля, відпочинок, побут, харчування, житлове забезпечення, звичаєвість і обрядовість, сімейно-шлюбні стосунки, релігійність і духовність тощо) різних соціальних груп (студентство, жінки, учні) і верств (селянство, інтелігенція, промислові робітники) українського суспільства другої половини XIX — початку XXI ст. Опубліковані у збірнику матеріали засвідчують особливу увагу істориків до переломних 20-30-х рр. XX ст. (з 35 публікацій 16 присвячені саме повсякденності цього часу; для порівняння: повсякденню другої половини XX ст. присвятили увагу 7 доповідей).

В Україні дедалі більше популярності набуває гендерна історія, її теоретичні аспекти крізь призму повсякденності розглядали О.В. Стяжкіна [308] та Н.Т. Гогохія [309]. Ряд дослідників присвятили увагу жіночій повсякденності у перше радянське десятиліття, зауважуючи, що соціалізація жінки відбувалась складно, суперечливо [310], що відбивалось на традиційному укладі родинного, сімейного життя [311]. Знайшло осмислення образу радянської жінки в художній літературі, пресі тощо [312]. Молода чернігівська дослідниця Л.С. Аскерова вважає, що наскрізними характеристиками повсякденного життя шляхетних городянок наприкінці XIX — на початку XX ст. була потреба у добродійності були [313].

Серед цікавих розвідок про повсякденність ранньомодерної доби в Україні варто відзначити повідомлення Н.Ю. Громакової [314].

З огляду на сказане, на нашу думку, можна виокремити кілька важливих ознак сучасного стану історії повсякденності в Україні.

По-перше, можна стверджувати, що в руслі соціальної історії та культурної антропології на підставі оновлення дослідницьких пріоритетів традиційної вітчизняної історіографії, засвоєння зарубіжного досвіду «нової історичної науки», міждисциплінарних контактів і запозичень з суспільно-гуманітарних дисциплін в сучасній українській історіографії оформилась історія повсякденності як напрям досліджень, що вивчає певний зріз взаємодії соціального простору й часу, сферу людської життєдіяльності, в процесі якої здійснюється безпосереднє й опосередковане спілкування людей [315]. У вітчизняній історичній науці з'явилися загальні теоретико-методологічні [316], оглядово-історіографічні [317] та джерелознавчі [318] праці.

По-друге, набувши визнання, історія повсякденності, знайшла своїх прихильників серед академічної, професорсько-викладацької, учительської громадськості, а також серед краєзнавців і журналістів. Втім, ще не подоланий в окремих колах традиційних істориків скептицизм стосовно її самодостатності й інституційної окремішності, присутня деяка упередженість і звинувачення її в необ'єктивності й релятивізмі, до кінця не подолана певна опірність методиці та інструментарію історії повсякденності, точаться дискусії навколо її джерел і науково-документального забезпечення.

По-третє, історія повсякденності спирається як на суто історичні методи і принципи дослідження, так і на міждисциплінарні запозичення. Це виправдане загально науковим зацікавленням дослідників феноменом повсякдення, про що свідчать численні публікації і напрацювання спеціалістів різних суспільно-гуманітарних галузей: філософів, культурологів, соціологів, мистецтвознавців, літературознавців, мовознавців, журналістів [319] тощо.

По-четверте, дослідниками накопичений значний фактографічний матеріал з історії повсякдення, що відбилось у низці спеціальних наукових публікацій. Найбільш розробленими є різні аспекти міського повсякдення. Загалом серед численних публікацій можна визначити певні тематичні пріоритети у загальній проблематиці повсякдення: матеріальні

структури (житло, одяг, харчування); соціально-культурний простір буденності (дозвілля, відпочинок, святкові звичаї); приватне життя (сімейно-шлюбні, родинні стосунки), гендерні проблеми соціалізації; питання девіацій та аномалій. Виробнича повсякденність найкраще розроблена на прикладі історії робітничого класу, натомість у селянській повсякденності найбільш детально розроблені побутові і ментально-світоглядні складові повсякдення. Останнім часом з'явилася низка праць з історії повсякденного життя інтелігенції [320].

Водночас, як слушно зауважує В. Головка, «майже немає продуктивного діалогу з проблем повсякденності між українськими істориками та їх колегами з царини соціології чи то філософії. Скоріше імпульси виникають внаслідок ознайомлення з дослідженнями закордонних істориків» [321].

Отже, можна стверджувати, що історія повсякденності набула в Україні визнання, знайшла своїх прихильників серед академічної, професорсько-викладацької, учительської громадськості, а також серед журналістів та краєзнавців. Хоча ще присутній в окремих колах традиційних істориків скептицизм стосовно її самодостатності й інституційної окремішності, деяка упередженість і звинувачення її в необ'єктивності й релятивізмі, не подолана певна опірність методиці та інструментарію історії повсякденності, точаться дискусії навколо її джерел і науково-документального забезпечення. Таке складне становище пояснюється низкою причин. Передусім, це є наслідком методологічної кризи, що переживала українська історична наука наприкінці ХХ — на початку ХХІ ст., коли їй випало одночасно відповідати на подвійний науковий виклик: виробити самостійну концепцію національної історії й адекватне її відтворити, а також подолати відставання від розвитку європейської науково-методологічної культури в цілому та історіографії, зокрема. Якщо в світовій історіографії методологічна криза значною мірою породжена надлишком методологій та доведеним до абсолюту методологічним плюралізмом, який зараз стали називати модним словом «постмодернізм», то український варіант кризи — методологічний вакуум. Те, що називалося марксистсько-ленінською методологією, свого часу створило, хоч як це не парадоксально, інтелектуальний комфорт для більшості істориків. Невибagliвий набір пізнавальних настанов, запозичений з ідеологічного арсеналу, встановлював канони, в рамках яких можна було дослідити будь-яке явище [322]. Інерційні процеси зумовили «обережне» ставлення до нетрадиційних джерел, в тому числі й особового

походження, а також візуальних та усних, що конче необхідні для історика повсякденності. На думку академіка Я.Р. Дашкевича, для того, щоб відповісти на запити і боротися з кризовими явищами в історіографії, слід, по-перше, підвищити рівень майстерності шляхом міждисциплінарних контактів і поглибленого вивчення допоміжних історико-філологічних дисциплін, належно оволодіти сучасною інформаційною технологією для пришвидшення пошукової роботи, в тому числі й опанування чужоземних мов (живих і мертвих), запровадити науково обґрунтовану критику джерел у повному (а не вибіркового) їх обсязі, відмовитися від антиджерельних тенденцій, гіперкритики джерел в ім'я апіорних концепцій; по-друге, максимально знизити рівень запровадження до досліджень заідеологізованих, заполітизованих поглядів, від захоплення історіософськими схемами..., а також позбутися звички вирішувати історіографічні проблеми «за аналогією», обмежуючи застосування компаративістичних методів до ділянок макроісторії без намагання виводити «закони історії», «закони розвитку суспільства» [323].

1.4. Методологічні підходи і проблеми у вивченні повсякдення

Науково-теоретичне обґрунтування історії повсякденності як новітнього напрямку в сучасній українській історіографії ще не завершилось, відповідно, оформлення її методологічного забезпечення також перебуває у процесі становлення.

Необхідність критичного осмислення проблем методології історії повсякденності є цілком очевидною. На нашу думку, можна виокремити два її блоки: внутрішній і міждисциплінарний. Передусім, слід відповісти на питання, якою має бути історична методологія історії повсякденності. Поляризація теоретико-методологічних поглядів і підходів, а отже, й конкретно-історичних концепцій, їх протиставлення аж до взаємозаперечення і взаємної неприйнятності призвела до розриву єдності корінної суті історичного пізнання. Разом з тим утвердження плюралістичного підходу до пояснення історії не означає повернення до методологічного еkleктизму, йдеться про новий рівень історичного пояснення. «... Завданням істориків, як і інших суспільствознавців, є на підставі ґрунтовного аналізу виділити з сукупності філософсько-історичних теорій і підходів все те, що дозволяє по-

глибити вивчення і світового в вітчизняного історичного процесу. Потрібен синтез ідей і методів, а не механічне відкидання одних з них (...) і заміна їх іншими» [324]. У будь-якій науковій теорії, заснованій на аналізі й узагальненні історичної дійсності, слід вишукувати раціональне зерно. Подолання ідейно-теоретичної конфронтації між різними напрямками історичної думки триває і ґрунтується на вираховуванні провідних тенденцій сучасної історичної науки і соціокультурних реалій, в яких це відбувається. Спонукаючи до обговорення широкого кола актуальних проблем історичного пізнання з позицій методологічного плюралізму, різні теоретико-методологічні підходи та дослідницькі методики виконують стимулюючу роль у складному і важкому процесі самовизначення історичної науки в умовах історіографічної революції останніх десятиліть [325].

Характерною ознакою становлення історії повсякденності є відмова від необхідності вироблення єдиної універсальної теорії і абсолютної моделі реконструювання повсякденного життя, розширення методів історичного дослідження за рахунок запозичення з інших гуманітарних і соціальних дисциплін. Л.П. Репіна вказує на інтегративну тенденцію як провідну в сучасній історіографії і вбачає її прояв у закликах до подолання антитези структурного і антропологічного підходів, мікро- і макроісторії, системного і динамічного бачення історичного процесу тощо [326].

Проблема полягає ще й у тому, що статус історії повсякденності у родині історичних наукових дисциплін не усталився. Так, в одних випадках вивчення повсякденності розглядається, як методичний прийом для отримання повноти інформації про минуле, в інших — визнається за самостійний напрям дослідження. До сьогодні не подолана певна концептуальна і термінологічна невизначеність самої історії повсякденності та нечіткість її меж і взаємин з іншими близькими течіями в сучасній історіографії.

Тому не випадково, що у сучасних працях українських істориків про повсякденне життя можна зустріти різноманітні теоретико-методологічні підходи та дослідницькі методики, спектр яких коливається від реанімації людинознавчих традицій вітчизняної історичної школи XIX ст. до запозичення досвіду європейських соціальних істориків останньої третини XX ст., коли внаслідок антропологічного повороту й відбулося перенесення акцентів з вивчення глобальних структур та подієвої історії на рівень повсякденності. Очевидно, лише за умов досягнення балансу інновацій і традицій можливий дальший розвиток історії повсякденності.

У методологічному відношенні вітчизняним дослідникам повсякденності доводиться одночасно розв'язувати кілька проблем. Передусім слід подолати наслідки абсолютизації формаційного підходу, коли такі важливі аспекти функціонування суспільства, як спосіб життя, ментальність, норми поведінки, відкидалися, переосмислити суть історичних процесів, характер і спрямованість еволюції держави, суспільства. Належить здійснити перехід до неупередженої методології вивчення минулого, критично опанувавши уроки, досвід, арсенал методів і прийомів європейської історіографії, набуті впродовж XX ст. Історична реконструкція минулого лише на ґрунті державницьких, ідеологічних, суспільно-політичних, соціально-економічних, культурно-мистецьких параметрів є далеко не вичерпною і не досконалою. Виявилось, що так зване звичайне, повсякденне життя, «непримітна і неприваблива протилежність високих форм людського самовираження» [327], є не просто зворотним боком, фоновим забезпеченням «великої історії» чи «історії великих», а самостійним і необхідним чинником історичного процесу.

Написання з новітніх позицій історії України в умовах незалежності змусило вітчизняних істориків знову віддати перевагу політичній історії, історії еліт, ідей, ідеологій, суспільних інституцій, нації тощо. Невизначеність у цьому сенсі щодення не надавалось до наукової затребуваності, отже, пересічність повсякденності залишалась і надалі поза дослідницьким інтересом і аналізом. У ході вироблення сучасної концепції вітчизняної історії у контексті світової належить визначитися з системою наукових напрямів, що забезпечать не тільки адекватне відтворення минулого, а й його розуміння. Реабілітація буденності і визнання її фундаментального характеру особливо актуальна саме зараз, коли стають очевидними прорахунки проєкту модернізації радянського соціуму [328]. Як теорія прогресивного розвитку суспільства через державні або соціальні структури модернізаційна схема не надавала належної ролі «простій людині» з притаманною їй картиною світу, стереотипами сприйняття і повсякденною життєдіяльністю, зумовленою її ментальністю, вона втрачала право історичної ініціативи і розумілася як пасивний об'єкт цілеспрямованої перетворювальної діяльності держави і суспільства, а не активний суб'єкт історії.

Історія повсякденності в жодному разі не зводиться до описового відтворення повсякденних реалій суспільного буття. Йдеться не про «розфарбовування» соціальної історії — надання їй конкретності в дрібницях

і деталях, — а про осмислення буденного рівня життя суспільства в його історії. Перед істориком повсякденності постало питання не просто описати побут, звички, норми суспільства, а й з'ясувати їх чинність у складанні історії. У «великій» подієвій історії поза аналізом опинилось побутування простих пересічних людей, історик повсякденності належить звернути свою увагу на цей пласт історичного минулого і врахувати його в загальному аналізі. Хоча досягти необхідної повноти відтворення історії колишніх епох шляхом елементарного збільшення кількості сюжетних оповідей про «малих» людей не випадає.

Історик повсякденності на своєму дослідницькому шляху проходить звичні етапи (окреслення об'єкту вивчення, постановка мети, збір документів, їх аналіз, історичний синтез-опис), спирається на загальні історичні методи, послуговується науковими принципами, вдається до загальноновживаних методик і прийомів наукової праці. І традиційний історик, і історик повсякденності мають об'єктом свого наукового дослідження людську історію, але для першого ключем прочитання є велика подієва історія (військова, політична, державна, династична, дипломатична, класова), поза його увагою залишаються її буденні / побутові деталі, суб'єктивні / особистісні барвники. Вони, зазвичай, вважали, що ці аспекти історії — справа етнографів. Останніх не цікавила якраз подієва історія. Вони приглядалися до побуту і буденних звичок суспільства, його окремих груп, вивчаючи типові сторони побутового життя і матеріальні форми існування людини у комплексі з вивченням традиційно-побутових компонентів культури (звичаїв, традицій, вірувань, мистецтва, обрядів, свят). Іншими словами, в центрі уваги етнографів — ставлення людей до оточуючих їх речових атрибутів повсякденності і до тієї сторони духовного життя народу в цілому, котра повторюється, є традиційною, елементи якої відзначені широким побутуванням, розповсюдженістю. Казуальне і випадкове, зазвичай, виходить за межі їх розгляду [329].

Історика повсякденності — на відміну від істориків у чистому вигляді — цікавить все: і історія побуту, і подієва історія (вплив тих чи інших подій на повсякденний побут людей), і історія казусів, і історія ментальностей і ментальних стереотипів, тобто історична психологія, а разом з нею — історія особистих переживань людини. Іншими словами, підходи історика повсякденності інтегративні.

Традиційний історик, відтворюючи минуле, спирається на історичні джерелами, передусім, писемні документи. Історик повсякденності слідує

цим же шляхом. Тільки його арсенал джерел значно розширюється і за рахунок власне історичних документів (неофіційних особових письмових і усних свідчень, зображально-візуальних) та неісторичних (літературних, лінгвістичних, культурологічних тощо).

На сучасному етапі історична наука помітно збагатилась методами з інших дисциплін. Історики науки пов'язують цю тенденцію міждисциплінарності з важливими наслідками докорінної зміни соціальних функцій історії у розв'язанні проблем, посталих перед сучасною людською цивілізацією. По-перше, статус історії серед інших наук останнім часом помітно зріс у зв'язку з світовою демократизацією та глобалізацією, вона стала більш затребуваною у справах наукового прогнозування майбутнього, методик транзитології та інтеграції тощо. По-друге, це усвідомлення самими істориками, з одного боку, недосконалості так званих «чистих» історичних теорій і моделей, а з іншого, недостатності макроісторичних підходів до минулого, коли реальна історія людей залишалась ненаписаною і тому невідомою, натомість мікроісторичні дослідження підказували запозичення з інших наукових систем. Так, усі спроби представити історію у достатньо суворій формі, з відведенням «ніш» кожній галузі історичного знання, не мали успіху. Відтак, оновлення історичного знання, накреслене «анналістами» М. Блоком і Л. Февром, було спрямоване на подолання роз'єднаності суспільних наук, на об'єднання всіх галузей історичного пізнання навколо спільної мети. Звідси — підвищений інтерес до загальних питань і проблем, що виникають на «стику» історії та інших наукових дисциплін [330]. Саме з двох засадничих принципів школи «Анналів» вибудовувалась вся подальша система: це переконання у тому, що об'єкти історичного дослідження конструюються самими істориками, а метою історичного опису має бути «тотальна історія», що означало необхідність прямої співпраці з іншими гуманітарними і соціальними науками [331].

На дослідженнях повсякденників найбільше позначився вплив соціологів, у них запозичено так звані якісні методи. В основі якісного дослідження лежать, переважно, «розуміючий» (*Verstehen*) підхід у соціології М. Вебера, феноменологія Е. Гуссерля і А. Шюца і заснована на ній конструктивна парадигма П. Бергера і Т. Лукмана. Робота в межах «розуміючого» підходу передбачає врахування того, що люди, котрих досліджуємо, орієнтували свої вчинки на свої власні уявлення про довколишній світ, його устрій та інших людей, що до нього входили. Для дослідника

це означає, по-перше, обов'язковість зрозуміти погляд на оточуючий світ тих людей, що він досліджує, а не відтворювати власні (тобто дослідника) уявлення; по-друге, інтерпретувати дії, вчинки, слова тощо досліджуваних людей у контексті їх власного уявлення про світ, в якому вони жили і діяли.

Основу міждисциплінарності складає єдине групування універсальних концепцій різних наук, в чітких межах можуть і мають бути проінтегровані ті або інші події та явища. Внаслідок тривалих дебатов з теоретико-методологічних проблем поступово стало реальним взаємне збагачення методами, здавалось би, абсолютно різних дисциплін. У цьому разі міждисциплінарні зв'язки постають як спосіб активного міжнаукового діалогу, взаємодія активних дисциплін, що пройшли тривалий шлях самостійного розвитку з притаманною їм динамічністю і особливостями, як безпрецедентний за своєю активністю спосіб впливу на об'єкт дослідження. Постійні і послідовні контакти історії з соціальними і гуманітарними дисциплінами модифікують обличчя історії, дають їй можливість потрапити в раніше закриті для неї зони знання, використати нові методи, експериментувати з історичним матеріалом. Завдяки такому синтезу історія відповідає своєму часу [332].

В сучасній історичній літературі термін «міждисциплінарність» вживається не тільки для означення простого запозичення методів інших дисциплін (соціології, демографії, антропології, лінгвістики, культурології тощо), але й в інтеграції на рівні конструювання міждисциплінарних об'єктів, які можна визначити, як дещо онтологічно самостійне, як якусь існуючу реальність, незалежну від дослідження. Через свій полідисциплінарний характер історія природним чином використовує досягнення інших дисциплін і запозичує їх теоретичні схеми, моделі, категорії, поняття. Сучасна епоха постмодерну завдала нищівного удару по замкнутості і самодостатності окремих наук, зробила міждисциплінарність справді реальною. Відтепер історичне знання визначається не одним науковим напрямом, а системою або сукупністю соціальних наук, об'єктом яких є минула реальність.

Взагалі тенденція інтеграції історії з іншими науковими дисциплінами — одна з найбільш характерних змін в історичній науці за останні десятиліття. Історія використовує методи різних наук не механічно, а видозмінюючи і пристосовуючи до розв'язання своїх завдань. В ідеалі історик повинен не тільки оволодіти теоріями інших наук, але й, відштовхуючись

від них, створити нові, чи у крайньому разі, модифікувати теорії, орієнтовані на аналіз сучасного [333]. Процес міждисциплінарного впливу надто складний і характеризується високим ступенем варіативності, яка залежить від цілого комплексу чинників: стану розробки теми / проблеми, рівня методології, достатності джерельної бази та ін.

Міждисциплінарність означає не просто запозичення методів з інших дисциплін, але й конструювання міждисциплінарних об'єктів. Історичні знання у такому разі визначаються не одним науковим напрямком, а системою або сукупністю соціально-гуманітарних наук, об'єктом яких є минула реальність. Екстраполяція методів не є механічною, історик має не тільки оволодіти теоріями інших наук, а й, відштовхуючись від них, створити нові, або, в крайньому разі, модифікувати теорії, орієнтовані на аналіз минулого. Відповідно, міждисциплінарні контакти ніколи не є односпрямованими, йдеться про взаємодію і взаємозбагачення. Отже, міждисциплінарні контакти — це не довільна примха дослідника. Будь-яка потреба міждисциплінарного запозичення має бути вмотивованою і зваженою.

Полідисциплінарні дослідження можливі за кількох обов'язкових умов: 1) визначення об'єкта історичного дослідження і його первісного стану (збір, обробка інформації, виявлення проблемних сторін об'єкта); 2) збереження специфічних якостей і характеристик об'єкта на всіх рівнях теоретичного абстрагування; 3) розробка методичної схеми аналізу, в якій сума окремих досліджень була б необхідною і достатньою для розв'язання проблеми в цілому [334]. Лише дотримання цих умов дозволяє реалізувати інтегративну функцію історичної науки.

Систематизація та інтеграція всієї сукупності знань, отриманих у ході міждисциплінарного дослідження, повинні відбуватися в межах теорії, через яку вони переломлюються. У наш час відсутність конкретних праць з питань міждисциплінарності в історичних дослідженнях, особливо вітчизняних, вимагає від дослідника обережності і меншої категоричності.

Не дивлячись на недоліки і вади міждисциплінарності (еклектичність, відсутність цілісного підходу до історичних явищ, порушення стрункості викладу, невизначеність предмету вивчення та ін.), внесок такого дослідження полягає не тільки у зведенні різних методів і концепцій до спільного знаменника, але й у виробленні сучасних теоретичних пояснюючих моделей для аналізу минулих суспільств.

Звернення ж Л. Февра «Історики, будьте географами! Будьте правознавцями, соціологами, психологами!» [335] передусім адресоване історикам повсякденності. Кожна наукова галузь аналізує повсякдення зі своїх власних позицій, по-різному об'єктивує її прочитання, а комплексне її розуміння і відтворення можливе в разі взаємного діалогу.

Зауважимо на найбільш частих і продуктивних методах вивчення повсякденності. Серед лідерів — соціологія, етнологія, антропологія, філософія, культурологія, лінгвістика, психологія тощо. Залежно від контексту дослідження сферу повсякденності позначають поняттями «буденне життя», «буденне знання», «буденна свідомість», «здоровий глузд», «буденний розум», «життєвий світ» тощо [336].

Гуманитарії різних наукових галузей ставлять до повсякдення свої запитання і добирають необхідних джерел та інструментів для її пізнання і прочитання. Етнографа передусім цікавить матеріально-побутова сторона життя, тобто предметно-речове оточення людини щодень (власне, побут), до кола його зацікавленості потрапляють щоденні ритуали, усталені традиції забезпечення потреб життєдіяльності. Головна відмінність між етнографічними дослідженнями побуту і вивченням повсякденності істориками лежить в розумінні значимості історії і місця, яке їй відводиться на сторінках етнографічних праць і праць істориків повсякденності. Не секрет, що політико-подієва історія — вкрай рідкісна «гостя» у традиційних етнографічних дослідженнях побуту. Рухливий, мінливий час, точніше — часи, вплив чисельних несподіваних подій на зміни в приватному, побутовому житті — предмет, що цікавить як раз історика повсякденності, що прагне показати розмаїття індивідуальних реакцій на перебіг політичних подій. Які з них, з яких причин і ким виявились «поміченими», оскільки потягли за собою зміни в устрої життя людей різних соціальних страт, а які з них — попри всі ідеологічні намагання — виявились «прохідними». Саме у повсякденності зріють думки і почуття, формуються задуми, поривання і прагнення — зважитися на незвичний вчинок чи бути конформним, спробувати нове чи ухилитися від нього. Ситуації, що породжують експериментування, з'являються саме в буденності. Антрополога повсякденності цікавить, як саме це відбувається.

Етнографічне відтворення побуту і етнографічний його опис, що включає у кращому разі опис не тільки матеріального середовища перебування людини, але й елементи її духовної культури (обряди, ритуали,

свята, фольклор) зрідка приділяє увагу переживанням окремих людей, особливо якщо такі не характеризують найбільш поширений або типовий варіант емоційних реакцій. Вказування на ту чи іншу емоційну реакцію можуть бути присутніми (або наведеними у вигляді цитати) в дослідженнях етнографа в ілюстративному плані (що посилює якийсь висновок), але майже ніколи не є предметом спеціального аналізу: чому можлива така девіація. Чи мала вона шанс на перетворення на «виключне нормальне» і потім на поширене. Рефлексивність — риса антропології. У центрі уваги антрополога повсякденності завжди не тільки і не просто побут, а життєві проблеми та їх осмислення тими, хто живе поруч чи жив до нас, залишившись найчастіше безіменним в історії. Суперечності і сумніви, способи їх розв'язання, спроби сказати своє слово або заявити про свою несхожість, опосередковані тривіальністю життя (від ландшафту до розпорядку дня, від моделі стосунків з родичами до уявлень про припустиме або виключне у сексуальній сфері) — все це визначає коло інтересів саме історика повсякденності. Історія повсякденності у вивченні ментальних мікропроцесів є формою історіюризациї колективного позасвідомого [337].

Антрополога повсякденності цікавить «етнографія побуту» не тільки основних класів (робітники, селяни, підприємці тощо), але й доволі малих соціальних груп, в тому числі й переживання самих дискредитованих з них, тих, чие невдоволення «розхитало корабель історії». «Різні види діяльності і ті, хто ними займаються, мають свої історії. Ці історії, у свою чергу, можуть бути, ймовірно, більш цікавими, ніж обмежені звіти про політичні події минулого. Вони можуть сприяти розумінню самого себе» [338].

Антропологи повсякденності (на відміну від етнографів) не відсторонюються від спеціального вивчення повсякденності носіїв відхиленої (девіантної) свідомості і поведінки, чий побут етнографи (як побут нетиповий) вкрай рідко роблять предметом свого особливого дослідження. Тут, щоправда, криється велика небезпека, невидима пастка для історика повсякденності, готового почасти віднести виключне, одиничне — майже до типового, до проявів «типовості» звичного. У більшості ж праць з історії повсякденності автори твердять, що вони прагнуть відтворити як раз не виключне, а, як вони висловлюються, «сіру буденність» [339].

Етнограф — терплячий шукач «дрібниць», ретельний і прискіпливий їх аналітик. Антропологія повсякденності має на меті «не розглядання дрібниць, а розглядання в подробицях» [340], оскільки має на меті не стіль-

ки опис матеріального предмету, а подробиці ставлення до нього людей, можливих колізій, що могли виникнути внаслідок його існування. Одна побутова деталь може надатися історичу-«повсякденнику» типізувати біографічне і відчувати в історії повсякденності те, що виражало на той момент «дух часу», співвіднести приватне існування людини з ходом історичних подій.

Якщо етнограф-традиціоналіст прагне якомога більш точно описати повторювані, стійкі деталі побутового життя у певному мікросередовищі, то антрополог повсякденності ставить завдання не просто фіксацію виявленого, але й розуміння механізму появи новацій у вкорінених і звичних структурах, з'ясування рушійних сил у процесах зближення нового і традиційних норм соціальної дії, деякі з яких виявляються виключно стійкими.

Етнографія побуту не включає у себе вивчення індивідуального переосмислення устояних понять. Між тим, вивчення культури повсякденності дозволяє не тільки робити це, але й ув'язувати осмислення повсякденного з політичною культурою особистості [341]. Включаючи у своє поле вивчення окремої людини та її соціальної мікрогрупи, антропологія повсякденності дозволяє з'ясувати, наскільки індивідуальне сприйняття (одна з сторін духовного життя людини) впливає на це індивідуальне буденне життя, в тому числі й на життя у відповідній політичній системі.

Історик повсякденності, не упускаючи з виду звичаєво-правових настанов, змушений брати до уваги групові та індивідуальні реакції окремих індивідів на норми і закони, пере перевіряти чинність різних настанов, визначаючи, яких з них дотримувались, а які залишались тільки на папері.

За усталеною традицією у етнографічних дослідженнях «побут», «побутова сфера» з очевидністю протиставляється (разом з дозвіллям, вільним часом і т.п.) «праці», сфері виробничій, хоча поняття «виробничого побуту» (тобто умов праці) в принципі мало місце у працях дослідників радянського часу. Однак саме історики повсякденності зробили вивчення щоденних обставин праці, мотивації діяльності, взаємин працівників між собою та їхніх взаємодій (в тому числі конфліктних) з представниками адміністрації темою «нової робітничої історії» і нової історії праці.

Матеріально-предметна сторона повсякденності значною мірою детермінувала людське життя і спричинила великий вплив на внутрішній світ суб'єкта. Якщо підвищена цікавість спостерігача до матеріально-побутової сторони не містить спроби пояснити мотиви побутової поведінки,

виходячи з їхнього власного розуміння довколишнього світу, то за такого розуміння повсякденності можна впасти в «побутовий детермінізм», який може бути не менш небезпечним за будь-який інший вид детермінізму — класовий, економічний тощо.

Знання деталей побуту є лише попередньою, хоч і необхідною умовою дослідження. З опису таких деталей розпочинає свою розповідь вчений-етнограф. Історик виходить з розуміння того, що для самих мешканців побут є звичним і природним: він є тлом, на якому реалізуються життєві плани, складаються стосунки між людьми. І тому головним для дослідника має бути наступний крок — осягнення повсякденних турбот, тривог, надій людей досліджуваної епохи. Необхідно побачити їх світ «зсередини», зрозуміти смисл або смисли, що його наповнювали.

Подробиці важливі не самі по собі: деталі одягу, особливості поведінки дозволяють автору розшифрувати скритий за ними культурний код і тим самим зрозуміти суспільну позицію даної людини. При цьому абсолютно змінюється кут зору: це вже не погляд стороннього спостерігача, а спроба тлумачення побутової поведінки з огляду на норми і цінності досліджуваної культури. Такий підхід «повертає» людям минулого свободу самовираження, а епосі — чималу частку загадковості, роблячи її цікавою для дослідника.

З вивчення повсякденності неминує витікає висновок про те, що речі так само «винаходять» людину, як і людина їх, тобто простір організованих речей і правил користування цими речами створює, в свою чергу, простір думки, її направленість і структурованість. Отож, відносини з матеріальним світом, світом речей, значно складніші, ніж декларувалось у відомій формулі: «буття визначає свідомість». Прагнучи адекватно відобразити зв'язки і опосередкованості людини і речі, філософ І. Ільїн, зокрема, писав: «Людина не тільки живе «річчю», тобто плодами і доходами її, але живе разом з нею і в ній, вона творить її, творить з неї; вона об'єктивує себе в ній, художньо ототожнюється з нею, вдосконалює її своєю працею й утриманням на її користь; і вдосконалює себе нею; вона зживає в ній енергію тіла, душі і духу» [342].

Просте, звичайне життя людей, їх звички, щоденна поведінка, речі, які їх оточують і якими вони користуються, їх побут, тобто життя в реально-практичних формах має прямий стосунок до історії культури. Воно визначається тим, що побут може мати знаково-символічний сенс. Історія побу-

ту показує з усією очевидністю зв'язок багатьох форм побуту (від уявлень про честь і етикет до моди, деталей костюму і щоденної поведінки, ужиткових речей) зі світом ідей, інтелектуальними, моральними, релігійними та іншими цінностями. Побут як втілювач (носії) складних соціальних ідей і стосунків, побут у символічному ключі є частиною культури [343].

Аналогічну думку розвиває Г.С. Кнабе. Тема однієї з його статей — побутова річ. Учений звертає увагу на її біфункціональність. Річ утилітарна, вона задовольняє матеріально-тілесні, «життєві» потреби, має відповідні технічні і утилітарні характеристики, з одного боку, а, з іншого боку, духовна, належить до світу духовних цінностей, які мають ідеологічне і соціально-психологічне вимірювання. Надутилітарний «решток» речі, її здатність виражати «суспільні норми» робить її «знаком», а надбудований над утилітарним суспільно-історичний сенс речі — семіотичним [344]. Семіотика повсякденності виникла в межах семіотики культури і семіотики історії у другій половині 80-х — 90-і рр. XX ст. Ідеї семіотики культури беруть початок від праць де Соссюра, Р. Якобсона, М. Бахтіна. Пряму постановку проблем семіотики побуту, повсякденності можна знайти у порівняно невеликої кількості авторів. Це Р. Барт, Ю.М. Лотман, Г.С. Кнабе.

Побутові речі, костюм, тіло, побутова поведінка цікавлять семіотику історії і семіотику культури головним чином з огляду їх значення, семантику. Саме через сенс перерахованих феноменів можна проникнути у повсякденну психологію людей, дійти до самих інтимних і не завжди явних механізмів свідомості. В статті «Знак і його якості» Г.С. Кнабе називає головною особливістю культурно-історичного дослідження «реконструкцію внутрішнього світу і емоціонально-психічного складу історичної людини». Для цього знаки (речі, вчинки) мають бути вибудовані в систему певного тексту, повинні являти собою осмислену послідовність.

Громадське життя пов'язане з побутом, тому що втілене в людях, і лише у діяльності людей реалізуються корінні його процеси — виробництво, соціальні стосунки, культура. Люди мешкають у будинках, оточені речами, що їх продовжують і виражають, послуговуються так чи інакше винайденими знаряддями праці, керуються звичками і нормами. Відповідно, і беруть участь у житті суспільства, рухаючись не біологічним інстинктом, а повсякденними людськими потребами — зокрема, і необхідністю полегшити життєдіяльність свою та своїх близьких, прив'язаністю до свого способу життя, до речей, що його утворюють, цінностями, прагненнями

захистити і покращити цей свій світ, ненавистю до його ворогів. «Саме в духовних і економічних стосунках повсякденного життя відкриваються сили, що лежать в основі історичних рухів; ці останні, чи то війна, дипломатія або внутрішній розвиток державного устрою — лише наслідок, кінцевий результат змін, що протікають у глибинах повсякденного» [345].

За своєю прямою функцією предмет побуту належить до сфери людської життєдіяльності, її практичних передумов, її раціоналізації, комфорту, задоволення життєвих потреб. Побут, у свою чергу, невід'ємний від соціально-політичних і ідеологічних процесів, тому що вся семантика щоденних форм життя, побутових речей, матеріально-просторового середовища, їх стилю і моди, засновується, позитивно чи негативно, на суспільному досвіді. Отже, цілісність вивчення суто побутового кола неминуче й обов'язково буде розірвана, бо у процесі дослідження матеріально-побутових атрибутів існування дослідника зацікавить внутрішній бік людських дій і стереотипів поведінки, за якими криються певні психологічні мотиви і особисті переживання людини у повсякденному житті. Відповідно, ці аспекти стосуються соціальної психології, зачіпають проблеми менталітету, що є прерогативою культурології.

Поняття «ментальність» від самого початку і до цього часу залишається досить невизначеним, так само як немає чіткого розмежування історії повсякденності і історії ментальностей. Від самого початку не було узгодженості і між фундаторами школи «Анналів»: М. Блок розумів ментальність як групову, колективну свідомість, а Л. Февр — як переломлення колективного в індивідуальному [346]. Природно, що по мірі розвитку, розширення кола її прихильників і кількості досліджень поняття «ментальність» уточнювалось і збагачувалось. На сьогодні більшість повсякденників вважають за обов'язкове вивчення ментальних характеристик. Так, за Ф. Граусом, «менталітет — це «загальний тонус» тривалих форм поведінки і суджень індивідуумів у межах груп», «сума механізмів реакцій і базових уявлень, характерних для обмежених груп...» [347].

Таким чином, історія ментальностей використовує поняття «ментальність» (і «ментальності» — в множині) при дослідженні конкретно-історичних форм і змісту духовного життя тієї чи іншої епохи європейської історії. При цьому історика цікавлять не спеціалізовані форми духовного життя, суспільної свідомості, такі, як наука, релігія, мистецтво, але масовидні, що забезпечують течію повсякденного життя. Краще визначення характерних

рис історії ментальності було дано в середині 80-х рр. англійським істориком Пітером Берком і французьким анналістом Ж. Ле Гоффом. За П. Берком, це: 1) «переважний інтерес до колективних психологічних установок; 2) увага до невисловленого і неусвідомленого, до практичного розуму і повсякденного мислення; 3) інтерес до стійких форм мислення (а не стільки до його змісту) — до метафор, категорій, символів» [348] Анналісти вживають також поняття «колективна психологія». Ці установки, уявлення, психологія визначають всі форми життєвиявлення, в тому числі і повсякденне життя людей тієї чи іншої історичної епохи. У цьому зв'язку смислове наповнення поняття «повсякденність» свідомо чи інтуїтивно визначається обраним ракурсом бачення реальності і цілком може включати не тільки її «матеріально-тілесний» аспект, а й установки свідомості, обумовлені предметно-речовою стороною людського буття [349].

До числа базових атрибутів повсякденності відносять час і простір, які пов'язують її з «великою» історією (політичною, економічною, соціальною), утворюючи тим самим діалектичний зв'язок між мікро- і макроісторією. У свою чергу, темпорально-просторові характеристики повсякденності з онтологічного і, особливо, з аксіологічного боку є динамічними; структура і механізми людської свідомості обумовлені і детерміновані конкретно-історичною обстановкою. Відповідно, вченими вони розглядаються з максимального можливих поглядів спостереження, у різних ракурсах для того, щоб відновити всі доступні аспекти їх життєдіяльності, зрозуміти їх вчинки, події їхнього життя в його складності, у переплетенні найрізноманітніших обставин і спонукальних причин. Отже, при реконструюванні повсякденності не обійдеться без філософського аналізу, оскільки «не враховуючи повною мірою ціннісні орієнтації і критерії, якими вільно чи невольно по-слуговуються люди, ... ми не можемо претендувати на розуміння їх поведінки і, відповідно, на наукове пояснення історичного процесу» [350]. Кінцева мета історика — розкрити об'єктивні закони історичного розвитку, а для цього подивитись на минуле ззовні, відволіктися від живої строкатості його повсякденної течії, роздивитись за нею глибинні процеси і їх піддати раціональному аналізу. Якщо філософія допомагає історії у визначенні її світоглядних, методологічних і теоретичних аспектів, то соціологія разом з економікою дають можливість орієнтуватися в закономірностях розвитку суспільства і змінах ролі людини в соціальних і економічних процесах. Політологія сприяє виходу на рівень аналізу політичних об'єктів.

Одна з найпоширеніших рис історіографії останніх двадцяти років — цікавість до аналізу мови: письмової і усної, символів і жестів, мови репрезентації, мови джерел, мови істориків і навіть мови мовчання.

«Лінгвістичний поворот», або ширше, вивчення всіх форм опосередкування між істориками та їх уявними об'єктами дослідження, зачепило всі галузі « нової історії ». Лінгвістичний поворот пов'язаний головним чином з постструктуралістською думкою та іменами Мішеля Фуко і Жака Дерріда [351].

Вплив лінгвістики, літературної критики, визнання ролі мови мають в історіографії не тільки гносеологічний, а й онтологічний характер. Методи реконструкції, пошук скритих смислів у текстах будь-яких видів поєднується з уявленням про те значення, котре має мова в людському існуванні, про те, яким чином мовні системи спричиняються на процесі пізнання.

Подібні уявлення мають великий вплив на кардинальні принципи історичного дослідження, процеси пізнання в цілому, істотно змінюючи й історичну свідомість.

Багато сучасних істориків як головний елемент соціалізації виділяють мову. З одного боку, мова — це засіб комунікації в суспільстві, передачі культурних цінностей, соціалізації людини. <...> З іншого боку, в сучасному розумінні культури особливо цікава нова сторона мовних стосунків, коли вже сама мова зумовлює і типи, і образ мислення, і особливо культуру тієї або іншої епохи [352].

Використання мови, з одного боку, невід'ємне від повсякденного життя, а з іншого — констатує саме це життя. При цьому використання мови вже означає використання тих або інших концепцій (...), які ми приймаємо відповідно до наших конвенцій про те, що вони означають. Такий погляд став висхідним для багатьох сучасних істориків, зорієнтованих особливо на історичну антропологію, культурну антропологію і які досліджують мовну свідомість тієї чи іншої епохи, її дискурс, в якому сходяться багато напрямків і рівнів історії [353].

Дійсно, мова, будучи середовищем нашого існування, визначає й існуючі міфологеми, що проникають у свідомість непомітно, у процесі культурної соціалізації. Вивчаючи дискурсивні практики тієї чи іншої епохи, ми приходимо до розуміння того факту, що мова відображає і ставлення до влади, і уявлення людини свого світу, і гендерні ролі. «Світ може бути пізнаним тільки у формі літературного дискурсу», він відкривається людині «лише у вигляді розповідей, наративів про нього».

Водночас мова грає не тільки пасивну роль «дзеркала» нашого світу, але й активно впливає на суспільство. Мова створює нас так само, як ми створюємо її самі. Засвоюючи мовні конструкції, ми сприймаємо і форми, і стереотипи мислення. Наша мова — це продукт певної культурної традиції, пов'язаної специфічними набутими способами мови (тропами) [354].

Адже мова не тільки система комунікації: це також система зберігання й організації інформації. Це свого роду фільтр, що відповідним чином організовує інформацію, що надходить, і, разом з тим, об'єднує всіх тих, хто сприймає її однаково. Іншими словами: мова — це не тільки система комунікації між людьми, це взагалі система комунікації між людиною і довколишньою дійсністю [355].

Таким чином, велику роль в історії повсякденності відіграють контакти з мовознавством. Роль мови не обмежується тим, що вона обслуговує ситуації взаємодії людей «тут-і-зараз» і «обличчям-до-обличчя». Вона здатна також поєднувати різні зони реальності буденного життя і навіть виходити за його межі. Вона може інтегрувати досвід переживань, пов'язаних з іншими, трансцендентними світами, і «вживляти» цей досвід в «тканину» повсякденності [356]. Мова є не лише засобом спілкування, але й інструментом, за допомогою якого відбувається накопичення і передача різної інформації в оточуючому світі, в тому числі так званого «соціального запасу знань», загальна причетність членів одного соціуму дозволяє встановити певні правила взаємодії між ними. Для істориків повсякдення справді «немає дійсності поза мовою». Н.М. Козлова підкреслює: «Будучи соціальним явищем, мова дає способи проговорювання світу. Соціальний світ говорить мовою, він створюється (відтворюється) в мові. Мова і суспільство надають нам сценарії почуттів, сценарії того, як хотіти, думати і говорити. Мова, вживана у повсякденному житті, надає людині необхідні об'єктивації і встановлює порядок, в рамках якого набувають сенсу і значення як самі ці об'єктивації, так і повсякденне життя людини. Ми потрапляємо у світ повсякденних типізацій, які дозволяють людям розуміти один одного» [357]. Слово не існує абстрактно, хоча є абстракцією. Воно — носій інформації про життя в широкому розумінні. В.Н. Волошинов висловлювався стосовно практичності мови: «Слово виникає у позасловесній життєвій ситуації і зберігає з нею тісний зв'язок. Більш того, слово безпосередньо поповнюється самим життям і не може бути відірваним від нього без того, щоб не втратити свого сенсу... Життєвий смисл і значення ви-

словлювань (якими б вони не були) не співпадають з суто словесним складом вислову. Сказані слова просякнуті тим, що малося на увазі і що не було сказане. Те, що називається «розумінням» і «оцінкою» висловлення (згодою або незгодою), завжди захоплює разом із словом і позасловесну життєву ситуацію. Життя, таким чином, не впливає на висловлювання зовні: воно просякає його зсередини» [358].

Слова — це містки, ланки у людських стосунках у всіх галузях, вони адаптують людину в реальності. Коли слова перестають забезпечувати розуміння світу, повсякденність лякає, тому що стає чужою. Дослідники підкреслюють, що в конструюванні повсякденного світу не можна не зважати на мовленнєву культуру різних соціальних верств і груп. Лексичний арсенал відкриває досліднику повсякденності не тільки інформативний пласт, а й звичасвий та ментальний. Мовна субреальність (наприклад, субреальність ідеологічної мови) впливає на повсякденну поведінку людини, визначає її дії. Мова перетворює її на реальність повсякденного життя. Мова втілює начала об'єктивності [359]. Мова є інструментом для сприймання і переживання політичних і економічних процесів.

Етнометодологи звертають увагу на те, що комунікація між людьми містить більш суттєву інформацію, ніж та, що виражена вербально, що існує неявне, фонове знання, смисли, що припускаються і мовчазно приймаються учасниками взаємодії, які об'єднують їх. Етнометодологія розуміє мову повсякденного доволі широко, включаючи до неї не тільки вербальне мовлення, а й мову жестів, виразних рухів, ритуал і навіть мовчання. Тлумачена з таких позицій мова повсякденного спілкування виявляється фундаментальною скарбницею соціальних змістів і значень, задаючи горизонт осмислення світу, в тому числі й наукового осягнення реальності.

Обов'язковим для історика повсякденності є текстологічний аналіз. Ключовим моментом сучасної джерелознавчої парадигми методології історії є розуміння джерела як продукту цілеспрямованої людської діяльності, явища культури. Це орієнтує, в свою чергу, на системне вивчення джерел, на звернення до всього об'єму витворів культури, що відобразили в собі соціальні, психоісторичні, еколого-географічні, комунікаційно-інформаційні, управлінські та інші аспекти розвитку суспільства і особистості, влади і права, моралі, мотивів і стереотипів людської поведінки [360]. Історика належить вчитуватися в тексти, використовувати нові засоби, щоб розкрити те, що криється за прямими висловлюваннями, і розшиф-

рувати приховані смисли, аналізувати правила і способи прочитання історичного тексту тієї аудиторії, якій він призначався, і багато іншого [361].

Головний принцип герменевтики, на якому ґрунтується тлумачення текстів або подій, полягає у тому, що слово або жест вбудовуються в контекст. Текст, як скріплена безліччю зв'язків сукупність слів і думок, має приховані, невидимі змісти, їх розкриття можливе при врахуванні контексту. Рівень нашого розуміння тексту залежить від того, як глибоко ми змогли ці зв'язки вловити. М.М. Бахтін писав: «Навіть минулі, тобто народжені в діалозі минулих віків, сенси ніколи не можуть бути стабільними (раз і назавжди завершеними, закінченими) — вони завжди будуть змінюватися (оновлюватися) в процесі наступного, майбутнього розвитку діалогу» [362]. У тому і цінність історичного джерела, що воно є свідомством свого часу, відновлює пробіли (особливо легітимізовані владою) в колективній пам'яті, забуті смисли. Історик вступає у діалог з джерелом, в процесі якого виникають нові, оновлюються старі, воскресають забуті смисли [363]. «Вся історія полягає у тому, що різні культурні явища безперестанно перекладаються іншими, початково їм невідомими культурними мовами, часто з переосмисленням їх смислу» [364].

З виникненням нових дослідницьких галузей і напрямків в історіографії — історії «народної культури», «історії ментальностей», «повсякденної історії», «усної історії» — англійський історик Л. Стоун пов'язує «повернення наративу», переосмислення мистецтва оповіді [365]. Історичні праці, насичені кількісним матеріалом, орієнтовані на вивчення структур і процесів в історії, на системно-структурний аналіз і виконані в рамках так званої «соціальної історії», мали величезне значення для піднесення статусу історії як науки і продовжують відігравати важливу роль для генералізації історичного процесу, виявлення перспектив історії. Однак вони ж спричинилися на падінні читацького інтересу, на «кризі довіри», характерній і для радянської, і для західної історіографії [366].

Як наслідок, чимало істориків вбачають у поверненні до традиційних форм написання історії, до мистецтва оповіді на новому теоретичному рівні генеральну лінію сьогоденної історіографії.

У розпорядженні істориків є класичний інструментарій. Це набір понять, різні техніки дослідження, методи виміру тощо. Є й інший, не менш важливий, але який рідше підлягає обговоренню. Це форми аргументації, манера висловлюватися, використовувати цитати, вживати метафори,

словом, йдеться про спосіб написання історії. Для традиційного історика виклад скидався на звіт про проведену дослідницьку роботу, підтверджений документами й супроводжуваний таблицями, картами, схемами, діаграмами. Манера писання передбачала обов'язкову об'єктивність повідомлення чи висновку, принаймні, гранично наближеного до істини. При цьому, як зауважує Ж. Ревель, не бралось до уваги, що відібраний матеріал уже диктував форму подання, передбачав спосіб тлумачення і манеру розповіді [367]. Для історика повсякденності проблема взаємозв'язку змісту досліджуваного і форми його презентації формулюється з особливою гостротою і прямою. Спосіб викладу залежить від практики історичного дослідження.

Історика потрібно бачити світ очима людей тієї епохи, яку він вивчає. Тут йому випадає звертатися до методів історичної антропології. «Антропологізм», на відміну від традиційної історії з її увагою до політичного фактору, соціальних структур, де проста людина з її картиною світу, стереотипом мислення та ментальністю повсякденного життя була присутньою лише як пасивний об'єкт дослідження діяльності суспільства, орієнтований на вивчення уявлень звичайної людини про життя [368]. Антропологія має відтворити картину світу різних епох і культурних традицій, реконструювати суб'єктивну реальність, що була змістом усвідомлення людини даної епохи та культури, визначала стиль і характер ставлення людей до життя, їх світогляд.

Для реконструктивної діяльності істориків повсякденності необхідна візуальна компетентність, оскільки без «бачення» повсякденних реалій у конкретиці, в деталях, образах, в динаміці змін не можна перейти до осмислення цієї сфери, її ролі у житті суспільства. Візуальна «архівація» минулого за допомогою фотографування і кінозйомки особлива — ці свідчення (майбутні документи) виникали у безпосередній гущавині подій, як правило, не для науки, не для музею, вони — оригінальні артефакти свого часу. Вони мають прислужитися не тільки і не стільки для вивчення людини взагалі, а для дослідження конкретного способу існування цієї людини (як людини радянської епохи), сукупності ритуалів і повсякденних практик, сформованих даною спільнотою людей. При їх використанні дослідник виходить з того, що радянський соціалізм — це щось набагато більше, ніж політичний режим, ніж ідеологія, це спосіб думок, спосіб поведінки, побутові звички і умови повсякденного життя.

На думку М. Дінгеса, основним у вивченні історії повсякденності стають стилі життя і стилі поведінки різних соціальних верств [369]. Такий «дрейф» предметного кола зі сфери соціального світу в галузь соціокультурних і культурних явищ зумовлений збільшенням питомої ваги культурної складової в історії [370]. Новий підхід дозволяє одночасно розглядати і локальні співтовариства, й історичний процес в цілому, оскільки їх головною характеристикою стає зміна стилів життя, а не суто соціально-економічні зміни.

Включення естетичного до контексту повсякденності учені розглядають як початок інтеграції естетики в загальний для гуманітарних наук другої половини ХХ ст. процес осягання нової реальності — реальності повсякденного життя. В межах естетики і мистецтвознавства, це осягнення, однак, мало понад вікову традицію. Традицію, в якій естетичне в повсякденному було представлене і могло бути представлене тільки мистецтвом, а серед видів мистецтва — тими, що естетично організовують предметно-просторове середовище існування людини, а саме — архітектурою і прикладним мистецтвом, у ХХ ст. — дизайном.

У фокусі уваги естетики повсякденності — як зовнішньо-подієві, предметні, так і духовні, ментальні прояви повсякденного життя. Звертаючись до речей і подій, естетика повсякденності цікавиться тим, як в них втілені ті або інші ментальні установки, ціннісні орієнтації. Звертаючись до духовного рівня повсякденного життя, вона акцентує увагу на особливостях форм втілення. Естетика повсякденності — це світ виразних форм буденного життя, це картина буденної свідомості і характер її втілення у речах і вчинках людей.

Такий підхід, що спрямований на розуміння побутової культури «зсердини», історик повсякденності запозичує з семіотики і він перегукується з трактуванням повсякденності у феноменологічній традиції: зрозуміти людину минулого, а через неї — довколишній світ [371]. Культуру в широкому семіотичному смислі розуміють як систему стосунків, встановлених між людьми і світом. Ця система регламентує поведінку людини: вона визначає, як їй належить діяти у різних ситуаціях. Водночас ця система стосунків визначає те, як людина моделює світ і саму себе. Культурно-семіотичний підхід до історії передбачає апеляцію до внутрішньої точки зору самих учасників історичного процесу: значущим визнається те, що є вартісним на їх погляд. Йдеться, таким чином, про реконструкцію тих

суб'єктивних мотивів, що є безпосереднім імпульсом для тих або інших дій, що так або інакше визначають перебіг подій [372]. Такий підхід передбачає, в свою чергу, реконструкцію системи уявлень, що зумовлюють як сприйняття тих або інших подій, так і реакцію на ці події. В семіотичній перспективі історичний процес може бути представленим, як процес комунікації, коли нова інформація, що постійно надходить, зумовлює ту або іншу відповідну реакцію з боку суспільного адресата (соціума). В даному разі принципово неважливо, хто є адресантом, відправником повідомлення. Ним може бути та або інша особа, що належить до даного соціуму (історичний діяч), — тоді історичний процес постає як комунікація між соціумом і індивідом; в іншому разі може йтися про реакції на події, зумовлені зовнішніми силами.

Соціолог Н.М.Козлова в своїй докторській дисертації здійснила дослідження взаємного пристосування ідеології і масової свідомості на матеріалі змін в мові післяреволюційного часу. Вона простежує, як «теорії» сприймалися «внизу» через гасла-ідеологеми, що задавали матрицю сприймання соціального світу. Досліджуються також слова, посередництвом яких прагнули «реорганізувати людину». Так було зафіксоване величезне поширення «апаратної» мови посеред населення. Нова мова не просто створювалась владою і поширювалась тиском згори. Цій мові старанно навчалися. Вона не просто входить до повсякденності, вона — її значима симптоматика. Характерна ситуація, коли «слова» не розуміють, але прагнуть ними оволодіти, хоча як наслідок мова наче діє поза сферою думки» [373].

Історія повсякденності покликана виявити складну еволюцію і логіку розвитку внутрішнього світу людини — цього вмістилища людської специфіки, активності, індивідуальності і мотивації діяльності, розглянути можливості, рушійні сили і тенденції самовдосконалення (чи, навпаки, руйнації) людини, а також характер утвореного нею буття. Оскільки діючі в історії особистості мають свої власні почуття, емоції, прагнення та пристрасті [374], історик-дослідник повсякденності неминуче вступає в емоційні стосунки з об'єктом дослідження, оцінює його через власну систему аксіологічних (ціннісних) установок.

Хоча, звичайно, спосіб повсякденного життя, його структура багато в чому визначаються індивідуальністю кожної людини, але матеріальні, соціальні параметри життя об'єктивно задають певну «матрицю» повсяк-

денності: селянин прив'язаний до річного циклу природи, робітник біля верстата — до режиму роботи фабрики; мешканець великого міста має широкий вибір в організації свого вільного часу, мешканець села у цьому гранично обмежений, і т.д. По суті, у кожному історичному епоху, в кожній країні, для кожної людини існують межі індивідуалізації повсякденного життя. Відмінності в структурі повсякденності всередині кожної з соціальних категорій визначаються індивідуальною реалізацією можливостей, що існують у доволі жорстких рамках «свободи вибору», притаманних кожній з соціальних груп [375].

Отже, при вивченні повсякденності необхідно сполучати методи мікро- і макрорівнів історичного дослідження. Наприклад, соціальна стратифікація, передусім, аналіз соціальної структури, дає загальну типологію соціальних категорій і загальний «макроорієнтир» у пізнанні типів повсякденного життя конкретного суспільства в конкретну епоху. Немалу роль у макропізнанні відіграє історична демографія: статеві-віковий склад населення являє ще один зріз повсякденності: для дітей, молоді, зрілих людей і старих, чоловіків і жінок притаманні різні способи життя, структура інтересів, занять тощо.

Реконструкція повсякденного життя ставить низку методологічних проблем, котрі пов'язані зі складностями узагальнення і оцінювання різноманітних і нерідко взаємовиключних даних, що розкривають внутрішню неоднорідність і мінливу динамічність перебігу повсякдення. Дослідницький процес має обов'язково супроводжуватися реконструкцією окремих елементів у єдину систему їх взаємозв'язків. Тому при вивченні повсякденності необхідне безумовне поєднання методів мікро- і макрорівнів історичного дослідження, оскільки суспільне життя і буденне повсякдення утворюють дві неподільні сторони єдиного цілого.

За оцінкою російської дослідниці Н.Л. Пушкарьової, мікроісторичний підхід до повсякденності, по-перше, дозволяє взяти до уваги множинність приватних доль. Історія повсякденності стала завдяки цьому реконструкцією життя непримітних людей, яке не менш вартісне для дослідника минулого, ніж життя великих людей. По-друге, йшлося про апробацію методик вивчення нереалізованих можливостей. По-третє, описуваний підхід визначив нове місце джерел особистого походження, допомагаючи розумінню міри свободи індивіда у заданих історико-політичних, хронологічних, етнокультурних та інших обставинах. По-четверте, саме мікро-

історики скерували свої дослідження на способи життя й екстремального виживання в умовах війн, революцій, терору, голоду. Звичайно, й історики броделівської школи звертались до цих сюжетів, але саме мікроісторики, що вивчали історію повсякденності ХХ ст., були зацікавлені аналізом швидше перехідних і переломних епох, ніж періодів відносної стабільності і стагнації [376].

Проблеми «макрорівня» (зміна соціально-економічних, політичних, духовних умов життя суспільства) мають цілий ряд «виходів» на проблеми повсякденності. Наприклад, зміна структури власності, матеріальних умов життя, поширення технічних засобів різного порядку (засоби транспорту, зв'язку, побутових приладів тощо) докорінно піддають змінам ті чи інші сторони повсякденності. Такі суспільні категорії, як економіка, політика, ідеологія, законодавство, існували і діяли лише опосередковано, «просіваючись» крізь призму життєвого досвіду людей, викликали певні відповідні реакції та дії [377].

Отже, при відтворенні історії повсякденності категорично неприпустиме обмеження лише мікроісторичним інструментарієм. Нерідко макроісторія може сказати про суть повсякденного життя набагато більше і об'єктивніше, ніж самі наочні і «живі» замальовки, тому що останні є ілюстрацією, можуть репрезентувати і відображати одиничне, почасти — унікальне, але не загальне. Регулятором діяльності людини у повсякденному житті є буденна свідомість. Яку б сторону цього життя ми не взяли, можливість її існування і функціонування виявиться забезпеченою тими ментальними структурами, психологічними механізмами, ціннісно-орієнтаційними установками, котрі складають у сукупності феномен буденної свідомості. Буденне знання програє науковому як судження — знанню, упередженість — істині, практичне знання — теоретичному. На тлі наукового знання буденне виглядає як несистемне, суперечливе, поверхнєве, нерозвинуте, неповне, занурене у забобони. «Традиційна філософія критикувала світ повсякденності як несправжній, що складається з напівправди і обману, як світ суджень, де володарює не розум, а воля, керована пристрастями і хвилинними інтересами» [378]. Буденна свідомість — не тільки ґрунт, на якому зросли всі пізніші форми раціональності, але й основа їх постійної, безперервної взаємодії, зокрема, через природну мову, що є одним з модусів повсякденного життя і бере участь у створенні спеціалізованих картин світу.

Часто при описуванні внутрішнього, духовно-інтелектуального плану повсякденності звертаються до поняття «здоровий глузд». Здоровий глузд є акумулятором сукупного досвіду суспільства, соціальної групи. У ньому зібраний, сконцентрований безпосередній практичний досвід повсякденного життя. Це скарбниця, резервуар загальноновизнаних, загальноновживаних установок, норм, правил, стандартів, стереотипів, цінностей мислення і поведінки. Значна частина установок, способів думання і інших складових здорового глузду має неусвідомлений характер. Здоровий глузд є опорою для людей у розв'язанні різних життєвих, переважно практичних проблем. Буденний здоровий глузд на відміну від наукового конкретно-ситуативний. Здоровий глузд внутрішньо суперечливий, містить багато строго не сформульованих принципів.

При вивченні повсякдення на перший план виходить проблема детермінації особи зовнішніми факторами. У просторі повсякдення можна бачити, як індивід опиняється перед необхідністю буквально щоденно приймати те чи інше рішення, робити свій вибір. Природно, люди сприймають правила, суспільні настанови, традиції та інститути як даність, яка передувала людині. Кожна людина більш чи менш слідує громадському етикету, дотримується численних моральних приписів, політичних норм.

Однак не тільки політичними рішеннями, інституціональною взаємодією тримається світ, але і тим, як людина себе поводить у повсякденному житті. Адже розмаїття ситуацій, що позначаються на повсякденні, надзвичайно велике. З іншого боку, відносна свобода індивідуальних рішень, як правило, ширша, ніж у будь-якій іншій сфері. Тому повсякденність являє дуже зручне поле досліджень для вивчення взаємин між загальноприйнятими стереотипами та індивідуальними інтенціями [379].

Звичайно, повсякденність — один ракурс розгляду суспільства, який не в змозі дати вичерпну інформацію для розуміння його динаміки. Він є лише підходом, що доповнює, конкретизує інші наукові підходи, які розкривають його суть. Вивчення того чи іншого фрагмента суспільного життя неодмінно повинно враховувати вивчення повсякденності, і водночас неможливо тільки через повсякденність зрозуміти всю суть соціального розвитку.

Розділ II

Стан історичного осмислення феномену повсякденного життя вітчизняної інтелігенції в радянській Україні 1920-х рр.

2.1. Висвітлення повсякденного життя інтелігенції непівської доби у працях радянських істориків

Проблематика повсякдення інтелігенції 1920-х рр. в радянській історіографії не була спеціально розробленою. Це зумовлене, принаймні, двома методологічними обставинами. По-перше, за радянських часів у вітчизняній гуманітаристиці історії повсякденності як самостійного напрямку наукових студій не існувало, відповідно, предметного дослідження цієї історичної реальності не провадилось. По-друге, класовий підхід, що домінував у марксизмі-ленінізмі, відводив інтелігенції другорядну роль, тому її історія не тільки опинилась поза полем активного вивчення, а й набула критично-викривального характеру. За словами Г.В. Касьянова, в радянській історіографії «домінували два основні тісно взаємопов'язані методологічні принципи, засновані на відповідних ідеологічних цінностях: абсолютизований і догматизований класовий підхід і соціально-економічний детермінізм (який, за бажанням, можна розглядати і як варіант «функціоналізму») [1].

Визнання за інтелігенцією ролі міжкласового прошарку, рекрутованого з різних верств, відмова їй у самостійній позиції в житті суспільства від самого початку принизили статус інтелігенції і в науці. Від початку 1920-х рр. після тривалої дискусії серед суспільствознавців і гуманітаріїв утвердились теоретичні переконання Л.Д. Троцького та Г.Є. Зінов'єва про несамостійний статус інтелігенції замість концепції А.В. Луначарського і М.І. Бухаріна про самодостатність інтелігенції як суспільної сили [2]. Партійна полеміка про інтелігенцію торкнулась не тільки світоглядних і

фахово-кваліфікаційних характеристик останньої, а й її буденно-життєвих ознак: побутових звичок і традицій, етично-моральних норм, естетичних прихильностей, поведінкових дивацтв і слабостей тощо. Передусім, саме за тяжіння до комфортних і затишних умов праці, обстоювання особистого простору думки і дії, зорієнтованість на традиційні моральні норми і духовно-релігійні цінності, збереження особистої незалежності і дотримання індивідуалізованої позиції в соціумі, критичну реакцію на політику влади, прагнення вільного нерегламентованого дозволу і відпочинку інтелігенцію стали звинувачувати в буржуазності, ворожості до пролетарської держави. Численні публікації державних і політичних діячів, що з'явилися у 1920-ті рр., мали публіцистичний характер і популяризували урядову політику стосовно інтелігенції. Програмні статті і виступи М.І. Бухаріна, В.Д. Затонського, М.І. Калініна, А.В. Луначарського, Г.К. Орджонікідзе, М.І. Скрипника, Й.В. Сталіна, Л.Д. Троцького та ін. [3] своєю пропагандистськи-ідеологічною спрямованістю зумовили ставлення в суспільстві до інтелігенції та визначили оцінки дослідників. Водночас, варто підкреслити, що сьогодні ця спадщина потребує нового прочитання і цілком може бути корисною при реконструкції повсякденності інтелігенції в ранньорадянський період. У цих працях збережені важливі ознаки часу: з одного боку, розгубленість і невизначеність інтелігентів, їх спроби опиратися уніфікації і зберегти традиції життєдіяльності, песимістичні настрої і побоювання, окремі ініціативи і сподівання професійно діяти на засадах компромісу, з іншого — войовнича ворожість влади і догматична упередженість як до непримиренних опонентів. Відтоді ж на ґрунті більшовицької матеріалістичної ідеології розпочалось категоричне пониження розумової (як духовної, матеріально не опредмеченої) праці та її протиставлення фізичній, вираженій у конкретних матеріальних здобутках. Тоді ж було закладено ще одну концептуальну позицію ставлення до інтелігенції, згідно з якою більшовики, прийшовши до влади, не маючи необхідної для створення соціалістичної економіки і культури політично відданої освіченої верстви, змушені були вдаватися по допомогу до старих спеціалістів. Це, по-перше, виказувало стратегічну вимушеність і тактичну тимчасовість толерування інтелігенції, а по-друге, закладало підвалини ставлення до інтелігентів лише як до спеціалістів-фахівців, а не як до виразників самопочування суспільства, його совісті. У 1920-ті рр. дослідники дивилися на інтелігенцію як на соціальний прошарок, який

не відіграє самостійної ролі у суспільних і політичних процесах. Вона розглядалась як економічно несамоїсна соціальна група, котра не має безпосереднього відношення до засобів виробництва, продукування матеріальних благ, їх розподілу тощо. Ця обставина визначала соціальну і політичну «другорядність» інтелігенції [4]. Отож, за такого ставлення не могло бути спеціального вивчення матеріально-побутових умов, настроїв, переживань політично зневажуваної верстви, тому цілісних студій про повсякденне побутування інтелігентів ми не маємо ні у перше десятиліття, ні в наступній радянській історіографії аж до 70-х рр.

Попри те, що повсякдення спеціально не було об'єктом дослідницьких студій, огляд радянської історичної літератури про різні сторони життя суспільства в 1920-ті рр. в цілому дозволяє стверджувати, що характеристика щоденності все ж присутня у багатьох працях, про неї йшлося принагідно чи побіжно крізь призму матеріально-побутового забезпечення різних трудящих верств, при розкритті соціальної політики держави, при показі завдань і наслідків культурних реформ у країні тощо. В них з різною мірою акцентування розглядались питання соціально-побутових умов і рівня життя населення, включаючи динаміку заробітної платні, харчування населення, забезпечення житлом і предметами першої необхідності, санітарно-медичне і культурне обслуговування. У полі зору дослідників знаходились питання налагоджування соціально-економічної, побутової та культурної сфер. У таких дослідженнях неминуче йшлося про забезпечення потреб трудящих, звісно, про працівників розумової і творчої праці згадувалось фрагментарно і неповно у порівнянні з робітничим класом і трудящим селянством. Попри це, все ж промальовуються обриси структур повсякденності. Так, цілком правомірно можна виокремити низку спеціальних досліджень про налагодження соціалістичного побуту, особливо в контексті боротьби з залишками колишнього життєвого укладу, з так званою буржуазністю і міщанством [5]. У цих роботах побутові картини саме з життя інтелігентів та опис їх буденної поведінки нерідко набувають художньої гротескності, в якій віддзеркалюється ідеологічна настанова протиставлення буржуазної інтелігенції робітничому класові. Міщанськими і дрібнобуржуазними оголошувались не тільки найрізноманітніші побутові речі, необхідні в повсякденні інтелігента, а й навіть види одягу, взуття, зачісок, аксесуари. На побутових конференціях 1920-х рр. демонстрували макети кімнат міщан, заповнені символами

«минаючого життя», до яких віднесли: етажерки, письмові столи з тумбами і бюро, робочі і відпочинкові крісла, а також серветки, шовкові простирадла, скатерки, віконні фіранки. Квіти в горщиках (особливо герань і фікус), абажур і грамофон осуджувались як буржуазні дрібниці і забаганки. Боротьба навколо абажурів проходила під гаслом «звільнення лампочки Ілліча від запилених ганчірок буржуазії».

До реліктів «старого світу» були категорично зараховані сімейні фотографії, альбоми з посвятами, родинні архіви (листи, нотатки, записки, поштові листівки, посвідчення, подяки тощо). В журналі «Революция и культура» (1928, №24) новим ідеалом були проголошені «стіни без картин, вікна без фіранок, світло без абажурів».

Варто нагадати, що такі настрої організаторів життя по-новому були суголосні з авангардним мистецтвом. Оформлення мрії про новий побут завдячує не тільки більшовицьким політикам, а й поетам, художникам, архітекторам. Так, гасло боротьби з міщанством, за «новий побут» було запозичене політиками прямо з лівого мистецтва 1920-х рр. Трибун революції В.В. Маяковський у вірші «Старе і нове» закликав при переїзді у нові будинки рішуче «зректися від старого побуту!». У 1920-ті рр. конструктивісти і лефівці прагнули встановити «диктатуру смаку» і пропонували оголосити війну міщанству, банальності, пошлості, «лубочним стандартам», «псевдопролетарським дрібничкам» і «азіатській неосвіченості мас». Офіційні радянські ідеологи боролись з «ширпотребом», «несмаком», «відрижками формалізму», за підвищення «культурного рівня народу» [6]. Отже, після завершення громадянської війни розгорнулась війна з повсякденністю. Таке войовниче прагнення радикально оновити повсякдення зародилось у роки революції в прямій асоціації з революцією політичною — успішно повалили стару владу, так само швидко поборимо старий побутовий устрій, здолаємо консервативні традиції, поборимо непрогресивний спосіб життя.

Приблизно з середини 1920-х рр., у рамках створюваної радянської історіографії, був обраний шлях на популяризацію радикальних соціалістичних перетворень у сфері побуту і необхідності конструювання нового радянського соціуму [7]. Через це відмітною ознакою праць ранньорадянського часу є їх агітаційно-пропагандистський характер на підкріплення проголошених владою теоретичних моделей суспільного облаштування і зміцнення конструктів нового соціуму. Задля їх аргументації автори за-

лучали різноманітні статистичні дані, демографічні відомості. Обґрунтовуючи класово-орієнтовану соціальну політику, автори вдавались до порівнянь матеріально-побутових умов робітників, службовців, інтелігенції. Уклад життя останньої тлумачився як буржуазний. Водночас, ознайомлення з цими виданнями (тепер уже нерідко раритетними) засвідчує, що їх автори ще не дотримувались єдиної методології й методики дослідження, оскільки не було ще вироблено єдиних соціологічних рекомендацій. За різного підходу і через різні аналітичні методики нерідко одні й ті самі відомості і дані породжували суперечливі судження і давали несподівані висновки з цілого ряду досліджуваних питань, що, у свою чергу, нерідко призводило до бурхливих дискусій не тільки академічного характеру, але й виплескувалось на сторінки масової періодики.

Чергова хвиля боротьби за «новий побут» була відповіддю на побутові вільності непу. Не випадково газета «Комсомольская правда» у 1928 р. оголосила кампанію «боротьби з хатнім мотлохом»: «Зупинимо продукцію не-смаку! З усіма цими песиками, русалками, маленькими чортиками у різних видах і слониками непомітно наступає міщанство. Звільніть ваші кімнати! Передайте мотлох публічному осуду!» [8]. Упродовж 1929 р. центральна молодіжна газета систематично друкувала відповідні матеріали, заохочувала рейди «легкої кавалерії» проти міщанської «ситості й затишку».

Цілком слушним, на нашу думку, є визначення російським дослідником Андрієм Сенявським самої ідеї «будівництва нового побуту» оксюмороном, оскільки в ній намагались сполучити взаємовиключні речі: «спосіб життя», що передбачає тривке і стабільне, пов'язане зі звичками, традиціями і первісними формами існування; і радикально нове — революційне, що не має прецедентного підтвердження в сталій практиці [9]. Не менш цікавим є припущення американської дослідниці Світлани Бойм, що саме ця суперечність і лягла в основу практик радянської повсякденності.

Приблизно з середини 20-х рр. і далі в 30-ті рр. ідея комунізації окремих секторів приватного життя стала замінюватися програмною вимогою повної соціалізації й абсолютного усупільнення сімейно-домашнього побуту, відмови від індивідуального простору як у громадській, так і в не публічній сферах. Цьому сприяли й ідейні концепції конструктивістів у містобудуванні, їх архітектурний функціоналізм був також просякнутий авангардистсько-революційними настроями [10]. У такій ситуації традиційні житлово-побутові норми інтелігенції піддавались висміюванню як

архаїчні, консервативні і шкідливі для утвердження нового побуту. Зайнявши критичну позицію стосовно приватного буття, офіційна література 20-х рр. пропагувала ідею громадянсько-публічного побуту, заповненого всякого роду колективними діями. На сторінках літературних і періодичних видань велика увага приділялася таким формам нового побуту, як нові масові свята і ритуали [11]. Особлива увага зверталась на дозвілля робочої молоді, організацію її відпочинку [12].

За матеріалами тогочасної преси можна простежити умови життя і діяльності науково-педагогічної, художньо-мистецької, інженерно-технічної інтелігенції. Показовими є відомості про реальне співвідношення витрат на підготовку спеціалістів у дореволюційний і радянський періоди, що об'єктивно свідчили не на користь радянської соціальної політики, наприклад, на підготовку лікаря до революції витрачали 201 руб., після — 94 руб., педагога 207 і 69 руб., відповідно, агронома — 298 і 81 руб., інженера — 306 і 73 руб.[13]. Професор ВНЗ в 1923 р. отримував близько 5% дореволюційного утримання [14]. Не випадково наприкінці 1920-х рр. теоретичні суперечки стали закінчуватися адміністративним переслідуванням. Тому окремо відзначимо, що партійно-радянська преса того періоду — як масові, так і вузько фахові видання — є важливим історичним і історіографічним джерелом.

У перші роки становлення радянського ладу не менш бурхливо і гостро розгорнулася дискусія з питань становища жінки в суспільстві, її ролі в громадському і державному житті, жваво обговорювались проблеми жіночої емансипації, її соціальної рівності, по-новому трактувались такі інститути як шлюб та сім'я, дискутувались норми й аномалії статевих стосунків [15]. Вкрай популярними були ідеї щодо відмирання традиційної сім'ї при соціалізмі, у такий спосіб приватна сфера родинного життя взагалі втрачала правомірність свого існування, що ще більше відсувало аналітичний підхід до приватно-буденної сторони історії. З цього приводу цікавою є стаття Т. Осипович [16].

Один з визначальних напрямків соціальної політики радянської держави був зосереджений на вихованні підростаючого покоління. Продиктована об'єктивними наслідками війн і революції необхідність державного опікування безпритульними дітьми породила низку педагогічно-виховних концепцій і моделей. Розгорнута пресою у зв'язку із цим активна компанія обговорення виховних прерогатив суспільства та родини також

сприяла посиленню настроїв пролетаризації та комунізації сімейно-приватної сфери, зменшенню теренів приватності та особистості.

Одним з ключових питань була роль громадського харчування в соціалізації радянської людини [17]. Інтелігентська норма домашнього, родинного столування зовсім не вписувалась у приписи спільного проживання навіть самих приватних секторів повсякденності. Комунальне житло і комунізоване харчування у буфетах ВНЗ, їдальнях Будинків учених, у санаторіях, будинках відпочинку, лікарнях (ще й за умови крайньої мінімалізації й примітивізації сфери послуг) створювали дискомфорт для інтелігентів, звиклих до приватно-інтимного характеру вдоволення повсякденних життєвих потреб. Очевидно, що публічний прийом їжі передбачав не тільки строго визначений простір, але й саму можливість здійснення інтеракцій, контролю за «життям, яке проходить за межами сім'ї і кола близьких друзів» [18], а саме, часу й умов для спілкування. Не випадково, в 1920-ті рр. їдальню називали «тим ковадлом, де виконується і створюється новий побут і радянська громадськість» [19].

У 1920-ті рр. суспільство, що тільки вийшло з двох війн, гостро відчувало необхідність фізичного і духовного відпочинку. Однак уявлення про відпочинок і дозвілля істотно трансформувалися. Однією з головних тенденцій була колективна форма відпочинку і дозвілля. Адже масовість заходів сприяла ритуалізації суспільної свідомості [20].

На порубіжжі 20-30-х рр., з початком форсованої індустріалізації, партійно-радянська преса, спочатку загальнополітична, а потім і спеціалізована й галузева, стала публікувати матеріали про матеріальне становище працівників новобудов, у тому числі й про забезпечення інженерно-технічної інтелігенції [21]. Тоді ж шпальти газет заповнилися «шкідницькими» і «спецеїдськими» матеріалами, підігриваючи антиінтелігентські настрої. Впродовж першого радянського десятиліття засобами преси відбувалося цілеспрямоване пониження соціального статусу інтелігенції. Побутова і ментальна відмінність цієї категорії населення найчастіше експлуатувалась задля її протиставлення пролетаріату. Показ нормальних для інтелігента умов життя і діяльності подавався як щось надмірне у своїй вибагливості. Не випадково це відобразила і художня література того часу. Яскравим є образ професора Преображенського у «Собачому серці» М. Булгакова, якого обов'язково треба було ущільнити в житлових умовах, оскільки обідати, спати і працювати можна в одній кімнаті. Негативні

риси і слабкості інтелігенції втілили І. Ільф та Є. Петров в образі Васису-алія Лоханкіна — нероби і грубіяна, що цілими днями нічого не робить. І партійна пропаганда, і преса, і спеціальні академічні публікації, і навіть художня література доклали значних зусиль у негації інтелігенції щодо її класичного розуміння і призначення, а також сприяли її приниженню при забезпеченні самих елементарних життєвих і виробничих потреб.

Такий форсований наступ мав ще одну стратегічну мету — підготувати ґрунт для заміни «старої» інтелігенції на нову, не тільки за генерацією, а й за суттю. Отже, ще однією темою, що знайшла відображення в працях дослідників соціальної історії першого радянського десятиліття, були питання підготовки радянських спеціалістів. Практика «висуванства» досвідчених робітників-практиків на посади, що вимагали вищої і середньої кваліфікації, подавалась як найкращий спосіб розв'язання кадрової проблеми. Паралельно йшлося про радикальний спосіб змін у соціально-політичному складі спеціалістів і суспільства в цілому.

Союзний нарком освіти А.В. Луначарський наполягав на революційному зламі старого способу життя і переведенню його «на розумні рейки» [22]. Визначальними принципами організації нового побуту оголошувалися колективізм, підпорядкованість приватного державному, зречення від архаїчних національних цінностей в ім'я загальних інтернаціональних вартостей, комуна мала прийти на зміну хутірському егоїзму [23]. Такий підхід зустрічається в працях І. Етчина, Л. Бронтмана, О. Ярославського та ін. [24]. У одного з провідних більшовицьких теоретиків нового національно-культурного будівництва С. Діманштейна з праці у працю можна зустріти наполегливі заклики по-бойовому втрутитися у «стихийний процес розвитку культури мас» і завдати «цілеспрямованого і міцного удару по старих життєвих нормах» [25]. За висловом В.Затонського, в пролетарському «індустріальному казані» мали «переваритися» рештки старого ладу, носіями якого в Україні залишалися «несвідомі» селяни та «стара» інтелігенція [26].

На іншому полюсі історичної літератури 20-х рр. — вітчизняні етнографічні й краєзнавчі публікації, що не тільки відображають боротьбу «нового» зі «старим», але й показують ставлення інтелігенції до цього «двобою». Саме за публікаціями істориків, етнографів, краєзнавців, часто вимушено оздобленими маскувальними ідеологічними гаслами й оціночними штампами, можна простежити справжні аксіологічні цінності дослідни-

ків. Прийнявши соціальне замовлення влади, історики науково-дослідних кафедр історії та культури України, члени етнографічних та краєзнавчих товариств, ретельно й прискіпливо фіксували зникаючий під наступом більшовицької модернізації побут, настрої суспільства, практики призвичаєння до нових умов життя. Етнографічні розвідки В. Петрова, Н. Заглади, А. Лободи, А. Кримського, К. Грушевської [27] та багатьох ін., по суті, дають виразне уявлення про змістову сторону їх виробничої повсякденності, характеризують взаємини офіційної ідеології та науки, розкривають адаптивно-приспосувальні механізми й способи виконання ними своїх фахових обов'язків навіть за категорично ненаукового замовлення влади. Вдаючись до прийомів дозованого використання обов'язкових атрибутів більшовицької риторики у наукових працях, дослідники зберегли унікальний матеріал про повсякденність 20-х рр. Перші історіографічні узагальнення, зроблені В. Петровим, засвідчили також удавану легкість засвоєння нових життєвих норм українським суспільством, бо «стверджений декретами» «новий» побут доволі легко надавався до фіксування, натомість, за визнанням дослідника, значно важче простежити справжні зміни у повсякденні і побуті, оскільки свідомо чи позасвідомо люди вдавались до різних форм позірної пристосування.

Краєзнавча конференція 1925 р. також яскраво відобразила, як академічні і місцеві дослідники локальної історії обстоювали традиції антропологічно орієнтованої науки, як опиралися міцніючому тиску виробничо-прикладного краєзнавства, що мало передусім підтверджувати «успіхи соціалістичної реконструкції господарства» і відбивати «переваги» колективного життя. Краєзнавство оголошувалося галуззю знань «про засоби виробництва та продукційні сили у певному територіальному районі» [28]. Погляди прогресивних дослідників і оптика влади не співпадали, спостережене й зафіксоване першими не вдовольняло другу.

У 20-30-х рр. з'явилися і перші публікації про діяльність установ, створених на підтримку інтелігенції [29]. Для цих видань характерним було посилене акцентування на доречності й важливості рішень влади і партійних органів, спрямованих на «гуманну» підтримку інтелігенції, яка, по суті, й не гідна уваги пролетарської держави через свою несумісність з більшовицькими цілями будівництва нового суспільства і методами їх досягнення. Такі видання насправді не містили необхідної аналітики соціальних проблем інтелігенції, у кращому разі, вони їх просто фіксували як

факт. Такі публікації являли собою передрук звітів, доповідей, зведені відомості, загальні статистичні таблиці і діаграми, інформативні доповідні тощо, складені до якоїсь дати/події чи у зв'язку зі збіганням календарного або посадового терміну; їх авторами були якнайчастіше відповідальні партійні й радянські чиновники, тому вони мають типово бюрократичну лексику, переповнені ідеологічними гаслами, справжні життєві реалії передають схематично, вихолощено, стереотипно.

На межі 20-30-х рр. стали дедалі більш відкрито і послідовно піддавати цькуванню свідомих представників української інтелігенції; їх діяльність і напруження стали розглядатися крізь призму «українського буржуазного націоналізму». Так, у нарисі А. Козаченка «Українська культура, її минулина й сучасність» праця І. Огієнка «Українська культура» отримала найменування «шовіністичного доробку», шкідливого для будівництва соціалістичної культури, а її автора було затавровано за пропагування старого побуту і традицій, несумісних з пролетарськими цінностями. Національна інтелігенція в цілому й духовництво, зокрема, означувались як носії релігійних забобонів, націоналістичних пережитків, буржуазних взірців культури, тому їх спосіб мислення слід заборонити і «викорчовувати» [30]. Так у царині повсякденних норм, усталених звичаїв, традицій розпочинався наступ на гуманістичний світогляд, відповідно, культурно-духовні трансформації були спонукані ідеологічними приписами і принципами, а не життєво назрілими потребами суспільства, що об'єктивно втягувалось у модернізаційні процеси, втім було позбавлене можливості виробити власні природні реакції на штучно нав'язані норми, тому вдавалось до різних способів соціальної мімікрії.

Більшовицько-пропагандистська публіцистична література кінця 20-х — початку 30-х рр. відображає протистояння різних світоглядних систем, як пише С.І. Дровозюк, «є підстави говорити про гуманітарний конфлікт, оскільки в центрі опинилася людина, її духовний світ» [31].

У 1930-ті рр. історіографія інтелігенції відбиває політику «соціального асиміляторства, коли деякі професійні заgonи інтелігенції розглядались лише як складова частина робітничого класу (інженерно-технічна інтелігенція, наприклад)» [32]. Так само, вчителів і викладачів вищих шкіл вважали робітниками освітньої галузі. Крізь таку призму освітлювались соціальні питання, відповідно, у працях цього періоду можна знайти відомості про матеріальне і житлово-побутове забезпечення науково-тех-

нічної інтелігенції, умови праці, засоби підтримки та зміцнення здоров'я, відпочинку тощо.

У 1940-і — першій половині 1950-х рр. історія інтелігенції першого десятиліття радянської влади в Україні фактично не вивчалась. З середини 1950-х рр. з'являються перші узагальнюючі праці з історії культурної революції в СРСР, в яких формування радянської інтелігенції розглядалось як одне з її досягнень [33]. У період хрущовської відлиги вийшла праця Г.М. Шевчука «Культурне будівництво на Україні у 1921-1925 рр.» [34]. Соціальні аспекти історії інтелігенції розглядались як прикладні до політичних, відповідно, й повсякденне життя мало описовий характер, нерідко з відтінком штучної апологетики на користь влади щодо підтримки спеціалістів, їх вищого статусу порівняно з дореволюційним часом.

Хоч істотних змін у теоретико-методологічних підходах у цей час не сталося, у дослідженнях деяких учених відчутні спроби переглянути окремі позиції офіційної концепції історії інтелігенції. Найбільш помітно це проявилось у працях, присвячених ролі спеціалістів дореволюційної школи у виробництві і суспільно-політичному житті молодого радянської країни [35]. Була піддана критиці теза про жорстку залежність політичних позицій представників старої інтелігенції від рівня їх кваліфікації, матеріального становища і місця у виробничій ієрархії. Було обґрунтовано положення про значну соціальну та ідейну неоднорідність серед старої інтелігенції [36]. Вперше було переглянуто концепції контрреволюційного шкідництва «буржуазних спеціалістів» в 1928-1931 рр. Хоча теза про контрреволюційну активність «буржуазних спеціалістів» не була остаточно відхилена, осуду були піддані «спецеїдські» настрої, акти безпідставних репресій проти старих спеціалістів.

У працях радянських авторів повоєнного часу П.С. Мстиславського, П.Б. Жибарева, В.М. Кузьміна, Д.М. Кукіна, В.Л. Касьяненка, В.Ф. Майєра й ін. основна увага приділялася змінам у рівні життя населення, при цьому відзначалося неухильне матеріальне зростання благоустрою радянського народу у перші десятиліття радянської влади як закономірний результат успішного будівництва соціалізму в країні. Значну увагу історики приділяли формуванню соціалістичного способу життя, складанню нових форм дозвілля і побуту радянських людей [37]. У цей час знайшла розвиток теза про те, що створення мережі матеріально-побутових послуг (пральні, їдальні, кулінарії, чистки, ремонтні ательє), розпочате в роки

непу, істотно вплинуло на зміну побутових практик. Вважалося, що перенесення низки повсякденно-побутових турбот і справ у сектор громадського виробництва, змінило життєвий уклад, оскільки значно зросла тривалість вільного часу, який можна було присвятити самоосвіті, фізичному і духовному вдосконаленню. Деякі дослідники навіть твердили, що відтоді чимало дозвілєвих занять (кіно, читання, театр) перестали бути елітарною формою проведення часу, часто замовчуючи, що вони не набули достатнього поширення серед населення. Якщо для робітників і селян, вчора ще неписьменних, такі зміни створили нові можливості долучитися до широкої культури, то для інтелігенції дозована й ідеологізована уніфікація дозвілля була категорично неприйнятною, отже, діяла негативно і згубно. Опинившись у вакуумі незатребуваності їхніх широких знань, що безпосередньо не були на часі більшовицької культурницької модернізації, інтелігенти були приречені на інтелектуальну самоізоляцію, замикання на власних пізнавальних мотивах, що неминуче призводило до почуття відкинутості. Не маючи свободи діяльності, життєвого простору і навіть свободи відпочинку, інтелігентна людина нерідко втрачала сенсові і ціннісні орієнтири. Відчуття невдоволення власним психічним станом і фізичною тілесністю яскраво виразив М. Зоценко: «Ні, як на мене, слід змінювати свої характери. По-моєму, це відблиск буржуазної культури. І з цим треба енергійно боротися і переробляти свою психіку» [38]. Про вивільнення тіла і душі від «гною і виразок» минулого розмірковував і А. Платонов: «Або соціалізму вдасться добратися до нутроців людини до останньої схованки і випустити звідти гній, зібраний краплями з усіх віків, або нічого нового не трапиться і кожний житель відійде жити окремо, бережно зігріваючи в собі страшну таїну душі <...> Навіть тіло наше є напевно одна суцільна терпляча виразка або таке шахрайство, що навмисно відокремилось від усього світу, щоб перемогти його і з'їсти на самоті» [39].

Чималий науковий інтерес для досліджуваної проблеми мають дослідження з історичної демографії (праці Б.Д. Урланіса, Ю.А. Полякова, В.З. Дробіжева, А.Є. Вишневського, А.Т. Волкова й ін.), в яких зібраний значний статистичний матеріал, що характеризує соціально-демографічну ситуацію в СРСР у 1920-30-ті рр. За цими працями простежується, як поступово розвивається сама соціальна категорія «інтелігенція», яку заступає спочатку соціальний маркер «спеціалісти» (до працівників цієї категорії включають осіб, що мають як вищу, так і середню спеціальну освіту), а по-

тім «службовці» (відповідно, до неї поруч зі спеціалістами включають партійну номенклатуру, вищих чиновників). У працях істориків-демографів було піддано аналізу заходи радянської держави, спрямовані на охорону здоров'я і боротьбу з хворобами, на досягнення соціальної стабільності (зростання народжуваності, зниження смертності) тощо. З нових позицій (сім'я — первинний осередок суспільства) радянські історики аналізували питання сімейно-родинних стосунків, становище жінки.

Для другої половини 1960-х — першої половини 1980-х рр. характерна поява узагальнюючих праць [40]. За підрахунками В.Т. Єрмакова, на середину 60-х рр. підготовлено понад 70 дисертацій і видано понад 60 спеціальних праць, в яких розглядалися загальні аспекти і окремі сторони історії радянської інтелігенції [41]. Втім, динаміка кількості дисертаційних досліджень, присвячених інтелігенції, неухильно зростала. У 70-і рр. було захищено близько 490, а в 80-і рр. — близько 520 дисертацій [42]. Це дозволило В.Л. Соскіну зробити висновок, що історія радянської інтелігенції як автономний напрям почала формуватися саме з 60-х рр. [43], а в 70-80-і рр. набула остаточної самостійності.

Особливо варто відзначити внесок у радянське інтелігентознавство С.А Федюкіна [44]. Тривала і вдумлива праця вченого над архівними документами та пресою 20-30-х рр. змусила його висловитись з критичними зауваженнями стосовно традиційних підходів в оцінюванні інтелігенції в СРСР [45]. До числа критично мислячих істориків інтелігенції слід віднести і В.Л. Соскіна. За аналізом М.Є. Главацького, саме в 60-ті і наступні роки він виказав себе як талановитий «учений демократичної орієнтації». Залишаючись у межах марксистської концепції історичного процесу, В.Л. Соскін послідовно виступав проти спадку «Короткого курсу» та його adeptів у культурології. Його трактування вузлових моментів історії радянської культури та інтелігенції вирізнялись нестандартністю і глибиною аналізу. У працях 60-х — 70-х рр. містяться неординарні судження про співвідношення культури й ідеології, про суть і функції радянської інтелігенції» [46]. У радянській літературі пропонувалось посилити увагу до соціальної сторони історії [47]. Серед прихильників соціально-економічної концепції почався поступовий відхід від жорстко заданих догматичних схем. Інтелігенцію стали тлумачити як самостійну соціально-професійну групу з історично зумовленими суспільними функціями, викликаними потребами суспільства. У працях В.Р. Лейкіної-Свирської,

Ю.А. Арупонян, М.Н. Руткевич, В.М. Селунської, С.Л. Сенявського були відновлені такі визначальні соціальні критерії вивчення інтелігенції як освіта, кваліфікація, соціальна роль і функції [48].

Особливістю даного періоду, є те, що в ході аналізу соціальних проблем 1920-х рр. надмірно зросла кількість історико-партійних досліджень, що ґрунтувались на принципах партійності і класовості. В основу була покладена концепція безперервного зростання суспільного благоденства і безумовного покращання умов життя трудящих. Соціальні проблеми висвітлювались тільки як частина більш широких тем. Однак окремо умови життя інтелігенції не розглядались. Роздивляючись основні заходи держави у соціальній сфері, радянські вчені обходили гострі моменти, не виявляли істотних, а почасти різко антагоністичних суперечностей у розвитку виробництва, становищі мас, згладжували ситуації. Цілі пласти історичної дійсності залишались не вивченими.

Українські історики радянської інтелігенції Ю.О. Курносов, Л.І. Ткачова запропонували поглибити розуміння соціальної природи інтелігенції ранньорадянського періоду [49]. Л.І. Ткачова зокрема підкреслила, що потужним важелем упокорення інтелігенції було обмеження її не тільки в політичних правах, а й у матеріально-побутовому забезпеченні. В.П. Літвінова однією з перших спеціально проаналізувала діяльність ВУКСУ з підтримки інтелігенції в 20-ті рр. [50]. У працях Ю.О. Курносова характеристика статусу і становища інтелігенції УРСР здійснена крізь призму її участі у загальнодержавному будівництві і вихованні трудящих, все ж інтелігенція постає як визначена і важлива соціальна категорія радянського соціуму, від позиції якої значною мірою залежали не тільки матеріальні успіхи соціалістичного будівництва, а й морально-психологічна атмосфера соціального буття в цілому [51].

У період «розвинутого соціалізму» в межах його соціалістичного змісту набула кон'юнктурної розробки тематика «радянського способу життя» [52]. Тоді починає складатися в окремий напрям інтелігентознавчий корпус літератури, коли схема безкласового суспільства набула трансформації в теорії про «радянський народ як нову історичну спільність». Поняття «спосіб життя» було в радянській літературі надмірно ідеологізоване і власне дефініцією так і не стало. Водночас за ним стоїть певне узагальнення того, як живуть ті або інші групи, що вони їдять, п'ють, як одягаються, які у них звички й уподобання, що люблять і що нена-

видять. Предметом дослідження були побут, сім'я, дозволя, культура, які загалом відповідають ознакам повсякденності, але їх висвітлення, як слушно відзначає Г.М. Васильчук, відбувалося в контексті політичної, навіть не соціальної історії [53]. Поширеними були праці порівняльного типу: «два світи — два способи життя». Радянські реалії в них виписано за ієрархічною схемою цінностей так званих класових пріоритетів. Задля дотриманості наперед заданої ідеї про досконаліший спосіб життя радянського суспільства порівняно з буржуазно-капіталістичним припустими були похибки достовірності, замовчування і підтасовка фактів.

Нерідко чимало відомостей про звичайні реалії життя радянських людей можна почерпнути з праць, присвячених вивченню історії міст і сіл. У них попри їх ідеологічно-політичний детермінізм дослідники вдавались до конкретних і типологічно узагальнених прикладів про рівень забезпечення життєвих потреб робітників, селян, службовців, молоді тощо. Зазвичай автори дотримувались схеми про зростаючий з року в рік добробут суспільства, підбираючи факти, що її підтверджували, свідомо підкреслюючи позитивні приклади, навіть їх абсолютизуючи та уникаючи негативних свідчень про суперечливі життєві обставини радянського суспільства.

Соціалістична індустріалізація зумовила швидку і потужну урбанізацію — змінювалися старі промислові й адміністративно-культурні центри, виникали нові міста, їхнє населення зростало за рахунок селянства, що істотно змінювало суспільну атмосферу в них. Радянські дослідники не могли не розглядати соціальні питання на тлі потужного модернізаційно-урбаністичного процесу. Соціальні проблеми, суперечності традиційного і новосформованого укладів життя, побутові конфлікти в них не могли не привернути уваги радянських дослідників. Водночас, типовим був достатньо спрощений показ історії радянського міста 20-30-х рр., коли багатьох сторін повсякденного життя городян свідомо не торкалися. Так, зазвичай поза вивченням залишались тіньові сторони життя, різноманітні соціальні девіації, «яких не може бути при соціалізмі» [54]. Щоправда, ще у 60-х рр. були зроблені спроби досліджувати їх, але з обов'язковим осудом відхилень як проявів антисуспільної поведінки. Вперше у історичному аспекті цього питання торкнувся Г.Л. Смирнов [55]. Втім, вже з середини 80-х рр. радянські вчені свідомо не використовували широко вживаного на Заході поняття «девіантність» для визначення тіньових явищ, натомість пропонували інші термінологічні варіанти: асоціальність, амо-

ральність, соціальна аномальність, антигромадянськість тощо. Лише з кінця 1980-х — початку 1990-х рр. аналіз девіантної поведінки в СРСР став набувати легітимності [56].

Отже, в радянський час виходило чимало праць, в яких побут асоціювався з матеріальною стороною життя: подавалися описи того, що їли і в що одягалися; чи наводили статистичні відомості про заробітну плату, харчування і житлові умови. Напевне, такий зовнішній підхід до проблеми повсякдення був свого часу необхідним, він озброїв істориків деякими первинними знаннями про життя «народних мас» досліджуваної епохи. Однак, зараз такий підхід є вже недостатнім, минулим етапом. Прихильники сучасного «антропологізованого» варіанту історії повсякденного життя виходять з того, що люди активно беруть участь у постійному процесі створення і перебудови структур повсякденності, вони намагаються привласнити і пристосувати під себе життєвий світ, що їх оточує.

Новий етап у вивченні соціальної історії СРСР розпочався з середини 1980-х рр. З історії інтелігенції були написані нові, узагальнюючі праці, ґрунтовані на філософсько-соціологічному аналізі [57]. Доба «перебудови» дозволила переосмислити історію радянського суспільства, звернувши спеціальну увагу на повсякденне життя людей. Прикметно, що й перші підходи до проблематики виявились у дослідженні приватного життя представників радянського істеблішменту, видатних діячів літератури і мистецтва, натомість пересічний інтелігент залишався поза увагою і далі.

Необхідно визнати, що праці радянського періоду містили значний фактичний матеріал і ґрунтувалися на солідній джерельній базі [58]. Водночас їх характерною ознакою була надмірна заідеологізованість. Зasadнича концепція комуністичного будівництва передбачала безперервність зростання суспільного благоустрою і безумовність покращення умов життя трудящих. У такій ситуації об'єктивно присутній комплекс побутових проблем пов'язували з «пережитком минулого», «порушенням принципів соціалізму», «втручанням буржуазії». Такий підхід не міг не перешкоджати реальному відображенню соціальної картини історії передвоєнного часу.

Крім того, за справедливим зауваженням А.К. Соколова, в історичних працях тих років побутова сторона життя суспільства знаходила відбиток лише як доповнення, ілюстрація «великої» історії. Особливістю вивчення даної проблеми радянськими істориками був фрагментарний розгляд основних аспектів повсякдення.

2.2. Сучасна російська історіографія про побутування інтелігенції за умов становлення і утвердження радянської влади

Розгляд наукової розробки теми потребує врахування двох її складових: по-перше, загального стану сучасного російського інтелігентознавства і, по-друге, стану повсякденнознавчих студій у вивченні інтелігенції як об'єкту історичної зацікавленості. З огляду на це в такий спосіб і побудуємо наш аналіз.

Загострення інтересу науковців до проблем історії інтелігенції, до визначення її функцій в суспільстві, її ролі у національному житті, врешті, її відповідальності за долю країни в Росії традиційно припадає на переломні часи в історії держави. У громадській свідомості російського суспільства інтелігенція неподільно пов'язана з духовністю і сумлінням, на неї покладена відповідальність у виборі історичного шляху, у збереженні національних і культурних традицій. Таке усвідомлення її рольового призначення не вдалося зруйнувати навіть за радянських часів, коли інтелігенція була політично і соціально принижена, опинилась у ідеологічній заблокованості, в обтятому культурному просторі. Втім, вона так і не була поборена і винищена, вже перебудовні проекти актуалізували її роль у суспільстві і, відповідно, пожвавили інтерес громадськості до неї.

У пострадянській Росії вивчення історії інтелігенції є одним з найпотужніших напрямків наукової історіографії, оформилось у самостійну дослідницьку галузь — інтелігентознавство, — що успішно розвивається не тільки в столичних (Москва і Санкт-Петербург) академічних центрах, а й в глибинці, у провінції (Новосибірськ, Іваново, Омськ, Єкатеринбург, Кемерово та ін.). До піонерів регіонального інтелігентознавства справедливо відносять В.Л. Соскіна, який ініціював створення першої в Росії нестоличної наукової школи в Новосибірську. Новосибірський центр займався вивченням інтелігенції переважно на макрорівні і водночас дав поштовх до появи інших самостійних дослідницьких груп. Цей вплив відчули в Іваново, Єкатеринбурзі, Кемерові, Омську, хоча їх представники обрали в кінцевому результаті власні моделі вивчення російської культури та інтелігенції.

1992 р., рішенням Держкомвузу Росії, на базі Івановського університету був створений Міжвузівський Центр РФ «Політична культура інтелігенції» під керівництвом професора В.С. Меметова. За роки діяльності Центру вдалося в рамках Росії відтворити єдиний інтелектуальний про-

стір і розпочати розробку широкомасштабної проблеми вивчення інтелігенції. На якісно новому рівні була відновлена Проблемна Рада «Інтелігенція. Культура. Влада». Рішенням вченої ради ІвДУ на базі МЦ у квітні 1998 р. створений НДІ інтелігентознавства, в якому працюють такі відомі спеціалісти з історії інтелігенції як В.С. Меметов, Є.В. Баранова, К.Г. Барбакова, В.А. Вершина, В.В. Возилов, В.С. Волков, А.В. Квакин, Л.А. Келеман, В.А. Мансуров, А.В. Михайлюк, Г.С. Смирнов, Л.Я. Солодовниченко, О.В. Шимельфениг та ін. За період 1992-2007 рр. МЦ і НДІ проведено 18 наукових конференцій, видано 6 міжвузівських збірників наукових праць [59].

Практично водночас з Іваново-катеринбурзькі дослідники М.Є. Главацький та М.І. Кондрашова в Уральському університеті започаткували проект «XX століття в долях інтелігенції Росії», 1994 р. тут проведено першу конференцію «Російська інтелігенція: XX століття» [60]. Фактично тоді ж були окреслені проблемно-тематичні блоки наступних досліджень. Проблема «Інтелігенція і влада» була предметом спеціального обговорення у 1996 р., потім стала наскрізною в усіх наступних конференціях. На конференції 2003 р. було запропоновано осмислити вивчення цієї проблеми на прикладі теми «Влада і художня інтелігенція» [61]. Уральські інтелігентознавці зосередились над осмислення ролі інтелігенції у формуванні громадянського суспільства [62]. Тоді ж був зроблений поворот до вивчення особистостей інтелігентів, які можна вважати знаковими в історії Росії ХХ ст.

Омські дослідники ініціювали міждисциплінарне вивчення інтелігенції у контексті дослідження світу наукових і соціокультурних співтовариств, їх ролі в конструюванні загальноросійського і локального інтелектуального простору, у зміцненні їх зв'язків [63].

Особливе місце в сучасній історіографії займає Центр інтелектуальної історії при Інституті загальної історії РАН, яким керує Л.Р. Репіна [64].

Узагальнення дослідницької діяльності академічних науковців та спеціалістів вищої школи відбилося у серії публікацій [65] та колективній монографії «Інтелігенція в історії: освічена людина в уявленнях і соціальній дійсності» [66]. Аналіз новітньої історичної літератури про інтелігенцію засвідчив своєрідну поліфонічність теми. Розвиток інтелігентознавства спонукав до пошуку нових теоретичних концепцій, методів вивчення минулого, до міждисциплінарних контактів істориків з іншими гуманітаріями і суспільствознавцями. У зв'язку із цим дослідниця К.С. Федорова спеціально

підкреслює, що «розмисли про інтелігенцію так і змушують вдаватися до мови більш образної, ніж прийнята наукова лексика, кожен автор підходить до цього питання зі своєю термінологією, що видається йому в даному разі більш придатною». На її думку, важлива й інша обставина, якою поки що зневажають, — це стереотипність сприйняття. Кожному відомо, що таке «образ інтелігента» у самому загальному смислі. «Інтелігенція радше нагадувала чернечий орден, — писав свого часу М. Бердяєв, — ... зі своїми особливими нормами і звичаями і навіть зі своєрідним фізичним виглядом, за яким завжди можна було розпізнати інтелігента і відрізнити його від інших соціальних груп» [67]. Ця виразно маркірована специфічність образу надміру експлуатувалась і в серйозній, і в ангажованій художній творчості дорадянської, радянської і пострадянської епохи. «Гарні манери» можуть видаватися зовнішньою функцією поведінки і означати тільки те, що вони зовні і означають, не більше. «Борідка і пенсне», «капелюх і рукавички» притаманні інтелігенції не тільки початку ХХ ст., але й у пізніші часи, в оточенні іншої культури [68], — певний стиль етикетних і ввічливих звертань, вишукана система жестів (уважний нахил голови в бік співбесідника, звичка пропускати знайомих уперед, зберігати люб'язний і доброзичливий вираз обличчя тощо), специфічні інтонаційні особливості. На початку 1930-х рр. Є.Д. Поливанов наводить типовий опис: «“Хто говорив по телефону?” “Не знаю, але інтелігентний голос.” Які відмітні ознаки цього інтелігентного голосу? Виявляється, це питання складне» [69].

У збірнику «Російська інтелігенція. Історія і доля» [70] узагальнені інтелігентознавчі студії першого пострадянського десятиліття. Тут надруковані статті провідних російських учених-гуманітаріїв: М.Л. Гаспарова, В.В. Іванова, О.І. Солженіцина та ін. Заповнюючи інформаційні лакуни з цієї проблематики, виходять і інші об'ємні праці: «Доля російської інтелігенції: Матеріали дискусій 1923-1925 рр.» [71], «Інтелігенція в історії» [72], «Інтелігенція і світ» [73], «Інтелігенція в історії: освічена людина в уявленнях і соціальній дійсності» [74]. Відбулися наукові конференції «Інтелігент і інтелігентознавство на межі ХХІ ст.: підсумки пройденого шляху і перспективи» (Іваново, 1999); «Феномен російської інтелігенції: Історія і психологія» (СПб., 2000); «Гене́за, становлення і діяльність інтелігенції: міждисциплінарний підхід» (Іваново, 2000).

До проблем, що не вичерпали себе і знайшли нові ракурси постановки і сягнули нового рівня розв'язання, відноситься такий теоретичний аспект

як суть самого поняття «інтелігенція», йому присвячена, за підрахунками спеціалістів, ледь не третина сучасних публікацій [75]. В.Г. Риженко таку періодичну актуалізацію проблеми дефініції пояснює не тільки загальнонауковою логікою, а й дією стереотипів мислення дослідників і особливостями сформованого у попередній період корпоративного наукового знання закритого типу. «Переконання у єдино можливому трактуванні поняття «інтелігенція» було головною прикметою приналежності до корпорації радянських істориків інтелігенції, — пише вона. — Воно ж видається нам важливим свідченням закритості відтворюваних в радянській історіографії теорій формування інтелігенції від впливу нових методологічних підходів, в тому числі народжуваних у «чужих» секторах науки, не кажучи вже про зміни в інших науках» [76]. Підтвердження нормальності подібної логіки дій інтелігентознавців знаходимо і в працях відомого теоретика О.М. Медушевської. Вона вказує на існування розмитої термінології як на характерну ознаку для епох великих культурно-історичних змін, а спроби її уточнення визначає як індикатор стану науки, в якому відбувається сприймання нової концепції і формується нове знання про логіку дослідницького процесу. Отже, російські історики питання суто проблемної історіографії переводять у площину методології сучасного наукового пізнання. В такий спосіб обговорення поняття «інтелігенція» перестає бути значущим лише для вузьких спеціалістів, а «вбудовується в загальний процес пізнавальних поворотів, що розпочались у 1990-і рр.» [77].

Спеціально підкреслимо, що стосовно інтелігенції перших десятиліть радянської влади таке з'ясування змісту категорії є не просто даниною традиції, воно необхідне для відновлення її первинного змісту, що після приходу до влади більшовиків був підмінений. Адже саме «успадкована» від попередньої історичної доби інтелігенція задала виміри і риси верстви в умовах радянського соціуму. Відповідно, це визначило її долю і ставлення не тільки до неї, а й до наступних її поколінь чи груп населення, об'єднаних під цією назвою. Саме у 20-ті рр. розпочалась трансформація поняття «спеціаліст» у категорію «службовець» (рос.: «служащий»), що було необхідним для майбутньої легітимації такого загального поняття як «радянська інтелігенція». На думку В.Л. Соскіна, впродовж 20-30-х рр. була здійснена «величезна за масштабом і трагічна за значенням операція підміни одного шару інтелігенції іншим. Зрозуміло, повного, загального знищення інтелігенції або спотворення її лику не сталося. Але сутність її

як особливого шару — носія вільнодумства — була рішучим чином підірвана» [78]. Інтелігенція, відчуваючи з боку командної системи управління, по суті, потрійний диктат (економічний, політичний, ідеологічний) поступово перетворилася з суб'єкта творчості на об'єкт управління [79].

Російські дослідники суголосні в тому, що до інтелігенції радянських 1920-х рр. слід вживати її родове поняття, а не інструментальне. По-друге, у цьому десятилітті закорінені принципові суперечки між емпіричним і аналітичним підходом до інтелігенції, що й сьогодні є присутніми в концептології інтелігенції. У сучасній російській науці співіснують два основних методологічних підходи до пояснення сутності інтелігенції: соціально-етичний (ідейно-моральний, культурологічний) і соціологічний (соціально-професійний). Прихильники першої концепції (в основі якої — погляди народників, М.О. Бердяєва, С.М. Булгакова, авторів збірників «Віхи» і «З глибини») розглядають інтелігенцію як надсуспільну, позасоціальну групу, як носія певного типу цінностей — духовних, моральних, ідейно-політичних. Вони тяжіють до визначення належних етичних норм, принципів і критеріїв, за якими тих або інших представників можна зарахувати до інтелігенції.

Витоки соціологічного підходу в інтелігентознавстві пов'язують з методологією К. Маркса і Ф. Енгельса, подальший розвиток і концептуальне оформлення якої здійснив В.І. Ленін. Прибічники цього напрямку розуміють інтелігенцію як невід'ємну складову соціальної системи, групу, клас, страту, що займається кваліфікованою розумовою працею і виконує відповідні суспільно корисні функції. Відповідно, її ідентифікують за такими ознаками, як характер праці, освіта, фахова приналежність.

Ряд авторів вважають, що традиційний для російського суспільствознавства радянського періоду соціологічний підхід, що ототожнював поняття «інтелігенція» і «спеціалісти», суттєво обмежив дослідників у можливостях аналізу специфіки різноманітних груп інтелігенції, визначення їх місця в суспільному житті та інших складних питаннях. Так, В.Л. Соскін в одній зі статей пише: «Переважали кількісно-статистичні підрахунки, що підмінили якісний аналіз. Як наслідок, справжня доля і роль інтелігенції у радянській історії залишилась поза межами нашого знання. Ми уявляємо, в кращому разі, якою була зовнішня сторона її діяльності, але маємо слабке поняття про стан її внутрішнього світу, суперечливого духовного життя тощо» [80]. В іншій своїй статті він відзначає, що і для сучасних істориків більш прийнятний соціологічний підхід, оскільки визначення інтелігенції на підставі

етичних ознак, які ми можемо об'єднати під загальною назвою інтелігентності, насправді є суб'єктивним і неінструменталістським: «Воно придатне, якщо можна так висловитися, для вживання письменниками, політиками і, напевне, навіть філософами. Вся справа в тому, що інтелігентність важко, якщо взагалі можливо, виміряти емпірично. <...> Це поняття практично не може бути використаним у конкретно-історичних дослідженнях істориків» [81]. В.Г. Ледеяв взагалі вважає соціологічний підхід «родимою плямою» радянського суспільствознавства, в якому «завжди домінувала тенденція задати всі основні параметри соціальних явищ дедуктивно, виходячи з базових характеристик соціальної системи і «законів історичного розвитку», визначених панівною у суспільстві ідеологією. Соціологічний аналіз відігравав другорядну роль (все і так відомо з творів класиків і партійної літератури) або замінювався умоглядними міркуваннями, часто геть далекими від соціальної реальності» [82]. Водночас для розкриття сутності інтелігенції, передусім, її духовно-ментальної складової, в умовах радянзації ніяк не обійтися без морально-етичного підходу [83]. Тому, природно, коли йдеться про емпіричне дослідження тих або інших загонів інтелігенції, сучасний інтелігентознавець, як відзначає В.Р. Веселов, «вільно чи мимоволі буде висувати на перший план соціально-професійні критерії об'єкту свого дослідження. У будь-якому емпіричному (практичному) дослідженні як об'єкт будуть фігурувати лікарі, вчителі, працівники інститутів тощо, хоча не всі представники цих груп можуть вважатися інтелігентами, на думку багатьох спеціалістів. Такий підхід, — продовжує автор, — органічно передбачає і характеристики морально-етичних якостей інтелігенції, хоча вона вже здійснюється принципово іншим чином: не запрограмована наперед ідеальна схема вічних чеснот, а суперечливий лик земних людей в єдності їх духовних злетів і гріхопадін» [84]. Здійснюючи дослідження про реалії щоденного життя інтелігенції, історики враховують і ментально-світоглядні, і матеріально-побутові характеристики. Разом з тим, російські дослідники визнають, що попри кількісне зростання праць, присвячених історії російської інтелігенції, число продуктивних ідей катастрофічно зменшується, при цьому «дослідники не просто працюють у жорстких рамках традиційних методологічних схем, але й фактично ігнорують існування нових підходів» [85].

Вже на початку 1990-х рр. з'являються праці нового порядку, що торкаються світогляду і ментальних змін інтелігенції, зумовлених трансформа-

цією суспільно-політичного і соціально-економічного життя у 1920-ті рр., зокрема, серед них докторська дисертація А.В. Квакіна [86].

На думку академіка Ю.А. Полякова, найважливішим завданням сучасної російської історіографії є вивчення не стільки виробничої і політичної діяльності, культурних і наукових досягнень людства, скільки «самої людини, як такої, її життя, яким воно було і яким стало» [87]. Цілком очевидно, що життя пересічної людини, в тому числі інтелігента, не піддається «прочитанню» крізь концепцію тоталітаризму, що оцінки, прийнятні для характеристики державного і суспільного ладу, не є адекватними для повсякденного життя. Дослідниця інтелігенції М.І. Кондрашова, реагуючи на ідеологічні і політичні звинувачення на адресу радянської інтелігенції, закликає скорегувати бачення з ворожого на зважений погляд людини, яка розуміє і поважає тих людей 1920-50-х рр., які теж мріяли про вільну державу і чимало робили для цього» [88]. Можна стверджувати, що зміни в сучасній методології вивчення радянського минулого мають наслідком не тільки «іншу історію», а й «іншого історика» — автора цієї історії, більш відповідального, толерантного, з одного боку, і тоншого, чутливішого — з іншого. Адже фокус людинознавчої оптики неминуче вимагає від дослідника й поглибленого самоаналізу.

У цьому сенсі варто звернутись і до роздумів визнаного дослідника історичної культури повсякденності Г.С.Кнабе, який, говорячи про інтелігенцію, її позитивні та негативні риси, успадковані чи набуті за років радянського режиму, відзначав, що у будь-якому разі у неї наскрізною є якість, що «має капітальну, принципову важливість: матеріально-побутова неவிбагливість, життєва активність, що вимірюється здатністю забезпечити себе і свою родину достатніми засобами для хоча б мінімального культурного дозвілля, але яка виключає сприйняття збагачення як мети і домінуючої цінності. За всіх випробувань і поворотів долі, за всіх жахів, що випали на її долю за останні сто років, з 90-х рр. минулого століття до 90-х рр. нинішнього [XX ст. — О.К.], здатність так існувати збереглася. Вона могла піддаватися зовні через певні умови, але не знецінювалася, як внутрішня форма інтелігентного буття» [89]. На перший погляд, така оцінка може скидатися на деяку ідеалізацію, але, коли прискіпливо і уважно простежити за вчинками і долями більшості радянських інтелігентів, то можна пересвідчитися у справедливості такого судження. В усякому разі, вивчення повсякденних практик вітчизняної інтелігенції у 1920-ті рр. дозволяє нам зголоситися з російським істориком.

За висловом М.М. Крома, в постсоціалістичній Росії повним ходом триває «антропологізація історії». При цьому він вказує на різні мотиви посилення людинознавчого начала в сучасній історіографії: «Одні дослідники беруть участь у цьому процесі цілком свідомо, активно експериментуючи з новими підходами і концепціями, другі радше схильні «пливти за течією», підкорюючись примхам наукової моди. Насамкінець, треті уникають модних слів і підходять до усвідомлення необхідності нових підходів крізь логіку розвитку тієї предметної галузі, в якій лежать їхні наукові інтереси» [90].

Для всіх різновидів антропологічно орієнтованої історії характерне перенесення акценту з дослідження державних інститутів, економічних структур і великих спільнот на вивчення невеликих груп, стратегій поведінки індивідів, а також перехід від описування визначних подій до аналізу повсякденності. А для пояснювання поведінки і взаємодії людей широко залучаються поняття з арсеналу соціальної і культурної антропології, соціології, психології та інших наук про людину. А.П. Логунов у статті, що відкриває збірку «Образи історіографії» [91], констатував важливу перемену провідного вектора руху думки сучасних російських істориків: від колишнього соціального типу історіографічного проекту у напрямку до нового — інформаційно-культурного, суголосного сучасним тенденціям зарубіжної історіографії. Історична наука, вийшовши з жорстких рамок соціального проекту, опинилася в ситуації відкритого діалогу з іншою історіографічною культурою і виробляє способи і прийоми гуманітаризації історичного знання [92]. На думку провідних спеціалістів, поворот до міждисциплінарного осмислення історії російської інтелігенції та її регіональних загонів був не тільки можливим, але й необхідним як реалізація природної потреби науки у постійному пошуку і вдосконаленні. Однак він далеко не простий і не прямолінійний. Його втілення піддане діям внутрішніх закономірностей розвитку наукового знання і впливу зовнішніх факторів [93].

На сучасному етапі російська історіографія поповнилась ґрунтовними дослідженнями з історії радянської інтелігенції, її фахових складових як в загальнонаціональному, так і регіональному представництві. У наші наміри не входить завдання здійснити їх всебічний аналіз, тому зосередимося на тих роботах, що прямо торкаються проблем повсякдення інтелігентів чи містять оцінки окремих його аспектів. Оскільки загальноросійська історіографія проблематики повсякдення інтелігенції доволі обширна, тому

ми зупинимося переважно на узагальнюючих концептуальних працях, знайомство з якими вплинуло на наші власні висновки і оцінки.

Практично всі автори, що зверталися до вивчення повсякденного життя, одноставно відзначають, що тема історичної долі, еволюції, особливо приватного життя інтелігенції до останнього часу були поза колом розроблюваних культурологічних і історичних тем. Праці С.С. Аверинцева, Ю.М. Лотмана, Д.С. Лихачева, Б.А. Успенського, М.Л. Гаспарова, С.О. Шмідта і інших визначних учених за останні роки значною мірою підправили ситуацію, але не розв'язали проблеми [94].

Монографія І.Є. Казаніна, хоча й має, на перший погляд, публіцистичну назву «Забуте майбутнє» [95], являє собою ґрунтовне наукове дослідження про стосунки інтелігенції з більшовицькою владою у 1920-ті рр. Об'єктом аналізу є партійно-державна політика більшовиків стосовно працівників розумової праці. Праця містить і віддзеркалювальний зріз: як інтелігенція реагувала на метаморфози партійної ідеології і політики, як і чому змінювалось її ставлення до нової влади, які мотиви змушували одних іти на службу до неї, інших — усунутись шляхом зовнішньої чи внутрішньої еміграції; у роботі гарно показано, якою була громадська активність інтелігенції в роки непу у різних галузях суспільного і державного життя, чим вирізнялась її приватна поведінка. Автор підтримує думку С.А. Красильникова про те, що «різні групи інтелігенції мали неоднакове становище і неоднакові перспективи і жили наче у різних вимірах» [96].

Дослідниця К.С. Федорова свою докторську працю присвятила вивченню культурних цінностей і пріоритетів, які російській інтелігенції вдалося зберегти у щоденному (приватному) житті, опинившись у вигнанні, в умовах «культурного шоку» і відірваності від притаманного природного для неї середовища [97]. На підставі розлогого сімейного архіву (листів, спогадів, нотаток) дослідниця розкрила процес їх збереження й утвердження крізь дії і вчинки у приватному житті (як результат прояву свідомої особистісної волі, індивідуального вибору на протигагу іншим або чужим культурним пріоритетам) і в такий спосіб показала інтелігенцію крізь ті категорії, котрі вона сама стверджувала основою і умовою свого буття.

Показово, що на початку ХХІ ст. в російській історіографії повсякденності можна зауважити тенденцію, зворотну історіографічним процесам 1990-х рр.: тоді різні аспекти повсякденності вивчались переважно на матеріалі столиць, а нині — навпаки — на регіонально-провінційному [98],

що, по-перше, лише зайвий раз підтверджує досить високий рівень дослідницьких регіональних центрів, а, по-друге, засвідчує легітимність історії повсякденності серед російських істориків.

На нашу думку, особливо серед сучасних істориків інтелігенції варто відзначити В.Г. Риженко та В.Ш. Назимову, які у низці своїх публікацій по-новому розглянули становище інтелігенції, що прагнула зберегти традиційні цінності в екстремальних умовах становлення радянської держави [99]. В їх аналізі матеріально-побутові характеристики життя інтелігенції російської глибинки супроводжуються роздумами про морально-психологічне почуття інтелігента, про способи опірності уніфікаційним чинникам нової влади, з'ясовуються механізми адаптації до нових суспільно-політичних реалій і вироблення нових життєвих практик. Врешті численні інтелігентознавчі студії В.Г. Риженко оформились у фундаментальне докторське дослідження про інтелігенцію сибірських міст у 1920-ті рр. [100].

Прагнення дати «побутовий» опис непу, показати цей період, наскільки це можливо, таким, як це було в масовій свідомості сучасників, змусило багатьох істориків змінити «історичну оптику», вибудовувати незвичну ієрархію цінностей і джерел. Однак, більшість дослідників радянських 20-х рр. зауважують, що через суцільну заполітизованість пореволюційного життя навіть явища побуту, моди, повсякдення непу мають відчутний політичний та соціальний підтекст, а будь-яка дія пов'язана з вибором свого місця в сучасності [101]. Навіть у питаннях, предметно не дотичних до політики, за точним спостереженням Вальтера Беньяміна, що залишив спогади про свою закоханість у радянську дівчину у цей час, «з ранку до вечора тривають пошуки влади» [102]. Отже, за висновками сучасних істориків радянської повсякденності, головний соціальний парадокс непу становлять виключна важливість, котру класово-дискримінаційне законодавство надало соціально-класовій ідентифікації, і при цьому крайня невизначеність і нестійкість її критеріїв. Американська дослідниця Шейла Фіцпатрик, новітні радянологічні студії якої справили величезний вплив на російських соціальних істориків, показала, що «велика поляризація пролетаріату і буржуазії», що була притаманна революційній добі, при неї перетворилась на «поляризацію тіней і сурогатів» [103].

Інтелігенція, як жодна інша з соціальних категорій тодішнього суспільства, була найбільше піддана соціальній дискримінації і, відповідно, на ній чи не найбільше позначились суспільно-соціальні деформації. Саме

у період непу родова ознака інтелігенції — носійність національно-демократичної свідомості — піддається не тільки сумніву, а й вихолощується і фальсифікується. Тоді ж інтелігенція втратила стале економічне підґрунтя, була дискримінована у правовому і політичному відношенні, позбавлена інтелектуальної і творчої свободи. Вона, справді, перетворилась на «тінь» істинної інтелігенції, а накидання їй буржуазних, міщанських ознак, підкреслене висміювання її ідейних вагань і соціального песимізму посилювали враження її неорганічності й несправжності. Революційний максималізм і радикальний динамізм політичних новацій не залишали права і часу на роздум, сумнів, що вирізняли позиційні принципи активної громадської позиції інтелігенції. Під тиском більшовицької пропаганди її критичність і обережність сприймали як спротив і ворожість до нового життя. Не менш драматичним для свідомості інтелігенції була відмова їй у праві бути виразником суспільних сподівань та заперечення її лідерства у цивілізаційно-культурному поступі суспільства. Її затяте і непохитне обстоювання національних пріоритетів усупереч інтернаціоналістським гаслам влади також тлумачилось як відсталий консерватизм і ретроградство, тим більше, її прихильність до випробуваних часом традицій вважалась ознакою недалекоглядності, політичної короткозорості. До уваги не бралися її подвижництво і самозречення в роки кризи, війни, революційного безладу. Натомість її апелювання до здорового глузду відверто відкидалися або свідомо залишались непоміченими. Надруковані в останнє десятиліття приватні і ділові епістолярії російської інтелігенції, в тому числі листування її представників з владними особами й органами, засвідчують, наскільки несумісним були світоглядні начала респондента і адресата [104].

З іншого боку, на думку А.В. Квакіна, чималу роль у підміні справжньої інтелігенції сурогатною відіграв процес формування « нової привілейованої категорії людей. Державна машина підминала під себе, передусім, інтелігенцію. У надзвичайно важких життєвих умовах система привілеїв і пільг давала можливість використовувати її як ідеологічний двигун. Елітарний прошарок став складатися з представників партійних органів, керівників промислових підприємств та інженерно-технічного складу вищої ланки, наукової і творчої інтелігенції. Письменники були визнані «інженерами людських душ» і серед творчих працівників поступово посідали особливе місце» [105]. У ході революції і громадянської війни на зміну

аристократичній еліті, що формувалася переважно за спадковою ознакою, разом з більшовиками «під прапором соціалізму і світової пролетарської революції прийшла бюрократична еліта, висунута за кастовою ознакою» [106]. У статті М. Богословської чітко показано, які пільги стала для себе створювати партійно-радянська номенклатура, визнавши за собою роль «слуг народу» [107]. За уточненням В.С. Волкова, «якщо у перші роки радянської влади головним носієм бюрократизму було чиновництво, то з кінця 20-х рр. апарат був «зробітничений» колишніми висуванцями. На його думку, в 20-30-ті рр. була втрачена реальна можливість створення «російської моделі гуманного демократичного соціалізму, в тому числі й з вини інтелігенції» [108].

Соціолог І.Л. Черних у праці «Становлення Росії радянської. 20-ті роки у дзеркалі соціології» [109], аналізуючи житлове питання, харчування, одяг, заробітну плату, дозвілля різних соціальних груп і категорій, торкнувся й екстремальної повсякденності інтелігенції, підкресливши, що головною проблемою для неї були не матеріальна скрута, а моральне приниження, втрата впевненості у майбутньому.

До числа ґрунтовних теоретичних і методологічних праць з історії ранньорадянської повсякденності відноситься й книга І.В. Нарського [110]. Хоча спеціально на інтелігентському повсякденні автор не зупинявся, але в його праці гарно розкрито, як у надзвичайних умовах «катастрофічність побуту» (як аномалія повсякденного життя), поступово набувала ознак нормальності, ставала прийнятною, «оповсякденювалася». Найбільше уваги автор приділив морально-побутовим аспектам повсякденного життя різних верств населення, натомість, матеріально-предметна характеристика щоденності у нього є радше ілюстрацією, ніж аргументом у показі побутування. На багатому матеріалі повсякдення переломного часу показане й у монографії А.А. Ільхова [111].

Здійснивши панорамний огляд нового побуту різних верств у молодій радянській державі, А.В.Квакін дійшов висновку: «За всіма оцінками повсякдення в ранньорадянську епоху — протиставлення режиму мобілізації з його аскетизмом і самозреченням (включаючи військову мобілізацію і, в послабленій формі, повсякчасну психологію зрівнялівки) — і «мирного часу», «життя для себе». В основі повсякденного життя радянських людей — суворо лімітований набір послуг і благ, переважання статусно-ієрархічної моделі розподілу благ. Повсякденність, позаробочий час, дім і сім'ю насе-

лення розуміло як простір майже виключно для уникання від суспільства-держави [112]. У ранньорадянську епоху побут був заданий і оцінюваний як втілення буржуазного суспільства (антиколективізм) та ідейної, моральної приземленості — міщанства (орієнтація на минуле). А «новий побут» — це тотальна організація праці, родини, вільного часу тощо [113].

Трансформування культурних норм повсякденного життя під тиском ідеологічних приписів і модернізаційних реформ аналізувала М.О.Бравіна [114].

У докторській роботі Ф.Х. Соколової [115] крізь призму стосунків інтелігенції з радянською владою показано деформації життєвого укладу духівництва, учительства на конкретиці російської європейської Півночі.

О.М. Гончаренко підготувала дисертацію про становлення зауральської інтелігенції [116]. Зауважимо, що дослідниця оперує поняттям «радянська інтелігенція», хоча значне місце в роботі відведено аналізу життєдіяльності інтелігенції дорадянського часу, її адаптації до нового режиму, умов праці і життя.

Дослідники В.С. Зелев, О.О. Рагозіна, Т.Г. Чебоксарова присвятили увагу інженерно-технічній інтелігенції різних регіонів Росії у роки непу та перших п'ятирічок [117], де знайшли осмислення і питання щоденного побутування інженерно-технічних працівників новобудов.

Проблеми житлової політики радянської держави розкриваються у книзі М.Г. Меєровича «Нариси історії житлової політики в СРСР та її реалізація в архітектурному проектуванні (1917-1941 рр.)» [118]. На матеріалі законодавчих документів Політбюро ЦК ВКП(б), ЦВК і РНК СРСР, ВЦВК и РНК РРФСР, відомчих розпоряджень ВРНГ і народних комісаріатів описана основна мета радянської житлової політики — одержавлення житла з метою використання його як засобу управління людьми, прикріплення до місця роботи, примус їх до необхідної продуктивності праці і прописаного способу життя. В новій монографії [119] М.Г. Меєрович більш соціально загострено розглянув житлове питання, в тому числі і на прикладі інтелігенції [120]. Означене коло питань цікавить у різний спосіб соціальних істориків, істориків культури. Характер розвитку інфраструктури, житлового і комунального господарства радянських міст під впливом урбанізації привертає увагу істориків-урбаністів (А.С.Сенявський), спеціалістів з історичної демографії (А.Г. Вишневський, В.Б. Жиромська). Стараннями істориків костюма і мистецтвознавців (Н.О. Адибекян, Р.М. Кирсанової та

ін.) охарактеризовані основні тенденції розвитку радянської моди у міжвоєнний час, виявлені головні проблеми у виробництві одягу та його постачанню населенню країни.

У більшості загальних праць про соціальну політику радянської влади впродовж першого десятиліття питома вага повсякденних проблем інтелігенції зовсім незначна, як це підсумовують дослідники міського повсякдення непівської доби у різних регіонах Росії: К.І. Косякова, Г.Г. Корноухова, І.І. Крилов, І.В. Орлова [121]. Вони суголосні у тому, що в радянський час вивчалися матеріально-побутові умови переважно робітників, натомість зовсім не зауважувалось на становищі інтелігенції. У пострадянський період серед найбільш активно розроблюваних аспектів ранньорадянської повсякденності була проблема продовольчої кризи початку 1920-х рр. [122]. У численних працях ґрунтовно і різнобічно розкрито становище різних соціальних категорій, показана державна політика та її результативність у подоланні голоду 1921 р. Продуктовому забезпеченню конкретно інтелігенції присвячені ряд цікавих статей А.І. Степанова [123]. Позбавленням присвятила свої розвідки Т.М. Смирнова [124]. Т.Ф. Ящук в дослідженні «Політика по відношенню до старих спеціалістів у першій половині 1920-х рр.» [125] аналізує участь дореволюційних спеціалістів у державних установах на прикладі Омської губернії. Зібрані нею відомості про регіональний відсоток інтелігенції в державних, господарських і культурно-освітніх установах відповідають загальнодержавній статистиці: в державних установах їх було понад 50%, а в господарських — від 70 до 100%. Обійтися без використання їх знань і досвіду владі не випадало. Але політика уряду стосовно інтелігенції вирізнялась непослідовністю і суперечливістю. З одного боку, впродовж всього періоду ухвалювалися численні декрети, спрямовані на повернення і заохочення у державні органи спеціалістів старої генерації, встановлення для них покращених умов праці, побуту, соціального забезпечення. Справді, кожний другий спеціаліст мав щомісячну доплату в 100 руб., сукупний заробіток складав до 170-180 руб., був вищим за 17 розряд загального тарифу і навіть перевищував партмаксимум. У приватному секторі оплата була ще кращою. З іншого боку, кадровий склад радянських установ знаходився під прискіпливим наглядом комітетів РКП(б), ними цікавилось ДПУ. В архівах збереглися численні анкети, в яких були пункти про дореволюційний етап діяльності, заняття у період з лютого — жовтня 1917 р. до весни 1918 р., під час громадянської

війни, про місце проживання батьків, а в анкеті взірця 1921 р. було навіть запитання «До якого виду літератури маєте найбільшу цікавість?». Під час чисток найбільш важливим критерієм була політична благонадійність, натомість професійні якості враховувалися в останню чергу.

У Казанському університеті під керівництвом професора А.А. Сальникової склався потужний осередок вивчення повсякдення, в тому числі й радянського. Тут розроблені спеціальні навчальні спецкурси «Феномен сталінізму в вітчизняній та зарубіжній історіографії», «Радянська повсякденність: теорія, метод, джерела, історіографія», «“Нові” історії та їх джерела», «Місто як локус простору радянської повсякденності: джерела і методи їх вивчення», «Російське дитинство в ХХ ст.: джерела, історія і методи дослідження та вивчення» та ін. Видано низку праць з історії місцевого повсякдення, що присвячені якраз першій третині ХХ ст. [126]. Влітку 2002 р. на базі Казанського державного університету за підтримки Інституту Відкритого Суспільства (Фонд Сприяння) відбулась Літня школа для гуманітаріїв-дослідників і викладачів ВНЗ «Провінційна культура Росії: підходи і методи вивчення історії повсякденності» [127].

А.А. Сальникова відома своїм працями з джерелознавства, методології, теорії та історії радянського минулого [128]. Нею ініційоване вивчення історії Казанського університету крізь оптику повсякдення, як наслідок, з'явилась серія фактографічно-аналітичних публікацій про повсякденні практики викладачів [129] і студентів [130]. Вона доводить, що прищеплення нового повсякдення серед викладацької інтелігенції було вкрай важким процесом, далеко неодномірним, нелінійним і небезконфліктним. Критичність і самостійність інтелігенції дозволили їй зберегти свій уклад на тривалий час навіть при зовнішньому нівелюванні. Вона зокрема підкреслює важливий історичний контекст формування нової повсякденності: «...більшовики нав'язали суспільству свої уявлення про «нормальну» повсякденність, яка набувала, таким чином, статусу «домінантної». Однак поруч з доміантною в історичній практиці неминуче існують субдомінантні, або альтернативні «повсякденності». В університетській інтелігенції була своя повсякденність «меншості, що розмірковує» (Н.М. Козлова), свій лад життя, своя манера поведінки, що на макрорівні зливалися з повсякденністю епохи, але все ж чітко виокремлювали «своїх» від «чужих» [131]. Основою ж «нової», єдиної, радянської повсякденності могли стати так звані «нові люди» — представники колишньої «більшості, що не

розмірковує». Вона пише: «Споконвічні установки виявились сильнішими за ситуації і кон'юнктурні міркування і продовжували неподільно володарювати над людьми, визначаючи весь стиль їх повсякденної поведінки і спосіб мислення. Саме на рівні повсякденності протиставлення «старої» і «нової» культури виявило себе найбільш виразно. <...>. ... викладацька частина університетської корпорації свідомо і стійко дотримувалась «старих» традицій і ціннісних настанов, здійснюючи таким чином трансмісію загальнолюдського досвіду і забезпечуючи безперервність процесу соціокультурного наслідування». Останнє узагальнення варто особливо взяти до уваги для розуміння зовні упокореної, радянської викладацької еліти, але, по суті, вірної своїм переконанням. Такі історико-психологічні характеристики надзвичайно суттєві, щоб адекватно розкрити радянське минуле на рівні життєвих практик різних соціальних груп.

В Росії поруч розвитком загального інтелігентознавства посилилась тенденція вивчення її професійних загонів, передусім інженерно-технічної інтелігенції, від якої залежав успіх індустріальної модернізації країни. Відмітною рисою вказаних праць є звільнення від упередженого ставлення до спеціалістів дореволюційної виучки і критичний показ їх повсякденності за радянських умов. Художню й гуманітарну інтелігенцію 20-30-х рр. продовжують досліджувати крізь національно-етичну призму [132], на її прикладі розкриваючи наслідки репресій і соціальних обмежень для повсякденного життя інтелігенції та її адаптативно-пристосувальні практики.

Можна також відмітити, що ступінь аналітичності повсякдення інтелігенції значно підвищився, наративно-описові сюжети все більше доповнюються історико-філософськими й культурно-антропологічними узагальненнями. Це засвідчує, що російські історики-інтелігентознавці тісно співпрацюють зі своїми колегами інших гуманітарних дисциплін, їх міждисциплінарні контакти дозволяють створювати праці високого інтегративного рівня [133].

Ще одним чинником, що позначився на ґрунтовності досліджень щоденного життя інтелігенції, є залучення широкого кола джерел, публікація документів особового характеру, в тому числі в результаті реалізації міжнародного проекту «Документи радянської історії», де серед інших джерел друкуються зокрема й свідчення інтелігентів-емігрантів тощо.

У методології вивчення повсякденності інтелігенції, як і в цілому в цьому напрямку, характерними є два основних шляхи дослідження: 1) мікроаналіз окремих явищ, регіонів, спільнот [134]; 2) збереження ма-

кроїсторичного контексту з акцентуванням на якомусь окремому прояві повсякдення [135].

Молода дослідниця повсякденності провінційного російського міста М.О. Бравіна зробила глибокий і цілком справедливий висновок про тенденції, перспективи і смислові мотивації вивчення повсякдення: «Рубіж ХХ — ХХІ ст. ввійде в історію як період радикального повороту в вітчизняній історичній науці від вивчення питань глобального характеру до розгляду повсякденного життя так званої «пересічної людини». Інтерес до проблематики повсякдення зростає, що засвідчує своєрідне соціальне замовлення, є відповіддю на прагнення суспільства визнати звичайну людину творцем історії» [136].

На прогресуванні історії повсякденності останнім часом більш відчутним також стає також вплив візуальної антропології [137].

Варто відзначити також те, що у працях про повсякдення інтелігенції російські дослідники поступово долають «реабілітаційний комплекс», що був яскраво присутнім у працях 1990-х рр. і на той час був якоюсь мірою пояснюваний і виправданий, хоча й шкодив цілком реалістичному відтворенню повсякдення інтелігенції. Останнім часом в окремих публікаціях побільшало критичних оцінок щодо нестійкості, невизначеності інтелігенції в 1920-ті рр., важливо, що залучені самооцінки представників самої інтелігенції, запозичені зі щоденників, епістоляріїв, мемуарів.

Вважаємо за необхідне окремо виділити враз цікаве дослідження, здійснене М. Маліковою про утопічні і псевдонаукові експерименти окремих революційно налаштованих інтелігентів (соціологів, біологів, фізіологів тощо), що пристали на революційні новації влади по прискоренню процесу формування нової людини [138]. Автор на підставі вивчення документів спеціально створених інститутів (таких, наприклад, як Центральний інститут праці (ЦІП), Державний інститут художньої культури) і публікацій в популярній і академічній періодиці показала, що утопічні ідеї не тільки знаходили своїх прихильників серед молодого інтелігенції, а й активних пропагандистів утілення їх у життя. Так, «наукові» прийоми оптимізації праці — «фордизації», — розроблювані в ЦІП з великим розмахом, були сприйняті американською делегацією з кампанії Форда у середині 1920-х рр. як комедія, божевілья і пустопорожня витрата коштів. Так само була розрекламована діяльність новоствореного інституту переливання крові, де шляхом простого примітивного переливання крові від молодих людей

старим, провадили експерименти з омолодження. Цілком серйозно у 1920-ті рр. йшлося навіть про створення рефлексологічних паспортів для визначення здатності людини перейти в нове суспільство. Стаття М. Малікової показує, наскільки хвиля псевдонаукової діяльності революційно налаштованих інтелектуалів завдавала удару по справжній науці, по образу справжнього інтелігента. «Революційна омана» була настільки сильною, що їй піддалися з повною щирістю деякі представники лівих течій серед авангардної художньо-митецької інтелігенції. Авторка виразно і яскраво показує, що в епоху розладу усталених норм у середовищі недостатньо освічених людей і поширюються епігонські настрої, що межують не тільки з науковою логікою, а й простим здоровим глуздом. Такі революційні «новації нових науковців» шкодили авторитету освічених людей в цілому. Вона іронічно-запитально резюмує: «Можливо, саме медичний дискурс дозволить найбільш адекватно описати «клінічний випадок» непу».

Здійснений аналіз сучасних російських історичних праць з щоденного життя інтелігенції дозволяє також зробити висновок про те, що його дослідники вже подолали ейфоричне захоплення новою методою вивчення реалій побутування, зрозумівши, що історія повсякденності не є методологічною панацеєю для подолання кризи тотальної історії, настало певне «витвердження» стосовно її об'єктивної обмеженості, усвідомлено потребу поєднання її з іншими існуючими методами і напрямками історичної науки. Не дивлячись на те, що історія повсякдення все більше утверджується в лідерстві в сучасній російській історіографії поруч з історією ментальностей, критичне ставлення до неї зростає у руслі синтезування досвіду інших антропологічних галузей гуманітарних знань. Російські історики суголосні в тому, що академічні дослідження на подібні теми все ще страждають одним спільним недоліком: відсутністю продуманої концепції того, що власне називається «повсякденністю» [139]. Більшість авторів виходять з того, що у звичайному житті люди вдовольняють свої життєві потреби, отже, до аналізу повсякденників мають бути включені життєві практики задоволення потреб [140]. Під потребою розуміють стан індивіда, створений відчуттям необхідності в об'єктах, необхідних для його існування і розвитку, що виступають джерелом активності індивіда [141]. Існують різні класифікації потреб людини. В сучасній культурній антропології виділяють основні потреби людини: фізіологічні потреби в їжі, воді, повітрі, рухові, відпочинку і т.п.; потреби у безпеці і захисті від

зазіхань на власність і сім'ю; потреби соціальної співучасті: в причетності, коханні, солідарності, в добробуті і впевненості за своє існування; потреби поваги оточуючих і самоповаги особи, що виражається у прагненні до незалежності; потреба самоактуалізації, завдяки якій реалізуються творчі потенції людини; духовне прагнення до знання, краси, добра [142].

Варто відзначити й іншу паралельну тенденцію в історіографії повсякденності — це критичне переосмислення застереження Ю.М. Лотмана про те, що в жодному разі не слід абсолютизувати впливу побуту на поведінку людини. Свого часу, вивчаючи повсякденне життя декабристів, він відзначав, що «кожна людина у своїй поведінці не реалізує одну якусь програму дій, а постійно здійснює вибір. Та чи інша стратегія поведінки диктується обширним набором соціальних ролей. [...] Однак в цьому складному наборі можливостей існувала специфічна поведінка, особливий тип мови, дій і реакцій». Інакше кажучи, людина не є в'язнем побуту, вона вільна у прийнятті рішень, вільна у виборі своєї долі, хоча умови повсякденності і спричиняють суттєвий вплив на цей вибір. Людина може по-різному відповідати на «виклики» побуту і повсякдення, у чомусь вона пасивна, у чомусь вчиняє всупереч обставин.

Сучасний історичний підхід не обмежується пізнавальними і оціночними критеріями, а враховує широкі історичні параметри, що включають ідеологічні, економічні, соціальні і індивідуальні чинники поведінки, а також мову, колективну пам'ять, менталітет, відчуття часу, символіку простору тощо. Людина розглядається не тільки з огляду на абстрактні (моральні і раціональні) ідеали, а в єдності з біологічними, соціальними і повсякденними структурами життєдіяльності. Норми, вірування, взірці поведінки, мови, ритми праці і відпочинку утворюють основу як суспільного, так і індивідуального життя людини.

Таким чином, сучасна російська історіографія повсякденного життя інтелігенції першого радянського десятиліття представлена доволі значною когортою дослідників різних поколінь: з одного боку, це російські історики, чия професійна кваліфікація відбулась за часів марксистської методології, а з іншого — молоді історики, вільні від переживання кризовості чи недосконалості історичних концепцій. Учені, умовно віднесені нами до першої групи, тяжіють до збереження макродосліджень з зосередженням уваги на повсякденних аспектах. Інші ж — повсякденну проблематику розробляють як самодостатню.

В історії повсякденності радянської інтелігенції 1920-х рр. матеріально-побутова сторона розроблена значно краще, ніж комунікативні життєві практики, інтеракції повсякденності. Потрапили до актуалізації проблеми соціальної мімікрії інтелігенції, її внутрішня, прихована опірність, хоча відсоток таких досліджень поки що незначний.

2.3. Сучасні українські історики про щоденне життя вітчизняної інтелігенції у ранньорадянський період

За часів відновленої суверенної держави українська історіографія національної інтелігенції переживає серйозне оновлення і трансформацію. Аналіз її напрацювань кінця XX — початку XXI ст. дозволяє зробити висновок про зростаючий інтерес у суспільстві до проблем минулого і майбутнього національної інтелігенції [143].

За роки незалежності відбулася низка інтелігентознавчих конференцій різного рівня: міжнародних, всеукраїнських, регіональних, проведені численні «круглі столи» про її роль в історії і культурі. Так, у червні 1996 р. у Дніпропетровській гірничій академії відбулась Міжнародна науково-теоретична конференція «Інтелігенція: суть, історичні долі, перспективи», в якій науковці визначили коло найактуальніших питань з історії інтелігенції.

У Харкові науковці Національного університету ім. В.Н. Каразіна та ХДПУ ім. Г.С. Сковороди плідно підтримують традицію вивчення інженерно-технічної інтелігенції, започатковану ще у радянські часи. Питанням духовного складника нації та її еліти зазвичай приділяють увагу науковці Донецька, як це відбулось і на міжнародних конференціях «Роль науки, релігії, суспільства у формуванні моральної особистості» (травень 2003 р.), «Духовний розвиток як фактор морально-етичного формування особистості» (жовтень 2004 р.).

В Одесі на базі національного політехнічного університету проведені п'ять всеукраїнських конференцій на загальну тему «Інтелігенція і влада», з 2001 р. тут розпочалося видання наукового журналу з такою ж назвою у трьох серіях: «Історія», «Політологія» та «Соціологія».

У Вінницькому державному педагогічному університеті ім. М.М. Коцюбинського відбулись три Міжнародні науково-теоретичні конференції

(2004, 2006, 2008) на тему «Національна інтелігенція в історії та культурі України».

Проблеми історії інтелігенції постійно знаходять відображення на сторінках академічних видань і наукових вісниках вищих навчальних закладів, міжвідомчих збірках. За приблизними підрахунками автора, їх питома вага становить 3-4% від загальної проблематики. На нашу думку, можна з певністю твердити, що на сучасному етапі намітилась тенденція формування в Україні проблемної історіографії інтелігенції, хоча про інтелігентознавство як самостійний напрям говорити зарано. На жаль, ініційована на початку перебудови Інститутом історії АН УРСР ідея написання історії української інтелігенції (тоді передбачалось — крізь призму розкриття соціальної єдності класів і груп радянського суспільства) виявилась нежиттєздатною і поки що не набула модифікації в суверенній Україні.

У сучасній науковій літературі (за два неповних десятиліття) з історії радянської інтелігенції 1920-х рр. можна умовно виокремити два етапи її розвитку. Перший (1990-і рр.) — початковий, реставраційно-реабілітаційний; другий (початок XXI ст.) — етногенетично-концептуальний. На першому етапі вивчення історії інтелігенції розпочалось критичне переосмислення теоретико-методологічних основ висвітлення історії інтелігенції радянського періоду і відбувалось воно крізь загальну відмову істориків від класових пріоритетів.

Однією з виразних ознак пострадянської української історіографії на початковому етапі було тяжіння до політичного оцінювання долі інтелігенції в радянський час. Під впливом загальної ревізії радянського минулого, що потужно розгорнулась у публіцистиці рубіжних 80-90-х рр. XX ст., у історіографії національної інтелігенції відбулось активне заповнення «білих плям» і розкриття «темних сторінок» в її історії. Репресії проти української академічної еліти розглянуто у спеціальних працях і статтях О.І. Сидоренко, Д.І. Табачника, В.І. Пристайка, В.І. Очеретянка, Б. Кияка, О. Проскури та ін. [144]. Дослідницька енергія суспільствознавців виявилась суголосною загальнонаціональному пафосу критики несправедливостей сталінського режиму й репресій проти інтелектуальної еліти. Цій тенденції піддалися і автори «Нарисів історії української інтелігенції (перша половина XX ст.)» [145]. Публіцистичний барвник був присутнім навіть у академічних виданнях [146]. «Тема репресій щодо інтелігенції була особливо благодатною, оскільки містила потужний емоцій-

ний заряд, була пов'язана з відомими особистостями й мала найбільший "ринковий попит"» [147], — пише відомий дослідник інтелігенції Г.В. Касьянов, який і сам, за його визнанням, у цей час не уникнув загальної «реабілітаційно-репресивної» лихоманки. У 1993 р. науковець захистив докторську дисертацію «Інтелігенція Радянської України 1920-х — 30-х років: соціально-історичний аналіз», власне, започаткувавши критичне переосмислення теоретико-методологічних підстав дослідження інтелігенції радянської доби. Впродовж 1992-1995 рр. вийшов цикл робіт Г.В. Касьянова про українську інтелігенцію [148], що охоплював її історію з кінця XIX ст. до 80-х рр. XX ст. і був задуманий автором як ревізія старих і нових стереотипів. Уперше в українській історіографії інтелігенція розглядалась як цілком самостійний і самодостатній об'єкт дослідження, як «специфічна соціально-професійна група, зі своїми соціальними, соціально-психологічними, соціокультурними, етичними та іншими особливостями» [149]. Ці три монографії Г.В. Касьянова, по суті, були першим авторським проектом загальної концепції історії української інтелігенції, де він виклав основні проблемно-тематичні напрямки її системного вивчення, орієнтував майбутніх дослідників на всебічне її дослідження, «оскільки саме вона в концентрованому вигляді відображає історію українського народу» [150].

Наступною прикметною відмінністю історичних праць українських дослідників про інтелігенцію 1920-х рр. було ув'язування її історії з проведенням і наслідками радянської національної та культурної політики в Україні. Левову частку досліджень складають роботи, присвячені різним аспектам політики і практики коренізації. Історики відзначили її позитивні і негативні наслідки для розвитку національної літератури, мистецтва, освіти, науки, преси, в цілому культурної галузі. Втім, не обійшлося без ідеалізацій і перебільшень, надмірно широких і вільних узагальнень, як це цілком справедливо підкреслює у своєму огляді Г.М. Васильчук [151]. Літературна, художньо-мистецька, наукова, педагогічна інтелігенція розглядалась крізь призму національно-культурного відродження 20-х рр. і реалізації курсу українізації [152]. Натомість, історія інженерно-технічної інтелігенції оцінювалась переважно з огляду на її участь у процесах індустріалізації та реконструкції господарства УСРР [153]. У 1990-х рр. майже не зустрічаємо спеціальних праць з історії українського духовництва, відсутні дослідження про медичну, воєнну еліту. На нашу думку, такий вектор національної спрямованості в історіографії першої половини 1990-х рр. був зумовлений

не тільки об'єктивацією державного суверенітету як такого, а й прагненням вітчизняних науковців подолати набуту за радянський період провінціалізацію української наукової школи. Контрастуванням долі національної інтелігенції (центр — УСРР) в умовах радянізації обстоювалась її ідентичність, відшукувались резерви пояснення нескореності й опірності.

Огляд статей і дисертаційних досліджень цього періоду дозволяє твердити, що проблеми історії інтелігенції знаходились у руслі початкової загальної реконструкції національної історії, ще не мали предметно локалізованої самостійності, відповідно, доповнювали фактографічну характеристику історії України і на основі винайдення нових документів, переосмислення відомих джерел сприяли виробленню нових теоретичних концепцій.

Отже, загальними тенденціями досліджень 1990-х рр. було широке використання нового документального матеріалу, залучення праць діаспори, перегляд радянських догм і стереотипів, прагнення до історичної неупередженості. Але, як виявилось, подолання радянських стереотипів написання історії було доволі непростим. Воно не вичерпувалось введенням табуїрованої радянською методологією проблематики, спростуванням міфів і фальсифікацій, заповненням замовчуваних сторінок історії інтелігенції або, як нерідко це траплялось, зміною фарби і акценту оцінювання.

У другій половині 90-х рр. в Україні тривало більш поглиблене вивчення соціально-професійних груп інтелігенції. Чи не найбільше уваги дослідники присвятили питанням освіти і науково-педагогічній інтелігенції [154]. В історіографічному аспекті були досить актуальними питання «рядянізації» вчительства [155]. Сучасні дослідники значно реалістичніше оцінюють темпи переходу вчителів на бік влади. Так, В.В. Масненко та І.Ф. Шаров доводять, що сприйняття освітянами нової влади, її більшовицької ідеології, а також основних цілей радянського культурного будівництва протягом 1921-1922 рр. масово ще не відбулося, про реальний поворот можна говорити в 1924-1925 рр. [156]. В.В. Масненко в дисертаційному дослідженні, присвяченому суспільно-політичній позиції інтелігенції України 20-х рр., визначив основні параметри політичної диференціації освітян. Він відзначив, що, поряд зі збільшенням прихильників соціалістичного ладу, чіткіше визначилися групи, які, визнавши де-факто існуючий політичний режим, шукали альтернативні шляхи розвитку. Особливо важливим є висновок дослідника про те, що передчасно вести мову про прийняття вчительством

наприкінці 20-х рр. ідей компартії. Слушним є зауваження, що погляди педагогів мали певне розмаїття і не вміщалися в офіційні ідеологічні схеми [157]. У монографії В.В. Липинського поруч з висвітленням проблем кадрової підготовки педагогів в Україні у 1920-ті рр. немало уваги приділено матеріальному забезпеченню і соціальному статусу освітян [158].

Монографія М.М. Кузьменка «Науково-педагогічна інтелігенція УСРР 20-30-х рр.: соціально-професійний статус та освітньо-культурний рівень» [159] містить ґрунтовний історіографічний аналіз проблеми, розкриває форми, методи і завдання модернізації системи освіти в Україні, соціально-професійні та морально-психологічні особливості адаптації дореволюційної інтелігенції в умовах радянської вищої і загальноосвітньої школи, ставлення професорсько-викладацького складу інститутів до політики українізації, участь у діяльності органів цензури, матеріальне становище, пенсійне забезпечення та науково-теоретичну спадщину науковців вищої школи. Істотні зрушення відбуваються в історико-педагогічній науці [160].

Такі дослідники як М.В. Борисенко, О.І. Висовень, Н.В. Лощинська, О.А. Тарапон, М.А. Шипович вивчали літературно-мистецькі події в УСРР й участь у них інтелігенції [161]. Т.О. Комаренко і М.А. Шипович комплексно розглянули проблему взаємин радянської влади з художньою інтелігенцією у 20-ті рр. [162]. Дослідниці чітко визначили наскрізну мету більшовицької державної політики в галузі культури, простежили її еволюцію і виокремили її етапи. Невелика за обсягом, ця праця цікава влучними портретними характеристиками діячів мистецтва і літератури.

Історики С.Г. Водотика, Л.В. Матвєєва, А.Ю. Теодорович, О.В. Юркова присвятили свої дисертаційні дослідження вивченню діяльності історичних наукових закладів і установ у 20-ті рр. [163]. Науково-дослідні історичні кафедри Д.І. Багалія і М.С. Грушевського також стали об'єктами спеціальних наукових розвідок [164].

У незалежній Україні стало можливим неупереджене вивчення історії церкви і духовництва [165]. Праці А.Л. Зінченка [166] про діячів української церкви містять глибокі особистісні характеристики і розкривають обставини життя не тільки церковників, а й мирян в умовах радянського режиму. До числа серйозних науковців, що зробили об'єктом своїх досліджень становище церкви і релігійних діячів належать також А.М. Киридон, О.М. Ігнатуша, В.О. Пащенко, О.С. Тригуб, Т.М. Євсєєва [167].

Прикметною ознакою становлення національної концепції в інтелігентстві було подолання розмежування історичних доль наддніпрянської і західної інтелігенцій як еліт одного народу. Першими дослідниками у цій царині стали О.С. Рубльов і Ю. Черченко [168].

Однією з відмітних рис сучасної української історіографії інтелігенції є потужний розвиток такої її галузі як біографістики [169]. Реалії творчого життя науковців, письменників, митців, інженерів, техніків, музейників, церковних діячів передусім привернули увагу дослідників, які працювали над реабілітацією або поверненням їх імен до історії. Так, чималий внесок у цьому сенсі зробили С.І. Білокінь, Ю. Данилюк, О. Коваленко, М. Костриця, В.І. Марочко, О. Нестуля, Р.Я. Пиріг, О.С. Рубльов, П.Т. Тронько та ін. [170]. З'явилися ґрунтовні монографії про видатних діячів української історії та культури. Пальма першості цілком закономірно належить постаті М.С. Грушевського [171]. На основі архівних документів, копіткої дослідницької праці науковців вже опубліковані біографічні роботи про Д.І. Багалія [172], В.П. Дурдуківського [173], М.Є. Слабченка [174], О.П. Новицького [175] та ін.

Останнім часом поглиблений інтерес до проблем інтелігенції виявився у предметному вивченні не тільки її професійно-фахових загонів, а й у дослідженні особливостей її функціонування у різних регіонах республіки. Місцеві краєзнавці і дослідники Волині, Поділля, Полісся, півдня України тощо провели низку науково-практичних конференцій, опублікували десятки статей про життя і діяльність своїх земляків. Одним з провідних осередків регіоналістики залишається Центр дослідження історії Поділля у м. Кам'янці-Подільському, очолюваний професором Л.В. Баженовим [176]. У ньому активно працюють такі дослідники краю, як О.М. Завальнюк, О.Б. Комарніцький, В.А. Нестеренко, М.Б. Петров, В.О. Савчук, А.Ф. Суровий, А.Г. Філінюк та ін. [177].

Підкреслимо також, що панування національної парадигми у пострадянських українських історичних працях йшло у парі з домінуванням позитивізму, що виявилось у виданні документальних збірок [178]. Це передусім документи про історію Академії наук [179] та її діячів [180], особливо про М.С. Грушевського [181]. Втім слід визнати, що прихильники т. зв. «документальної школи» формували збірки за традиційним пріоритетом державницької чи суспільно-політичної історії. Досвід попередніх десятиліть зумовив живучість такого способу уявлення про історію і спосіб її

писання. Притаманна вітчизняній історичній школі 20-х рр. європейська тенденція соціального історіописання була призупинена насильницькою радянізацією історичної галузі. Це призвело до панування майже цілковітої теоретичної однорідності, а на сучасному етапі — до певної іконізації історичної концепції М.С. Грушевського. Не випадково і не безпідставно Я. Грицак, даючи оцінку національній історіографії початку ХХІ ст., зазначав: «Ми всі ще думаємо, що можна дати тільки одне вірне означення. Ми всі ще думаємо вслід за Грушевським, що можна пізнати „одну істину, яка нас визволить“» [182]. До останнього часу переважна більшість дослідників дотримується усталеної ієрархії джерел, і надалі вартісними визнаються оригінальні письмові документи, зосереджені в архівосховищах, сформованих у радянський час. Безумовно, їх достовірність й інформативність зумовлюється відповідністю часу і місцю освітлюваних подій, але їх об'єктивність і повнота потребують врахування й інших відомостей.

Лише наприкінці 1990-х — на початку ХХІ ст. стали видаватися документальні збірки іншого характеру, а саме: мемуари [183], щоденники [184], листування [185]. Це створило можливість не тільки по-новому побачити й оцінити суспільно-політичні й державницькі процеси в Україні й участь у них інтелігенції, а й по-новому поставити дослідницькі питання до її історичного минулого, знайти невивчені реалії її життя не тільки офіційного і публічного, а й приватного, повсякденного. Так, вперше постали проблеми ментальних характеристик, духовних переживань, ціннісних орієнтацій, в тому числі релігійних, спроб опору тоталітаризації свідомості і життя тощо [186]. Поза сумнівом, при портретуванні інтелігенції вітчизняні науковці й раніше вдавались до ілюстративного опису її матеріального становища і побуту, але робили переважно принагідно.

Підсумовуючи далеко не повний огляд сучасної української історіографії у галузі вивчення інтелігенції 20-х рр., можна погодитись з думкою багатьох спеціалістів, що вона, як і вся історична наука, має перехідний характер: від заідеологізованого історіописання в рамках радянського «марксистсько-ленінського» дискурсу до нових підходів, властивих світовій історичній думці [187]. На початку ХХІ ст., за аналізом Я. Грицака, можна говорити про співіснування трьох великих способів історіописання: 1) старого радянського, 2) нового національного (що в багатьох випадках продовжує традиції дореволюційних історіографій) і 3) найновішого, що радикально заперечує радянську схему, але водночас ставить під сум-

нів наукову вартість національної парадигми і пробує писати історію по-новому [188]. Останню тенденцію почасти означають як модерністську. У сучасній історіографії історії інтелігенції 20-х рр. всі три тенденції є присутніми і яскраво виразними.

На початку ХХІ ст. при вивченні долі художньої інтелігенції, її настроїв, самопочування історики стали глибше вивчати і переосмислювати не тільки суто історичні документи, а інші тексти, в тому числі літературні твори. Вони піддають їх не літературознавчому аналізу, а розглядають як тексти-джерела взірців соціалізації, як проекцію соціального бажання, як засіб колективної терапії. Свого часу російський соціолог Н.М. Козлова зауважила на необхідності окреслити межі соціального простору літературних персонажів, спробувати за ними з'ясувати авторську самоідентифікацію [189]. У цьому ряду варто відзначити аналітичну розвідку Г.М. Церни про самопочування літературної інтелігенції на прикладі поетичної спадщини «неокласиків» 20-х. Для виразного означення суспільної атмосфери вона використовує вислів М. Куліша: «...розпорошена, розсмикана доба ...», а за поетичними рядками поетів-неокласиків підтверджує трагізм справжнього художника, його стурбованість псевдокультурними процесами не тільки в літературі, а й в житті. До головних чинників творчої праці «неокласики» відносили особисту свободу і духовну гармонію митця. Тільки вільний дух, інтелектуальна свобода можуть принести творчу насолоду. Саме тому «неокласики» переймали досвід у «парнасів», членів «Крейтєльської комуні» та античних митців. Ці попередники понад усе цінували ясність думки і свободу духу. Саме тому однією з основних проблем поезії «неокласиків» є проблема митця і влади [190]. Натомість спроби патріотично налаштованої інтелігенції привернути увагу більшовиків до мудрих культурних традицій старого мистецтва, їх намагання створити ідеальні умови для гармонійного співіснування класичної та пролетарської творчості були потрактовані новою владою по-своєму: «Порожнє наслідування, холодне жонглювання порожніми формами стає на порядку денному — оживити занепадним техніцизмом мумію мистецтва» [191].

На сучасному етапі з'явилися спеціальні дослідження окремих аспектів повсякденного життя інтелігенції 20-х рр. На думку Г.М. Васильчука, представники зазначеного напрямку не уособлюють «ревізіоністську групу» в історіографії, проте формують її новий вектор. «Ревізії» підлягають методологічні принципи радянської історіографії з її соціально-класовою домі-

нантою і теоретичною однотипністю. Теорія повсякденності є виразником системного аналізу на мікрорівні соціального буття різних груп суспільства, а не універсальною методологічною базою історичних досліджень. Її новизна відносна, оскільки питання побуту та соціальних аномалій досліджувалися в 20-х рр. ХХ ст., але без належної теоретичної бази [192].

Освоєння проблематика повсякдення інтелігенції 1920-х рр. логічно розпочалось з найбільш доступного пласту його прочитання — з матеріально-речової сторони буття, власне, з побуту. Звернення до матеріально-побутової сторони життєдіяльності інтелігенції дозволяє відтворити більш точно й детально реалії з життя інтелігентів, наповнити загально відомі на рівні структур та інституційних форм картини минулого предметно-речовою конкретикою, зіставити виміри великої історії зі світом пересічних людей. Можна констатувати, що й на сьогоднішньому етапі переважають розвідки з побутописання, хоча окрім етнографічно-побутового компоненту в них і різною мірою присутні елементи соціально-культурного та історико-психологічного аналізу [193].

Одним з перших у незалежній Україні поруч з Г.В. Касьяновим загальний аналіз умов побутування вітчизняної наукової і технічної інтелігенції здійснив Ю.І. Неженцев у дисертаційному дослідженні про діяльність її громадських організацій у 20-30-ті рр. [194]. В його монографії знайшла відображення діяльність інженерно-технічних секцій (ІТС) та секцій наукових робітників (СНР) щодо забезпечення матеріально-побутових умов життєдіяльності членів громадських організацій. Упродовж 1920-1923 рр. була створена мережа інженерно-технічних секцій (ІТС), підпорядкована фаховим профспілкам. Соціальний захист інженерно-технічних працівників здійснювався ІТС у царині так званої «тарифно-економічної роботи». Секції домагалися унормування робочого дня, запровадження раціональної оплати праці інженерно-технічних працівників. Утім, лише після ухвалення спеціального рішення Раднаркомом СРСР «Про спеціалістів» у вересні 1925 р. вдалося надати мінімальної визначеності у цьому питанні. Водночас дослідник, нехай у загальних обрисах, але відзначив, що чи не найскладнішим для ІТС було вести роботу проти морального терору стосовно спеціалістів, яка розгорнулась у повсякденні і вилилась на сторінки місцевої преси. Словесні образи (глузування, цькування, кепкування, навішування принизливих ярликів і назвиськ), провокування конфліктів аж до бійок і фізичних розправ із застосуванням холодної і вогнепальної

зброї були звичним і повсюдним явищем повсякдення спеціалістів. У виробничій повсякденності будь-які негаразди організації трудового процесу могли стати підставою для шельмування спеціалістів, преса ж підігрівала ці суперечності на ґрунті класової нетерпимості.

С.П. Гнітько вважає, що погіршення становища інженерів і техніків у пореволюційний час зумовлене не тільки розрухою і демонтажем виробництва, а й помітним зниженням престижу знань і професіоналізму, що викликало настрої зневажання інженерної праці і самих спеціалістів. Більшість робітників дивились на інженерів як на винуватців їх бідувань і злидарства, вбачали в них своїх експлуататорів. Певною мірою цьому сприяв і свідомий саботаж спеціалістів, що не прийняли ідей більшовиків. За спеціалістами закріпився епітет «буржуазний», що тлумачилось суто як антипролетарський, антирадянський. З огляду на це, припустимим і ледь не нормальним на початку 20-х рр. вважалося не виплата інженерно-технічним працівникам зарплати, незабезпечення їх продуктовими пайками. У Донбасі були зареєстровані випадки голодної смерті членів родин спеціалістів, їх жебракування [195]. З переходом до непу становище технічної інтелігенції змінюється на краще. У циркулярі «Про заохочення і використання спеціалістів» (квітень 1921 р.) ЦК КП(б)У підтверджував готовність підтримати інтелігенції матеріально і морально, сприяючи створенню товариської обстановки на виробництві, втім упродовж 1921 р. використовувались методи «воєнного комунізму»: несвоєчасна виплата заробітної плати, виселення з квартир, постійні обшуки, конфіскація майна, незаконні арешти тощо. За 1920-1927 рр. тільки в Донбасі до судової відповідальності були притягнуті 88,8% інженерів і техніків. Під час слідства з'ясовувалось, що чимало притягнуті безпідставно, як наслідок, близько половини з них були виправдані. Відсутність законодавства, що регулювало відповідальність техперсоналу за виробничий процес, призводила до невизначеності правового статусу, а, по суті, до незахищеності ІТП.

О.В. Струченков проаналізував матеріальні умови праці ІТП в умовах розгортання індустріалізації [196]. Він показує, що на початку індустріалізації умови праці техперсоналу більшості підприємств Донеччини були надзвичайно важкими, ним проведений порівняльний аналіз робочого часу різних груп працівників: робітники працювали 6-7 год. на добу, робоча зміна ІТП тривала 12-16 год., якщо враховувати час на креслення, обрахунки, оформлення документації, здійснювані ІТП. Це обумовлюва-

лось надзвичайно високими темпами економічного розвитку регіону та гострим дефіцитом кваліфікованих спеціалістів. Опікуванню ІТС умовами праці, станом реального забезпечення присвячена й стаття О.А. Коляструк [197].

Вивчення проблеми матеріально-побутового забезпечення інтелігенції показало, що більшовики зумисно зволікали з впорядкуванням правового поля життєдіяльності інтелігенції. Аж до середини 20-х рр. була відсутня чітка юридична регламентація діяльності вчених, оплата їх праці була невпорядкованою [198], її нарахування залежало почасти не від економічних складових, а від політичних приписів. Об'єктивно зумовлені військовими і революційними катаклізмами й особливо штучно підтримувані радянським керівництвом в Україні матеріальні випробування інтелігенції 20-х рр. В.М. Шейко вважає потужним чинником приборкання національної інтелігенції [199].

Дослідник В.В. Ткаченко поставив собі за мету з'ясувати, яким чином і за якими принципами забезпечувалися наука і науковці у міжвоєнний період [200]. Автор констатує, що матеріально-фінансове становище вчених на початку 20-х рр. було вкрай скрутним, йшлося не про їх забезпечення й добробут, а про елементарне фізичне виживання і навіть існування наукової еліти як такої. Створення спеціальних установ на допомогу вченим (союзної Центральної комісії покращення побуту вчених (ЦЕКУБУ) та Всеукраїнського комітету сприяння вченим (ВУКСУ) автор тлумачить як прояв соціальної стурбованості більшовицького керівництва станом науковців та необхідністю використання інтелектуальних сил для реалізації своїх планів у галузі економіки. Водночас не йдеться про головне їх призначення — встановлення контролю над діяльністю вчених і підпорядкування науки радянській державі, так само неповним є сюжет про підвищене пайкове забезпечення вчених вищої категорії як спосіб їх навернення до співробітництва з владою чи, принаймні, засіб їх нейтралізації. У статті виразно простежено гірше матеріальне забезпечення українських академічних працівників у порівнянні зі становищем співробітників Всесоюзної АН, диспропорції забезпечення спеціалістів галузевої науки. Автор показує, що на матеріальному становищі працівників науки позначались бюрократичні перешкоди, загальний організаційний безлад, нескоординованість дій наукових установ різного рівня, а також їх стосунки з владними структурами. В.В. Ткаченко торкнувся й питання жит-

лового забезпечення, проілюструвавши гостроту житлового питання на прикладі характеристики помешкання Президента ВУАН Д. Заболотного (холодна, непристосована для житла академічна зала). Автор показав, що до кінця 30-х рр. професійно-кваліфікаційний принцип забезпечення науковців був остаточно підмінений партійно-номенклатурним, що відбилося на становищі вчених і статусі наукових установ. «Задовільний», з точки зору партійних керівників, рівень забезпечення науковців в реальності був недостатнім.

Особлива увага приділялась українськими дослідниками становищу науково-педагогічної [201] та учительської [202] інтелігенції.

Так, Г.Г. Єфіменко цілеспрямовано аналізує учительське щодення в умовах радянської модернізації [203]. На його думку, форсована індустріалізація «докорінно змінила спосіб життя простої людини. Основним же призвідником такого переходу в Україні, а відтак і змін у повсякденному житті, була влада, тобто зміни запроваджувалися зверху» [204]. З дослідником варто погодитись, що фактор політичного тиску на побутування суспільства, і в тому числі інтелігенції, був одним з самих виразних, але залишати за ним роль як категорично визначального, нам видається перебільшеним. Повсякдення, як уже йшлося, не підвладне декретно-наказовим розпорядженням згори. Навіть при офіційному визнанні рекомендацій влади щодо організації життя, праці, відпочинку, учителі залишались вірними тим нормам щоденного життя, що складались з покоління в покоління.

Виразні описи повсякденного життя інтелігенції викладені у роботах Т.Ю. Анпілогової, Т.О. Дорош, А.О. Климова та ін., що займались загальним вивченням історії інтелігенції в 1920-ті рр. [205].

Одним з критеріїв соціальних гарантій радянської держави для інтелігенції було пенсійне забезпечення, налагодження якого тривало впродовж 20-х рр. Питання запровадження пенсійного страхування в умовах непу розглянуто у статті О.А. Мельничука [206].

Слабо простежується соціально-професійний та демографічно-віковий аспект в історії повсякденного радянського суспільства України 20-30-х рр. XX ст. [207].

До актуалізованих аспектів повсякдення відносяться питання житлового забезпечення інтелігенції у 1920-х рр. «Житлова криза» і «житловий передріл», добре висвітлені у загально історичній літературі, не обминули інтелігенції, передусім, боляче відбившись на приватній практиці лікарів, дослід-

ників, кабінетних учених. Про опікування житловим питанням з боку СНР та ГТС йдеться в працях Г.В. Касьянова, Л.І. Ткачової, Ю.І. Неженцева [208]. У деяких статтях спеціально акцентовано увагу на основних напрямках роботи житлово-побутової комісії ВУКСУ, відповідних уповноважених СНР в Києві, Харкові, Одесі, Кам'янці-Подільському тощо [209]. М.В. Борисенко в уже згаданій монографії про міський побут принагідно подає чимало сюжетів і про побутування інтелігенції. На підставі документів і порівняльного аналізу він дійшов висновку, що визначальною домінантою існування інтелігенції в 1920-ті рр. була крайня ворожість до неї оточуючого середовища і перманентна підозрілість. Імпульс такої упередженості був заданий владним режимом. Атмосфера недовіри і зневаги до інтелігенції була повсюдною: від комунальної квартири, як малого мешкального світу, до сфер масових життєвих перетинів і комунікацій (вуличний сквер, транспорт, магазин, ринок, громадська чи державна установа). Для більшості мешканців комунальних квартир різниці між «буржуями» та лояльними до радянської влади спеціалістами не було, більше того, ототожнення інтелігенції з «ворожим класом» накладався управлінсько-комунальними організаціями. Автор на конкретних прикладах показує, як створювалась нетерпима обстановка заздрощів і чвар [210]. Після того, як серед кооперованого житлового фонду відбувся масовий перегляд складу правлінь у бік збільшення політично лояльних до режиму осіб, представники інтелігенції опинилися у досить складному становищі. Часто правління будинків займали сторону своїх соціально близьких сусідів, створюючи нестерпні умови для інтелігенції. Звичайно, обділені житловою площею на побутовому рівні висловлювалися різко і нетерпимо проти «буржуйських» привілеїв мати кабінет, лабораторію, бібліотеку, додаткову кімнату. М.В. Борисенко наводить численні факти про те, що ні охоронні документи, ні спеціальні декрети, ні судові ухвали не гарантували спокою в помешканнях й поваги розумовим працівникам. На його думку, агресивне небажання рахуватися з особливими умовами розумової роботи і зневажливе ставлення до осіб інтелектуальної праці було віддзеркаленням ідеологічного протиставлення фізичної й розумової праці. Авторіві вдалося показати, що житлове помешкання не просто служить сферою вдоволення природної потреби у прихистку, а є формуючим життєвим простором. Проаналізувавши світ комунального співжиття людей різного культурно-освітнього рівня, засвоєних норм і традицій, відмінного соціального походження і статусу, він резюмує: «Оскільки-

ки в умовах комунальної квартири приватний та публічний простори не мали чіткої межі, функціональні частини приміщення змінювали свій статус. Якщо конфлікт розглядати як форму людського спілкування, що ґрунтується на порушеннях усталених образів, наративів, статусу, то простір комуналки, названий В. Орловим «світом навиворіт», підходив для цього якнайкраще» [211]. Водночас, зі свого боку додамо, що означені узагальнення М.В. Борисенка стосовно значення житлового простору як життєвого світу потребують подальшого осмислення й розгорнутого аналізу, що виходить за межі його дослідження. Так само всебічний аналіз трансформацій міського середовища в цілому потребує врахування не тільки міграційного чинника (масового переселення селян у міста), а й національно-етнічного, релігійно-конфесійного, освітньо-культурного, цивілізаційно-світоглядного факторів. У зв'язку із цим варто відзначити статтю З. Лихолобової про вплив модернізації та урбанізації на світогляд суспільства, хоча спеціального виокремлення інтелігентської складової авторка не здійснювала [212].

За тими публікаціями, що характеризують матеріально-побутові умови життєдіяльності інтелігенції, можна погодитись із судженням багатьох авторів, що уявлення про ідеальне щоденне існування для інтелігента зводилось до створення мінімально комфортних умов для задоволення всіх життєвих потреб у необхідному обсязі. Серед традиційних матеріальних потреб інтелігенції були такі: якісна поживна їжа, нормальні санітарно-гігієнічні умови, зручне і функціональне начиння (меблі, побутові речі), безпека (в тому числі стабільність, впорядкованість). Водночас, огляд публікацій дозволяє дійти висновку, що в екстремальних умовах (війни, повоєнної розрухи і дисгармонізації) інтелігенція у переважній своїй більшості вміла терпляче й стоїчно зносити випробування і незручності. Втрата повсякденних матеріально-побутових зручностей не була для більшості її представників катастрофічною, дискомфорт побуту сублімувався в діяльнісній активності.

Вивчення побутового повсякдення інтелігенції дозволяє твердити, що не займаючи високих позицій у градації доходів і соціального престижу, інтелігенція, тим не менше, не втрачала свої функціонально-родової ідентичності, продовжувала дотримуватись сформованих нею моральних ідеалів, зберігала прихильність до національної культури, намагалась опиратися чиновницькій бюрократії. Водночас, на іншому полюсі її реакцій — апатія, байдужість, безвихідь, самоусунення, песимізм і занепадництво.

На щоденному самопочуванні інтелігенції помітніше позначалось розбалансування вдоволення соціальних потреб (спілкування, повага, визнання, самовираження). Зазвичай для задоволення соціальних потреб інтелігенція утворювала професійні і спеціалізовані товариства, мала можливість публічно виступати зі своїми ідеями і пропозиціями зі сторінок преси, шляхом читання лекцій. Інтелігенція приділяла великого значення саморозвитку: підвищення культурного і професійного рівня через читання, дискусії, наукові відрядження, мандрівки тощо. Помітну роль у цьому відігравали науково-просвітницькі товариства, організовані в регіонах. Науково-просвітницькі і любительські товариства, об'єднання за інтересами й захопленнями давали можливість інтелігенції задовольнити свої соціальні, духовні потреби. Добродійні товариства відповідали уявленням інтелігенції про необхідність служити народу, прагненню допомогти нужденним.

Царина повсякденності не обмежується лише матеріально-побутовим забезпеченням життя. До важливих теренів повсякдення відносять вивчення становища почування особистості в суспільстві, особливості організації суспільства, комунікативні практики в широкому розумінні: це й сприйняття природних об'єктів, інших людей, матеріальних і символічних продуктів сучасної людини культури. Також у центрі уваги історика повсякденності перебуває аналіз найбільш розповсюджених практик повсякденної життєдіяльності та їх зв'язку із суспільно-політичними трансформаціями в суспільстві — формальних і неформальних правил взаємодії, поведінки, що включає способи адаптації, стратегії виживання як у типових, так і в екстремальних ситуаціях.

Перегляд публікацій українських авторів про адаптивні реакції засвідчує, що цей напрям вивчення повсякденності інтелігенції тільки набуває окреслення. Найбільш продуктивними тут є зусилля дослідниці Н.Т. Гогохії, що поставила за мету вивчити формування структур повсякденності в умовах становлення тоталітарного режиму. Аналізуючи пристосувальні практики, вона дійшла висновку, що соціальна мімікрія була одним з результативних шляхів прийняття і засвоєння нових стандартів життя. Вона пише: «Якщо нові норми прийняти було неможливо — лишався ефективний спосіб адаптуватися — вдатися до мімікрії в різних її проявах: пристосування, подвійна мораль, хитрість, імітація, соціальна роль-маска. Те, що соціальна мімікрія стала для більшості нормою існування, — очевид-

но» [213]. На прикладі призвичаєння селян до урбаністичних стандартів вона розкрила пристосування: мімікрія-гараздування, тобто маскувальний спосіб досягнення успіху; мімікрія-захист як змушено-адаптаційний життєратувальний спосіб поведінки чи діяльності.

Одним із важливих, а у певні історичні періоди і визначальних, критеріїв рівня повсякденного життя населення України є якість його харчування. Питання забезпеченості продуктами харчування, їх доступності, раціону залишаються ще мало дослідженими [214]. Дослідниця Т.О. Дорош, що вивчає повсякденне життя аграрної інтелігенції (вчителів, агрономів, зоотехніків, землевпорядників, лікарів) 1920-х рр. [215], здійснила цікавий аналіз харчування сільських інтелігентів на предмет щоденного асортименту їстівних продуктів у раціоні агрофахівців, їх поживності, калорійності, відповідності фізіологічним нормам. Спираючись на статистичні відомості, вона дійшла висновку, що споживчий продуктовий асортимент сільських спеціалістів був досить скромним і одноманітним, переважали харчі рослинного походження (крупя, городиня, хліб), отримані в основному з власних присадибних ділянок спеціалістів [216].

Серед багатьох наукових напрямків, які використовує історія повсякденності, окреме місце займають медичні науки, зокрема, гігієна та санітарія. Застосування напрацювань науковців у даній царині дає можливість історикам комплексно проаналізувати зміни соціально-побутових умов життя населення, вплив на них державної політики тощо [217]. Поки що вітчизняні дослідники не часто звертались до санітарно-оздоровчої і дозвілєво-релаксаційної сторони побутування інтелігенції [218]. Вільний час для людини є можливістю для власного фізичного інтелектуального та духовного зростання, відновлення внутрішньої психологічної рівноваги. Згідно радикальних концепцій більшовиків 1920-х рр. людина мала використовувати період рекреації лише як зміну власної професійної діяльності, але направлену на досягнення конкретного результату. Аналіз структури організації вільного часу інтелігенції підтвердив переважання так званого серйозного дозвілля (читання, диспути й обговорення у приватному колі життєвих питань) над розважальним, однак, на практиці це не означало повної відмови від несерйозних способів організації дозвілля, інтелігенція могла відвідати «цікаву виставу» в цирку або спіритичний сеанс заїзного мага. Аспекти загальнофізичної культури, заняття спортом у колі інтелігенції у міжвоєнний радянський період так само ще чекають

на своїх дослідників, лише фрагментарно спортивне дозвілля відбито у деяких публікаціях [219].

Поза увагою дослідників поки що залишаються чимало сторін життя інтелігенції у 1920-ті рр.: способи організації сімейного побуту, товарисько-приятельські стосунки, приватні інтереси, проведення дозвілля, прояви девіантної поведінки.

Елементом повсякденності є шлюбно-сімейні стосунки та сімейний побут. У 1920-ті рр. і ці терени приватного світу інтелігенції потрапили під контроль держави. Варто відзначити, що в історії радянської повсякденності доби непу вже досить широко знайшли висвітлення й обговорення проблеми розлучень, шлюбної та позашлюбної народжуваності, сексуальних зв'язків тощо. Водночас, можна зауважити, що в середовищі інтелігенції відхилення від усталених норм сімейного й інтимно-шлюбного життя не мали таких масштабів, були радше одиничними виключеннями. Але це не означає, що простір родинної приватності інтелігента не потрапляв під деформації. Ознайомлення з листами, щоденниками й спогадами інтелігенції дозволяє твердити, що збереження сімейних цінностей і дотримання родинних традицій було однією з проблем у повсякденні інтелігента [220].

Від початку 1920-х рр. інтелігенція зіткнулась не тільки з розпадом традиційного укладу життя, господарською розрухою, а й втручанням у таку сферу особистих прав людини як свобода совісті. У час зламу світоглядних засад, заперечення старих духовних цінностей, їх жорстокого відкидання зовсім непросто було зберегти свої переконання. Серед звичних норм повсякденного життя інтелігенції, особливо старшого покоління, було дотримання релігійних традицій. Цей аспект повсякдення розглядався переважно крізь загальні праці з історії релігійного життя в перші роки УСРР, хоча вже публікуються й спеціальні розвідки на дану тему [221].

До історіографічного аналізу проблем повсякдення, на нашу думку, варто віднести й публікації, що опосередковано засвідчують поведінкові реакції інтелігенції в умовах трансформації суспільства на радянські рейки. Одну групу складають публікації про репресії проти інтелігенції, оскільки в них значне місце відведене суспільно-політичним настроям і висловлюванням інтелігенції.

Для відстеження самопочуття інтелігенції, її реакцій на заходи влади стосовно зміни її статусу важливими є опосередковані оцінки про неї. Останнім часом з'явилися праці про роль засобів масової пропаганди, пу-

бліщистичної та художньої літератури у девальвації соціального статусу інтелігенції, у створенні й підживленні антиінтелігентських настроїв у суспільстві [222]. Так, А.Ю. Парфіненко, аналізуючи низхідну еволюцію професорського образу в пресі 20-х рр., показує, що нігілізація української професури була ще більш радикальною, порівняно з загальнодержавними тенденціями, саме через її національні шукання [223]. Автор також веде мову про форми професорського опору — відкрити (сходки, окремі висловлювання) і приховану (консерватизм, цехова вузькість, відсторонення від суспільних справ). Одним з діяльних прийомів негативізації образу професора в публіцистиці було порівняння їх з релігійно-культовими служителями церкви («храм науки», «свята обитель науки», «жерці науки»). Відповідно, за атеїстичною логікою, релігійність, як одна з визначальних рис старої професури, була визначальним маркером її ворожості.

Н.Т. Гогохія обстоює думку, що саме мова радянської преси була одним з визначальних чинників прищеплення нових життєвих стандартів, засвоєння у практичному житті ідеологічних засад влади, оскільки у пресі перетиналися мовні практики політики й пересічної реальності, мова гасел і мова вулиці. Вона пропонує здійснити семіотичний аналіз мовленнєвої культури преси 20-30-х рр., з'ясувати її роль у засвоєнні і закріпленні чужої українському суспільству ідеології у повсякденності [224]. Дослідниця підкреслює, що мовні штампи преси («соціально чужі елементи», «українські буржуазні спеціалісти», «класові вороги», «специ-шкідники» тощо) нав'язливо формували негативне ставлення до поименованих ними осіб, спільнот, верств. Мова радянської преси лише зовні залишалась комунікативним засобом, насправді ж була інструментом втілення ідеологічних догм, зі сторінок газет вона поширювалась й побутовому використанні і ставала засобом кодування політики в повсякденні [225].

Концепція повсякденності розкриває додаткові пізнавальні можливості розуміння світу інтелігенції. О.А. Даниленко вважає, що при розгляді проблеми інтелігенції у координатах методології повсякденності на перший план висувається «специфіка життєвого світу інтелігентної людини, особливі форми сприйняття і осмислення нею світу і, як наслідок, — специфічні поведінкові прояви інтелігентної людини, преференції нею певних поведінкових сценаріїв у різних ситуаціях, і передусім, в ситуаціях унікальних» [226]. Моральність як стрижень інтелігенції і інтелігентності в системі координат повсякденності дозволяє розкрити особливу систему

понять, унікальність буття інтелігентної людини на рівні повсякденної поведінки і сприймання цієї повсякденності у «несумісних контрастах життя»: терпимість і непримиренність, цілеспрямованість і вагання, непередбачуваність, боротьба, але як результат внутрішньої рефлексії — доброта, прощення і щирість з собою і світом.

О.А. Даниленко вважає, що однією з визначальних рис повсякденної поведінки інтелігента є специфічна інтерпретація конфліктних ситуацій: бути над ситуацією, ледь іронізувати над собою і над оточуючим світом і — прощати (можливо, й виправдовувати). Дискурс влади специфічно сприймається і інтерпретується в життєвому світі інтелігентної людини і в особливостях її ціннісної інтерпретації, яка є однією з форм реалізації внутрішньої свободи як моральної відповідальності, і захистом від маніпуляції влади, розчиненої в усьому.

Г.О. Романенко вважає, що в 20-30-ті рр. саме на тлі офіційної національно-культурної політики більшовиків гостро відбувалось соціальне самовизначення інтелігенції [227].

З'явилися несподівані, неординарні і неоднозначні за висловленими судженнями праці про взаємини мистецької інтелігенції з владою, про неофіційні сторони її приватного, непублічного життя, про втаємничені вияви незгоди й непокори. І. Бондар-Терещенко, спираючись на листування, спогади, щоденникові нотатки, а також перекази, неофіційні оповіді, на підставах мікроісторичного аналізу показує історію повсякденності культурних кіл УСРР (від В. Блакитного до М. Скрипника) з-за лаштунків офіціозу і всупереч «патріотичному» лицемірству. Зазвичай руйнуючи канони і стереотипи, автор монографії досліджує не «автобіографічний» міф про легендарний період Розстріляного Відродження в Україні, а відтворює його «біографію», яка складається з опису комунікативних дискурсів в ідеології 1920-30-х рр. (література, мистецтво, архітектура, побут, мода і т.д.), а також дешифруються семіотичні коди соціалізму [228].

Поки що не стали предметом детального вивчення духовні збитки, яких зазнала Україна через недостатнє використання творчого потенціалу інтелігенції у 20-ті рр. Важливою проблемою у висвітленні історії інтелігенції є розкриття причин її моральної деградації в умовах радянської, переродження, конформістського пристосування, втрати провідних ознак верстви як совісті нації.

Розділ III

Реалії життя інтелігенції УСРР 1920-х рр.: від нормативної до екстремальної повсякденності

3.1. Програмні ідеї партії більшовиків по організації нового способу життя інтелігенції в соціалістичному суспільстві

Умови життєдіяльності суспільства значною мірою залежать від соціальної політики держави, від конкретних дій влади, її програмних концепцій по забезпеченню потреб і добробуту населення. У радянській державі від самого початку соціальна політика формувалась крізь призму більшовицької класової ідеології, була їй суворо підпорядкована. При аналізі соціальної програми більшовиків слід пам'ятати, що її засади зовсім не були вмотивовані загально гуманістичними чи культурно цивілізаційними потребами, а продиктовані потребою збереження влади будь-якою ціною і необхідністю реалізації відповідної ідеологічної концепції. Отож, визначальні принципи взаємин більшовиків з інтелігенцією лежали суто у політико-ідеологічній площині і завжди мали чисто прагматичний характер. Оскільки у ленінській концепції інтелігенція в цілому, а національна тим більше, визнавалась постійним політичним опонентом у боротьбі за владу, ставлення до неї було, відповідно, ворожим і вимагало чіткої стратегії на всіх етапах стосунків. Вітчизняна інтелігенція сповідувала принципи демократизму і завдяки потужному інтелектуальному потенціалу мала великий вплив у суспільстві, що опиралося тоталітаристській політиці більшовиків.

Другий визначальний момент у ставленні більшовиків до інтелігенції витікає з того, що вона не була однорідною верствою, в її складі можна вирізнити групи з різною ступінню лояльності чи опозиційності до влади. Більшовики, слідом за Леніним вкрай нетерпимо ставилися до тієї части-

ни інтелігенції, що категорично не сприйняла їх поглядів, а прихід до влади вважала незаконним. Ця частина інтелігенції була зарахована до розряду «ворогів народу» і від самого початку стала об'єктом революційного насильства, щоб змусити її піти на службу новій владі або нейтралізувати її вплив з допустимістю фізичного знищення.

З іншого боку, не було особливої лояльності з боку більшовиків до тієї частини інтелігенції, що співробітничала з радянською владою, і навіть до партійної інтелігенції. Серед перших пожовтневих публікацій В.І. Леніна вирізняється стаття «Як організувати змагання?», в якій чітко програмується образ інтелігенції якщо не ворога, то винуватця: «Серед помилок, недоліків, промахів нашої революції чималу роль відіграють ті помилки та ін., що породжуються цими сумними — але неминучими у даний момент — властивостями інтелігентів з нашого середовища і відсутністю достатнього контролю за організаторською роботою інтелігентів з боку робітників» [1]. Цілком логічно, що ця стаття була надрукована у «Правді» у 1929 р., коли треба було узаконити репресії проти «шкідників», «шпигунів» зі старої інтелігенції.

Гнучкість ленінської позиції полягала в тому, що він, розуміючи світоглядну опозиційність інтелігенції, водночас чудово давав собі звіт у тому, що без знань і досвіду освічених спеціалістів молодій радянській державі не обійтися. Боротьба проти інтелігенції була подана крізь призму боротьби за неї, за її залучення до державного і господарського будівництва. Привертання на бік робітників «старих спеців» Ленін вважав однією з форм класової боротьби у перехідний від капіталізму до соціалізму період [2]. Оскільки «...не можна вигнати і знищити буржуазну інтелігенцію, — говорив вождь більшовиків, — треба перемогти, переробити, переварити, перевиховати її» [3]. Він вказував, що «організована творча дружна праця повинна стиснути буржуазних спеціалістів так, щоб вони йшли у шеренгах пролетаріату, як би вони не опирались і не боролись на кожному кроці...» [4]. Така ленінська настанова сприймати інтелігенцію як необхідного, але ненадійного соціального партнера заклала підґрунтя наскрізного жорсткого і жорстокого контролю і виправдовувала репресії та утиски стосовно неї.

Проблемі використання старої інтелігенції для здійснення своїх планів радянсько-більшовицька влада весь час приділяла значну увагу. В 1920-ті рр. не відбулося жодного з'їзду партії чи рад, де не розглядалися б засоби впливу на

цей розряд працівників. Теоретичні настанови Леніна були розвинуті його соратниками і учнями. На XV з'їзді ВКП(б) у грудні 1927 р., розглядаючи соціально-класовий розвиток радянського суспільства, Сталін об'єднав «нову буржуазію», під якою розумілися тоді неспмані, й інтелігенцію в одну групу [5]. Він виокремив положення про зростання контрреволюційних настроїв у середовищі інтелігенції по мірі зростання успіхів соціалізму. Через необхідність здійснення індустріалізації з інтелігенції була виділена група лояльної, трудової технічної інтелігенції, «оскільки вона, будучи тісно зв'язаною з процесом виробництва, не може не бачити, що більшовики ведуть справу нашої країни вперед, до кращого» [6].

У свою чергу, з боку інтелігенції об'єктивно неминучий зв'язок з владою на кожному історичному періоді набував різних форм і мав свої особливості їх співіснування. Власне, ставлення до влади завжди було своєрідним ідентифікаційним показником, що вирізняє інтелігенцію як соціальну верству з загального кола освічених людей. Частіше за все інтелігенції доводилось поляризувати свої стосунки з владою, будувати їх у площині протиставлення їй [7].

Українська національна інтелігенція на рубежі XIX — XX ст. формувалася майже виключно за рахунок людей з гуманітарною освітою. Остання обставина зумовила важливу рису української інтелігенції: вона перетворилася на інтелектуально-політичну еліту, очоливши політичний провід нації. За визначенням І. Лисяка-Рудницького, кінець XIX — початку XX ст. був «інтелігентською добою» [8]. Інтелігенція України з падінням самодержавства сподівалась на демократизацію політичного життя в цілому і ліквідацію національного гноблення, зокрема. Квінтесенцією панівного в 1917 р. інтелігентського світогляду була хибна переконаність у так званій «безкласовості» української нації, мовляв, українці — демократичний народ, без жодних панів і буржуазії. Таким чином, мотиви національного визволення зливаються з матеріальними інтересами, а єдиним представником української нації є її інтелігенція, наскрізь народна, оскільки «походить вона з народу, живе в постійнім з ним симбіозі, заступає його інтереси» [9].

З огляду на таке переконання українська інтелігенція пішла «на монополізацію влади, політичного проводу у своїх руках, себто піднялася на діло, що переростало її природні можливості, за визначенням І. Лисяка-Рудницького. Але державотворчі намагання верхівки української інтелігенції у Центральній Раді зазнали фіаско від більшовицької партії, яка

здобуту нею владу жорстоко закріпила у наступні роки громадянської війни в Росії та придушення національно-визвольних змагань в Україні. З революційного тріумфатора березня 1917 р. інтелігенція перетворилась на політичного аутсайдера, була деморалізована цією поразкою. Вже в роки еміграції один з лідерів національно-визвольних змагань В Винниченко писав: «І скільки, справді, тієї енергії, сил, люті, крові і життя ми вклали для того, щоб створити не свою державність, ворожу нашій нації, згубну для нас! Кажучи відверто, ми рішуче нічого не змінювали в суті тієї державності, яка була в часи Тимчасового уряду. Жодної основи її ми не порушили. Ми тільки змінювали національну форму її — замість синьо-біло-червоного прапора ми вивішували жовто-блакитний...» [10].

Наріжний принцип нової, більшовицької влади («...весь мир насилья мы разрушим до основанья») спонукав вітчизняну інтелігенцію, суспільною функцією якої є творення і збереження духовних цінностей, до осмислення трагічних уроків 1917-1920 рр. і визначення своєї поведінки за нових владних обставин. Найбільш інтенсивні суперечки про майбутнє інтелігенції, про її роль у долі батьківщини перенеслися за кордон, у емігрантське середовище [11], резонанс яких відбивався як на становищі і стані інтелігентів, що не покинули вітчизни, так і спонукали нову владу виробляти засади своєї стратегії у стосунках з інтелігенцією [12].

Поразка незавершеної української революції викликала природну в таких випадках реакцію проти тогочасного інтелігентського проводу. Як пише О.С. Рубльов: «З одного боку, це була реакція проти світоглядних засад тогочасної інтелігенції — у першу чергу проти характерної для епохи індустріалізації переоцінки можливостей розуму, що прагнув підкорити ірраціональне життя почуттів і вольових поривань, а тому перешкоджав вільному розгортанню первісних стихійних сил людської природи (прикладом такої реакції є праці Д. Донцова та ідеологія націоналізму); з другого — це була реакція проти того, щоб процесом розбудови державності керували ті, хто потенційно був в опозиції до держави. За інтелігенцією мали б залишитися лише провідні духовні функції і сервісна роль у державній і господарській організації суспільства (класократична концепція В. Липинського)» [13]. Таким чином, становище і самопочування вітчизняної інтелігенції, що не зуміла реалізувати свою державницьку ідею, було вкрай складним. Тут криється одна з головних причин її в наступному трагічній долі.

По-друге, становище інтелігенції в Україні після приходу до влади більшовиків значною мірою визначається концептуальними змінами у ставленні більшовицьких лідерів до інтелігенції в цілому й до національної, зокрема. По суті, взявши владу у ході жовтневого перевороту 1917 р., більшовики, що раніше вбачали в інтелігенції «генеральний штаб революції», тепер стали сприймати її лише як попутника, що не заслуговує на довіру, оскільки не має виразно стійких «класових ознак» і по цій причині відображає інтереси різних класів — селянства і пролетаріату (революційна інтелігенція) або буржуазії (буржуазна інтелігенція) [14]. По відношенню до української інтелігенції ця підозра у нестабільності й хиткості інтелігенції помножувалась на національну проблему.

Отже, на самопочуванні вітчизняної інтелігенції спричинялись щонайменше два потужних історико-психологічних чинники: нищівна саморефлексія з приводу поразки у національній революції та суспільно-соціальна пониженість у класовій ідеології більшовизму. У лавах самої інтелігенції існував різний спектр ставлення до більшовиків. Одні з них від самого початку розглядали в більшовицькій програмі дій небезпечні протисуспільні й антинаціональні тенденції, категорично відмовились від співпраці з ними, отже, вдалились до еміграції чи демонстративного самоусунення від політичного життя.

Інші, шукаючи реабілітації за поразку, сподівались що проголошене більшовиками «будівництво нового суспільства» демократії буде мати прогресивний характер, врешті, сприятиме розв'язанню й національної проблеми. Вони захоплювалися енергією, розумом, адміністративними здібностями й хистом революціонерів. Справді, не відмовити в високому професіоналізмі, освіченості й загальній культурі таким більшовицьким політикам, як Луначарський і Чичерин. Деяка суголоєність ідей українського комунізму (боротьбистів і укапістів) з більшовицькими гаслами призвела до політичного компромісу й видатні діячі національного руху пристали на програму РСДРП(б). Націонал-комуністи на взірєць М.І. Скрипника вірили, що перебувають в авангарді боротьби за кращу долю України.

Втім більшість пересічних інтелігентів залишалися вірними своєму сумлінню. Коли країна гоїла виразки громадянського протистояння, опановувала наслідки революційних катаклізмів, інтелігенти у своєму повсякденному житті гідно й терпляче зносили матеріальну скруту, професійно

працювали у надзвичайних умовах, нерідко без платні, водночас не цурались важкої фізичної праці вкупі з іншими трудящими, аскетизували побут і дозвілля, ущільнили житло, мінімілізували забезпеченість приватної сфери тощо. Про це яскраво йдеться у численних спогадах, наприклад, неокласиків [15].

Така жертівність і навіть певне подвижництво інтелігентів, з іншого боку, опосередковано виправдовували більшовицький радикалізм, прищеплювали думку про не марність боротьби і, головне, вселяли віру в тимчасовість і минуність принесених новою владою проблем, їх природне подолання за умови наполегливої щоденної праці. У цей час закріплювалась ілюзія про доцільність патріотичного служіння народу навіть в умовах ідейно неприйнятної влади.

Ленінська програма формування «революційно відданої інтелігенції» включала такі складники: навернення на бік радянської влади і поступове перевиховання у дусі соціалізму старих спеціалістів; висування на керівну державну, партійну, воєнну, господарську роботу передових робітників і селян і створення умов для підвищення їх загальнокультурного і професійного рівня; підготовку спеціалістів у середніх і вищих навчальних закладах, які необхідно було докорінно перебудувати відповідно до соціалістичних цілей [16]. Російський історик І.В. Сибіряков вважає, що постійна, щільна опіка (а точніше, нагляд і контроль) радянської держави зумовила постійні прагнення з боку інтелігенції знайти особливу, самостійну, морально виправдану позицію у складних і заплутаних стосунках із владою [17].

На кінець 1920-х рр. представники дореволюційної інтелігенції склали близько 60% співробітників вищої школи і наукових закладів, 80% кваліфікованих спеціалістів, що обіймали керівні посади в промисловості [18]. Вочевидь, варто погодитись з В.Т. Єрмаковим, що професійне співробітництво старої інтелігенції варто все ж відрізнити від її переходу на позиції соціалізму [19].

Проблема взаємин радянських владних органів з інтелігенцією у 1920-ті рр. в сучасній російській [20] та українській [21] історіографії розробляється доволі активно. Дослідники одностайні у тому, що впродовж першого радянського десятиліття ці відносини не були сталими, вони змінювались залежно від загальних обставин політичного, економічного життя в країні, від впливу зовнішньополітичних чинників, врешті, від міри адаптації інтелігенції до реалій нової державності.

Навіть простий аналіз партійно-урядових постанов 1920-х рр. у тій частині, що стосується цікавої для нас проблеми, дає підстави для висновку, що «існував певний алгоритм у розробці політичного курсу стосовно спеціалістів» [22]. По-перше, він розроблявся в рамках загальної соціальної політики, пов'язаної з непростим становищем міста і села. По-друге, зберігалась певна спадкоємність від попереднього курсу в роки «воєнного комунізму». По-третє, політичний курс був чутливим до реальних змін, отже, не був застиглим. По-четверте, у радянських республіках Союзу обов'язково враховувались національні і регіональні особливості, етнічні та конфесійні чинники.

Зазвичай, амплітуду стосунків інтелігенції і влади учені визначають відповідно до загально історичної (суспільно-політичної) періодизації: від доби «воєнного комунізму» крізь «нову економічну політику» до «великого перелому». Українськими дослідниками, зрозуміло, не залишений поза увагою контекст національної політики радянської держави, передусім курс коренізації (в УСРР, відповідно, це «українізація») та пов'язане (хоча зумовлене попереднім історичним періодом) з ним «національно-культурне відродження». Втім, історичні факти і документи дозволяють у проблемі владних стосунків з інтелігенцією виділити й інші рубежі, що мали специфічний відбиток на цих взаєминах.

Період кінця 1920 р. — початку 1921 р. характеризувався загальною кризою суспільно-політичного, соціально-економічного і національно-культурного життя. Проголошення непу у березні 1921 р. — вимушений крок більшовиків, що в цілому визначив зміни в усіх галузях державного і суспільного життя. Перехід від режиму воєнного часу потребував і зміни політики стосовно різних соціальних верств, у тому числі й інтелігенції. Конфронтація професури і страйки викладацької інтелігенції у 1921 р., з одного боку, та необхідність налагодження мирного будівництва, з іншого, змушували владу більшовиків замислитися про стосунки з нею. Зрозуміло, що мирне будівництво в зруйнованій, ізольованій від іншого світу країні не могло відбуватися без залучення спеціалістів — фахівців у різних галузях.

Справді з весни 1921 р. у більшовицькому керівництві взяла гору так звана «м'яка» лінія вироблення взаємин з інтелігенцією. Суть цієї, за висловом А.В. Луначарського, «культурної політики» виразилась у обмеженні цензури, наданні можливості працівникам розумової сфери публічно висловлювати свої погляди, врешті, у заявлених намірах боротьби зі «спецеїдством»

тощо. А.В. Луначарський наголошував: «Інтелігенція вбачається бажаним і необхідним співробітником для збереження тієї висоти культури, на якій пролетарська культура має стояти для свого подальшого просування» [23]. Серед тих, хто підтримував ідею залучення старої інтелігенції до будівництва суспільства, переважали утилітарно-прагматичні настрої. Не випадково широко побутували терміни «використання», «застосування» тощо. М.І. Бухарін у книзі «Економіка перехідного періоду» (1920) підкреслював, що на першій фазі свого панування пролетаріат має опірну силу в особі інтелігенції, а тому наполягав на «перевихованні» наукових працівників: «Нам необхідно, щоб кадри інтелігенції були натреновані ідеологічно у певній манері» [24]. Партія і радянська влада надавали інтелігенції можливість вільно виражати свої погляди, якщо вони «напряму» не торкалися інтересів радянської влади, тобто не мали «підбурювального характеру». Директива політбюро РКП(б) від 18 грудня 1921 р. рекомендувала «в інтересах більш повного використання культурно-інтелектуального потенціалу інтелігенції надати їй більш широкі можливості діяльності у загальнокультурному напрямку» [25]. У А.В. Луначарського знаходимо з цього приводу наступні роздуми: «Завоювання інтелігенції пролетаріатом зводиться не до фізичного завоювання, не до того, щоб посадити до кожного організатора-інтелігента по комісару, воно навіть не зводиться до того, щоб купити інтелігенцію, хоча якщо створити їй такі умови, щоб вона не відчувала різниці зі старим своїм становищем, то це швидше примирило б її з нами, але й цього недостатньо, бо цим самим можна до певної міри приручити інтелігента і спонукати його бути співробітником, але він тільки тоді виявиться повноцінним працівником, коли він буде внутрішньо переконаним, у крайньому разі, у прийнятності нашої роботи, в її доцільності, і тим більше, якщо він з ентузіазмом віддасться цій праці» [26].

Політбюро ЦК КП(б)У своїм спеціальним рішенням доручило В.Затонському «...зібрати на свій вибір декілька найбільш відомих громадських українських діячів і запропонувати їм звернутися до української інтелігенції чесно служити радянській владі та взяти участь у розколі української інтелігенції» [27]. Центральний орган ЦК КП(б)У, роз'яснюючи масам рядових членів свою тактику, писав: «Життя диктує новий вихід: поки не виросла нова наука і нова професура, необхідно використати стару, по можливості пристосовуючи справу викладання до нових умов перехідного періоду і до потреб радянських республік. Як це зробити? Перш

за все її необхідно «декастувати» [28]. Отже, використовуючи працівників розумової праці для здійснення своїх завдань, партія і влада ставили собі за мету досягти її розширення, розкладу, деморалізувати її. Для цього стали використовувати відкриті судові процеси над визначними діячами українських соціалістичних партій. У травні 1921 р. в Києві відбувся судовий процес над членами Центрального Комітету Української партії соціал-революціонерів, за рік до гучного політичного процесу над есерами у Москві, який набув широкого міжнародного резонансу. Члени ЦК УПСР В. Голубович, М. Петренко, І. Лизанівський, І. Часник, Ю. Ярослав, Г. Сиротенко, Ю. Скучар-Скварський — у минулому члени уряду УНР — були засуджені на п'ять років ізоляції, хоча припинили свою політичну діяльність, визнали радянську владу і за колишню діяльність були амністовані. На цьому відкритому судовому процесі державний обвинувач Лебединець заявив: «Ця архішовіністична інтелігенція бажає вільно жити та легалізуватися. Навіщо ж радянській владі легалізувати того, кого вона виганяла, виганяє і буде виганяти» [29]. Київський процес мав остаточно вдарити по самостійницьких сподіваннях інтелігенції. Їй було відмовлено в політичному довір'ї, вона потрапила до числа «позбавленців», її обмежили в обійманні державних посад, у здобутті вищої освіти тощо. Заборонялась також і громадська діяльність поза межами партій. Її відлучали від активної політики, щоб не загрожувати утвердженню ідеологічного монополізму більшовиків.

Відповідно, центр ваги у взаєминах з інтелігенцією на початковому етапі був перенесений з репресій на ідеологічну роботу з нею [30]. Справді, у січні 1922 р. була ліквідована ВНК (Всеросійська Надзвичайна Комісія), від якої натерпілись інтелігенти [31], але практика репресій не відкидалась назавжди, оскільки спадщина «надзвичайки» перейшла до ОДПУ. У числі ліберизаційних заходів передбачалось розширити радянську періодику позапартійно-політичними виданнями, переорієнтувавши газету «Вісті ВУЦВК» і створивши спеціальний журнал [32] за активної участі інтелігенції. Втім, Л.Д. Троцький, попереджаючи про небезпеку активізації інтелігенції, вимагав «певних меж» її публічної діяльності, хоч і рекомендував зважитися на розширення громадської активності інтелігенції: «Це дасть нам гарну інформацію і орієнтування про настрої в тих колах, звідки йдуть голоси на користь незалежних радянських газет, і дозволить краще орієнтуватися в суспільно-політичній ситуації і передусім бути в курсі настроїв основної маси інтелігенції» [33].

Влітку-восени 1921 р. було ухвалено низку декретів і спеціальних рішень РНК РСФРР і РНК УСРР про покращення матеріально-побутових умов життя і діяльності інтелігенції, а також створені у зв'язку із цим спеціальні організації — ЦЕКУБУ (Центральна Комісія покращення побуту вчених) і ВУКСУ (Всеукраїнський комітет сприяння ученим). Практика масового виселення працівників розумової праці з їх помешкань у 1917-1920 рр. призупинялась, були проголошені перші укази про денаціоналізацію житла в особливих випадках [34].

«М'який» курс стосовно інтелігенції мав своєрідне переломлення й у справі допомоги голодуючим — у ряді випадків конфіскація церковного майна подавалась як добровільна добродійність духівництва, хоча достеменно відомо, що до церковників вживали різних форм тиску. По завершенні громадянської війни відновлювали діяльність навчальні і наукові заклади, культурні установи. Того ж, 1921 р. у Празі вийшов друком програмний маніфест російської емігрантської інтелігенції «Зміна віх», за яким більшовики були визнані продовжувачами російської ідеї. Існує небезпідставна думка, що поява «зміновіховства» була інспірована ДПУ і більшовики підтримали рух фінансово. В Україні до «зміновіхівства» поставились негативно, нищівний удар по його проявах був остаточно завданий судовим процесом Київського Центру дій.

1921 р. у стосунках «влада-інтелігенція» набув справді маркувально-го характеру, хоча, й не став головною розподільною межею, як вважає фінський дослідник Т. Віхавайнен [35]. На нашу думку, насправді це була лише певна віха, оскільки контроль і нагляд за інтелігенцією, як і в цілому за інтелектуально активними ідеологічними суперниками, не послаблювався і після 1921 р., швидше, навіть навпаки.

Так звану «поміркувану лінію» в культурі про «мирне співіснування» зі спеціалістами і з освіченими колами в цілому, прийняту переважно всупереч волі рядових членів партії, невдовзі мала змінити «жорстка». Більшовики потребували послуг освічених людей, а ті, в свою чергу, не мали особливого вибору, якщо вони хотіли зберегти свої життя. Насправді це було досить неспокійне співіснування. Вироблені В.І. Леніним засадничі принципи у ставленні до інтелігенції як до буржуазної, ворожої верстви були наскрізними впродовж усіх 1920-х рр., ніколи не піддавались радикальній критиці, їх незначна вимушена корекція у перші роки непу була суто тактичною, продиктованою обставинами виживання влади. Не за-

йве нагадати, як, позуючи художнику Ю.П. Анненкову у 1921 р., В.І. Ленін розмірковував: «Взагалі, до інтелігенції, як Ви, напевне, знаєте, я великої симпатії не маю, і наше гасло «Геть неписьменність!» зовсім не слід тлумачити як прагнення до народження нової інтелігенції. «Ліквідувати неписьменність» слід лише для того, щоб кожний селянин, кожний робітник міг самостійно, без чужої допомоги, читати наші декрети, накази, звернення. Мета цілком практична. Тільки і всього» [36]. До інтелігенції був суворо прагматичний, утилітарний підхід — використати для своїх цілей.

Визначена від початку як ворожий елемент, інтелігенція стала, за визначенням Ш. Фіцпатрик, «сурогатом буржуазії» та об'єктом гніву занепокоєної партійної еліти, перед якою відкривалась перспектива опинитися сам на сам перед світом ворожого «дрібнобуржуазного» селянства і ненадійного робітничого класу, що перебував «під впливом різноманітних анархістських елементів». Дослідниця пропонує подивитись на стосунки партії та інтелігенції у 1920-ті рр. як на «дві конкуруючі еліти, прикро взаємопов'язані, що запекло і не соромлячись у засобах змагаються за досягнення своїх цілей, будучи єдино можливими претендентами на лідерство у роздробленому і неспокійному післяреволюційному суспільстві» [37].

Російський інтелігентознавець С.А. Красильников підсумовує, що «інтелігенція, яка формально соціологічно не відносилась до привілейованих раніше станів і груп, ні до робітничо-селянських мас, опинилася у післяреволюційному суспільстві справді в нестійкому становищі. Як соціальна група вона стала об'єктом превентивного контролю влади, що «плавню переходив у політику усунення, видалення та репресій» [38].

Для політично активних інтелігентів, «совісті революції», початок непу був ознаменований показовими процесами і розправами. Стало очевидним, що радянська влада не просто продовжує традиції царської політичної сваволі, але й перевершить самодержавство по жорстокості і масштабу. Судово-політичні процеси над есерами і меншовиками викрили рівень політичної, громадянської та інтелектуально-ідеологічної несвободи, хоч і замасковані «м'якими» вироками.

Етапним в долі інтелігенції став також 1922 р. – за межі радянської держави були вигнані її кращі представники, найбільш непохитні, талановиті і самостійні. Справжньою причиною висилки інтелігенції була невпевненість керівництва радянської держави у своїй здатності втримати владу.

Замінивши політику військового комунізму на новий економічний курс і дозволивши у галузі економіки ринкові стосунки і приватну власність, радянська влада розуміла, що це неминуче призведе до політичних вимог про свободу слова і думки, а це являло пряму загрозу владі аж до зміни соціального ладу. Вигнання інтелігенції слід розглядати в одному ряду з такими заходами влади як придушення Кронштадтського повстання, розгром селянських рухів, реквізиція матеріальних коштовностей церкви та її розкол, підготовка і проведення судових процесів над есерами тощо. Це були заходи попередження і викорінення суспільного руху та інакомислення в країні. «Більшовики знали, що як довго існує справжня, незалежна інтелігенція, так довго її устами вільний людський дух протестуватиме проти грубого догматизму доктрини та проти комуністичної злочинної практики», як пізніше підсумував І. Лисяк-Рудницький [39].

Задум цієї акції почав визрівати у лідерів більшовиків ще взимку 1922 р., коли вони зіткнулись з масовими страйками професорсько-викладацького складу вищих навчальних закладів і пожвавленням суспільної активності в інтелігентському середовищі. У статті «Про значення войовничого матеріалізму», закінченій 12 березня 1922 р., В.І. Ленін відкрито сформулював ідею висилки представників інтелектуальної еліти країни [40]. Уже 19 травня він надіслав таємний лист Ф.Е. Держинському з чіткими інструкціями про висилку «контрреволюційних» письменників і професорів. 21 травня Ленін отримав лист від наркома охорони здоров'я М.О. Семашка, який інформував про опозиційні настрої на II Всеросійському з'їзді медико-санітарних працівників і пропонував за допомогою ДПУ «вилучити» керівників опозиційного з'їзду. Політбюро ЦК РКП(б) 24 травня і 8 червня підтримало пропозицію Леніна: ДПУ доручалось скласти список по «вилученню» лікарів, стежити за їх реакцією на процес есерів; ВЦВК мав видати ухвалу про утворення при НКВС Особливої наради для розгляду питань про адміністративну висилку лікарів. Тоді ж, в травні 1921 р., з метою виявлення інакомислячих у провідних державних установах, в тому числі в наркоматах і університетах, були створені «бюро сприяння» роботі ВНК. Безпосередню підготовку і проведення заходів по висилці інтелігенції було покладено на 4-е відділення секретного відділу. Аналогічні бюро були утворені й у губвідділах ДПУ.

20 липня політбюро ЦК РКП(б) вперше розглянуло і 10 серпня затвердило списки підлеглих висилці наукових діячів Москви, Петрограда та України

(Харків, Київ, Одеса). З цією метою на XII Всеросійській конференції РКП(б) (4 — 7 серпня 1922 р.) було підняте питання про діяльність антирадянських партій і течій. У резолюції на доповідь Г.Є. Зінов'єва вказувалося, що «не можна відмовлятися і від застосування репресій стосовно політиканствуючої верхівки удавано безпартійної, буржуазно-демократичної інтелігенції», перераховувались галузі, в яких могли діяти антирадянські елементи [41].

Виправдовуючись перед світовою громадськістю, Л.Д. Троцький в інтерв'ю А.Л. Стронг, опублікованому 30 серпня 1922 р. в газеті «Известия», намагався представити заподіяні репресії своєрідним «гуманізмом по-більшовицьки». «Ті елементи, котрих ми висилаємо або будемо висилати, — заявив він, — самі по собі політично нікчемні. Але вони — потенційна зброя в руках можливих ворогів. У разі нових військових ускладнень ... всі ці непримиренні і невинуваті елементи стануть військово-політичною агентурою ворога. І ми будемо змушені розстрілювати їх за законами війни. Ось чому ми воліємо зараз, у спокійний період, вислати їх завчасно. І я висловлюю надію, що ви не відмовитесь визнати нашу далекоглядну гуманність і візьмете на себе її захист перед громадською думкою» [42].

Депортація цвіту інтелігенції у 1922 р., (і, особливо, сама підготовка цієї «операції») стала чи не найяскравішим підтвердженням стабільно незмінного курсу взаємин з інтелігенцією. Задеклароване непівське «пом'якшення» не забезпечило прийняття більшістю інтелігенції ідеології більшовизму, вона не зрадила своїх переконань, щонайбільшим її компромісом було відновлення професійної діяльності, але не на користь режиму і влади, а в ім'я служіння науці і вітчизні. Більшовицьке керівництво від самого початку розуміло, що велетнів думки (чи велетнів духу!) не зламати, не спокусити ні наркомівськими пайками, ні обіцянками перспектив, ні відзнаками і посадами. 3 серпня 1922 р. ЦК КП(б)У надіслав до центрального політбюро список з 77 осіб, рекомендованих на висилку.

Однак після отримання інформації про теплий прийом, влаштований українцям-професорам чехословацьким урядом, який охоче надавав їм кафедри в Празькому університеті і особливо у відкритому для української інтелігенції Українському університеті, політбюро КП(б)У вирішило звернутися до політбюро РКП(б) з пропозицією про перегляд ухвали про висилку за кордон української професури. Крім того, цією постановою висилались в основному професори, що викладали російською, що означало «витискування російської культури». Після тривалого обговорення в січні

1923 р. політбюро ЦК РКП(б) погодилося з пропозицією керівників комуністичної партії України замінити висилку за кордон переселенням у віддалені райони РСФРР. Визначальним мотивом такої заміни слугувала політична вигода — небажання зміцнити за рахунок емігрантів український націоналістичний рух. Висилка інакомислячої інтелігенції як репресивний захід використовувалась і надалі. За оцінками зарубіжних істориків, за кордоном опинилось понад 500 вчених [43].

Доля підслідчих була вирішена наперед на рівні ЦК РКП(б) та ДПУ, як засвідчує здійснений І.Є. Казаніним аналіз документів допитів заарештованих інтелектуалів, їх відповіді на обов'язкові «ключові питання» (про структуру радянської влади, про завдання інтелігенції та громадськості, про ставлення до інших партій та «зміновіхівців», про політику рад у галузі вищої школи тощо) були способом використання розуму опонента для з'ясування реальної розстановки сил і вироблення плану дій на перспективу [44]. Наприкінці 1922 р. за підозрою в поширенні серед студентства «зміновіхівських» ідей, які ЦК КП(б)У вважав надзвичайно небезпечними, рішенням уряду республіки за межі країни було вислано кілька десятків професорів [45]. Як доповідав М.В. Фрунзе у звіті уряду на VII Всеукраїнському з'їзді Рад (грудень 1922 р.), «...кілька десятків осіб з вищої професури довелося вислати за межі України, усунувши їх від справи навчання підростаючої молоді» [46]. Депортацією, по-перше, усувались найбільш небезпечні ідейні опоненти; по-друге, вносився розкол у інтелігентське середовище; по-третє, вироблялись нові і вдосконалювались апробовані способи контролю над інтелігентами і методи їх використання у цілях влади.

Негативне ставлення до інтелігенції суспільству нав'язувала партійно-радянська преса: «Чому при словах «буржуазні інтелігенти» виникає уява не про керівника робітфаку, не про червоного професора, а з'являється якась професорсько-безлика істота на п'ятому році радянської влади, яка намагається її визнати, і у виправдання свого невизнання або показує фігу в кишені кожному представнику невідомого режиму, або як камінець за пазухою тримає портрет Павла Миколайовича Мілюкова...» [47].

Слід погодитись, що «помірковані» у 1921-1922 рр. досягли своїх цілей: інтелігенція відмовилась від «лобових атак» режиму, втратила найяскравіших своїх лідерів через депортацію або вимушену «внутрішню» емігра-

цію незгодних, і, головне, влада підживила негативне ставлення робітничо-селянського суспільства до працівників розумової і творчої праці — їх продовжували вважати ідейними опонентами і практичними ворогами розгорнутого будівництва. Інтелігенція, під якою розуміли сукупність освічених верств, що працювали в радянській економіці, залишалась у розряді «буржуазних спеціалістів». Що стосується творчої інтелігенції, «майстрів культури», значна частина її також була на той момент потіснена представниками «пролетарської» культури, особливо пролеткультівцями [48].

Репресивна за суттю політика стосовно інтелігенції й надалі залишалась константою «як послідовне змагання до повного підкорення. Цього напрямку притримувалися більшовики незмінно за всі роки свого панування, хоч декілька разів міняли свою тактику» [49].

Втім, більшовикам, «очевидно, мало однієї тільки лояльності, тобто мало визнання радянської влади як факту і сили; вони вимагають ще і внутрішнього прийняття себе, тобто визнання себе і своєї влади за істину і добро» [50], на що старі інтелігенти зголоситися не могли.

Наступні роки — 1923-1924 — у стосунках влади й інтелігенції можна умовно назвати періодом компромісів. У цей час влада активно прагнула налагодження діалогу з інтелігенцією. Загально відомо, що політика коренізації була поступкою центру національно свідомим силам у республіках, водночас вона сприяла закріпленню більшовиків на місцях. В.Я. Чубар на VIII Всеукраїнському з'їзді Рад (січень 1924 р.) виразно засвідчив, що саме політика українізації «збила з непримиренної позиції найбільш непохитні кола інтелігенції» [51]. Своєрідним підтвердженням цього вважався виступ ініціативної групи діячів науки, культури і освіти (так званої «групи 66»), що виголосили декларацію на підтримку радянського режиму на VIII Всеукраїнській партійній конференції у травні. Хоча стилістика цього документу дозволяє сумніватися не тільки у щирості підписувачів листа, а й у добровільності цього дійства.

Інтелігенція продовжувала викликати недовіру. Л.М. Каганович на пленумі ЦК КП(б)У 1925 р. зазначав: «Що стосується української інтелігенції, то тут є різні угруповання... Мені довелося особисто спілкуватися з Грушевським в Києві. Він, як правильно зазначив тов. Чубар на з'їзді Рад, радянську владу визнавати не хоче, політику веде дуже невизначену, неясну, не хоче себе зв'язувати. ...Потім група української інтелігенції, яка

близька нам, але яку ми не вміємо використати, скаржитися, що ми висуваємо бездарних, тобто ми не повинні боятися таких людей, як вони, які з партією і радянською владою хочуть працювати. Не знаю, наскільки вони відкриті. Необхідно перевірити їх. Я попросив тов. Постишева зайнятися цим питанням. ЦК КП(б)У виділило спеціальну комісію, яка повинна зайнятися цим питанням, в'яснити нашу лінію по відношенню до української інтелігенції» [52]. Рішенням політбюро ЦК КП(б)У в червні 1925 р. така комісія розпочала діяльність у складі Л. Кагановича, В. Чубаря, М. Шумського, Г. Гринька, В. Балицького, пізніше кооптовані П. Постишев та М. Попов [53]. Вона займалася вивченням настроїв інтелігенції і виробляла тактику стосунків з її різними групами. Вироблення діалогових стосунків набуло форми літературно-публіцистичної і наукової полеміки на сторінках партійної, радянської і незалежної преси, а також у диспутах між представниками влади й інтелігенції [54]. Головний лідер та ідеолог «м'яких» комуністів А.В. Луначарський наголошував: «З точки зору суспільства, інтелігенція є групою спеціальних осіб, що мають вищі функції по організації досвіду, його збереженню і розвитку як у галузі знання, так і у сфері почуттів» [55]. Прихильникам поновлення «жорсткої» лінії він нагадував: «Не маючи можливості обійтися без інтелігенції взагалі, ми можемо створити свою власну інтелігенцію на місці старої... Але... поки зійде сонце нової інтелігенції, роса очі виїсть. По-перше, ця інтелігенція спочатку буде мати порівняно обмежений досвід. Врешті, вчитися новій інтелігенції ні у кого, як у старої. Так що навіть за наявності власної робітничо-селянської інтелігенції, ми зацікавлені у збереженні старої інтелігенції» [56]. М.І. Бухарін наполягав на ідейному перевихованні інтелігенції, яка мала служити не народу, а владі, режиму, застерігав від невинуватеного примусу і тиску на неї. Ухвала ЦК ВКП(б) «Про роботу спеціалістів» від 18 вересня 1925 р. надала необхідної легітимності діяльності інженерно-технічної інтелігенції.

Взаємини гуманітарної інтелігенції, передусім, літературної, з владою були складнішими. У спеціальному зведенні для ЦК КП(б)У (квітень 1922 р.) про настрої інтелігенції підсумовувалось: «...дослідники точних наук є потенційними співробітниками радянської влади, натомість гуманітарії — академіки історико-філологічної групи дотримуються петлорівської орієнтації, є небезпечними для влади» [57]. Прихильники «м'якого» курсу вважали можливою доволі гнучку політику в галу-

зі літератури, що припускала підтримку непролетарської інтелігенції і відмову від прямого втручання в літературний процес шляхом декретів і заборон. Вони вважали, що збереження контролю над кадрами, матеріально-технічною базою, фінансами, видавництвом гарантуватиме загальний потрібний тон письменництва. Натомість в УСРР «літературна дискусія», започаткована полемікою М. Хвильового, дуже швидко набула політичного характеру, породивши один з різновидів націонал-ухильництва — «хвильовізм». 22 лютого 1926 р. політбюро ЦК КП(б)У в черговий раз слухало питання «Про настрої серед української інтелігенції». За матеріалами В.А. Балицького, ухвалили рішення «вважати за необхідне взяти курс на рішучу боротьбу з правими угрупованнями в середовищі української інтелігенції» [58]. На червневому пленумі ЦК КП(б)У було засуджено націонал-ухильництво, носіями українського націоналізму, що прирівнювався до шовінізму, були оголошені «українська дрібна буржуазія, інтелігенція, спеці, службовці, що українізують радянський апарат» [59]. У вересні 1926 р. ДПУ видало спеціальний циркуляр «Про український сепаратизм», об'єктами спецслужби стали Академія наук, всі її інститути й організації, літературні, художні, музичні та інші українські об'єднання та гуртки, українські виші, учительство тощо.

З 1928 р. партійні засади стосунків з інтелігенцією стали все більше визначати прихильники так званої «жорсткої» лінії в особі Й.В. Сталіна та Л.М. Кагановича, насамперед, хоча на квітневому пленумі ЦК О.І. Риков у доповіді про «Шахтинську справу» ще намагався довести, що без старих спеціалістів не обійтися, нетерпимість зростала. На пленумі ще йшлося про необхідність врахування особливостей психології і світогляду спеціалістів старої генерації (про наявність так званих пережитків і забобонів), ще йшлося про шкідливість спецеїдства і необхідність боротьби із ним. Стосовно молодих спеціалістів визнавалась недостатність їх знань і брак досвіду, щоб самостійно очолити індустріальне оновлення країни. Вже з середини 1928 р. формулювання «саботаж», «шкідництво», «посилення ворожого крила» почастишали у пресі, партійних документах.

Зовсім іншим стає тон партійних документів з літа-осені 1929 р. Відтепер старі спеціалісти переводяться у розряд другосортних, їм закидається нейтральність і аполітичність, чітко формулюється вимога якнайшвидшої «радянзації» світогляду, наростають звинувачення у шкідництві і відповідальності за нього старої інтелігенції.

Слід визнати, що М.І. Бухарін робив спроби протистояти радикальним змінам у стосунках з інтелігенцією. 20 січня 1929 р. у «Правде» він виступив зі статтею «Ленін і завдання науки в соціалістичному будівництві», де він наполягав на тому, що ленінська ідея «навчатися у капіталізму» не тільки не втратила своєї актуальності, але й загострилась наприкінці 1920-х рр., оскільки західні країни помітно прогресували в науково-технічному відношенні за післявоєнний період. Він піддав критиці тенденцію «комчванства», що стала, за його висловом, «загальною пошестю, коли портфель і партквиток серед бюрократичної сарани вважаються речами, що замінюють справжні знання і справжню відданість справі» [60]. Він відзначав, що компетентність молодих спеціалістів є недостатньою, закликав до боротьби проти «напівзнавців»: «...наша молодь повинна ...доводити свої знання, а не апелювати до своєї комуністичної стовідсотковості».

В УСРР ці дискусії про роль інтелігенції тривали у контексті розв'язання завдань партійного курсу коренізації. Українську інтелігенцію було спокушено національно-культурними перспективами. Сподівання на еволюцію більшовизму було притаманне значній кількості задіяних в українізації боротьбистів і укапістів, художньо-митецька і науково-освітня інтелігенція покладалась на можливість професійно служити національній ідеї в умовах проголошеної національної політики.

Березневий 1928 р. пленум ЦК і ЦКК КП(б)У прийняв спеціальну ухвалу «Про націоналістичних зрадників», що каналізувала боротьбу з національно свідомими представниками інтелігенції в русло боротьби з «шумськізмом». Політбюро ЦК КП(б)У ухвалило невдовзі: «У зв'язку з посиленням активності інтелігентських ворожих груп, а також організаційним оформленням окремих угруповань у місті і селі (монархічні елементи, сіоністи, українські контрреволюційні елементи) ДПУ посилити боротьбу з групами, що ведуть активну антирадянську роботу, здійснюючи при цьому необхідні арешти» [61]. На літо 1929 р. ДПУ розпочало готувати операцію щодо «українського контрреволюційного активу» у 23 округах України. До «оперативного аркуша на арешт і обшук були включені 811 осіб, серед яких 685 були віднесені до «української контрреволюції», 126 — до духовенства. Пропонувалося ув'язнити 32 науковці, в т.ч. 13 професорів, 40 представників кооперації, 211 учителів, 89 службовців, 23 колишніх члени українських партій, 61 студента, 113 селян, здійснити 179 трусів [62].

Таким чином була сфабрикована справа «Спілки Визволення України», підсудними за якою, за підрахунками Ю.І. Шаповала, стали понад 700 осіб [63]. Можна говорити про інтелектуальну опозицію серед інтелігенції, оскільки більшість заарештованих мали стійкі ідейні переконання і національні позиції, не відповідні радянській державно-національній політиці. Справу використали для винищення верхівки української наукової інтелігенції.

За архівними документами і працями вітчизняних дослідників С.І. Білоконя, В.М. Нікольського, Р.Ю. Подкура, В.В. Ченцова, Ю.І. Шаповала та ін. можна стверджувати, що репресивна практика щодо інтелігенції була константою політики радянської держави. Підстави для арешту могли бути найрізноманітніші: обстоювання автономії університету як у випадку з ректором Дніпропетровського гірничого інституту В.М. Маковським, необережне висловлювання директора трудової школи з Могилева-Подільського про суть «Шахтинської справи», підтримка демократичної петиції професором В.П. Бузескулом, неучасть у Першотравневій демонстрації, різке зауваження на адресу керівника-комуніста, критичний виступ на зборах колективу тощо. Найчастіше інтелігентів переслідували, звинувачуючи у «колишніх» поглядах, діях, переконаннях, приналежності до партій, угруповань, товариств, за походження.

Політику більшовиків супроти інтелігенції можна коротко схарактеризувати, як послідовне змагання до повного підкорення. Цього напрямку притримувалися більшовики незмінно за всі роки свого панування, хоч декілька разів міняли свою тактику. У ній можна визначити такі наскрізні завдання у «прирученні» інтелігенції, як її етатизація (одержавлення, радянізація), ідеологізація (більшовизація), уніфікація і колективізація інтелектуальної праці (деіндивідуалізація), денаціоналізація (неорусифікація) тощо [64]. Поруч із залякуванням широко стали вживатися засоби деморалізації і підкупу. Власне, до цього зводилася славетна політика «підкупання інтелігенцією». Оце знамените більшовицьке «опікування» було подекуди значно гірше від прямого терору. Більшовики вдалися до тактики нацьковування один на одного інтелігентів, українізація вищої школи, наприклад, почасти зводилася до вигнання висококласних російськомовних професорів, до глузливого ставлення останніх до «доморощених малоросійських вчених» і бойкоту ними заходів національно-культурного відродження в Україні. Радянська вла-

да пильнувала за настроями інтелектуальної верстви, не припускаючи їх солідарності в справі викладання і виробництва, нищила традиційні духовні цінності та ознаки еліти нації.

У ході журналістської і літературної дискусії більшовицькій владі вдалося не тільки визначити лідерів національної свідомості в радянській Україні та за її межами, а й використати пафос національно-культурного піднесення на закріплення режиму. Так званий діалог національної інтелігенції з владою в умовах «українізації» обернувся провокуванням «шумськізму», «хвильовізму», «волобуєвщини», що, по суті, було перемогою влади над інтелігенцією.

Зваженими і справедливими вважаємо висновки С.А. Красильникова про зміни становища інтелігенції на середину 1920-х рр., вона «перестала являти небезпеку політичній та ідеологічній гегемонії ВКП(б) в суспільстві і в своїй масі була поставлена на службу радянській владі, обслуговуючи і задовольняючи її потреби. На цей час спеціалісти старої формації вже жили в інших соціально-економічних і політичних умовах: змінився їх статус, матеріальне і правове становище, різко впав престиж інтелектуальної праці і авторитет її носіїв; посилились антиінтелігентські настрої, відбулось обмеження прийому до вищих навчальних закладів дітей спеціалістів, позбавлення виборчих прав, обмеження при прийомі в партію, зріс рівень безробіття серед інтелігенції, причиною якого була не стільки професійна некомпетентність, скільки політична неблагонадійність» [65]. Різні групи інтелігенції мали неоднакове становище і соціальні перспективи.

Початок політики індустріалізації знаменував збільшення питомого інтересу влади у стосунках з інтелігенцією з інтелектуально-світоглядної сфери у практично-прикладну. Приблизно з кінця 1925 р. інженерно-технічна інтелігенція стала отримувати від влади більше знаків уваги порівняно з гуманітарною. По-перше, на часі стояли практичні цілі реалізації індустріалізації, по-друге, «технарі» були найменш небезпечними, оскільки фахово не продукували світоглядних ідей. Для працівників інженерно-технічного сегменту створювались кращі матеріально-побутові умови, їх заробітна платня порівняно з гуманітаріями була значно вищою, велася рішуча боротьба з проявами «спецеїдства». У другій половині 1920-х рр. посилюється соціальна корозія в інтелігентському середовищі, зумовлена формуванням адміністративно-партійної номенклатури і «пролетарсько-

селянських спеціалістів». «Шахтинська справа», а слідом за нею «справа СВУ» остаточно припинили діалоги і дискусії влади з інтелігенцією.

Таким чином, політика партії більшовиків стосовно інтелігенції у 1920-ті рр. мала чітку спрямованість по приборканню інтелігенції, використанню її потенціалу для розпочатого «соціалістичного» будівництва. У ставленні до інтелігенції в партійно-державному керівництві склалось два основних угруповання — так звані «м'які» і «жорсткі». На різних етапах боротьба між ними точилась у відкритому чи завуальованому вигляді, але в будь-якому разі вона не зашкодила досягненню мети. Вироблені Леніним засадничі принципи у ставленні до інтелігенції як до ворожої верстви були наскрізними, ніколи не піддавались радикальній критиці, їх незначна вимушена корекція була суто тактичною, продиктованою обставинами втримання більшовиками важелів влади.

У сучасній вітчизняній історіографії переважно об'єктивуються такі проблеми історії інтелігенції 1920-х рр.: інтелігенція та національна політика більшовиків (передусім, українізація); репресії та обмеження інтелігенції; участь інтелігенції в розв'язанні культурних і господарських завдань влади (боротьба з безпритульністю й неписьменністю, проведення реконструкції господарства); формування «соціалістичної» інтелігенції; «перевиховання» академічної інтелігенції тощо. Проблеми повсякденного життя в умовах радянізації частково знайшли відображення крізь призму матеріально-побутового забезпечення життєдіяльності інтелігенції. Водночас, аналізу повсякдення з точки зору адаптації самої інтелігенції до нової влади та її участі і ролі у процесі перевиховання всього суспільства поки що не здійснено в належному обсязі.

Натомість аналіз повсякденних реакцій і дій інтелігентів на зміни звичних реалій їх життя, що відбувались під тиском більшовицької ідеології і радянської політики, простеження становлення нових життєвих практик і норм, а також з'ясування системи методів і прийомів влади і партії у перетворенні інтелігента «ветхого» на інтелігента «нового» посередництвом повсякденного середовища сучасною історичною наукою розглядається як обов'язковий компонент історичної реконструкції.

Сучасні вітчизняні історики суголосні у тому, що радянська система значною мірою стала можливою і життєдіальною саме завдяки адаптації політичних програм та ідеологічних гасел у повсякденні. Нині суспільство (його окремі верстви і групи) все частіше розглядають не тільки як

об'єкт більшовицької радянзації, а й як її суб'єкт, активний чинник творення радянського способу життя. Саме у щоденному житті відбувалась апробація й адаптація проектів і програм влади, буденними реакціями вони корегувались, набували легітимності.

У повсякденному житті інтелігенції першого радянського десятиліття можна відстежити кілька важливих тенденцій, що сприяли радянзації як самої інтелігенції, так суспільства в цілому. Початок 20-х рр. позначений тяжінням інтелігенції зберегти незалежність від більшовицької влади й опозиційність до неї, коли ще не вичерпались інерційні сили революційності національно свідомої інтелігенції, її демократизм і подвижництво.

З середини 20-х рр. провідною тенденцією у взаєминах влади й суспільства стає «конформізація», тобто пристосування широких мас, різних соціальних груп, у тому числі інтелігенції, до пануючого ладу [66]. За авансеною ранньонепівської господарсько-підприємницької свободи більшовики швидко винаходили і конструювали систему нагляду над суспільством, його безпосереднім життям, щоб домогтися його «примирення з дійсністю». В ідеологічній сфері це було налагодження системи політконтролю, в національному питанні яскравим прикладом такого системного заходу була «українізація». Водночас більшовики добирали прийоми і методи впливу на повсякденне життя — досвід Кронштадту виразно виказав невідповідність реалізованих практик політичним «кресленням».

Щоб змусити інтелігенцію до співробітництва з владою, допустимими були різні шляхи і методи: «позбавленство», заборона партій і газет, «виховання» голодом, «пайколовство», «спецеїдство», політичне ярликування тощо. Зміну людей, їх світогляду, моралі, норм життя більшовики здійснювали, застосовуючи випробувані ними у роки перевороту і громадянської війни методи «рукоприкладства» до тілесної організації людини та її внутрішнього світу. На свідомість інтелігента паралельно діяли такі гасла більшовиків, як ліквідація злиднів і безправності, створення справедливого соціального устрою і рівності, що імпонували їх переконанням.

Роль політичного контролю в конформізації мас не вичерпувалась лише тим, що крізь його сито «просіювали» неблагонадійних, здійснюючи на них тиск, або погрозами змушували зректися будь-якого опору [67]. Чистки, звільнення, гласні і фактичні заборони на ведення професійної діяльності, арешти і висилки з санкції ОДПУ і владних інстанцій — все було суттєвим навіть не як репресивний вплив, а, передусім,

змушувало багатьох вдаватися до посиленої самоцензури, маскувати свої настрої псевдолояльністю, звужувати коло тих, з ким можна було поділитись своїм обуренням або відверто обмінятися думками. В такий спосіб опозиційність «танула», замикалась у вузьких рамках, втрачала масовість — і йшлося вже не про гуртування прибічників, а про самозбереження. Більше того, людина почала шукати самовиправдання через відсутність власної політичної благонадійності. Таке змушене дисциплінування формувало поведінку самореабілітації й обережності, що поступово корозійно точила позиції впевненості у сповідуваних принципах. Як відзначає німецький дослідник ранньосталінської радянської доби Й. Хелльбек, не менш важливими чинниками, що впливали на репрезентацію й інтерпретацію особи, були релігія та спогади про дорадянські політичні і моральні цінності [68]. Конфлікт ментальної організації інтелігента з новою дійсністю неминуче призводив до роздвоєння особистості. Натомість, практика навмисного удавання радянської (принаймні, не опозиційної) людини вела за собою призвичаєння і мимовільне сприйняття і схвалення радянських норм життя.

На засвоєння радянських норм впливала мовленнєва культура, найбільш виразною ознакою якої була її крайня політизація. В повсякденному спілкуванні поступово з'являлись елементи, формули, звороти, цілі блоки мови влади, бо слід було шукати роботу чи звертатися в клопотаннях до різних місцевих інстанцій. Аби бути почутими, доводилось переймати мовний режим, спираючись на владні схеми інтерпретації. Багаторазові використання і маніпулювання ними приводили до засвоєння і «чуже» переставало видаватися неприйнятним, ставало «своїм», його переставали спростовувати і відкидати. Так у повсякденні відбувалось унормування ідеологічних схем. Російський історик-психолог С. Яров наполягає на тому, що політизована мова не тільки нав'язувалася «згори», а й була затребувана «знизу»: «Щоденно розмовляючи політизованою мовою, в якій основні поняття і кліше були визначені більшовицькою догматикою, людина неминуче, хоч не завжди прямо і швидко, змінювала свої світоглядні орієнтири» [69].

Як наслідок численних нормативних інструкцій вищих інстанцій, що регулювали сферу культури, а також зусиль місцевих партійних і профспілкових структур, поступово відбувалася й політизація дозвілля [70]. Позавиробничий (позааудиторний) час інтелігента піддавався по-

дальшій регламентації й змістовому окресленню: участь і відвідування обов'язкових заходів, читання партійно-радянської преси, обговорення партійних рішень тощо — взагалі відбувалося вимивання «вільного часу». У Будинках учених і будинках відпочинку для інтелігенції лекторська робота і художні вечори планували таким чином, щоб дотриматись ідейно-політичних домінант. Про цілеспрямовані зміни урочисто-святкового календаря, використання релігійних та традиційних ритуалів для сакралізації нових стандартів життя йшлося вже у багатьох публікаціях.

Оскільки інтелігенція була на маргінальному становищі в «пролетарській» державі, вона мусила мімікувати, прилаштовуватись до режиму більш витончено й обережно, аби не бути звинуваченою у підступності й ворожості. Варто підкреслити, що пристосованські настрої часто були спричинені втомою від переслідувань і поневірянь, турботою інтелігента не тільки про свій політичний і особистий статус, а й про матеріальне забезпечення своїх родин, вірністю професійного вибору і розпочатій справі. Створений для підтримки науковців у скрутний час Всеукраїнський комітет сприяння вченим якнайкраще «причащав» їх до влади. Інтелігенти бажали нормального життя — будь-який протест, незгода, навіть мовчання (підозріле) створювали перешкоди, призводили до збитків, загрожували втратами.

На підставі існуючих джерел і, головне, користуючись звичними методиками їх інтерпретації, нам важко сказати, що саме — відчай, цікавість, нужда, ілюзія, розрахунок, ейфорія, протест — обумовлювали «перевиховання». Ідеологізоване суспільне життя було тим середовищем, де конформістські настрої чутливо вловлювалися й підхоплювалися, і спрацьовували механізми, що налаштовували готову до компромісу людину на наступне зближення з режимом, гамуючи сумніви і припиняючи її блукання. Пристосування представників інтелігенції до нових реалій відбувалося у різній формі: чи то «нейтральність», чи «навернення» у більшовизм, чи «діловий» реалізм, чи державна потреба — і з різною швидкістю, кожною людиною по-своєму. Водночас перехід людини на нові позиції значною мірою здійснювався завдяки колективним практикам. Послідовна принциповість в умовах загальної згоди, за рідкісним виключенням, ставала неможливою, опірність режиму піддажувалась.

3.2. Реформування виробничої діяльності інтелігенції та модифікація її трудового повсякдення

Отже, за задумом більшовиків, інтелігенцію слід було позбавити ролі ідеологічно-духовного ферменту суспільства і перетворити на обслуговуючу інтереси держави верству. Для виконання такої програми радянська влада і керівництво більшовицької партії повинні були чітко уявляти, з ким вони мають справу. Опонент був серйозний, адже до повалення царизму, за підрахунками дослідників, інтелігенція України становила четверту частину працівників розумової праці всієї імперії [71]. Але революційні події минулися не безслідно — на початку 20-х рр. Україна мала у своєму розпорядженні вже досить нечисленний загін інтелігенції, що нараховував близько 200 тис. осіб [72], тепер працівники розумової праці в республіці складали лише 2% інтелігентів всієї країни Рад і 0,7% від загальної кількості мешканців України.

З огляду на це, сили інтелігенції треба було зберегти і накопичувати. З цією метою розпочалась робота з обліку спеціалістів промисловості, транспорту, сільського господарства. Власне, відомості про кількісний склад інтелігенції на початок мирного будівництва запозичені з документів установ, що забезпечували обов'язкову трудову повинність у роки воєнного комунізму. Зрозуміло, що дані мають приблизний характер, оскільки облік не був досконалим і регулярним, життєві складності зумовлювали високу плинність кадрів всередині республіки і країни, давалася взнаки еміграція, а також наслідки голоду і епідемій початку 1920-х рр.

Міський перепис 1923 р. зафіксував у містах і містечках (великих селищах) України 334,7 тис. службовців. Як уже йшлося, до категорії «службовці» поряд зі спеціалістами, що професійно займалися розумовою працею, відносили й молодший обслуговуючий персонал. У статистичних довідниках і зведеннях службовців класифікували за сферою професійної зайнятості. Сьогодні історики оперують такими даними щодо кількісного стану інтелігенції: адміністративний і юридичний персонал — 24 928 осіб, технічний — 25 952 особи, обліково-контрольний — 48 152 особи, медичний — 27 376 осіб, культосвітній — 38 357 осіб, працівників вільних професій (актори, музиканти, літератори, вільно практикуючі лікарі, адвокати, педагоги, служителі культу) — 25 054 особи [73]. Надзвичайно важливе значення для відбудови народного господарства мали спеціалісти на-

укової, науково-технічної та сільськогосподарської інтелігенції. За підрахунками загальносоюзного наркомату праці, у 1922/1923 господарському році в країні нараховувалось 38 385 інженерно-технічних працівників та 18 179 спеціалістів сільського господарства. 16% з них, тобто близько 6 тис. спеціалістів промисловості та 3 тис. — сільського й лісового господарства, припадало на територію України [74]. Вони відзначались високою фаховою підготовкою: близько 70% інженерно-технічних та 54,3% спеціалістів аграрної сфери мали закінчену вищу або середню спеціальну освіту [75]. На початок мирного періоду нараховувалось 62,7 тис. учителів у республіці, більше половини з них працювали на селі. У закладах охорони здоров'я трудилися 7 648 лікарів та 24 тис. осіб середнього медичного персоналу [76].

Драматичні наслідки національно-визвольних змагань і закріплення влади більшовиків важко позначились на долі інтелігенції України. Чи не найбільш потерпала науково-академічна та освітянська інтелігенція. На початку 1921 р. у наукових установах і вищій школі республіки працювало близько 2,5 тис. наукових співробітників, професорів і викладачів [77]. До них варто додати 3,5 тис. працівників технікумів і 100 викладачів робітфаків. У самій Академії наук налічувалося 54 співробітники, в її 65 установах, включаючи бібліотеки, працювали ще близько 200 осіб. У наукових закладах союзного підпорядкування на території України працювали три десятки спеціалістів. Якщо до цієї кількості додати понад 1,5 тис. аспірантів і асистентів науково-дослідних кафедр, то загальна кількість наукової і вузівської інтелігенції сягне 7,9 тис. осіб [78].

Становище інтелігенції, як і всього населення, на початку 20-х рр. було важким. Наслідки воєнної розрухи, голод, паливна криза, епідемічні хвороби і безробіття особливо гостро відчувала міська інтелігенція. Сільські вчителі, агрономи, лікарі мали хоч якусь матеріальну підтримку з присадибних господарств і натурального обміну з сільськими жителями. Більш-менш здатною до самостійного утримання була нечисленна інженерно-технічна інтелігенція. Найбільше потерпала від матеріальної скрути науково-академічна еліта. Демонтаж традиційної мережі наукових, науково-дослідних і освітніх установ, розпочате на початку 20-х рр. реформування вищої і загальноосвітньої школи призвели до масового безробіття серед науковців і педагогів, їх матеріальної незабезпеченості, соціальної незахищеності і крайнього злидарювання. Серед централь-

них проблем вищої школи була ліквідація університетської автономії і підпорядкування вишів наркомату освіти. Для більшості професорів і викладачів старої генерації це дорівнювало втраті свободи діяльності й було неприйнятним.

Позбавлені державної опіки, осиротіло-занедбаними почувались вищі навчальні заклади, Академія наук та її науково-дослідні осередки, зовсім чужі і непотрібні новій владі [79]. На Академію видавалися з київської скарбниці смішно-маленькі суми. Замість місячної платні у 1921 р. видавалися співробітникам Академії наук «аванси» по 6 тис. крб. на місяць, — і це тоді, коли фунт хліба коштував 200-300 крб., або ще й дорожче. На таку платню не можна було купити собі навіть фунт хліба на день. В.Г. Короленко, стурбований станом інтелектуальної еліти, писав наркому А.В. Луначарському: «Взагалі серце стискається, коли думаєш про долю тієї верстви нашого суспільства, яку прийнято називати інтелігенцією. Розгляньте ставки наших заробітків і порівняйте їх з цінами на хліб. Ви побачите, яка тут смішна, вірніше трагічна, невідповідність. І все-таки живуть. Так, живуть, але чим? — продають залишки колишнього майна: скатертини, хустки, кофти, пальта, піджаки, брюки. Якщо перекласти це на образну мову, то виявиться, що вони продають усе, що було заготовлено за колишнього ладу» [80].

У Києві, далеко від харківського адміністративного центру, державна скарбниця хронічно страждала на брак грошових знаків, і декрети, проголошені в Харкові, фактично не могли здійснюватися [81]. Академік А.Ю. Крымський у своїх знаменитих «Звідомленнях» про працю ВУАН, які стали, фактично, її літописом, описав, як академіки та наукові співробітники, не будучи в стані боротися зі злиднями та холодом, втікали з Академії і з Києва взагалі; але більша частина їх, проте, залишилась і мужньо переносила бідування [82]. «Будинки не опалювались зовсім, всі сиділи в пальтах, в шапках, з помороженими руками, диханням розгрівали замерзле чорнило, — згадувала Н.Д. Полонська-Василенко, — чи мерзнути в холодних академічних приміщеннях, чи мерзнути вдома, вони — холодні й голодні — провадили й далі свою академічну роботу» [83]. В.І. Вернадський у щоденнику нотував: «...В будинках 3-5°, рятуюсь у засіданнях, де палять, але холоднуватого. Кияни в апатії і розчаровані. І холод, і розруха, і дорожнеча, і неможливість виїхати. Стає не краще, а гірше. ... Спостерігаючи все, що коїться довкола, — можуть опуститися руки. ... Холодно на вулиці. Заметіль. У мене в кімнаті в Академії, куди я переїхав через холод

(на Тарасівській 2-3°) [проживав у М.П. Василенка — О.К.], тепло і можна займатися. Настрій навкруг тяжкий і тривожний. Стає все гірше жити. Хто може, виїздить і вивозить сім'ї з Києва. ...Вдень на засіданні Українського наукового історико-філологічного товариства, присвяченого Сковороді. Маса народу, що уважно слухав у холодній неопаленій аудиторії. Всі в шубах, рукавичках, калошах» [84]. Так, попри відсутність платні й належних умов для праці вчені продовжували виконувати свої наукові плани, професори читали лекції. «Щось символічне було в цих вечірніх лекціях, коли при світлі кількох каганців, у холоді і сутінках, читалися лекції про вічні цінності культури, про великі твори людського генія. І слід сказати ще те, що професори і студенти трималися разом, мали контакт» [85].

Колишній університет Св. Володимира конав у холоді й голоді. Про опалювання годі було й мріяти. Тодішній студент-історик О.П. Оглоблін згадував: «По безконечних коридорах величезного будинку гуляли пронизливі вітри, і крізь побиті (під час недавніх бомбардувань і вибухів) шибки, погано залатані диктом, віяло білим сніжком. Трохи ogrівалися лише урядові приміщення. Зате в аудиторіях стояв морозний туман, а нагорі, де бібліотека, була правдива «Арктика», і працювати там було справжнім подвигом. Люди сиділи, а більше ходили в шубах і шапках, теплих кашне — що в кого було. Але на цьому не кінчалось. Ще більше, як ця холоднеча, допікала нам думка про хліб насущний. Ця думка володіла всіма, від правління (бюро) ВІНО [Вищий інститут народної освіти — О.К.] й професури — до останнього службовця» [86].

Близько 100 учених Харківського технічного університету та 190 професорів і викладачів Медичного інституту майже водночас (січень-лютий 1922 р.) звертались до Комітету сприяння вченим: «Ми не отримували жалування за грудень 1921 р., січень і половину лютого 1922 р. При тій стрімкій швидкості, з якою відбувається падіння вартості паперового карбованця, затримка жалування навіть на кілька днів тягне великі збитки для отримувача. Затримка на два місяці, по суті, анулює зарплату» [87].

Коли науковцям таки видали платню за попередніх півроку, ціна радянського карбованця різко впала. Якщо комусь належало за липень, наприклад, 30 тис. крб., то коли б він здобув їх вчасно, то міг би купувати тоді мало не щодня по фунту хліба, бо хліб коштував у липні 1 тис. крб. за фунт. А коли співробітникам видано було належні йому тії липневі 30 тис. крб. вже в січні, чи в лютому 1922 р., то він зміг купити собі хліба

хіба одну-однісіньку днину, бо ціна за фунт хліба тепер не 1 тис. крб., а 33 тис. крб.: місячної платні не стане людині вже й на фунт хліба» [88]. Для чіткішого розуміння ситуації наведемо дані про ринкові ціни у березні 1922 р. [89]

Борошно житнє	3500 тис.
Борошно пшеничне	3900 тис.
Хліб житній	75 тис.
Хліб прост. помолу	85 тис.
Молоко (кварта)	50 тис.
М'ясо ялович.	70 тис.
Пшоно	95 тис.
Гречка	105 тис.
Олія рослинна	240 тис.
Масло коров'яче	300 тис.
Сало свине	310 тис.
Цукор	170 тис.
Сіль	15 тис.
Картопля	40 тис.

Для порівняння: у довоєнні часи звичайний професор Київського університету діставав 250 крб. щомісяця, не рахуючи додаткових оплат за інші роботи. Тоді фунт хліба коштував у Києві 3 коп., тобто скромний професор університету міг купити 8 333 фунти хліба на місяць [90].

Брак готівки влада деякою мірою компенсувала «натурою». Перш за все, всім службовцям, в тому числі і співробітникам Академії всіх рангів, стали відводити землю під городи: спочатку городами наділяли в межах міста, але незабаром виявилось, що там вільної землі замало і городи службовців широкою смугою оточили весь Київ. Для Академії відведено було землю кілометрів за 5 від міста, в районі передмістя Соломенки. Земля там була неорана, яку треба було з великими зусиллями підготувати для городу. Садили картоплю, редьку, помідори, цибулю. «Прибуток з городу був, звичайно, мізерним, все краще розкрадали, а те, що лишалось, не вважало того часу високої інтелектуальної праці, яку витрачав на це Микола Прокопович», — згадувала Н.Д.Полонська-Василенко» [91]. Довелося ака-

демікам і науковим робітникам по черзі вартувати ночами. Чим далі, тим грабунки збільшувалися. Довелося збільшити варту. Але це не врятувало становища: вартували тільки вночі, а днями працювали в бібліотеках та лабораторіях, а коли прийшов час збирати врожай картоплі, то виявилося, що хтось вже повикопував її. Але таке було життя, і доводилось підкорятись його реаліям.

За спогадами Н.Д. Полонської-Василенко, «1920-1921 рр. були часами, коли всі вчені, вчителі та інші представники розумової праці перетворились на городників, лісорубів, дровосіків. Микола Леонтійович Яснопольський возив з Борисполя крупу і картоплю. Звістка про те, що приїхав М.Л. вмиль облітала район Тарасівської і Нікольсько-Ботанічної і за пару годин його імprovізована лавка на Тарасівській, 8 ставала порожньою <...>. Професор С.А. Гіляров ходив з пилою і сокирою і наймався різати дрова. І як він шкодував, коли «булочник»-приватник, якому він тривалий час різав дрова, отримуючи понад встановлену платню ще й хліб, відмовив йому, довідавшись, що він професор: «Ніч не спав, — говорив булочник, — все думав, як я можу допустити, щоб професор у мене дрова різав». Надалі Гіляров нікому не говорив про своє звання» [92].

Коло київських науковців тануло, дехто виїхав за кордон, дехто, маючи зв'язки з селом або провінційними містами, подався подалі з Києва. Частина інтелігенції з найвищим науковим ступенем докторів виїхала учителювати на село, або просто жати, косити, вибирати картоплю [93]. Професор В.В. Карпека разом з жінкою та донькою покинув Київ, рятуючись від голоду. Протягом року або й двох його родина жила в Білій Церкві й існувала з того, що торгувала на ринку. Десь у 1923 або 1924 р. В.В. Карпека повернувся до Києва і знову читав лекції в індустріальному і кооперативному інститутах, спеціалізуючись на фінансах. Одночасно працював у ВУАН.

Як згадувала дочка К.П. Василенка, Ніна Костянтинівна, її мати, що мала роботу в радянських установах, зі страху занепасти хвору дочку, «покинула все, взяла мене і бабусю, і ми переїхали до Святошина» [94]. Святошин ще не входив тоді до міської межі, а був дачним містечком у сосновому борі з чудовими ставками. Переважно там були дачі професорів, академіків та інших представників інтелігенції. Спочатку родина Василенків проживала у покинутій дачі академіка Навашина поруч з інтернатом, де якимось дивом вціліли ще вікна і двері. Врало, як швидко

квітуче дачне містечко занедбувалось. Багато будинків стояли без скла і заборів. Там оселились сови і пугачі. Було розграбоване все, що можна. У Святошині залишились тільки місцеві мешканці, школа та інтернат для безпритульних. На зиму перебрались у дві кімнати професора Ракочі. Раніше у нього були коні й екіпаж для виїзду в місто. Зараз цього не було. Взимку померли старший син і мати Ракочі. Життя в Святошині було не легким. Доводилось самим добувати дрова. Ночами з хлопчиками Ракочі у лісі валили сосни і розпилювали їх на дрова. Ходили на обмін» [95].

Київські неокласики М. Зеров, М. Драй-Хмара, П. Филипович, Ю. Клен, М. Рильський, В. Домонтович залишили вражаючі спогади про рятівну полтавську Баришівку, де вони перебули київський голод. Баришівка була в ті роки тихою вигідною провінцією, містечко вважалось «заштатним» і справді мало чим було схоже на місто, радше виглядало воно як українське село [96]. Баришівка натомість пропонувала «пайок»: кілька пудів борошна, пшона й сало замість проблематичних грошей; дровами забезпечувалося і школу, і вчителів, які гуртом разом з учнями йшли рубати ліс. Життя в Баришівці не було розкішне; воно було не голодне, але воно було просте, суворе, сповнене праці, сутужне й ощадне, і добробут був придбаний упертою й невсипущою працею [97]. Серед мешканців було багато чинбарів, які виробляли шкіру, і, порівняно з прибулими киянами, жили вельми заможні. На їх заздрість у них світилися яскраві гасові лампи «блискавки», бо їм доводилося задовольнятися найпростішим маленьким «каганцем» або «мигасиком» — саморобним гнотиком, спущеним у слоїк з гасом або оливою. При такому освітленні не лише тяжко було працювати, але навіть пересуватися в кімнаті треба було з великою обережністю: від кожного рвучкого чи швидкого поруху крихітний вогник погасав. Але навіть при цьому жалюгідному, дуже шкідливому для очей освітленні Зеров знаходив змогу працювати.

Родина академіка В. Тютковського була у відчайдушному стані, в листі до А.Ю. Кримського взимку 1920 р. він писав: «В самому близькому часі мені з дружиною загрожує голодна смерть. Це анітрішечки не фраза, а сама нестямна дійсність без усяких метафор, гіпербол і т. ін. Становище всіх одчайне, це правда. Але нас двічі обікрадено, майна для продажу, хоча б самого злиденного, нема й єдина підпора — заробітки. Що це за підпора тепер — нема чого казати. Єдиний спосіб відвернути голодну смерть — виїхати на село. Я довідався, що в одному селі, близько Ржищева,

потребується вчитель-українець для селянської гімназії. ...Отже, моє прохання до Вас полягає в тім, щоб в разі можливості, Ви ласкаво допомогли мені одержати з Академії командировку в Ржищів та його околиці. ... [доведеться] розлучатися з моєю працею в Академії, працею, яка, бачу це аж тепер, найбільш відповідає всьому складові мого ума і всім моїм уподобанням» [98].

Маса представників інтелігенції з мішками на плечах з «пайковою» махоркою, сірниками, платками, серветками йшло у село, щоб вимінити цей товар на хліб, цукор. «Дами» перетворились на базарних торговок. Центр життя пересунувся на товкучку, на базар і інтереси пайка, спекуляції, купівлі-продажу почали пригнічувати всі інші прояви розуму і душі. Інтереси дрібнішали, падали. «Уявіть собі цю людину, — говорив в 1924 р. на процесі Центру дій Пухтинський, згадуючи 1920-1921 рр. про професора П.П. Смирнова, — в якихось штанах з мішковини, з граблями, мішком на плечах, короткозорого, в окулярах, що читає газету на стовпі або стіні і за своєю політичне життя Радянської Росії. Зрозуміло, що він мав обов'язково відстати» [99].

У спогадах киян, сучасників зламного часу, відбито не тільки фізичні страждання городян, знесилених голодом, холодом і розрухою, а й невимовно щемливий біль від руїни традиційного усталеного способу життя, інтелектуально-духовного знелюднення і варварської провінціалізації міста. Попри всі матеріально-побутові незручності і життєві проблеми все одно у більшості інтелігентів зберігалася віра на краще. 26 березня 1926 р. М.П. Василенко писав до Наталі Дмитрівни: «Я вірю у торжество людського розуму, який врешті-решт перейде до влаштування таких форм спільного життя, коли всякий талановитий, енергійний науковий робітник отримає можливість розгорнути свої сили. Я вірю у швидке настання цього часу» [100].

Представник Українського Червоного Хреста доктор Холодний в «Українських робітничих вістях» у статті «Становище вищих шкіл на Україні» від 15 квітня 1922 р. писав: «Професура часто залишала наукову працю і мусила робити те, що давало їй можливість не вмерти з голоду — переносила вантажі, рубала в лісі дерева, колола дрова в місті, шила чоботи і т.д.» [101]. Голодні і майже босі професори і викладачі вузів «із запаленими щокми та мутними очима» на численних одеських базарах спродували за безцінь хатній скарб і бібліотеки, сподіваючись, «може, Бог надішле

яку милосердну душу» [102]. За відомостями секції наукових працівників Одеси, лише взимку 1921 — весною 1922 рр. померли від тифу професори і викладачі Ф.Ф. Клименко, А.С. Філіппов, Є.С. Єльчанінов, І.Д. Кон, К.Є. Дубовський, Зільберг, А.Ф. Нестурх, Л.М. Райміст, В.Д. Зеленський, Н.А. Бачинський [103]. Їх сім'ї після смерті годувальника опинилися на межі виживання.

На початку 1920-х рр. арешти серед інтелігенції були звичайним явищем. Управління Південної залізниці, агрономічна служба 2 лютого 1922 р. звернулись до ВУКСУ з проханням клопотатися про перегляд справи агронома Б.Н. Усовського, що був притягнутий по «справі гласних Харківської міської думи», т.з. «Націоналістичного центру». Він пробув в ув'язненні понад рік, переніс у тюрмі три тифи (висипний, черевний, поворотний). Його арешт різко розладнав наукові роботи. Під час арешту 14 травня 1920 р. Губчека відібрала у Б.Н. Усовського записи і матеріали по агрономії. Політичного там нічого не було [104].

Влітку 1922 р. у Києві були ув'язнені М.П. Василенко, М.В. Птуха, Корчак-Чепурківський, Чеховський та ін. Намагаючись зберегти науковий потенціал, Академія робила все для врятування своїх співробітників. Був запроваджений такий порядок: у кожному окремому випадку про арешт сповіщалося Спільне зібрання, яке ухвалювало рішення клопотатися в цій справі перед державною владою, що фіксувалося в протоколі; негайно надсилали листи у відповідні інстанції. Досить часто ці заходи були успішними [105].

Арешти нервово впливали на настрій, а вже до арешту С.О. Єфремова поставилися як до вчинку, ворожого цілому українству, як до сваволі ДПУ. Пізніше, влітку 1929 р., при допитах у справі СВУ М.З. Левченко, названий син А.Ю. Кримського й, по суті, його секретар, відтворить події таким чином: «Треба сказати, що Єфремов тішився величезною пошаною і авторитетом. Навіть люди ворожі українству вважали його за ідеальну чесну людину. Українські кола з цього боку ставили Єфремова на п'єдестал: "Єфремов найперше чесна людина й політично й у громадському та особистім життю. Єфремов — громадська совість, що не покривить душею й постане на бік невинного, хто б він не був". Його арешт вважали за цілком безпідставний і всі твердо певні були, що Єфремов перед своїм поворотом на Україну, давши слово покинути політичну діяльність, — слово своє твердо додержує» [106]. Після арешту С.О.Єфремова у 1922 р. Спільне зі-

брання ухвалило: «В зв'язку з арештом ДПУ акад. С.О. Єфремова... нагадати відповідним інстанціям, що акад. С.О. Єфремов має від голови СНК УСРР т. Раковського охоронний лист, а також клопотатися про звільнення академіка за порукою цілої Академії». І це ще більше впливало на настрої, бо, мовляв, як же тоді дивитися на ці листи і як довіряти обіцянкам влади?! На бік заарештованого С.О.Єфремова став тоді увесь науковий київський світ. А.Ю. Кримський особисто вдавався до всіх знайомих відповідальних робітників. Вплуталася профспілка, Комітет допомоги вченим» [107]. Після звільнення у вересні 1922 С.О. Єфремову запропонували залишити Україну, він відмовився добровільно покинути Київ, звернувся з відповідними заявами до ДПУ та РНК. Академія ухвалила відрядити його за кордон з науковою метою. Та Голова РНК Х. Раковський надіслав телеграму з заборорою це робити і наказав Єфремову виїхати до Москви. На прохання Академії Єфремова залишили в Україні [108]. Це знову сколихнуло трохи заспокоєні настрої.

НКО УСРР, якому була підпорядкована ВУАН, на початку 20-х рр. мав намір перевести її до Харкова. Розрахунок був досить прозорим: послабити потужний осередок національно свідомої інтелігенції, коли не вдавалося його ліквідувати зовсім. Сподівання були на те, що слабка у матеріальному відношенні українська інтелігенція не зможе переїхати до нової столиці і буде поставлена в розряд установи-філіалу або пересічного наукового товариства. Зрештою зручного приміщення для Академії та її співробітників не було знайдено, крім того, НКО давав собі звіт, наскільки необережним був би такий крок, і залишив УАН у Києві, чим і привернув порушений спокій академічному колективові [109]. Неодноразовими були спроби радянлізувати на початку 20-х рр. академічний колектив за допомогою профспілкових прийомів — прирівняти вищий персонал до професури, а середній і нижчий — до учительства. На практиці це виразилося у тому, що Київський відділ губернської освіти не вніс ВУАН до списку установ, що мали забезпечуватися вчительським пайком [110].

Доктор хімічних наук, академік А.Н. Фрумкін згадував, що, коли у 20-ті рр. він опублікував за кордоном статтю з описом деяких своїх дослідів, в якій було посилення на те, що досліди проводились при температурі 5-8 градусів вище 0, то викликав здивування у закордонних колег: «Чому це вам прийшло в голову ставити досліди у такому холоді?». Насправді, чому? Адже така температура зовсім не входила в обов'язкові умови експерименту. Для того, щоб

пояснити, чому, я мав би довго-довго розповідати про Одесу 20-х років, про те, як ми тоді навчались, навчали і працювали, про те, що дров майже не було і що в моїй лабораторії ртутний стовпчик не піднімався вище восьми градусів. І попри те, що було холодно, голодно, не вистачало приладдя і реактивів, ми не почували себе знедоленими...» [111]. А.Н. Фрумкін закінчив до війни одеську гімназію, потім навчався у Страсбурзькому університеті, який йому не вдалося закінчити через початок Першої світової. Університетський курс за фізико-математичний факультет він склав екстерном в Новоросійському університеті — всі 24 екзамени на «відмінно», але, всупереч рекомендацій викладачів, не був залишений попечителем для набуття професорського звання. Це стало можливим тільки після Лютневої революції 1917 р. В Одеському ІНО в 1921 р. він очолив кафедру хімії. Про цей час він свідчить: «Працювали ми ці роки вдень і вночі. ...У 1922 р. я виїхав до Москви, мені потрібно було поставити деякі досліди, а обладнання для них в Одесі не було. Я довго шукав роботу, але інститутів було обмаль, штати в них були крихітні, мене всюди запрошували приходити на семінари, але треба було на щось існувати. Так тривало ціле літо, поки я не потрапив до Олексія Миколайовича Баха — відомого біохіміка і хіміка-неорганіка» [112].

Отже, на початку 1920-х рр. становище вітчизняної інтелігенції було настільки важким, що радянська держава мусила вдатися хоча б до її мінімальної підтримки, оскільки через контакти з інтелігентами-емігрантами відомості про злидарський стан працівників інтелектуальної сфери поширювалися за кордоном і не додавали авторитету більшовикам.

Одним із екстрених заходів було створення Всеукраїнського комітету сприяння ученим. ВУКСУ був створений за обставин повоєнної розрухи і післяреволюційної реорганізації умов життя і діяльності інтелектуально-творчих працівників як екстраординарний орган з підтримки наукового і творчого потенціалу республіки на зразок ЦЕКУБУ (Центральної комісії покращення побуту вчених) — подібної структури в радянській Росії.

31 жовтня 1921 р. РНК УСРР ухвалив спеціальне «Положення про Всеукраїнський комітет сприяння вченим» [113], спрямоване на реалізацію раніше ухвалених урядом декретів «Про поліпшення стану вчених, спеціалістів і заслужених працівників науки та мистецтва» (від 31 серпня 1920 р.) [114] та «Про покращення побуту наукових працівників» (від 30 серпня 1921 р.) [115]. «Збереження наукових сил і особливо цінних працівників

науки, мистецтва і літератури, потрібних для соціалістичного будівництва, для розвитку народного господарства і культури, а також для найбільш дієвого забезпечення потреб робітничо-селянської оборони» [116] у цьому документі визначалось за державну необхідність.

До компетенції ВУКСУ, за цим положенням і декретами, належало, перелусім, проведення обліку і кваліфікації наукових працівників. ВУКСУ мав безпосередньо опікуватися забезпеченням матеріально-побутових умов наукових і творчих працівників, необхідних для їх результативної життєдіяльності, шляхом видачі академічного забезпечення (продуктового і грошового). З метою заохочення праці інтелігенції ВУКСУ запроваджував преміювання наукових, науково-навчальних і науково-популярних досягнень. Комітет покликаний був також обстоювати інтереси і потреби інтелігенції у житлово-комунальній сфері, а також у сприянні пенсійного забезпечення. Здійснення намічених заходів мотивувалось необхідністю найкращого використання наукових сил для відбудови господарства країни.

Комітет сприяння вченим був створений при РНК УСРР і складався, відповідно, з осіб, персонально призначених урядом. ВУКСУ очолив Д.З. Мануйльський. Почесним головою Комітету було обрано В.Г. Короленка. До бюро Комітету ввійшли Г.Ф. Гринько, В.Д. Затонський, М.М. Зотін, М. Долинко, С.Ю. Семковський, Д.І. Багалій, І.І. Кавалеров, О.О. Алов [117]. Перший час Комітет існував практично на громадських засадах, хоча і був напівурядовою організацією. На членів бюро покладалась персональна і відомча відповідальність. У такий спосіб забезпечувалась необхідна узгодженість роботи Комітету з РНК УСРР, з одного боку, з центральними органами, безпосередньо зацікавленими у справі допомоги науковим працівникам, якими були наркомати освіти, охорони здоров'я, а з іншого боку, з наркоматами, які мали реалізовувати державну допомогу (наркомати продовольства, соціального забезпечення, житло-комунального господарства) та профспілковими організаціями.

З правом дорадчо-консультативного голосу до ВУКСУ були введені також представники науки, освіти, мистецтва. Так, на початковому етапі до нього входили Д.І. Яворницький, Л.В. Пісаржевський, А.Ю. Кримський, Пшеборський, В.Я. Данилевський, Д.О. Граве [118].

Комітет мав право входження до Раднаркому УСРР з питань забезпечення матеріально-побутових умов життєдіяльності наукових працівників, готував і проводив через РНК відповідні рішення, спрямовані на їх поліпшення і, на-

самкінець, безпосередньо їх здійснював, узгоджуючи і контролюючи дії органів та установ, відповідальних за реалізацію державної допомоги інтелігенції. Види цієї допомоги: продовольче забезпечення у вигляді академічного пайка, грошове академічне забезпечення, що видавалось щомісяця по твердих ставках, лікування наукових працівників у спеціально відкритих санаторіях і будинках відпочинку, сприяння у пенсійному забезпеченні та інших соціальних гарантіях, а також захист житлових прав науковців. ВУКСУ навіть клопотався про звільнення з ув'язнення наукових працівників, заарештованих безпідставно, лише за підозрою, «для профілактики», без ордерів. Документи засвідчують, що ВУКСУ справді став рятівною установою для багатьох наукових працівників.

Водночас основне призначення ВУКСУ не вичерпувалось колом завдань обстоювання інтересів і потреб інтелігенції в складних матеріальних умовах. ВУКСУ мав забезпечити встановлення радянсько-більшовицького контролю над інтелігенцією. Наскрізний напрям діяльності Комітету складали заходи, спрямовані на культурне об'єднання діячів науки і мистецтва з метою встановлення контролю над інтелектуальними і творчими працівниками, з'ясування їх настроїв, нівелювання в їхньому колі альтернативних поглядів на майбутнє країни, усунення ідейних опонентів. ВУКСУ мав сприяти владі в її політиці використання інтелігенції для реалізації її програм і планів. Створювані у цей час Будинки вчених, творчі клуби, лекторії мали виконувати, передусім, організаційну функцію по гуртуванню інтелігенції під контролем владних органів та інститутів.

Таким чином, основою всієї діяльності ВУКСУ було поєднання заходів радянської влади, що надавала грошові та матеріальні фонди і правову охорону, з самодіяльністю самих наукових і творчих працівників під суворим контролем влади.

Механізмом реалізації такої програми був апарат ВУКСУ, що складався з Експертної кваліфікаційної комісії та Управління справами. При останньому діяли постійні спеціальні комісії з питань: 1) курортно-санаторного лікування і організації відпочинку; 2) пенсійного забезпечення і соціальної підтримки; 3) з житлово-комунальних проблем; 4) заохочення та преміювання; 5) зв'язків з відділеннями і уповноваженими на місцях, 6) зв'язків із закордонними науковими закладами і товариствами. Діяли також тимчасово створювані комісії (наприклад, ювілейні). ВУКСУ мав своє господарське управління і бухгалтерію.

На місцях Комітет створював свої органи: у великих містах з розвинутою науково-освітньою, художньо-мистецькою інфраструктурою — відділення Комітету при виконкомах, які включали до свого складу представників місцевих органів влади, профспілок і вищих навчальних закладів; у малих, провінційних містах Комітет мав своїх спеціально призначених уповноважених.

Початково передбачалось, що Комітет сприяння вченим — орган тимчасовий і діятиме лише в екстремальних умовах, поки не нормалізується життя і трудова діяльність академічних науковців, освітян, інженерно-технічної та художньої інтелігенції. М.О. Семашко в грудні 1922 р. писав: «Поза сумнівом, такі «ударні» спеціальні організації мають тимчасове призначення: привернути спеціальну увагу до даної галузі справ, висунути дане завдання як «ударне», налагодити низку практичних заходів у даному напрямку. Поза сумнівом, настане момент, коли не буде необхідності у цьому надзвичайному органі, коли ті ж завдання будуть виконуватися звичним, «нормальним» шляхом» [119].

За перший рік діяльності ВУКСУ було проведено 50 засідань його бюро, на яких розглянуто понад 600 питань, біля чверті з них складала питання принципового, постановочного і організаційного характеру, решта — питання поточної практичної роботи. За цей час ВУКСУ сформувався в самостійний орган, що професійно і кваліфіковано виконував свої обов'язки та забезпечував необхідний зв'язок влади з інтелігенцією. РНК УСРР 26 вересня 1922 р. схвалив спеціальну постанову «Про утримання ВУКСУ», яка внесла зміни до попередньої постанови (від 31 жовтня 1921 р.). Відтепер кошторис утримання Комітету був переданий з балансу РНК до НКО УСРР [120]. У постанові політбюро ЦК КП(б)У від 12 лютого 1923 р. робота ВУКСУ «по організації інтелігенції» визнавалась задовільною [121].

Я.П. Ряппо, виступаючи на з'їзді наукових працівників у лютому 1925 р., визнає роль Комітету сприяння вченим у збереженні наукового потенціалу УСРР і, водночас, віддає належне особистій мужності вітчизняних учених: «Наукові працівники залишилися відданими своїй справі у тяжкі роки аж до 1923 р. Вони залишилися відданими, не отримуючи від держави достатньої кількості коштів, живучи в голоді і холоді, будучи обірваними і часом справляючи враження жебраків. Вони залишилися на своєму посту» [122].

Уже в цей час стало зрозумілим, що ВУКСУ, виконавши роль екстраординарного органу, повинен бути збережений і надалі. Відповідно, його

обов'язки і повноваження розширювалися. 18 травня 1923 р. РНК УСРР схвалив постанову «Про склад ВУКСУ» [123]. Очолив Комітет заступник Голови РНК УСРР М.Ф. Владимирський, його заступниками призначені Д.З. Мануїльський та В.П. Затонський. Члени комітету: В.Я. Данилевський, Д.І. Багалій, А.Ю. Кримський, Д.О. Граве, М. Левітський, Л.В. Пісаржевський, Д.І. Яворницький, В. Блакитний, Г. Хоткевич, Кратко, Г.Ф. Гринько. Повноправними членами ВУКСУ стали представники наркоматів: Лобачев (продовольства), Гуревич (охорони здоров'я), Новицький (фінансів), Брон (внутрішньої торгівлі), Ейнштейн (соціального забезпечення), Я.П. Ряпшо (освіти), Масло (УРНГ), М.Р. Долинко (Південбюро ВЦРПС). 25 травня рішенням РНК УСРР додатково до складу ВУКСУ ввели професорів О.О. Алова (голова СНП Харкова), І.І. Кавалерова (Харківський медичний інститут), С.Ю. Семковського (Науковий комітет НКО), М.М. Зотіна («Робос» при НКО) [124]. Остаточне рішення щодо ліквідації ВУКСУ в роки непу так і не було ухвалене. Пролонгація терміну дії Комітету мотивована тим, що він став головною сполучною ланкою у взаєминах влади з інтелігенцією, був випробуваним регулятивним інститутом і налагодив необхідну на той час систему контролю над нею. ВУКСУ діяв до 1938 р., з часом його повноваження змінювалися, у колі його функцій головними ставали наглядові, контролюючі і навіть репресивні.

Головна роль по визначенню статусу науковців була покладена на Експертну комісію по кваліфікації наукових працівників при ВУКСУ, склад якої був затверджений постановою Раднаркому від 21 лютого 1922 р. [125]. До неї ввійшли Я.П. Ряпшо (голова) як заступник наркома освіти, О.О. Алов як голова Центрального бюро секцій наукових працівників (СНП), Д.М. Синцов, В.В. Мотич як члени ВУКСУ, Слуцький як член Укрбюро ЦК Профосвіти та С.Ю. Семковський як представник Народного контролю НКО [126].

У Положенні про Експертну комісію вказувалося, що всіх потребуючих учених і митців держава не може однаково задовольнити, та й не бачить у цьому нагальної необхідності, їх матеріальний статус визначатиме корисність їх праці для молододї держави. З таких позицій кваліфікаційні експерти й мали визначити категорії науковців.

Втім, зробити це належним чином виявилось дуже складно, практично не можливо. Події Першої світової війни, революційні катаклізми, розпочаті більшовиками реформи у галузі науки й освіти унеможливили для більшос-

ті інтелігентів продовження їх фахової діяльності, перервали дослідницьку справу. Повоєнна розруха і голод початку 1920-х рр., загальна матеріальна скрута звели наукову продуктивність багатьох учених нанівець. Демонтаж раніше існуючих наукових, освітніх і культурних закладів дезорганізував інтелігенцію, позбавив її звичного статусу і належного стабільного заробітку. Чимало інтелігентів за таких обставин покинули свої традиційні професійні заняття, заробляли на прожиття в інший спосіб, відмінний від притаманного їм у попередні стабільні часи. Науковці і викладачі вищої школи покидали міста, подавалися в глибоку провінцію, де фізично проіснувати було дещо легше, ніж у столиці та промислових центрах, займалися городнім господарюванням, наймалися на фізичну роботу, замовчуючи свою соціальну приналежність, набуту освіту та спеціальність, іноді прилаштовувались до виконання бюрократично-чиновницьких обов'язків, перебивались тимчасовими, разовими або сезонними заробітками. Частина інтелігентів працювала над своїми науковими темами самотужки, сподіваючись (і не сподіваючись) на зміни і пізнішу затребуваність їх доробку. Чіткого обліку науково-академічних, інженерно-технічних, освітянських, художньо-мистецьких працівників уже тривалий час не велося ні в центрі, ні в місцях.

За таких обставин судити про вартість того чи іншого науковця за поточними результатами не надавалося. Заступник наркома освіти РСФРР М.М. Покровський з досить цинічним прагматизмом розмірковував: «Цілком могло бути, що учений, котрий видавався зовсім «спрацьованим», ні за яких умов не здатним рухати науку вперед, насправді, позбавившись необхідності вести щоденну жорстоку боротьбу за виживання, опиниться ще цілком корисним працівником. ... Без побоювання похибки можна виключити лише тих, хто по очевидній старості і слабкості, міг бути предметом лише соціального забезпечення, але ніяк не академічного» [127].

Отже, на початковому етапі Експертній кваліфікаційній комісії довелося розділити вчених по розрядах не по їх поточній діяльності, а за вже набутою науковою репутацією. Було запропоновано розділити вчених по п'яти категоріях (розрядах): V — вчені світового значення і великі представники галузі в УСРР; IV — видатні представники різних напрямків в науці; III — самостійні дослідники; II — викладачі вищої школи зі стажем і вченими ступенями; I — початкуючі вчені. Восени 1922 р. в УСРР було ухвалено ввести категорію 0 — «молоді науковці», вони не могли розраховувати на соціальні виплати чи пільги, але підлягали обліку.

Упродовж першого року дії Експертна комісія по кваліфікації наукових працівників засідала понад 40 разів, розглядаючи списки науковців, надані їй з місць, в яких перераховувалися спеціалісти різних наукових галузей з пропозицією віднесення їх до тієї чи іншої категорії. Справа ця гальмувалася неакуратним надходженням даних (пошта працювала нечітко з частими перебоями) і недостатньою повнотою попередніх списків і анкет (через інституційну неорганізованість і розпорошеність інтелігенції).

Прикметною відмінністю пакету документів, що надходили до ВУКСУ для складання перших реєстрів, було те, що в числі супровідних матеріалів надсилалися розлогі наукові автобіографії (*Curriculum vitae*), повні списки наукових праць, в тому числі й іноземними мовами, вказувалися дипломи, відзнаки і нагороди, йшлося про членство в наукових установах Європи, студіювання і викладання в закордонних університетах, підготовку наукової зміни, участь у міжнародних симпозіумах і конференціях, редагування фахових часописів і наукових видань тощо. З часом таких відомостей стає все менше, а приблизно з середини 20-х рр. весь облік був зведений до уніфікованої анкети, де визначальною ставала позиція «діяльність з 1918 р.».

Початково складені кваліфікаційні списки були неповними і недосконалими. Зрозуміло, що в умовах розрухи і безладу справді скласти чітку і безпомилкову картину про науковий і творчий потенціал республіки було не реальним. Похибки були неминучі: частина потребуючих підтримки, працездатних вчених виявилися поза рекомендаційними списками, а частина «випадкових» спеціалістів скористалась ситуацією. Як висловлювалися чиновники від науки, до списків потрапило багато «ученого шлаку», який «не вдалося спочатку відокремити від чистого металу, але звільнення від якого — лише справа часу» [128]. Місцевим відділенням Комітету та уповноваженим на місцях було повідомлено, що укладені списки тимчасові і не дають права на гарантоване забезпечення на тривалий час.

Формальний розгляд поданих на Експертну комісію документів часто призводив до невідповідних призначень і образливих принижень заслужених учених. У доповідній записці до ВУКСУ від 2 вересня 1923 р. знаний у Ніжині професор І.Г. Турцевич писав: «У нинішній час наукова комісія НКО України деградувала мене як ученого, оскільки я опинився в одній категорії з моїм колишнім учнем, що значно молодший за мене і не був не тільки заслуженим ординарним професором, але й професо-

ром взагалі. Це для мене образливо й у матеріальному відношенні відчутно, та і для справи може бути шкідливим. ... Мені якось незручно і навіть соромно після 40-річної наукової і викладацької діяльності скласти автоапологію, доводячи, що я щось зробив для своїх колишніх учнів і слухачів та для науки. Якби знайшлися якісь недоліки в моєму науковому формулярі, то я сподівався, що будуть дивитися не на формальний бік, а на сутність справи. Я впевнений, що оцінка мене як ученого, дана мені багатьма російськими і кількома іноземними вченими, не співпала би з оцінкою комісії Наукового комітету» [129].

Станом на 1 жовтня 1923 р. ВУКСУ зареєстрував в УСРР 3 362 наукових спеціалісти, з них по V категорії – 12, по IV – 99, по III – 387, по II – 775, по I – 1 094, по 0 – 995 осіб [130, 131] (див. Табл.).

місто	0 кат.	I кат.	II кат.	III кат.	IV кат.	V кат.	Разом
Харків	315	380	235	130	40	4	1104
Київ	261	322	306	154	28	4	1075
Одеса	227	207	132	61	18	2	647
Катеринослав	89	39	49	23	11	2	213
Полтава	4	26	12	2	-	-	44
Кам.-Поділ.	23	20	13	3	1	-	60
Вінниця	16	21	6	2	-	-	45
Чернігів	9	27	4	-	-	-	40
Миколаїв	8	8	4	-	-	-	20
Житомир	14	122	5	1	-	-	32
Ніжин	10	9	1	6	1		27
Херсон	5	11	3	1	-	-	20
Кременчук	-	4	1	-	-	-	5
Глухів	12	1	1	1	-	-	15
Запоріжжя	2	1	-	-	-	-	3
Зінов'євськ	-	1	-	-	-	-	1
Сталіно	2	4	2	3	-	-	11
Україна	995	1094	775	387	99	12	3362

Кваліфікаційні списки не мали сталого характеру, постійно підлягали перегляду, будь-який вчений мав підтверджувати свою лояльність і готовність працювати на користь держави. Для прикладу, у першому півріччі 1925 р. було проведено перереєстрацію членів СНР Києва. Було виключено 52 особи, зарахованих «помилково», як такі, що втратили зв'язок з радянською наукою і вищою школою [132].

У березні 1926 р. набули чинності нові правила кваліфікації наукових працівників та інструкції по їх виконанню, схвалені ЦЕКУБУ та ЦБ СНР. В УСРР при ВУКСУ була створена нова кваліфікаційна комісія, яка отримала назву «Об'єднана експертна комісія по кваліфікації наукових працівників ВУКСУ та ЦБ СНР УСРР». До її складу ввійшли такі особи: Я.П. Ряппо — голова, І.А. Красуський — заступник, О.О. Алов, С.М. Бойм та С.Ю. Семковський — від ВУКСУ, Г.П. Радченко — від ЦБ СНР, В.Я. Рубашкін — від СНР медиків, Д.М. Синцов — від СНР математиків, Богатирьов — від СНР мистецтва [133].

Об'єднана Експертна комісія станом на 1 жовтня 1926 р. зареєструвала по ВУКСУ 3 436 наукових працівників, серед них 1 014 — молодих вчених [134]. Хоча насправді вказане число не відповідало дійсній кількості наукових працівників в Україні. По наукових центрах розподіл був наступним: 1 154 — у Харкові, 915 — у Києві, 572 — в Одесі, 153 — у Дніпропетровську, 36 — у Кам'янці-Подільському, 34 — у Житомирі, 28 — у Чернігові, 27 — у Полтаві, 25 — у Вінниці, 19 — у Миколаєві, 18 — у Херсоні, 16 — у Ніжині, 12 — у Сталіно, 11 — в Луганську [135].

Наприкінці 1925 р. ВУКСУ отримав рекомендаційну інструкцію від ЦЕКУБУ і ЦБ СНР СРСР про припинення розділу наукових працівників по розрядах. Водночас, реєстрацію наукових працівників пропонувалося все одно проводити по категоріях: А, Б, В [136]. В УСРР нова інструкція про реєстрацію наукових працівників набула чинності 27 лютого 1927 р. За нею, п'ятирозрядний поділ замінювався на трирозрядний: до I (В) категорії — нижчої — були віднесені початкуючі вчені (колишні 0 і I категорії), до II (Б) — основної — наукові працівники і стажисти (колишні II і III категорії), до III (А) — вищої — висококваліфіковані спеціалісти (колишні IV і V категорії) [137]. Перереєстрації підлягали не тільки вчені, що викладали у вищій школі, але й ті, що працювали самостійно або при науково-дослідних кафедрах. Знову було категорично застережено враховувати «корисність даної особи для республіки в сучасному і минулому» [138].

Таким чином, Експертна комісія по кваліфікації наукових працівників виконала завдання, покладене на неї Всеукраїнським комітетом сприяння вченим, вона облікувала інтелігенцію, розділивши її за категоріями. Цей розподіл був покладений в основу диференційованого забезпечення працівників розумової праці.

Одним зі складників матеріального забезпечення працівників за умов воєнного часу і нестабільного виробництва були продуктові пайки. Принагідно згадаємо, що вперше ідея пайків була висловлена В.І. Леніним ще в листопаді 1917 р.: «Хліба у нас немає, посадить буржуїв на восьмушку, а якщо не буде у нас і цього, то зовсім не давайте, а пролетаріату дайте хліб» [139]. Влітку 1918 р. був апробований «класовий пайок» як своєрідна частка «натуроплати», на початку 1920 р. РНК РСФРР запровадив трудовий, або «броньований» пайок для заохочення робітників [140]. Така методика забезпечення населення за умов постійної нестачі продовольства мала яскраво виражений ієрархічний характер, що відбивав специфіку соціальної структури суспільства і соціально-політичні пріоритети влади в конкретний період [141]. Як екстраординарні спеціально адресовані видачі пайки були поширені на працівників державного апарату та партійної номенклатури. В умовах дії карткової системи, фінансово-економічного безладу, демонтованої торгівлі вони, по суті, не тільки замінювали їм заробітну платню, а й гарантували мінімум матеріального утримання. Зазвичай пайки видавали щомісячно за спеціально складеними списками у вигляді продуктових пакунків, що включали найнеобхідніші харчі і предмети широкого попиту — від борошна й солі до сірників і гасу.

Тоді в повсякденному житті радянського суспільства з'явилось так зване «пайколовство», стимульоване варіативністю пайків і системою привілеїв у новому суспільстві. Зростаюча в умовах інфляції значимість натуральної оплати праці змушувала міських обивателів прилаштовуватися до місць розподілу найбільш «вагомих» пайків. Ю. Анненков згадував: «Найхарактернішим у нашому житті часів воєнного комунізму було те, що всі ми, окрім наших звичних справ, таскали пайки. Пайків існувало безліч, потрібно було тільки вміти їх видобувати. Це називалося «пайколовством» [142].

У лексиці радянського суспільства тоді ж виникло слово «пайкіст». Вирізняли навіть різні категорії «пайкістів»: «філософ», здавалося, зовсім не думав про пайок, лише мимохідь нагадував про нього і тільки начальнику

господарського відділу; «розсіяні» пайкісти «не помічали», що вони отримують зразу кілька різних пайків; «колекціонери», які мали їх декілька (червоноармійський, академічний, раднаркомівський); «наївні» сподівалися на справедливість у системі розподілу [143]. Російська дослідниця радянської повсякденності Н.Б. Лебіна підкреслює, що хоч саме слово «пайкіст» зникло з ужитку на середину 1920-х рр., практика шукати подібних способів виживання збереглася на тривалі роки [144].

На урядовому рівні вперше питання про матеріальне забезпечення працівників розумової праці було піднесене у грудні 1919 р. Рішення про організацію адресних видатків продуктами було схвалене на початку 1920 р. Ці пайки набули найменування «академічних», оскільки спочатку справді охоплювали лише працівників АН, науково-дослідних установ, конструкторських бюро тощо. Пізніше вони були поширені й на викладачів вищої школи, ледь по тому — й на письменників, художників, художньо-творчих працівників театрів, клубів, цирків тощо.

Запровадження академпайка було вимушеним заходом, оскільки становище інтелігенції було настільки катастрофічним і жалюгідним, що вона знаходилась на межі фізичного виживання. Лишитися ж без науково-інтелектуального потенціалу країні рад було неприпустимо. Влада вдалась до академічного пайкування не на знак визнання інтелігенції і довіри до неї. Та й як їй можна було довіряти, коли вона ігнорувала розпорядження властей, дозволяла відверті критичні висловлювання на їх адресу, не крилась у своєму негативному ставленні до розпочатих реформ в освіті, науці, культурі, глузувала з більшовицьких пропагандистів і агітаторів. Інтелігенція не брала участі у зборах і мітингах, що їх з нагоди революційних свят чи подій проводили більшовики. Більшість з інтелігентів не вступали до жодних громадських організацій і товариств, продовжували сповідувати самостійні політичні погляди, не виявляли захоплення доктриною більшовизму, навпаки викривали її хиби і попереджали про негативні практичні наслідки. Червоний терор, розв'язаний ВЧК не тільки проти політичних опонентів, а й пересічних незгодних був підданий категоричній критиці з боку інтелігенції. Листування В.Г. Короленка з Х.Г. Раковським [145], А.В. Луначарським [146] і його звернення до М. Горького [147] (що так і залишились без відповіді) подають вражаючі свідчення про дійсне ставлення більшовиків до українських інтелігентів, котрі сповідували альтернативні політичні погляди або були причетними до інших

партій, в минулому чи на сучасному етапі. Не приставучи на соціальні експерименти більшовиків, українське інтелігентське середовище повсякчас і повсюдно продукувало відверту незгоду або частіше приховане протистояння.

Ліквідація системи соціальних гарантій, в тому числі пенсійного забезпечення, а також свавільна практика реквізиції майна і виселення з особистих помешкань, розрив наукових і ділових контактів з європейськими і світовими науковими інститутами і установами, порушення системи особисто-приватних зв'язків призвели багатьох авторитетних людей науки і мистецтва не тільки до крайніх матеріальних бідуваль, злидарства і повсякденної незахищеності, а й до професійної розгубленості й соціальної незатребуваності. За таких обставин значна частина інтелігенції подумувала про еміграцію. Так, у 1920 р. В.І. Вернадський писав у щоденнику: «Думка про еміграцію міцніє. ...Я дуже часто міркую про від'їзд. Дуже важко під більшовиками. Хочеться на великий простір: два роки не знаєш, що діється на Заході і в світовій літературі» [148].

Державне забезпечення працівників розумової праці академічним пайком покликане було не тільки виправити до певної міри це становище, а й привернути інтелігенцію на бік влади. У Положенні про академічний пайок йшлося, що він надається працівникам науки і мистецтва з метою створити для них умови, за яких їх праця протікала б у найбільш сприятливих умовах з точки зору держави і особи вченого [149].

Склад академпайку був розроблений Центральною комісією з постачання при Наркоматі продовольства радянської Росії за участю академіка П.П. Лазарева і професора Я.Я. Нікітського у січні 1920 р. До академічного пайка входили такі продукти і товари: 35 ф. борошна, 12 ф. круп, 6 ф. гороху, 15 ф. м'яса, 5 ф. риби, 4 ф. жирів, 2,5 ф. цукру, 0,5 ф. кави, 2 ф. солі, 1 ф. мила, 0,75 ф. тютюну, 5 к. сірників [150]. Варто зауважити, що останні чотири найменування були виключені з переліку державного плану постачання у травні 1922 р., а у жовтні — ще й цукор і чай через перехід відповідних галузей на госпрозрахунок. Забезпечення української інтелігенції тривалий час зволікалося ще й через те, що вона не потрапила під чинність централізованих видатків з Москви, натомість спеціальних розпоряджень Харкову вчасно дано не було. Тому у 1920 р. — першій половині 1921 р., коли державна продуктова підтримка могла б справді бути запорукою виживання інтелігентів, особливо у потерпілих від голо-

ду губерніях, пайок не видавався. Можна вважати, що лише з початком діяльності ВУКСУ у жовтні 1921 р., її відділень і уповноважених на місцях пайкове забезпечення зрушилося у площину реальності.

На початковому етапі влада в центрі і, відповідно, на місцях виходила не з реальної кількості беззастережно потребуючих харчових пакетів, а з огляду на продуктові можливості приблизно встановленого числа інтелігентів. Так, для Харкова, як столиці, і Києва, як одного з провідних наукових центрів, початково було призначено, відповідно, 170 і 120 пайків [151]. За приблизною оцінкою Харківського відділення ВУКСУ, в українській столиці в листопаді 1921 р. академпайок отримували близько 25% учених і лише 4% митців міста [152]. Відведених по квоті ВУКСУ пайків (грудень 1921 р.) для Одеси бракувало і на третину осіб, які мали незаперечне право на отримання академпайка [153]. Крім того, частими були випадки викреслювання зі списків чийось одноосібним рішенням, таке траплялось не тільки з пересічними науковцями, а й визнаними вченими. Так сталося з відомим виноробом, засновником Одеської науково-дослідної станції виноробства В.Є. Таїровим. Його разом з заступником В.А. Гарнетом то включали, то виключали з переліку на отримання академпайка, аж поки до справи його забезпечення не втрутився нарком землеробства Д.З. Мануїльський, за наполяганням якого їх поновили у списку з жовтня 1921 р., втім весною 1922 р. знову виключили [154].

Лімітоване число академпайків на початковому етапі не нормалізувало належним чином продовольче становище працівників розумової сфери. Більше того, навіть викликало непорозуміння останніх у стосунках з владою та конфлікти у власному середовищі. У тому ж Харкові, лише за листопад-грудень 1921 р. до місцевого відділення ВУКСУ надійшло близько 30 заяв (клопотань, звернень, пояснень) від працівників вищих шкіл столиці про необхідність включення їх до списків на академзабезпечення [155], серед аргументів на власну користь траплялись відверті нарікання на адресу інших про несправедливе включення до переліку потребуючих. До інтелігентського середовища застосовувалася перевірена система імперського панування — «поділяй і володарюй», — заснована на розбраті і заздрощах, конфлікті і протиставленні. З приводу цього професор Ніжинського інституту народної освіти М.М. Бережков констатував у своєму щоденнику: «Пошлість, глупство, невігластво, брутальність воцарились, захопили всіх, навіть благородних і чесних людей. Ми опустилися до ни-

цості, до дрібного розрахунку, торгашества, добування пайків. ...Службовці отримали у пайок, чи у гостинець (не знаю, як назвати) по півфунта коржиків, півфунта повидла і по фунту солі, всього на суму близько 90 крб. (Потіштесь, поласуйте, як діти..., а потім виплатіть за задоволення). ...Без віри, без надії, без діяльної любові немає справжнього, істинного життя, а тільки існування тваринне, рабське» [156]. Таким ставленням до інтелігенції було заздалегідь продуманим, про що прямо говорив Л.Д. Троцький: «Ми голодом змусимо інтелігенцію працювати на нас» [157]. Тодішній ректор Московського університету Д. Боголепов у 1921 р. слухняно підтверджував: «...загрозою позбавлення академічного пайка можна будь-якого контрреволюційного професора змусити читати курс марксизму» [158]. Система академічного забезпечення створювала можливість владі контролювати вчених, тримати їх у залежності і схиляти їх до компромісу в разі необхідності. Не випадково філософ-емігрант П.Б. Струве влучно назвав таку практику підтримки інтелігенції «пайковою дресурою» [159].

«Диригування» потребами глибоко впливало репресивним чином на життєвий світ інтелігенції. Вона шукала способів протистояння. Витрати на їжу з початку 1920-х рр. стали посідати значно більше місце у бюджеті і свідомості людей. Харчування забирало стільки матеріальних коштів, фізичних сил і часу на його здобич, що пошук став головним сенсом життя і єдиним способом виживання. Життя перетворювалось на суцільне стояння у чергах за пайком, у «вічне очікування з мішком за спиною зі сподіванням на щось їстівне» [160]. Такий побут неминуче призводив до переоцінки цінностей, до матеріалізації масової свідомості від постійних думок про продовольство. «Думки про їжу набували нав'язливого характеру. Це було самим страшним: змінювався звичний спосіб думати і сприймати світ» [161].

Налагодження системи забезпечення академічним пайком особливо на початковому етапі було справою складною, клопітною і вимагало злагодженої дії багатьох державних органів як на рівні наркоматів, так і на рівні місцевих відповідних установ.

Документи засвідчують, що академічні пайки у 1921-1922 рр. видавалися зі значними порушеннями. Одним з головних недоліків академпайкування була його несвоечасність, видача зі значним запізненням, іноді за кілька минулих місяців поспіль. Через брак продуктів зазвичай пайки видавались у неповному асортименті. Замалі резерви харчів зумовили не-

дотримання вказаних норм на кожен пайок. Видача нерідко здійснювалась неякісними харчами або товарами, зовсім непридатними до вжитку. Вимушені заміни іншими продуктами далеко не завжди можна було вважати еквівалентними відсутнім. Так, на 1 травня 1922 р. в Одесі у списках на академпайок нараховувалось 570 осіб по ВНЗ (1 269 пайків) і 107 осіб з поза-шкільної групи — художники, письменники, артисти, музиканти — та індивідуально зараховані (178 пайків), разом — 677 осіб на 1 447 пайків [162]. Та забезпечити навіть це число пайків не завжди вдавалось, наприклад, у жовтні 1922 р. за ордерами Губпродкому отримано 475 пуд. 20 ф. круп, олії — 95 пуд., м'яса-солонини — 475 пуд., борошна — 951 пуд., що могли покрити лише 951 академпайок [163]. Особливо критичним було становище з хлібом. Рознарядка по академпайку, станом на початок червня, за квітень була не виконана на чверть норми (не додано 368 пуд. борошна), а з запланованих на травень 1 493 пуд. борошна видано лише 125 пуд. (0,8%) Одеське відділення ВУКСУ зверталось до урядових установ з проханням вжити рішучих заходів у видачі борошна по академпайках нарівні з військпродпостачанням і здороввідділом [164]. У серпні 1923 р. керівництво Одеського відділення звернулося до ВУКСУ з терміновим клопотанням про негайний перегляд усталеної практики, коли за академпайком замість свіжого м'яса видавалася низькоякісна солонина. У літні місяці вона була зовсім непридатною до вживання. Хімічна лабораторія засвідчила, що в червні розклалось 90% білків. Солонину довелось викинути, натомість учені не тільки нічого не отримали замість м'яса, але й на них було покладено подвійні невиробничі витрати по перевезенню і розвантаженню солонини, а також витрати на керосин для її знищення. У листі наголошувалось, що неякісна солонина складає пряму загрозу отруєння наукових працівників та їх сімей. ОВ ВУКСУ змушене відмовитися від подальшого використання солонини наступні три місяці (замість 993 пудів м'яса) і просило замінити рослинною (соняшnikовою) олією у пропорції: замість 1 пуд м'яса-солонини 0,5 пуд. олії, отже загалом — 446,5 пуд. олії [165]. Повсюдно поширювалась практика заміни найістотніших частин пайка (хліба, м'яса, масла) оселедцями (часто теж неякісними), їх навіть стали іронічно називати «оселедцевими» [166].

Інтелігенція провінційних і невеликих міст, порівняно зі столичною та великих наукових центрів, була обділена пайками і кількісно, і якісно. Уповноважений ВУКСУ у Чернігові у своїх звітах повідомляв, що праців-

никам вищих навчальних закладів за березень, квітень і травень 1922 р. не додано щомісяця по кожному академпайку пшеничного борошна — по 2 ф., м'яса — по 5 ф., мила — по 2 ф., тютюну — по 3/4 ф., чаю/кави — по 1/2 ф., цукру — по 2 ф., круп — по 6 ф. [167]. На запит ректора і політкомісара Ніжинського ІНО про незадовільне забезпечення пайків пролунала цинічна (хоч, може, й правдива) відповідь наркома продовольства: поперше, ніякої заборгованості за минулі місяці НКП покривати не буде: «прожили ви, з голоду не померли (!) і вважайте цю справу завершеною»; по-друге, жодних зобов'язань на майбутнє на себе НКП не бере: «чого у нас немає, того не даємо і не будемо давати, не купувати ж нам для вас (!). Нехай наркомат освіти, якщо він у цьому зацікавлений, знаходить способи задовольнити вас» [168]. Ректор Кам'янець-Подільського сільськогосподарського інституту у серпні 1922 р. писав голові ВУКСУ: «Впродовж всього минулого року вищі школи міста позбавлені були будь-якої матеріальної підтримки. Утримання за весь минулий рік заплатили у лютому 1922 р. і воно було еквівалентним для найбільш оплачуваних 2-3 ф. сала. Пайок у минулому році отримували не у повній нормі, нерегулярно. На членів секції нічого не давали. Академперсонал прожив усі свої, накопичені раніше, пожитки. На зиму академперсонал не має теплої одягу, взуття, білизни» [169]. До заяви доданий список академперсоналу з 38 осіб, серед них професори М.М. Федорів, М.Т. Геращенко, А.Е. Малинівський, Є.Д. Сташевський, приват-доценти О.М. Долинський, О.М. Городецький та ін. [170].

Особливо складним було становище інтелігенції у південних губерніях, які найбільш потерпали від голоду початку 20-х рр. За офіційними даними Центральної Комісії допомоги голодуючим при ВУЦВК, тут було зареєстровано 3 млн. 793 тис. голодних (40% всього населення), не беручи до числа тих, що загинули і втекли. Керуюча справами ВУКСУ С.М. Бойм зверталась до Д.З. Мануїльського 21 лютого 1922 р.: «Частина України визнана голодуючою. В Одесі, Запоріжжі, Херсоні, Миколаєві, Катеринославі та ін. містах півдня України сконцентровані значні кадри працівників науки, що потребують термінової допомоги» [171].

У Херсоні лишилось менше 60% науково-творчих сил. У відповідь на термінову телеграму ВУКСУ про необхідність з'ясування про найбільш гостро потребуючих директор Херсонського археологічного музею В.І. Гошкевич за тиждень повідомляв: «Важко було б в короткий термін точно

перевірити наявні в мене відомості про стан тих, що залишилися в живих; тому, пропонуючи список з 20 осіб, що невідкладно потребують негайної допомоги, маю за обов'язок якнайшвидше повідомити прізвища тих, хто випадково був пропущений у ньому. Всі, перераховані у цьому списку, є викладачами середніх навчальних закладів.

1. Солтан Нарцис Селиванович — 45 років, сім'я з трьох душ. Продавати більше нічого. Опух. Погано ходить.

2. Венедиктов Петро Сергійович — 40 років, сім'я з двох душ. Опух. Працювати не може.

3. Пехляр Морис Едуардович — 48 років, сім'я з трьох осіб. Продає на базарі якісь котлетки з зелені. Дружина і дочка лежать.

4. Михайлов Володимир Григорович — 40 років, сім'я з чотирьох осіб. Цинга. Безробітний. Діти малі.

5. Катинський Михайло Васильович — 37 років, сім'я з трьох осіб. виснажений. Багато наукових праць в рукописах.

6. Волянський Микола Ананійович — 65 років, дружина. Старий і немічний. Розпродав усе.

7. Індра Федір Федорович — 66 років. Дружина. Крайня нужденність.

8. Семенченко (ім'я, по батькові — ?) — 58 років. Опух.

9. Мамаєнко Євген Пилипович — 38 років. Дружина. Виснажений. Для прохарчування обробляє шматок землі у степу неподалік Херсону. Має невидані наукові праці.

10. Богашев Микола Антонович — 38 років, сім'я з трьох осіб. Серйозно хворіє, але поки що рухається і працює.

11. Тихонова Поліна Борисівна — 35 років. При ній хворий чоловік, завідує природничо-історичним музеєм, де провадить практичну роботу зі слухачами.

12. Герман Михайло Митрофанович — 47 років, сім'я з трьох осіб. Клінічний лікар. Безкоштовні уколи. Завалений роботою. Має низку друкованих і рукописних праць.

13. Міхін (ім'я, по батькові — ?) — 28 років, сім'я з двох осіб. Працює ще на бактеріологічній станції. Злидарює.

14. Васькова Марія Купріянівна — 65 років, сім'я з ? осіб. Довго і тяжко хворіє. Продала всі пожитки. Без служби.

15. Корінь Карл Карлович — 41 рік, сім'я з двох осіб. Все його майно знищено під час військових негараздів.

16. Рудольф Ема Карлівна — самотня старенька. Вкрай виснажена.

17. Рясенський Олексій Вікентійович. Харчується з продажу на базарі своїх і чужих речей.

18. Донік Валеріан Гаврилович — 48 років, сім'я з трьох осіб. Продав усе. Становище дуже важке.

19. Васильєв Дмитро Євгенович — 48 років, самотній. Крім валізи нічого не має. Спить на голих дошках.

20. Бобров Сергій Феофанович — 38 років, сім'я з двох осіб. Схуд. Виснажений. Ходить в лахмітті.

Загальний стан перерахованих осіб може бути охарактеризований так: загинуло або продане все майно і продавати більше нічого. Харчуються малопоживними харчами або кормом для худоби (макуха, лушпайки тощо). У всіх спухли лиця. Часті запаморочення. У багатьох опухли ноги, ледь ходять від виснаження або ледь встають з ліжка. У багатьох цинга та інші важкі хвороби, викликані або загострені голодом. Чимало старих і немічних. У інших — малі діти, що потребують особливого піклування. Але є й такі, сильні духом, що ще борються з усіма жахами життя і безкорисливо провадять наукову діяльність. Лише двоє з двадцяти отримують академпайок. Решта з різних причин позбавлені і цього харчового мінімуму і приречені на муки голодування» [172]. У листі-доповненні від 2 травня В. Гошкевич назвав ще п'ятьох. 3 травня надіслав ВУКСУ список особливо нужденних у Миколаєві (26 прізвищ, потім перелік зріс до 60 осіб) [173].

Про власні бідування автор не повідомляв, хоча був уже хворим і голодував. Про стан вченого і його думки свідчить лист від 21 лютого 1922 р. (який швидше скидається на звіт-заповіт) в науковий відділ Головмузею. У ньому він детально переповів історію створення музейної колекції, її сучасний стан, напрацювання колективу, наукові зв'язки з науковою громадськістю України, Росії, Європи [174]. Лист завершувався такими словами: «Подано викладене науковому відділу, я змушений звернутися до нього за допомогою. Вік мій, стан здоров'я і сам рід занять абсолютно виключають можливість стороннього приробітку. Мікроскопічне жалувannya при колосально зростаючих цінах на все видається з запізненням на півроку (вчора я отримав 56 тис. крб. за серпень минулого року). Пайки натурою видавалися неакуратно і неповно в минулому врожайному році, а у цьому голодному році законне вима-

гання пайка зустрічає іронічні відмови місцевої “влади”. За весь січень видано мені на трьох їдців 4,5 ф. хліба з попередженням, що більш нічого не дадуть. Я розпродав без лишку весь свій домашній скарб.

Мої колеги по академпайку одні вже залишили Херсон, інші на днях виїздять, покидаючи свою жалюгідну господарку, вивозять не зважаючи на зимову холоднечу малих своїх дітей. Але це все “північні”, чужі Херсону люди, причому вони всі професійні педагоги, праця яких може бути використана у будь-яких навчальних закладах будь-якого міста.

Мені ж виїхати неможливо: я не можу кинути напризволяще і розграбування музеїв, зібраний моєю натхненної копіткою працею впродовж всього мого життя. І все-таки я коливаюсь між перспективою продовжувати культурну працю в інших кращих умовах і необхідністю охороняти своє дітище, піддаючи себе, свою хвору дочку і малолітню онуку голодному ризику. Єдиним нормальним виходом з важкого становища є термінова державна підтримка в розмірі, що забезпечить мене з сім’єю від голоду, холоду і гострої скрути. Необхідно і твердо встановити можливість своєчасного отримання жалування. По гіркому досвіду минулих літ я маю право стверджувати, що місцеві виконкоми — повітовий і губернський, — завалені своєю роботою, неспроможні уявити розміри цінності такого культурного інституту як обласний археологічний музей — і тому безпосередня участь цінностей залежить від дій центральних органів або їх прямих вказівок місцевим властям» [175]. Авторитет директора був настільки значним, що городяни просто називали його «Музеєм Гошкевича». Роком пізніше уповноважений ВУКСУ у Херсоні Мирненко писав до ВУКСУ: «У 1922 р. місцева рада профспілок присудила В.І. Гошкевичу орден героя праці, єдиному з робітників інтелектуальної праці. Зараз йому потрібне лікування, відпочинок, гарний догляд. Мною видана одноразова допомога 30 крб., але цього мало. Прошу надіслати 100 крб., збільшити щомісячну допомогу на 100% (зараз Гошкевич отримує 20 крб.), щоб дати йому можливість відпочити на Голопристанському курорті» [176].

На ім’я В.І. Гошкевича з Харкова невдовзі були надіслані продукти — борошно і сало. У звітному листі від 30 травня вчений писав: «Від імені 34 родин голодних працівників освіти Херсону приношу Комітету щире вдячність за цю допомогу, — і далі продовжував, — тим часом здійснюю подальшу перевірку потреб інших осіб цієї ж категорії для з’ясування їх становища. Скрута наростає. Донік вже помер; Пехляр, Рясенський, Піотровська — у висипно-

му тифові. Багато страждають на гостре малокрів'я, розлад нервової системи, послаблення пам'яті» [177]. За місяць з Миколаєва за підписом хворого і ослабленого голодом В. Гошкевича прийшов перелік ще 60 інтелігентів з детальним описом їх відчайдушного становища, а тижнем пізніше — реєстр 46 херсонців, що потребували безвідкладної допомоги [178].

Злиденне і принижене існування не вбивало людської гідності і честі. Серед численних прохань про негайну допомогу, про збільшення грошових видатків чи продуктових пайків нерідко натрапляємо на документи, що засвідчують незбориму жодними обставинами товариськість, шляхетність, скромність. Під клопотанням асистента зоологічного кабінету М. Хитькова про негайну допомогу професору Кам'янець-Подільського ІНОП.М. Бучинському підписалися 32 науковці [179]. Харківський професор В.Ф.Тимофеев звернувся до наукового комітету 18 червня 1922 р.: «З приватних джерел я довідався, що при розподілі ученого персоналу по групах додаткового соціального забезпечення, я зарахований до найвищої групи. Якщо це справді так, то прошу Комітет взяти до уваги, що, на мою думку, оцінка моєї наукової діяльності є досить перебільшена і тому звертаюсь з категоричним проханням для мого душевного спокою у жодному разі не включати мене до цієї найвищої категорії» [180]. Відомий рентгенолог, професор, завідувач кафедрою Одеського медичного інституту Я.М. Розенблат, всупереч клопотанням наркома охорони здоров'я Росії М. Семашка, відмовився від надісланої йому допомоги: «Прошу довести до відома ВУКСУ, що я не підносив жодних клопотань про надання мені допомоги і нікому цього не доручав. Я надзвичайно зворушений бажанням Комітету допомогти мені і прошу передати мою щирю вдячність правлінню. 100 крб. прошу повернути куди слід або розділити між моїми колегами, що потребують» [181].

Важливим регулятивним моментом було те, що списки «академіків» (так називали тих, хто отримував академпайок) були тимчасовими, термін їх чинності на першому році запровадження тривав квартал. Складені в умовах повоєнного безладу, вони справді не могли безпомилково визначити наукові ресурси. Помилки були неминучі: частина потребуючих підтримки, працездатних вчених виявилися поза рекомендаційними списками, а частина «випадкових» спеціалістів користувалась ситуацією на власну користь [182]. Періодичний перегляд списків дозволяв стежити за працівниками, визначати ступінь їх науково-професійної віддачі (так званої, корисності) і рівень лояльності до влади. Інакше кажучи, система

академічного забезпечення давала можливість владі контролювати вчених, тримати їх у залежності і схилити їх до компромісу в разі необхідності. Будь-яка необережно сказана фраза проти системи могла стати підставою для витлучення зі списку «визнаних». Крім того, науковець мав постійно відчувати свою залежність від влади, перманентно переживаючи стреси з приводу своїх матеріально-продуктових перспектив. За положенням про академпайки, мала підтримуватися тільки «жива» праця, у жодному разі — не колишні здобутки. Якщо вчений упродовж року не виявляв доцільної наукової чи науково-навчальної творчості, його виокремлювали зі списків, не з'ясовуючи причин і не враховуючи обставин його праці.

Крім того, у первинному положенні про академпайок вказувалося, що комісія виходить з «державної необхідності», у першу чергу буде опікуватися інженерно-технічною та лікарською інтелігенцією, їм відводилося найбільше вакансій; наступними були представники точних і природничих наук; останніми у праві на пайок були представники суспільних і гуманітарних галузей. З огляду на такий підхід, наприклад, археолог, що розкопав кілька курганів, вважався постаттю другосортною і міг не сподіватися на підтримку держави, оскільки його науковий доробок не мав прямого застосування і зиску для пролетарської держави. Започатковане в такий спосіб ранжування інтелігенції за професійно-фаховою вартістю збережеться ще на довгі роки, набуде потворних форм і дасть негативні наслідки.

Російська дослідниця радянської системи забезпечення 20-30-х рр. О. Осокіна підсумовує: «Світовий досвід засвідчує, що чимало держав вдавались до регламентації постачання переважно в періоди війн. Саме війни створювали дві необхідних для цього обставини: гострий дефіцит товарів і посилення централізації. Однак при всьому розмаїтті систем державного регулювання, сталінська залишається унікальною. За малим виключенням, державна регламентація постачання в інших країнах не супроводжувалась знищенням приватного сектору в економіці. <...> система була вкрай прагматичною. В ній практично відсутні принципи соціальної справедливості і у гіпертрофованому вигляді виражені принципи державної вигоди» [183].

У лютому 1923 р. було ухвалене нове «Положення про право на академічний пайок». З нього витікало, що ним мали бути забезпечені, по-перше, професори, завідувачі кафедрами і викладачі, що мають друковані праці при 6 викладацьких годинах на тиждень; по-друге, викладачі, що не

мають друкованих праць при 12 год. тижневого навантаження; по-третє, асистенти, ординатори, лаборанти, що мають не менше 24 год. щотижня, і особливо цінні для кафедри кадри; по-четверте, залишені при кафедрі за схвалення їх наукової роботи комітетом Укрголовпрофосвіти [184]. Щоб отримувати академічне забезпечення, професор мав виконувати не менше 528 год. на рік, а викладач — 792 год. [185]. Об'єктивно це ускладнювало науково-дослідну працю, відповідно, загрожуючи працівникам вищої школи бути «вичищеними» зі списків через «некорисність». Академічний пайок видавався лише працюючим науковцям, враховувався їх науковий статус, звання, посада, педагогічний чи науковий стаж, а також результативність і доцільність (корисність) наукової праці.

Передбачалась також видача академпайків на утриманців, тобто на членів родин, включених до академзабезпечення учених, які не мали інших джерел існування, знаходячись на повному утриманні голів сімейств.

Відтепер у кожному навчальному закладі, науково-дослідній чи культурно-мистецькій установі складався повний список працівників на продуктову підтримку. До нього додавали анкетні відомості, перелік наукових праць, особові листки. Далі список передавали спеціальній комісії по кваліфікації у місцеве відділення КСУ, де він набував рекомендаційного для академзабезпечення. Ці реєстри надходили до ВУКСУ, де Експертна комісія виносила кінцевий вердикт: зголошувалась з пропозиціями знизу чи, найчастіше, корегувала списки. У ВУКСУ зберігались персональні списки на академпайок по кожній установі.

За новим положенням на 1 липня 1923 р. Експертна комісія рекомендувала забезпечити академпайками 1 043 особи (44,3%), по вищих категоріях (V і IV) — 62 (2,6%), по III — 209, по II — 254, по I — 518 чоловік (22%) [186]. З поданих 2 354 заяв 11,5% прохань не були задоволені зовсім, а 44,1% учених не потрапили до пайкових категорій. (Див. Табл.) [187].

місто	V кат.	IV кат.	III кат.	II кат.	I кат.	м о л . учені	0 кат.	відмовлено
Харків	3	19	70	127	185	99	242	106
Київ	3	20	75	117	146	55	222	66

3.2. Реформування виробничої діяльності інтелігенції ...

Одеса	1	10	40	82	97	61	122	44
Катерин.	-	6	19	27	29	40	82	7
Глухів	-	-	1	-	2	2	7	2
Ніжин	-	-	2	5	2	2	10	2
Полтава	-	-	-	3	14	7	10	3
Зінов'єв.	-	-	-	-	1	-	-	-
Кременч.	-	-	-	-	1	2	-	-
Миколаїв	-		1	1	5	1	10	8
Херсон	-	-	-	2	6	2	7	3
Чернігів	-	-	-	3	8	5	19	7
К.-Подол.	-	1	1	6	16	4	20	10
Вінниця	-	-	-	2	5	-	8	12
Житомир	-	-	-	-	1	-	1	-
Запоріжжя	-	-	-	1	-	-	-	1
Разом	6	56	209	254	518	280	760	271

У жовтні того ж року число пайовиків зросло до 2 367 науковців (70%) [188]. Розподіл інтелігенції за кваліфікаційним рівнем був одним з дієвих важелів впливу на неї з огляду на матеріальну диференціацію категорій. Слід визнати, що певною мірою розряди були виправдані, оскільки держава попервах справді не мала можливості забезпечити всю масу наукових працівників вповні так, щоб вони могли весь свій час присвячувати науковій праці, зовсім не потребуючи заробітку. Різниця у забезпеченні вищих і нижчих категорій була досить істотною, таким чином, диференціація матеріальної підтримки, за задумом, мала також заохочувати продуктивність наукової діяльності вже сформованих спеціалістів і сприяти фаховому зростанню молодих творчих сил. Доцільним вважалося в абсолютно забезпечене матеріальне становище поставити лише верхівку вченого світу; наукових працівників середнього калібру можна було, при існуючих матеріальних можливостях, тільки підтримати більшою чи меншою мірою, зважаючи на цінність їх роботи. Насамкінець, залишалась учена молодь, стосовно якої йшлося не стільки про академічне забезпечення у прямому розумінні цього слова, а про свого роду стипендії, що були ледь більшими, ніж у стипендія «залишених при університеті».

Оскільки якість продуктів в академпайку була вкрай низькою, з часом не поліпшувалась, тому він поступово став втрачати своє значення і популярність, свідченням чого стала відмова від нього. Серед київських науковців у 1923 р. у I кварталі від неякісного пайка відмовились 2% претендентів, а у III кварталі їх кількість зросла по деяких СНР до 25-29% [189]. За підрахунками, реальна цінність натурального повноцінного пайка у червні 1924 р. складала 3,5 крб., коли середня ставка наукового працівника становила 22 крб. Отже, прибавка, яку давав пайок до місячної зарплатні, насправді була невеликою. Незатребувані рештки академпайків зараховували частково до фонду допоміжних видатків. Крім використання натурою, деякі продукти з академпайків продали, що дало 3 326,8 крб. золотом.

Оскільки натуральний пайок не включав усіх необхідних продуктів і товарів, його стали доповнювати грошовим. В УСРР ця норма офіційно набула чинності з вересня 1922 р., хоча реальні виплати розпочались у січні-лютому 1923 р. Провінційну інтелігенцію певний час тримали у невіданні, як, наприклад, свідчить лист письменника Й.Г. Дроздова з Чернігова до ВУКСУ: «З номера «Известий ВЦИК» від 13 лютого 1923 р. довідався, що в Росії в нинішній час академзабезпечення крім продовольства включає і грошові допомоги у розмірі від 180 до 900 млн. крб. залежно від категорії й заслуг. Воно є додатковим, крім службового академпайка. У нас про додаткову академічну підтримку й не йдеться» [190]. Додаткове грошове академзабезпечення восени 1923 р. отримували 1 753 наукових працівники (52,14%) [191]. У Харкові його отримували 468 осіб, у Києві — 670, в Одесі — 329, в Катеринославі — 80, в провінційних містах — у межах кількох десятків (Чернігів, Полтава, Вінниця) або одиниць (Кременчук, Зінов'євськ, Глухів) [192].

У жовтні 1923 р. натуральний пайок був остаточно замінений грошовим еквівалентом. Втім перехід на нього був не чітко прописаний і зрозумілий для інтелігенції. У відповідь на запитання неодмінного секретаря АН А.Ю. Кримського, як діяти, Д.І. Багалій у січні 1924 р. писав: «Еквівалент для всіх грошовий дано Комітетові [ВУКСУ — О.К.], але його даватимуть лише «нуждающимся» по окремих анкетам, що я лічу неправильним, бо це право тих, хто пайок одержував. «Дополнительные академические обозные обеды» теж буде даватися лише тим, хто заявить про «свою нуждаемость». З платнею додатковою декретованим справа ще не вирішена — все мудрують, а призначається 15 червня у повному

складі утримання по усім посадам з додатком» [193]. Отже, аби отримати грошові відповідники за колишні пайки, знову треба було писати заяви до ВУКСУ, супроводжувати їх необхідними анкетами і звітами. При визначенні суми виплат замість натурального пайка були внесені істотні відмінності у видатках столичній і провінційній інтелігенції. Якщо в столиці по найбільш поширених III і II розряду виплачували по 50 і 30 крб., відповідно, в великих наукових центрах — по 40 і 25 крб. в середньому, то в провінційних містах — по 22-17 крб. [194].

У січні 1924 р. у Києві додаткове академзабезпечення отримували по V категорії 4 особи, по IV — 30, по III — 141, по II — 258, по I — 334, по 0 — 220, всього 987 осіб [195].

Після запровадження у січні 1927 р. триступеневої кваліфікаційної шкали правом на додаткове академзабезпечення користувались зареєстровані в ВУКСУ науковці лише III вищої категорії, іншим його надавали як виняток. За новою інструкцією враховувався рівень платні. Так, вченим-одинакам, що мали зарплату 150 крб. і більше, у додаткових виплатах відмовляти. Для сімейних враховували й кількість утриманців. Сімейні могли сподіватись на додаткові видатки, коли при одному утриманці їх зарплати не перевищувала 200 крб., при двох — 250 крб., при трьох — 300 крб., при чотирьох і більше — 350 крб. Право на додаткове грошове забезпечення втратили пенсіонери [196].

З 1921 р. була започаткована також практика надання виключного харчового забезпечення, що поширювалась на дуже визнані авторитети і за особливих обставин. Перше подібне рішення було прийняте 16 квітня 1921 р., коли РНК УСРР ухвалив постанову «Про забезпечення професора В.Я. Данилевського» [197], в якій йому гарантувалось звільнення від усіх повинностей і податків, а також забезпечення житлом і продуктами. 2 серпня 1921 р. адресна допомога була призначена родині професора медицини Шатілова [198]. Врешті, 13 вересня 1921 р. був ухвалений спеціальний декрет РНК УСРР «Про спеціальне забезпечення заслужених працівників науки, техніки і мистецтва», за яким академіки Д.І. Багалій, Д.О. Граве, П.А. Тутковський, А.Ю. Кримський, В.П. Єрмаков, Д.Ч. Кларк отримували особливі пільги, в тому числі й стосовно матеріально-продуктового забезпечення. 9 і 10 січня 1922 р. дії декрету були поширені на професора Г.К. Суслова, академіка Д.І. Яворницького і заслуженого діяча науки і мистецтва П.І. Кравцова [199]. У березні 1922 р. професорсько-викладацький склад Української Академії

Мистецтв клопотався про встановлення спеціального продуктового пайка для родини колишнього ректора УАМ Г.І. Нарбута та видатного художника професора О.О. Мурашка. Втім вдалося домогтися лише призначення пенсії у розмірі річного окладу професора академії, а також разової грошової допомоги [200]. Поза клопотанням з приводу особливого харчового забезпечення залишилися й родини покійних композиторів М. Леонтовича, К. Стеценка і Я. Степового [201].

Зрозуміло, що кількість «декретованих» персон, або як їх називав нарком освіти УСРР Г.Ф. Гринько, «наукових буйволів», не могла невпинно зростати. Через продовольчі проблеми у країні у серпні – вересні 1922 р. особливо заслуженим працівникам пайок видавався в урізаному вигляді: по 20 ф. борошна житнього і пшеничного, стільки ж різних круп, по 22,5 ф. м'яса, 7,5 ф. жирів, 45 ф. овочів [202]. Лише 27 листопада 1922 р. окремим наказом Наркомату продовольства УСРР був остаточно затверджений єдиний для всіх «декретованих» інтелігентів склад пайка (див. Табл.) [203].

<i>продукт</i>	<i>кількість</i>	<i>продукт</i>	<i>кількість</i>
Борошно житнє	30 фунт.	Овочі	45 фунт.
Борошно пшеничне	15 фунт.	Яйця	60 шт.
Борошно картопляне	2 фунт.	Молочні продукти	5 фунт.
Борошно підбивне	1½ фунт.	Молоко	75 скл.
Сушені фрукти	5 фунт.	Сіль	1½ фунт.
Чай китайський	¼ фунт.	Мило просте	2 фунт.
Кава в зернах	1¼ фунт.	Мило туалетне	2 куска
М'ясо	15 фунт.	Перець	1/8 фунт.
Копченості	5 фунт.	Оцет	1 пляшка
Птиця	5 фунт.	Гас	5 фунт.
Риба	5 фунт.	Какао / шоколад	½ фунт.
Цукор	2½ фунт.	Сир	2 фунт.
Кондитерські вироби	5 фунт.	Масло коров'яче	2 фунт.
Рис / манка	5 фунт.	Смалець	2 фунт.
Горох / квасоля	5 фунт.	Олія	2 фунт.

Інші крупи	5 фунт.	Сірники	18 короб.
Макарони	5 фунт.	Цигарки	750 шт.

Реалізація офіційних рішень про підтримку авторитетних учених на місцях нерідко ігнорувалась. Від ухвалення рішення до його реалізації, на жаль, лежала велика прірва. У листі А.Ю. Кримського до Д.І. Багалія (січень 1923 р.) читаємо: «Будь ласка, повідомте нас — декретованих — чи вирішено нарешті справу з нашим утриманням, обіцяним в декреті. М. Птуха казав, що 180 золотих карбованців щомісяця кожному присилатимуться для нас на адресу Академії. Коли це так — ми дуже боїмося наріканнів, бо очевидячки, гроші нам присилатимуться разом з іншими академічними кредитами, й завсігди в Харкові буде нахил зменшувати ті кредити, бо вкупі з утриманням для декретованих й так вийде значна цифра. Нам буде дуже прикро чути від службовців всякі здогади й міркування на таку тему. Значно краще б пересилати утримання для декретованих на адресу дослідчих кафедр, або ще простіш — на Держбанк, тільки не на Собез і не на Академію» [204].

Що справа не зрушила з місця, свідчить лист (лютий 1924 р.) А.Ю. Кримського до М. Астермана: «Я безмежно пишаюсь, що вищі і кращі представники дорогої для мене Робітничо-селянської держави цінують мою наукову діяльність, знаходять її корисною для держави і вважають необхідним забезпечити мене матеріально. Але ж народні комісари, навіть вся Рада Народних Комісарів, це одне, а підпорядковані їм органи, тлумачники наказів — це інше... Декрет РНК [УСРР] про моє повне забезпечення виданий уже кілька років тому, а на практиці старання виконавців до чого його звело [!]. У Декреті йдеться, що я повинен отримувати довічне жалування поза всякими тарифними нормами, а на практиці я отримую не тільки безконечно менше за будь-якого спеца на якомусь підприємстві, але навіть менше отримую, ніж професор середньої руки. Декретом РНК [УСРР] мені і моїй голодній родині на все життя призначений продовольчий пайок, а на практиці у мене забрали взагалі всякий пайок, і старання виконавців, напевне, роз'яснить, що мені за відібране не належить навіть еквіваленту» [205]. Втім, далі А.Ю. Кримський писав: «Я працюю зовсім не тому, що мені можуть заплатити, а виключно через те, що я звик напружено працювати; що наукова праця, в тому числі , і над словником, дає мені глибоке моральне задоволення і насолоду. Найвищою нагородою для себе

я вважаю, наприклад, такий лист, як я отримав від наркома освіти В.П. Затонського. Він пише, що моя праця над словником має реальне значення для радянської держави <...> я буду працювати над словником з усіх сил тому, що вважаю це своїм найпершим обов'язком» [206].

У грудні 1923 р. платня ординарного академіка становила 40 золотих крб., вона справді підвищилася у 20 разів порівняно з 1922 р., але була недостатньою для нормальної життєдіяльності, цих коштів ледь ставало для задоволення елементарних потреб; на одяг, книжки не залишалось нічого. Тому більшість академічних вчених шукали додаткового заробітку. Наприклад, з анкети, заповненої професором М.П. Василенком 27 листопада 1920 р. для вступу до профспілки «Робос», довідуємося, що він, вже немолода і шанована людина, вимушений був працювати у п'яти навчальних закладах, втім, маса лекцій у той час не забезпечувала існування. У Київському інституті народного господарства (колишній Комерційний інститут) за 6 год. отримував 12 800 крб.; у Вищому інституті народної освіти імені Драгоманова (колишній університет Св. Володимира) за 4 год. — 8 800 крб.; на Українських педагогічних курсах за 4 год. — 8 800 крб.; в Археологічному інституті за 4 год. — 8 800 крб.; у Кооперативному інституті за 4 год. — 8 800 крб. Разом — 20 000 крб. на місяць [207]. Д.О.Граве у 1924 р. в Академії мав ставку 48 крб., а місячний дохід його за рахунок сумісництва, почасової викладацької роботи становив 284 крб. Побічні доходи академіків значно перевищували основну зарплату. Разом з тим, не всім вдавалося знайти додаткову працю чи здоров'я і родинні обставини не дозволяли вивільнити час для приробітку. У того ж А.Ю. Кримського читаємо: «...скажу щиро, що коли б мою платню довели до 150 крб. золотом на місяць, то я це вважав би за щастя. Я ніде не служу, окрім Академії (лекцій ніде не читаю), і досі я навіть 50 крб. золотом місячно не мав. Взагалі моє матеріальне становище погане, бо окрім себе я повинен дбати про старезну, слабу сестру, а до того Звенигородський комгосп (чи, там, комунвідділ) збирає з мене податки за садибу з садком, заявляючи, що звільняюся від податків тільки я, особа, а не моя садиба» [208]. «Декретованим» Наркомат освіти з власного кошторису в лютому 1924 р. призначив додаткові грошові видатки по 5-6 крб., якщо вони спеціально звернулись з проханням до Наукового комітету [209].

Разом з тим, на нашу думку, варто зауважити, що не тільки (а почасти й не стільки) заробіток спонукав інтелігенцію до різноманітної діяльності.

У 1920-ті рр. справді виникла особлива нагода реалізації її науково-творчого потенціалу: в умовах оновлення суспільного життя виникла можливість створювати наукові товариства, літературно-мистецькі угруповання, активно займатися аматорською пошуковою роботою на ґрунті краєзнавства, музеєзнавства, фольклористики, етнографії тощо. У 1920-ті рр. культурно-національне життя було надзвичайно активним; радянська влада ще не тотально контролювала громадську діяльність. Тільки у Вінниці у першій половині 1920-х рр. поруч з ІНО діяли філії бібліотеки ВУАН та Сільськогосподарського наукового Комітету України, історично-побутовий музей, Подільське відділення Укрметереології, Сільськогосподарська дослідна станція, Кабінет виучування Поділля, Краєзнавче товариство. Показово, що «стара» інтелігенція, позбавлена можливості працювати за фахом, знаходила себе у служінні за покликом власного серця і потреб суспільства: правник Г.В. Брілінг став організатором музею, історик права В.Д. Отамановський очолив Кабінет виучування Поділля і філію бібліотеки ВУАН, юрист за освітою В.І. Подольський відзначився як висококласний статист, природознавець, музейник. Працювали вони самовіддано, забуваючи про нестатки, нехтуючи незручностями, зазвичай на повну віддачу. В.Д. Отамановський, згадуючи вінницький період своєї діяльності (1920-1929 рр.), писав: «Я цілком з головою поринув у свою наукову працю. Встаючи за півгодини перед світанням, я працював аж до смеркання. Цілком виснажений надвечір я, узявши собаку, найменш людними вулицями, виходив на поле біля стадіону й там годину — півтори гуляв, щоб відпочив мозок. Я лягав спати о десятій — пів на одинадцятую годину вечора, бо ж інакше не витримав би такого сильного напруження» [210].

В цілому матеріальне становище навіть еліти української інтелігенції було гіршим порівняно з інтелектуальними працівниками РСФРР. У зв'язку зі складанням бюджету на 1927-1928 р. спеціальна комісія політбюро в складі В. Чубаря, Радченка, Сиволапа, вивчивши питання про матеріальний стан інтелігенції, 1 липня 1927 р. запропонувала визнати політично неможливим встановлення на Україні нових ставок для інтелігенції [211].

У не менш важкому становищі були працівники середньої ланки освіти та вчителі загальноосвітніх шкіл. Реальна заробітна плата 1920 р., за розрахунками політика й ученого-економіста Ю. Ларіна, складала третину її

довоєнного рівня, тому вона перестала виконувати стимулюючу функцію [212]. У 1921 р. уряд через нестачу коштів перевів забезпечення освітян у відання місцевих установ. Це ситуації не тільки не покращило, а ще й загострило її. Представники Кам'янець-Подільського повітового відділу народівити неодноразово зверталися до ГубНО з проханням налагодити виплату заробітку місцевим вчителям: «У кращому разі повітові вчителі за минулий навчальний рік отримали 10 пуд. зерна, з них половину мішанки; грошей ніхто ніяких не отримував. У сільвиконкомі у плані розподілу натурального пайка школи залишаються на останньому місці або взагалі не згадуються. Стосовно забезпечення мануфактурою учительства і слів витратити не варто. Між тим учительство і голе, і босе. Безумством було б сподіватися, що на таку заробітну платню можна було б хоч мінімально задовольнити потреби, якщо платні учителя стає лише на 95% харчування однієї особи, а не всієї сім'ї» [213].

Втім, виплат не були налагоджено, рівень заробітної платні навіть падав. Ось деякі цифрові дані, з яких видно, яким мізерним був заробіток працівників освіти: кількість розрядних одиниць по м. Кам'янцю-Подільському виражається наступним чином: у січні — 19 100, у лютому — 19 420, у березні — 21 150, у квітні — 21 064, у травні — 21 200. Відпущено продуктів: зернохліба у січні в середньому — 750 пуд., у лютому — 320 пуд., у березні — 300 пуд., у квітні — 175 пуд., у травні — 140 пуд. Грошових знаків відпущено у березні 380 млн., у квітні — 280 млн. крб. В середньому на одну розрядну одиницю у травні припадало зернохліба — 0,08 фун., борошна житнього — 0,1 фун., кукурудзяного борошна — 0,035 фун., квасолі — 0,04 фун., жирів — 0,02 фун. Грошових знаків на одну розрядну одиницю, відповідно, припало у березні 1,72 крб., у квітні — 1,21 крб. На одну ставку 12 розряду (70 розрядних одиниць) у травні продуктів видано: жита — 5,5 фун., житнього борошна — 7 фун., кукурудзяного борошна — 2,5 фун., гречки — 1,5 фун., квасолі — 2,5 фун., сала — 1,5 фун. Грошових знаків: у березні — 120 крб., у квітні — 35 крб. При цьому, ціни на продукти у Кам'янці такі: хліб — 100 крб. за фунт, м'ясо — 100 крб. за фунт, молоко — 300-500 крб. за кварту (чверть) літра [214]. На всіх працівників у 18 трудових школах, 18 інтернатах, 14 денних будинках і 10 профшколах Кам'янецьчини у травні 1922 р. було призначено 470 пайків з забезпеченням на них 208 пуд. зерна [215].

Частина подільської інтелігенції, доведена до відчаю, самотійно шукала порятунку за кордоном, серед них, за свідченням очевидця, — професори, агрономи, інженери, народні вчителі, кооператори, лікарі та службовці. Втікачі з жахом підкреслювали, що більшовицька влада вважає кожну інтелігентну людину ворогом держави тільки за те, що вона людина письменна, тобто «білоручка» [216]. Чи слід дивуватися, що в учительському середовищі посилились настрої відчаю, тривала повільна деморалізація. Не маючи жодних засобів до існування, вчителі навіть почали здійснювати тиск на учнів, виявляти до них виключну суворість і вимогливість і примушувати їх до додаткових занять, бо приватні уроки на дому давали хоч якусь матеріальну, грошову і, основне, продуктову підтримку [217]. Повітовий відділ НО, знаходячись не тільки на варті матеріальних інтересів своїх членів, але і стану освіти в цілому, найкатегоричнішим чином звертав увагу Губнаросвіти на абсолютно ненормальне становище оплати праці учителів шкіл і, знаючи їх настрої, попереджав, що надалі учительство вийде зі стану пасивної оборони, або ж почнеться масове залишання ними шкіл і перехід до інших форм праці [218]. Не випадково, очевидно, (але чи справедливо?!) на з'їзді працівників освіти та культури Кам'янецького повіту (4-9 травня 1921 р.), який проходив під жорстким контролем місцевого парткомітету, завідувач міського ЧК Лавров звинуватив вчителів у «саботажі та відсутності допомоги у боротьбі за революційні здобутки». На цьому ж з'їзді було визнано «факт арешту великої кількості працівників освіти» і тому делегати з'їзду звернулися до місцевих органів влади з вимогою, щоб безпідставних арештів більше не відбувалось [219]. У червні 1922 р. Кам'янець-Подільська комісія «З чистки радянських установ від негідного елементу» ухвалила звільнити з посад 82 особи, в тому числі й керівника наросвіти Ф. Приймака як «петлюрівця» [220]. Щоб не загострювати ситуацію у прикордонній Кам'янецьчині, Подільська губнаросвіта вважала за необхідне збільшити число пайків по Соцвиху і Профосвіті до 750; відкрити кредит на травень, червень, липень по ставках калорійної системи. Необхідно вислати хоча б по 15 арш. мануфактури на пайок (для двох змін білизни на одного пайщика), тобто загалом на 750 пайків — 11 250 арш., а також 350 комплектів шкіряних підшов [221].

Ситуація була скрутною по всій Україні. Київський губвідділ наросвіти зафіксував, що за у 1922 р. зарплата становила одну сьому прожиткового мінімуму [222].

Між тим, учительство на селі справедливо займало позиції культурної верхівки сільської спільноти. Учитель, як і священник, визначав духовно-культурні пріоритети громади. Його діяльність не обмежувалась дидактичними вправами з дітьми, його спеціальна освіта і загальна освіченість розумілась як спільний скарб громади і була джерелом знань для односельців. Через неписьменність більшості дорослих селян саме на учителя покладался обов'язок тлумачити економічні і політичні новини, нововведення, читати і коментувати пресу, спростовувати чи підтверджувати чутки, пояснювати події та явища в суспільстві і природі, оцінювати критичні ситуації й підказувати способи їх розв'язання, прогнозувати ймовірні зміни чи обставини тощо. По мірі посилення модернізації на селі роль учителя зростає, почасти витісняючи з провідних позицій священника. Без думки учителя особливо не можна було обійтися у змінюваних обставинах державного і суспільного життя. Селяни йшли до вчителя за роз'ясненням змін, що відбувались, і практичною порадою, як діяти за нових умов життєдіяльності. Учитель разом з агрономом, землевпорядником, земським уповноваженим був задіяний у налагодженні господарювання на землі, поширював нові знання про аграрні відносини, роз'яснював основи ринкових стосунків та їх кон'юнктурні коливання. Будинок чи помешкання вчителя — це водночас культурно-громадська установа: бібліотека, клуб, пошта, консультаційний пункт, майстерня.

За умов пробудження національної свідомості і становлення нації учитель на селі був камертоном національного життя. Він підносив не тільки загальну письменність, а й був національним просвітником, поширював знання про вітчизняну історію та культуру, сприяв формуванню національної пам'яті та міфології як складників національної ідентифікації. Величезний вплив на селянство мали Просвіти (рух розпочався у 1905-1906 рр.), кількість яких у 1921-1922 рр. (в умовах голоду й розрухи) зросла з 4 тис. до 4,5 тис.[223]. На Всеукраїнській нараді завідувачів відділами освіти губкомів у лютому 1922 р. Просвіти були охарактеризовані як «небезпечний ворог пролетаріату на селі» [224] і розпочалась політика їх «завоювання». На початок 1923 р. на селі залишилось 573 Просвіти [225], натомість їх національно-патріотична діяльність була підмінена політикою «коренізації». Свідомий український учитель мав виконувати агітаційно-пропагандистську роботу серед селянства на користь більшовицької ідеології, натомість за підтримку

національної ідеї його піддавали переслідуванням. Селянство, спостерігаючи таку зумисну метаморфозу, так само зневірювалось у переконаннях освітян, відмовляло вчителюству у власній довірі.

Традиційно на селі вчитель був уособленням моральності, правдивості, порядності. Його приватне життя, ще більшою мірою, ніж усіх селян, підпадало тотальному контролю громади. Статус учителя на селі у перші роки радянської влади був помітно понижений погіршенням його матеріально-побутового забезпечення [226]. Якщо до першої світової війни сільський учитель мав платню, що була вище середньої по країні і забезпечувала йому цілком нормальне життя, то на початку 20-х рр. він не мав жодної державної підтримки, коли ж виплати були налагожені, коштів бракувало для гідного існування. Вчителі вимушені були займатися нефаховою справою, шукати засобів до існування за межами села, обмінювати приватні речі на продукти харчування, а то й жебракувати у селян. Більшість мусили значну частину свого робочого часу витрачати на городню працю, а не віддавати професійним обов'язкам, в тому числі й з підвищення своєї кваліфікації. Траплялись випадки, коли вчитель вдавався до спеціального знижування оцінок учнів, щоб заохотити батьків до забезпечення його власної матеріальної підтримки. Такі факти свідчили не тільки про певну деморалізацію учительства, а й про розпад традиційних взаємин поваги. Злидарські умови життя, хатня занедбаність, особиста неакуратність провокували громадянську байдужість учителя, викидали його на маргінальні терени з кола сільської спільноти. Позбавлене учительського просвітництва селянство прирікалося на примітивізацію громадського життя, його профанізована свідомість ставала здатною до сприйняття догматики більшовизму, а в більшості випадків просто блокувалася щодо адекватного сприйняття реалій великої політики і власного повсякдення. Гальмування процесів критичного мислення селянства і активної опірності (за умов нагляду і репресій) убезпечувало владі прищеплення необхідних норм життя, селянська звичка мовчки переносити випробування, перечікувати важкі часи спрацювала на збайдужіння селянства та сприйняття психології приреченості і настроїв фаталізму.

З іншого боку, долаючи авторитет «Просвіт» і їх національно-патріотичне спрямування, наркомат освіти УСРР цілеспрямовано вжив низку заходів по чистці української учительської інтелігенції. У обов'язкових об-

лікових анкетах слід було не тільки вказати кваліфікацію, спеціалізацію, стаж, а й соціальне походження і рід занять, партійну приналежність до і після революції 1917 р. [227]. На підставі цих відомостей, ДПУ у вересні 1922 р. вдалось до запобіжних заходів: близько 30 вчителів-подільців були піддані арешту через підозру в антирадянській діяльності. Губнароствіта 28 листопада 1922 р. мусила надавати органам Держполітуправління характеристики на них, наприклад, про Василя Подольського, учителя з Вінниці, що його педагогічна діяльність «...впродовж 12 років і в наступні роки цілком відповідала вимогам Радянської влади, він був абсолютно відсторонений від політичної діяльності у період Гетьманату і петлюрівщини, а при Радянській владі вся поведінка його відрізнялась лояльністю, чому залишення такого працівника на Поділлі є вкрай бажаним, тому що він по своїй роботі, при знанні місцевих умов життя, є особливо корисним діячем з народної освіти» [228]. Слухачів Вінницьких, Гайсинських, Могилів-Подільських та інших педагогічних курсів було звинувачено в опозиційності до влади за навчання учнів у дусі національних традицій. У 1923 р. було «ліквідовано» групу вчителів Поділля в кількості 106 осіб. Губернська надзвичайна комісія 25 з них засудила до страти, 56 — до різних термінів ув'язнення, 25 осіб звільнено з роботи [229]. У справах Подільського губкому КП(б)У в протоколах засідань і стенограмі IX-ї Подільської губернської партійної конференції (1923 р.) дається оцінка настроям сільської інтелігенції, зокрема вчителів. Підкреслювалося, що вони переважно знаходяться у «ворожому таборі», що викликає негативне ставлення до них і до справи народної освіти. Однак вони «...в цілому ще політично невиховані, не йдуть з Радянською владою і не працюють в дусі будівництва соціалізму, а отже з такими кадрами нам буде важко піднімати всю політичну й культурну роботу на селі», зазначалося в матеріалах конференції [230]. В огляді Подільського губернського відділу ДПУ (серпень 1923 р.) в розділі «Інтелігенція» вказувалося про взяття на облік 128 неблагонадійних учителів, 60 лікарів, 48 інженерів і техніків [231].

Лише на середину 1920-х рр. ситуація з оплатою й умовами праці поступово стабілізувалася. В 1924 р. фактичний заробіток вчителя сільської місцевості становив трохи більше 14 крб. [232]. У сільській місцевості вчителі отримували меншу заробітну плату, ніж вчителі міст і робітничих селищ, оскільки ведення присадибного господарства вважалося фактором, що компенсує скруту їх матеріального становища [233].

Середньомісячна зарплата вчителів УСРР (у крб.)

	1922/1923	1923/1924	1924/1925	1925/1926
місто	14	24	30	40
село	6	20	25	33

Набула сталості і заробітна платня у вищих школах і спеціальних середніх навчальних закладах. Поступове покращення ситуації було відносним. Зайве говорити, що оплата праці освітянина суттєво відрізнялась від державних цін на промислові товари і продукти харчування. Показова заява лектора Вінницького українського педагогічного технікуму О.М. Коцюби від 12 серпня 1929 р. до окружного правління спілки «Робос»: «Я працюю як науковий робітник у м. Вінниці з серпня 1927 р. Умови праці протягом всього цього часу надзвичайно несприятливі: одержую 120 руб. на місяць при чотирьох утриманнях; квартира — одна кімната в приміщенні технікуму. Дружина, що має 9-річний педагогічний стаж, безробітна з 1927 р. Все це, безперечно, перешкоджає моїй науковій і громадській роботі. Для поліпшення мого становища прошу підтримати кандидатуру моєї дружини Коцюби Марії на посаду вчителя в одній з шкіл Вінниці» [234]. З анкети М.І. Коцюби видно, що вона походила з сім'ї священика, що й було, ймовірно, причиною відмови їй у працевлаштуванні.

Освітняни стали більш стабільно почуватися у матеріальному відношенні з середини 20-х рр., хоча контроль над ними посилювався і відбувалась потужна уніфікація їх професійної діяльності.

Подолання кризи збуту, стабілізація фінансової системи, пожвавлення економічної кон'юнктури позначились на покращенні становища інженерно-технічних працівників. Заробітна плата інженерів у гірничій промисловості Донбасу коливалась від 76-109 крб. на місяць за нижчим розрядом до 286-332 крб. за вищим [235]. Згадана постанова «Про роботу спеціалістів» (вересень 1925 р.) закріпила саме за цією категорією спеціалістів низку важливих поступок: комунальні послуги (світло, вода, опалювання) надавались безкоштовно, у деяких містах інженерам взагалі житло надавалось безкоштовно; діти інженерно-технічних спеціалістів при вступі до вищої школи прирівнювались до дітей робітників; запроваджувалась заохочувальна система преміювань і нагород за гарну працю.

Одним із результативних способів нагляду за інтелігенцією було створення професійних об'єднань. Профспілки, з одного боку, полегшували нагляд за розпорошеними групами інтелігентів, а з іншого, — створювали видимість захисту матеріальних і правових інтересів інтелігентів. Формування комуністичних фракцій у профоб'єднаннях остаточно закріпило більшовицький контроль над їх членами. Залишатися поза профспілками дедалі ставало неможливим, оскільки членство в них не тільки було запорукою нехай обмежених соціальних прав і гарантій, а й було обов'язковою умовою для отримання робочого місця. Згідно з Кодексом законів про працю 1922 р., першочергове право на працевлаштування надавалося членам професійних спілок, причому профорганам дозволялося контролювати діяльність бірж та порядок найму і звільнення працівників на промислових підприємствах.

Свого часу, у перші післяреволюційні роки, реагуючи на диктатуру держави в науково-академічній сфері, В.І. Вернадський запропонував створити фахові товариства інтелігенції — спілки наукових працівників, — щоб спільно відстоювати професійні і людські інтереси. В Україні професійні громадські об'єднання інтелігенції виникли на хвилі демократизації суспільного життя після Лютневої революції 1917 р., в тому числі і відділення Всеросійської спілки інженерів, що діяло до грудня 1918 р. і було ліквідоване через незгоду з більшовиками. Більшовики швидко перетворили їх на важелі впливу і нагляду за інтелігентами, не залишивши їм жодних громадських повноважень.

Весною 1920 р. у Спілці робітників-металістів України була організована інженерна секція (ІС), восени такі секції виникли серед гірників, хіміків і будівельників [236]. Найактивніший етап оформлення ІТС пов'язаний з початком непу. На середину 1920-х рр. близько 90% інженерно-технічних працівників УСРР ввійшли до ІТС [237]. У червні 1925 р. був утворений керівний орган — Всеукраїнське міжсекційне бюро інженерів і техніків (ВУМБІТ), — що координував діяльність ІТС галузевих профспілок.

Одним з основних напрямків діяльності ІТС у 20-ті рр. була так звана тарифно-економічна робота, спрямована на соціальний захист інженерно-технічних працівників, передусім, шляхом обґрунтування рівня заробітної платні, забезпечення належних умов праці, побуту і відпочинку, гарантування соціального захисту і пенсійного забезпечення, обстоювання їх професійно-кваліфікаційних інтересів. Так, аналіз протоколів засідань

президії ВУМБІТ показує, що в 1925 р. найбільш часто розглядалися питання «організаційне» і «тарифно-побутове» [238].

Інженерно-технічні секції активно брали участь у «тарифікації» інженерно-технічного персоналу, тобто у визначенні оплати його праці. Так, ІТС домоглися того, що у колективних договорах пункт про оплату інженерно-технічних працівників стояв окремо. ІТС наполягали на прямій залежності платні від тривалості робочого часу інженерів і техніків та їх внеску в результативність виробництва [239].

Розробляючи методи оплати праці ІТП, спеціалісти розглядали оклад як оплату праці, що виконана працівником в умовах певної посади (а значить — кваліфікації) з точним виміром робочого часу [240], інакше кажучи, це спосіб покриття нормальних витрат працівника на якісне виконання своєї праці. Витрачений працівником час слід ділити на нормальний і надурочний. Перепрацьований час має оплачуватися за принципом надстроковості. За нормальний робочий день працівник мусить отримувати гарантований заробіток, який нормально його забезпечив би, тобто покривав його нормальний витратний бюджет (по так званому «ситому мінімуму»).

До витратного бюджету платні пропонували включати три групи витрат: розділ А — основні витрати: 1) на утримання приміщення (квартирна плата, опалення, освітлення, водопровід і каналізація, поточний ремонт тощо); 2) на харчування; 3) на одяг, білизну і взуття; розділ Б — витрати по збереженню працездатності: 1) комфорт і зручність домашнього помешкання; 2) гігієна і санітарія (щоденне прибирання, повсякденний догляд за тілом, баня, прання білизни); 3) по культурній організації відпочинку (придбання газет, передплата преси, відвідування театрів, лекцій тощо, організація і забезпечення відпустки, прогулянки на повітря, виїзди на дачу або городню ділянку, витрати на тютюн, екстрені звертання до лікарів, лікування хвороб); розділ В — витрати для збереження і підвищення кваліфікації: 1) придбання видань по спеціальності і самоосвіті; 2) зв'язок з науковими організаціями; 3) зручність занять вдома [241]. Згідно рекомендацій, нормальний витратний бюджет середньо-сімейного працівника вищого розряду мав складатися з 320-350 крб. [242]. З них на основні витрати (розділ А) припадало 66,7%, на підтримання працездатності (розділ Б) виділялось 30,5%, на підтримку і підвищення кваліфікації (розділ В) — лише 2,8% [243].

З листопада 1923 р. інженерно-технічному персоналу Спілки гірняків зарплата стала нараховуватися по розрядній системі твердих ставок від 50 до 175 крб. Для особливо цінних інженерів і техніків передбачались індивідуальні ставки від 250 до 400 крб., а також премії за виробничі досягнення. Щоб володіти реальною ситуацією, ІТС періодично здійснювали перевірки матеріального рівня становища інженерів і техніків. Так, губернське міжсекційне бюро інженерів і техніків Донбасу з 30 червня по 12 липня 1924 р. проаналізувало матеріально-побутове становище інженерно-технічного персоналу у Микитівській, Щербинівській, Горлівській, Краматорській, Костянтинівській, Скалківській і Донсодівській секціях шляхом особистого відвідування і, в окремих випадках, за допомогою анкетування. У ході перевірки з'ясувалось, що на заводах платня інженерів нижча, ніж на рудниках на 12-15%. В цілому молодший ІТП (12-13 розряди) отримував від 50 до 120 крб., середній (14-15 розряди) — 120-150 крб.; вищий (16-17 розряди) — 150-350 крб. [244]. Заробітна плата (у крб.) техперсоналу у Горловці станом на травень 1924 р. була такою [245]:

<i>розряд</i>	<i>мінімум</i>	<i>максимум</i>	<i>середня</i>
12	66,5	124,35	79,73
13	109,5	133	118,59
14	119,7	166,25	136,6
15	152,95	199,5	167,19
16	-	-	199,5
17	-	-	332,5

У Лисичанському рудоуправлінні за травень 1924 р. головний інженер отримував по 180 крб., заступник головного інженера — 172 крб., інженер технічного відділу — 144 крб., завідувач рудником — 130-148 крб., технічний секретар — 120 крб., механік рудника — 110 крб., черговий і дільничний штейгер — 85-100 крб. [246]. Причому гірникам, металістам до 50% зарплати, (а у хіміків — до 75%) видавали товарами по книжках місцевих кооперативів, що викликало значне невдоволення на місцях [247].

Через матеріальну скруту інженерно-технічні працівники Донбасу ініціювали створення кас взаємодопомоги. Засоби кас взаємодопомоги формувалися з 2% щомісячних відрахувань з зарплати ІТП і деінде ще з 3-5% вступних внесків. 30% каси взаємодопомоги надходили до центрального

фонду взаємодопомоги при губернському бюро ІТС. Центральний фонд поділявся на: 1) фонд А — 50% всіх надходжень, з яких 20% — недоторканий запас, а 30% знаходилися у розпорядженні президії для видачі зворотних виплат; 2) фонд Б — 20% для видання зворотних виплат і пенсій; 3) фонд В — 30% для видатків на випадок смерті, нещасних випадків або інвалідності (пенсії до 50 крб. на місяць впродовж трьох місяців, одноразова допомога — до 100 крб.) [248].

У Спільці металістів ставки ІТП обраховувались до 1 серпня 1924 р. за методом кратності, виходячи зі ставки І розряду 8 крб. 50 коп. у співвідношенні 1:16 (плюс премія). З 1 серпня 1924 р. між Південсталлю і Укрбюро ЦК ВСРМ укладено нову тарифну угоду, за якою молодший і середній техперсонал мав отримувати: по-перше, основну ставку за 17-розрядною тарифною мережею; по-друге, приробіток в 25-80%; по-третє, надбавку за невраховану працю до 50% (для осіб, пов'язаних з безперервною роботою у цехах і на рудниках). Вищий технічний персонал міг розраховувати на доплату зі спецфонду за індивідуальним договором; середній оклад вищого техпрацівника дорівнював 180 крб. До кінця 1924 р. заробітна платня інженерів металургійної промисловості вищого розряду досягла 286-332 крб., по нижчому — 76-109 крб. [249].

У ході контролю за оплатою праці ІТП були викриті значні порушення матеріального заохочення, зокрема, у справі преміювання. Попри розроблене положення про премії винагородження мало випадковий характер. Зазвичай, і виплачували премію з великим запізненням, розмір її і умови отримання заздалегідь не повідомлялись, тому інженерно-технічний персонал дивився на премію як на приємний сюрприз. Зрозуміло, за таких обставин головної своєї мети — стимулювання праці — преміювання фактично не досягало.

Досить поширеним у середині 1920-х рр. було судження, що інженерно-технічний персонал обходиться виробництву надзвичайно дорого. Це підживлювало настрої «спецеїдства». ІТС мали протистояти цій тенденції. Так, було підраховано, що на Донбасі в середньому оплата техперсоналу не перебільшувала 3-4% платні всіх робітників. Наприклад, на Щербинівському руднику з загального фонду оплати праці (198 755 крб. 48 коп.) техніки у травні 1924 р. отримали 4 776 крб. 95 коп. (2,4%), службовці — 10 395 крб. 90 коп. (5,2%), робітники — 183 755 крб. 24 коп. (92,4%); на содовому заводі технікам перепало 4,2% від загальної суми зарплати,

службовцям — 10,0%, робітникам — 85,8% [250]. По інших інженерно-технічних секціях відсоток їх зарплатні теж не був обтяжливим для бюджету: Краматорська ІТС — 3,1, Горлівська — 4,26, Голубовська — 3,8, Антрацитівська — 3,03, Гришинська — 3,2, Краснодонська — 3,2, Червонопрапорна — 3,9, Кадіївська — 2,2, Первомайська — 2,8, Красногвардійська — 3,0. При цьому робочий день техніка тривав не менше 12-14 год. Штейгер у Горлівці працював впродовж 14 год., за таким розкладом: ранковий наряд — з 5.00 до 7.30 (2,5 год.); огляд робіт і денний наряд — з 8.30 до 15.30 (7 год.); заняття в гірничій конторі — з 19.00 до 22.30 (4,5 год.) [251].

Центральний друкований орган ІТС «Инженерный труд» писав: «Абсолютно неприпустимим слід визнати те цькування інженерно-технічних працівників, котре ведеться через робкорів місцевою пресою, де поруч з суцільно необґрунтованими звинуваченнями застосовуються такі найменування на адресу інженера, як “паршива вівця”» [252]. До морального терору додавалися погрози фізичної розправи, а почасти траплявся неприкритий розбій, аж до застосування холодної і вогнепальної зброї [253].

Секція інженерно-технічних сил в Одесі у 1924 р. нараховувала 187 чоловік, з яких 37,4% працювали у закладах місцевого бюджету, 5,3% — в житловій кооперації, 17,3% — у самоокупних будівельних установах (Укрдержбуд, Пайбуд, Стандарт), решта 40% — у військових відомствах, одинаки-викладачі і т.і. [254].

Таким чином, інженерно-технічні секції профспілок України у першій половині 1920-х рр. приділяли значну увагу питанням заробітної платні. Але в умовах загальних матеріальних нестатків, неврегульованості трудових стосунків між ІТС і державою, нестабільності ринкових регуляторів, а особливо через загальний курс радянзації і пролетаризації інженерно-технічних сил реалізувати економічно обґрунтовані проекти матеріально-забезпечення ІТП було нереальним.

На початку індустріалізації умови праці техперсоналу більшості підприємств Донеччини були надзвичайно важкими. В той час як робітники працювали 6-7 годин на добу, робоча зміна ІТП тривала 12-16 годин. Це обумовлювалось надзвичайно високими темпами економічного розвитку регіону та гострим дефіцитом кваліфікованих спеціалістів. Разом з тим робочий час використовувався край нерационально. Так, в 1928 році ІТП-вуглярі знаходились на виробництві 7 годин, а ще 4 витрачали на канцелярську роботу. Враховуючи різноманітні громадські наванта-

ження та необхідність займатися саморозвитком, на сон та відпочинок у них залишалось 5-6 годин. На відміну від цього тривалість робочого дня службовців управлінського апарату становила 8 годин, тобто відповідала нормам трудового законодавства. Якщо до цього додати, що 61% ІТП-гірників не мали вихідних, 79% працювали на свята, 76% систематично працювали надурочно, а 67% були вимушені брати роботу додому, стають зрозумілими причини великої плінності техперсоналу на виробництві [255]. У наступні роки завантаженість інженерно-технічних кадрів ще збільшилась. Так, у 1928 р. робочий день ІТП вугільної галузі тривав пересічно 11 год., у 1929-1930 рр. — до 13 год. [256]. Звісно, така інтенсифікація праці призводила до хронічного перевтомлення, поширення професійних захворювань, високого травматизму. Для відновлення ж здоров'я спеціалісти мали обмежені можливості. В 1928 р. лише 60% ІТП скористались правом на відпустку, яку більшість провела в пансіонатах та санаторіях. В подальшому ці показники постійно зменшувались.

В атмосфері суцільної політизації громадського життя нейтральність деяких представників старої інтелігенції, що не входили до ІТС, вступала у суперечність з офіційними постановами і ставала небезпечною.

Наступним етапом по посиленню контролю за інтелігенцією було створення у жовтні 1927 р. об'єднання не на професійній, а на ідейній основі — Всесоюзної асоціації працівників науки і техніки для сприяння соціалістичному будівництву в СРСР (ВАРНІТСО), у березні наступного року відбулось організаційне оформлення Українського товариства працівників науки і техніки для сприяння соціалістичному будівництву (УТОРНІТСО). Організаторами і першими її членами були відомі вчені Д.І. Багалій, Д.І. Яворницький, О.В. Палладін, О.М. Соколовський, Л.В. Пісаржевський, П.М. Супруненко, М.І. Пакуль, Л.В. Громашевський, В.М. Маковський, С.С. Герчиков, Є.В. Опоков та ін. [257].

Одними з перших спілку наукових працівників (у традиції 20-х рр. вживалось наймення: спілка наукових робітників — СНР) створили вчені столиці. Харківська СНР увійшла до складу профспілки освітян «Робос», її очолив професор О.О. Алов [258]. У Києві влітку 1921 р. була створена спеціальна «трійка», що опікувалась покращенням матеріального становища працівників науки, до її складу входили П.Н. Лозієв, Г.Н. Хименко, М.І. Мітіліно. У листопаді 1922 р. рішенням міськвиконкому вона була розпущена у зв'язку зі створенням відділення КСУ, його, за дорученням

В. Затонського, очолив П.Н. Лозієв [259]. Тоді ж була зареєстрована Київська СНР [260]. Упродовж 1923 р. спілки наукових працівників були створені у більшості університетських і освітніх міст УСРР, а на І з'їзді науковців республіки в лютому 1925 р. було створено Українське бюро СНР на чолі з академіком Д.І. Багалієм, тоді ж було й озвучено число членів цих об'єднань — 3 тис. [261]. При Укрбюро СНР діяли спеціальні комісії: житлова, експертно-кваліфікаційна, культурно-освітня, тарифно-економічна, по організації Будинку відпочинку, медична, по організації каси взаємодопомоги, по організації Будинку вчених [262].

Профспілка «Всемедсанпраця», що об'єднувала медичних працівників усіх галузей (лікарсько-лікувальної, санітарно-епідеміологічної, аптекарсько-фармацевтичної, ветеринарної), знаходилась під особливим контролем влади, оскільки в умовах епідемічних захворювань, недоїдання і голоду, антисанітарії, загальної фізичної ослабленості населення без санітарно-медичного допомоги і контролю було не обійтися. Навернути ж на свій бік медичних працівників було непросто, бо лікарі належали до числа найбільш затребуваної і забезпеченої частини інтелігенції, вони не такою мірою залежали від соціальної політики держави. До медпрацівників вживали репресивні міри, вчених-медиків позбавляли лабораторій, кафедр, клінік, не виплачували платню. Для прикладу, жалування персоналу Харківського медичного інституту у вересні 1921 р. виплачено на 68%, у жовтні — 11%, у листопаді — 27%, у грудні — 9%, у січні 1922р. — 18% [263]. Старих визнаних спеціалістів позбавляли посад, права викладати навчальні дисципліни. Так, з посади завідувача кафедрою фізіології і патології був звільнений через підозру у політичній неблагонадійності, чому і був заарештований і підданий допитах, професор Харківського медичного інституту, відомий не тільки в столиці, а й за кордоном лікар О.В. Репрев, автор понад 20 наукових монографій, трьох підручників із загальної патології для студентів, у числі учнів якого — знані професори М.М. Павлов, Л.Я. Постишев, І.В. Кудинцов, П.А. Андрієвський, Ф.А. Соловійов, Б.А. Шацило, Д.П. Гриньов [264]. Професора Ф.В. Піснячевського також усунули від практики через неблагонадійність його соціального походження — з родини священиків — та «буржуазні заслуги»: кавалер орденів св. Анни III ступеня, св. Станіслава III ступеня, св. Владислава IV ступеня, срібної медалі Олександра III, статський радник. Член ради Харківського благодійного товариства» [265].

Ленін ще у 1919 р. вдався до такої пропагандистської риторики: «Звичайно, є ще такі лікарі, які ставляться з упередженням і недовірою до робітничої влади і вважають за краще одержувати гонорар з багатих, ніж іти на важку боротьбу із висипним тифом. Але таких меншість, таких стає все менше, а більшість — таких, які бачать, що народ бореться за своє існування... і ці лікарі вкладають у цю складну і трудну справу не менше самопожертви, ніж будь-який військовий спеціаліст. Вони згодні дати свої сили на роботу для трудящих» [266]. 1 липня 1922 р. при Харківському губернському відділенні спілки «Всесемедсанпраця» організовано касу взаємодопомоги, наскільки назрів момент її створення говорить те жахливе безробіття, яке виникло у зв'язку з колосальним скороченням штатів і ліквідацією медично-лікувальних закладів [267]. 31 жовтня 1922 р. Харківському губернському відділу охорони здоров'я для видачі натурального пайка 3 243 співробітникам лікарсько-медичних установ м. Харкова за вересень 1922 р. було виділено хліба 2 792 пуди, крупи — 295 пудів, солі — 143 пуди, жирів — 71 пуд. з попередженням, що наступного місяця натурального забезпечення вони можуть не отримати через «проблеми постачання» [268].

Тиск здійснювався на лікарів будь-якого рівня визнання і кваліфікації, в центрі і в провінції. Лікар Я.С. Аркавін 1920 р. організував у Харкові клініку грудного віку, провів не тільки курс фізіологічного, анатомічного, а й патологічного обстеження стану дітей грудного віку. Брав участь у діяльності наркомату охорони здоров'я, а саме: був членом наукової ради по охороні матері і дитини, консультував при губернському відділенні Охматдиту; брав участь в туберкульозній секції, консультував Південну залізницю, Північно-Донську залізницю; був членом наукової комісії по вивченню інфекційних хвороб; був головою секції дитячих хвороб при медичному товаристві, редагував відділ педіатрії наукового журналу. Та всі посади безкоштовні [269]. Є.П. Браунштейн, доктор медицини з 1892 р, професор з 1893 р., у зв'язку з важкою епідеміологічною обстановкою в країні організував прискорену підготовку лікарів у 1920 р. Брав активну участь в реформуванні медичної освіти. Як авторитетна особистість обирався колегами на посаду голови Медичного товариства, за радянської влади був знову обраний, після перейменування його в 1-й Всеукраїнський інститут наукової медицини — голова колегії інституту. З 1918 р. редактор відділу «Лікарська справа по офтальмології». З 1921 р. — голо-

ва Державного випробувального комітету, але також робив це на громадських засадах [270].

Видатний російський хірург С.П. Федоров в листі від 2 травня 1920 р. писав В.І. Леніну: «...поки що жити і працювати в Росії дуже складно і важко: життя протікає в неможливих умовах, доводиться самому таскати важке, дрова, рубати, пиляти і виносити помий й нечистоти. Крім того, виселяють, ущільнюють, обшуковують. Нарешті, всі ми живемо під загрозою постійного арешту. На жаль, все це вірно. Все це робили і зі мною, хірургом із науковим ім'ям відомим в Європі і в Америці. І попри те я, людина далеко не цілком здорова, працював упродовж двох років і практично і науково, пропустив через свою клініку сотні пораниених і хворих. Я ні на що не жаліюсь і не прошу нічого, а хочу сказати Вам лише кілька слів. Ви повинні зрозуміти, що ми, люди науки і практичні лікарі (що спеціально не займаються громадською діяльністю), не можемо належати до політичних партій і не повинні піддаватися гонінням. Ми лікували і лікуємо всіх, до яких би партій не належали наші хворі, ми, як і священики, часто знаємо інтимні справи наших пацієнтів... все ж, щоб жити, доводиться весь час розпродувати різне майно. А що далі? У багатьох воно закінчується. Це дуже важко, але що найважче за все, то це те, що немає ні хвилини душевного спокою і треба мати велику силу волі, щоб працювати науково і продуктивно. Я переконаний, що науково-практична діяльність (медична) слабшає. Дехто працює попри все, і прагне забути в роботі, але це — останні могікани, і прагнення до забуття не повинно бути стимулом до праці. Сподіваюсь, що Ви можете зрозуміти мене і оцінити як слід мій лист. Зніміть з нас моральний гніт і дайте нам душевний спокій — матеріальні випробування переносити легше. Не губіть нас нерозумно, цим губите й себе» [271].

З 1924 р. становище медичних працівників деякою мірою стабілізувалося, оскільки в цілому вдалося впорядкувати мережу медичних закладів, налагодити виплату мінімальної заробітної плати медпрацівників. За переписом 1926 р., в Україні нараховувалось 11 286 лікарів, щоправда, понад 80% з них були зосереджені у містах. З другої половини 20-х рр. посилювався тиск на індивідуально практикуючих лікарів, у них відбирали «зайві» кімнати в їх квартирах, де здійснювався прийом хворих, забороняли приватну практику.

Не кращим у першій половині 1920-х рр. було становище працівників культурної сфери. Творча інтелігенція, «майстри культури», значною мі-

рою була потіснена представниками «пролетарської» культури, особливо пролеткультивцями [272]. Леніну, а в той момент уже й Горькому й Луначарському, не подобались політичні претензії Пролеткульту, а їх «пролетарська» самовпевненість виглядала просто смішною. Друга проблема Пролеткульту полягала у тому, що чимало його лідерів були інтелігенти, хоча значущою частиною їх програми була боротьба саме з впливом інтелігенції. Рух був сповнений борцями за рівність, і деякі з них висловлювали думку про те, що нове суспільство могло б обійтися і без інтелігенції. У грудні 1920 р. резолюція ЦК РКП(б) «Про Пролеткульти» [273] поклала край амбіціям цієї організації. У листі ЦК, надрукованому у «Правде», говорилось, що Пролеткульт став гаванню для дрібнобуржуазних і соціально ворожих елементів. Стверджувалось, що на чолі організації стоять інтелектуали, що прагнуть поширити під виглядом пролетарської культури свої декадентські художні смаки і реакційні політичні ідеї [274]. Вплив Пролеткульту у першій половині 1920-х рр. почав зменшуватися, але його місце лідера поборників нового ладу, що добивали стару інтелігенцію, зайняли інші організації — Асоціація пролетарський письменників і споріднені з нею організації пролетарських художників, композиторів, архітекторів і т.д. Сентиментальна музика, наприклад, циганські романси або фокстроти вважались дрібнобуржуазними. Бульварні романи, вестерни, грайливі п'єски були заборонені в Радянській країні у 1920-ті рр.

Немає нічого дивного в тому, що більшовики вбачали в інтелігенції представників буржуазної культури минулого, пережитки якого все ще зберігались у суспільстві трудящих, хоч органічно йому чужі. Природно, соціально активна частина старої інтелігенції була обурена приписуванням їй «буржуазності». Американський історик Ш. Фіцпатрик присвятила одну зі своїх праць вивченню боротьби за владу у сфері художньої творчості, яка розгорнулась між більшовиками та інтелігенцією. В її схемі, природно, більшовики представляли «владу», а інтелігенція — «культуру» [275].

Звична й налагоджена діяльність театрів, оркестрів, творчих (музичних, танцювальних, співочих) колективів і солістів була припинена через загальний розлад державного і суспільного життя. Художні заклади підлягали реформуванню. Замість класичних закладів художньо-мистецької освіти створювались нові навчальні заклади, спрямовані на «зв'язок з виробництвом і практикою будівництва нового ладу». У Харкові, Києві, Одесі були замість консерваторій відкриті музичні інститути. Музичні

технікуми замість музичних училищ запроваджені в Харкові, Києві, Одесі, Катеринославі, Миколаєві, Полтаві, музичні профшколи мали бути створені в усіх губерніях [276].

Реорганізація столичної консерваторії розпочалась з 1920 р. шляхом перегляду навчальних програм і курсів, ревізією матеріальної бази закладу, чистками у викладацькому складі. Питання про чистку педагогічного персоналу Харківського музично-драматичного інституту виникало впродовж 1922-1924 рр. кілька разів. У висновку інспекторів губернського відділу освіти зокрема йшлося: «Педперсонал інституту складається з осіб, непохитно переконаних у «специфічності» своєї праці, що робить їх, на їхню думку, недосяжними авторитетами в галузі музики, так що Радянська влада має вічно дякувати долі за те, що ці жерці милостиво зійшли до праці. Педперсонал складається з осіб, що глибоко всотали попередню естетичну культуру і тому не припускають жодної можливості реального здійснення на ділі ідей виробничого і практичного підходу до музики. Педперсонал складається з осіб, котрі подібно до переважаючої більшості міщан-музикантів недавнього минулого наскрізь просякнуті і до цих пір міщанською змагальністю, вузьким суперництвом, що породжує склоки, підсиджування, інтриганство та інші принади міщанського побутування» [277].

У грудні 1923 р. було призначені до чистки 11 осіб, але «вичищеною виявилася лише “одна відверта білогвардійка”, та й за неї ходили клопотати студенти, навчені іншими педагогами». Впродовж 1924 р. тричі поставало питання про чистку педперсоналу, але не було доведеним до кінця, оскільки тривала реорганізація інституту.

У вердикті партійної комісії (грудень 1924 р.) йшлося дослівно так: «Ядро опозиції складають Н.Б. Ландесман, П.К. Луценко, М.О. Славінська, Л.І. Фанненштилъ. Надія Борисівна Ландесман доволі відома у Харкові піаністка, типова міщанка, вузька і обмежена, що вважає, що її призначення вколоти своїм учням лише те, що в неї свого часу вколотили. То вона виступає на естраді, це надає їй певний авторитет, і вона користується цим, веде велику кампанію проти реорганізації, вважаючи її «маячнею божевільного», за її висловом.

Павло Кіндратович Луценко, хибний і удаваний авторитет, інтриган вищого ґатунку. Має великі зв'язки з типово інтелігентськими колами. Принизливо дивиться на все радянське.

Марія Олександрівна Славінська — головне джерело всіх бід і нещастя і інституті. Перша пліткарка в місті, причому все нещастя міститься у тому, що вона рідна сестра дружини наркома [Золотарьова]. Через неї вона ввійшла до кола видатних партійних товаришів і наркомів, і в своїх вчинках і розмовах цими знайомствами страшенно зловживає. Два епізоди: 1) влітку 1924 р., коли вона була намічена до вичистки з Інституту, вона заявила: «Мене все-одно накажуть взяти»; 2) коли її відхилили партосередок, вона у присутності ректора сказала: «Мені досить сказати тов. Скрипнику, як від осередку нічого не залишиться». Вона відома всьому Харкову як незносна баба міщанського укладу з досить сумнівним минулим» [278]. 29 січня 1925 р. партосередок ухвалив видалити з інституту цих чотирьох осіб [279]. 19 лютого політкомісар Харківського музично-драматичного інституту Нестеренко надіслав до голови Профосвіти Я. Ряппо доповідну записку про звільнення кількох осіб зі складу професури. У ній йшлося: «Обстеження Інституту було ще минулого року (за участю РСІ). Було ухвалено виключити вказаних професорів, але вони залишились, а під суд потрапив ректор Полферов, який прагнув навести порядок. Головпрофосвіта не наважилась звільнити професорів, напевне, побоюючись «зв'язків» і впливу тих, хто підпадає звільненню. Справу слід з'ясувати по партійній лінії» [280].

Показова доля засновника консерваторії, відомого музиканта й організатора культурного життя міста І.І. Слатіна. У квітні 1920 р. його громадська діяльність була перервана, коли при перетворенні консерваторії, він був усунутий від справ. 78-річний професор змушений був заробляти приватними уроками для підтримання існування [281]. 50-річчя І.І.Слатіна не було ніяк відзначене, він зовсім забутий і покинутий. Втім, свого часу композитор Ріголетто написав історичну довідку про Іллю Ілліча Слатіна на честь 40-річної діяльності в Харкові (1871-1911), де він відзначав, що йому належить 164 симфонічних концерти [282].

З осені 1921 р. на самоокупність перейшли театри. У Вінниці, наприклад, у таких умовах найбільші збори мала російська драма (133 481 000 крб.). І все ж це не могло задовольнити прожиткового мінімуму своїх акторів. Актори українського театру мали менший збір — 96 176 000 руб., а про єврейську трупу повідомлялося, що її актори «положително голодають», бо їх виручка складала лише 18 272 000 крб. В залежності від глядацьких зборів були не тільки актори, а й робітники сцени і оркестранти, які змушені

шукати додаткового заробітку і навіть зовсім залишають службу в театрі [283]. Серед безробітних 10 акторів драми, 2 акторів балету, 16 музикантів та ін. [284]. З іншого боку, новостворювані колективи і творчі трупі наражалися на чиновницько-бюрократичні перешкоди, відсутність чіткої державної політики, безгрошів'я потенційних відвідувачів і глядачів. Працівники мистецьких професій потерпали від реквізиції у прямому сенсі професійно, їх інструменти потрапляли до експропріації через багатство і розкіш, наприклад, у відомих харківських музикантів З.Б. Константинопольського та Є.В. Грінберга відібрали роялі. У С.Я. Кофмана попри наявність довідки, виданої правлінням ХГВ «Всеробмис» йому як члену спілки у в тому, що «рояль і фісгармонія, що йому належать і знаходяться в його квартирі, є знаряддям його виробництва, необхідним для професійної діяльності, через це ревізії та конфіскації не підлягають», інструменти були вилучені «на користь голодуючому Поволжю» [285], а у циркового артиста М.І. Заславського міліція відібрала велосипед [286].

18 липня 1922 р. професор скульптури Л. Блох отримала припис чиновників від влади про стягування податку, оскільки її творча майстерня з професійної лабораторії була перекваліфікована у приватне підприємство і, відповідно, її студенти потрапляли до розряду експлуатованих нею [287].

Люди розумової і художньої праці найменше піддавались «пролетарській» уніфікації. У середовищі людей, звиклих до самостійного мислення і привчених до відповідальної індивідуальної діяльності, технології натовпу не мали спонукального імпульсу і не давали сподіваних результатів. У післяреволюційний час інтелігенція виявилась найбільш інертним середовищем для реалізації радикальних намірів більшовиків. Передусім, вона тверезо і критично до них ставилася, розуміла їх утопічність і нездійсненність, піддавала їх сумніву, подекуди й гострій критиці. Розгублена й деморалізована інтелігенція на початку 1920-х рр. не була перейнята революційним шалом. Вона, по-перше, шукала пояснення тому, що відбулося, і, по-друге, визначала своє місце в нових реаліях, сподівалась на застосування своїх знань і умінь для суспільного блага, яке тлумачила як служіння вітчизні і науці. Інтелігенти знадобились у період «культурної революції». Підвищення культурного рівня мас мало здійснюватися силами рядових інтелігентів: викладачів, спеціалістів у різних галузях.

Втім, попри побутову невлаштованість і матеріальні нестатки ці люди продовжували працювати, разом з країною долаючи «тимчасові» трудно-

щі. За тих обставин мати роботу інтелігентові було рівнозначне першій умові виживання. С.Єфремов у своєму щоденнику в квітні 1925 р. записав: «Безробітних інтелігентів посилають на роботу на буряки. Робота — од сонця до сонця. Плата — 35 коп. за днину. За квартиру та харчі треба платити не менше 50 коп. Отже виходить, що праця не тільки дурно одбувалась, а ще за день каторжної роботи робітник приплачує злогого. Коли на таких умовах безробітні відмовились працювати, їх знято з обліку безробітних: ухиляється, мовляв, од роботи, то нема що з ними панькатися. Багато з тих інтелігентів — люде взагалі ні на яку фізичну роботу не здатні (хворі на серце тощо), але всім одна шана: йди на 35 коп., а ні — геть з списку безробітних. Певне жадна буржуазна держава про таке знущання над людиною не чула» [288].

3.3. Радянські соціальні гарантії для інтелігенції

До соціально-гарантованих благ радянська держава передусім відносила пенсійне забезпечення. Першим офіційним документом, котрий засвідчив початок формування радянської системи пенсійного забезпечення, був декрет РНК УСРР «Про передання пенсійних відділень у підпорядкування народного Комісаріату соціального забезпечення» від 28 лютого 1919 р., а декрет РНК УСРР від 16 квітня 1919 р. «Про врегулювання пенсійної справи» фактично і юридично скасував діючу до цього структуру пенсійних установ [289]. Варто підкреслити, що сенс і вістря політики радянської держави в галузі пенсійного забезпечення було спрямоване на підтримку робітничого класу, а також інвалідів та ветеранів війни, що втратили працездатність. Чітких положень стосовно пенсійного забезпечення спеціалістів у згаданому декреті не було прописано. Лише в середині 20-х рр. пенсійні клопотання інтелігенції отримують унормоване юридичне поле розгляду. Отже, оптимізація організаційної структури пенсійної справи тривала протягом першої половини 20-х рр., упродовж якої з'явилася система державного соціального страхування, відбулося розмежування функцій між наркоматами — Наркомсоцзабезом (НКСЗ), Наркомпраці (НКП), Наркомохоронздоров'я (НКОЗ), подолання ліквідаторських тенденцій щодо трансформації Нарком соцзабезу. Держава скасувала становий принцип оформлення пенсій та запровадила класовий.

У 1920 р. з'явився термін «персональне призначення пенсій», тобто врахування конкретних заслуг клієнта собезу перед суспільством. Призначення таких пенсій стосувалось соціально-професійних груп: учених, інженерів, акторів, музикантів, які мали заслуги перед суспільством та республікою, що дозволяло їм одержувати тимчасові «підвищені пенсії» або «довічні» [290]. Так, 19 серпня 1920 р. колегія НКСЗ УСРР призначила пенсії сім'ям померлих професорів, інженерів і революціонерів та загиблим «на посту партійної роботи» [291]. Коли невдовзі, на підставі постанови РНК УСРР від 13 вересня 1921 р. «Про соціальне забезпечення заслужених працівників науки» ВУКСУ підніс клопотання про підвищення пенсії А.Ю. Кримському, П.А. Тутковському, Д.І. Багалію, В.Я. Данилевському, Д.О. Граве, М.С. Грушевському, Д.І. Яворницькому, Суслову, Воробйову як заслуженим діячам науки, то НКСЗ відповів, що жодних заперечень не має, але це збільшення вимагатиме додаткових 15 тис. крб., яких НКСЗ не має [292]. Наркомат юстиції роз'яснював: «...в сучасний момент обґрунтувати призначення для професора Кримського та ін. професорів спеціальних позакатегоріальних пенсій є неможливим» [293].

Лева частка пенсійних справ інтелігентів проходила через спеціальну пенсійну комісію ВУКСУ. Призначення пенсії розпочиналось поданням індивідуальних заяв до ВУКСУ, супроводжених низкою документів і довідок: автобіографією, відомостями про загальний стаж і стаж після жовтня 1917 р., витягами з трудових документів про стягнення і відзнаки, характеристиками від СНР, ІТС, керівництва тощо, медичними довідками про стан здоров'я, довідками про склад сім'ї та її матеріально-побутовий стан тощо. Нерідко додавалися ще спеціальні клопотання від авторитетних осіб, організацій, установ про заслуги того чи іншого спеціаліста. Ці документи розглядались зі зволіканням, нерідко по декілька разів, через бюрократичні зачіпки змушуючи літніх працівників залишатись без підтримки. У разі позитивного розгляду клопотання ВУКСУ ставало підставою перед НКСЗ УСРР для поновлення чи призначення пенсії за віком, або вдовам (дітям/родині). Для прикладу, професори Ніжинського ІНО В.Я. Резанов, І.Г. Турцевич, М.М. Бережков знаходились у ролі безнадійних прохачів упродовж трьох-чотирьох років [294]. Отже, розв'язання питання пенсійного забезпечення спеціалістів залежало від багатьох обставин: від вчасно поданої і правильно сформульованої заяви

самого прохача, від супровідних документів, від їх подання представниками Комітету в наркомсоцзабезі, від суголосності всіх наркоматів, причетних до призначення пенсії, від бюджетних можливостей держави та її установ. Не меншою мірою пенсія визначалась соціальним походженням, статусом і ставленням до влади.

9 серпня 1922 р. ВУЦВК та РНК УСРР прийняли постанову «Про підвищені пенсії», а 20 серпня — інструкцію про її застосування. Аналіз листування ВУКСУ та його пенсійної комісії з НКСЗ УСРР яскраво засвідчує, що замість соціальної гарантії для старої інтелігенції пенсійне забезпечення перетворилось на спосіб її соціального приниження. Список вдів і престарілих учених, представлених на посилену пенсію Комітетом на 1923 р. нараховував 72 особи, лише близько половини з них її здобули [295]. Так, на підставі заяви Столярова Миколи Олександровича, професора Харківського технічного інституту з 1914 р., доданих до неї медичного висновку про непрацездатність професора М.О. Столярова (міокардит, атеросклероз, збільшення печінки, запалення сечових шляхів тощо) від 23 березня 1917 р. та клопотання СНР ХТІ, ВУКСУ звернувся до НКСЗ УСРР про дочасне (46 років) призначення пенсійного утримання спеціалісту, але позитивного рішення не домогся. Професору була запропонована разова грошова допомога, ВУКСУ рекомендовано знайти спосіб для зміцнення здоров'я вказаного спеціаліста [296].

Нерідко причиною для відмови в пенсії було «ідеологічно шкідливе» минуле, як це сталося з професором історії І.І. Філевським, що працював у Харківському університеті з 1904 по 1920 р. приват-доцентом по кафедрі церковної історії, відповідно, читав лекції з історії богослов'я. Вже за радянської влади у 1922-1923 рр. видавав «Церковну газету», випустив п'ять номерів, де роз'яснював декрет радянської влади про відокремлення церкви від держави і церкви від школи. Його позбавили права викладати, попри його 22-річний науково-педагогічний стаж і поважний вік (64 роки), утримання літньої дружини (59 років), жодної пенсії не призначили. Повторне клопотання ВУКСУ в січні 1927 р. так само не знайшло підтримки в НКСЗ [297].

ВУКСУ брав на себе турботу про забезпечення спадкоємців видатних діячів пенсіями. Так, успішно було розв'язане питання забезпеченням Ольги Франко, прийомної дочки В. Антоновича Катерини [298]. Були надані пенсії В. Стефанику, О. Кобилянській. Хоча нерідко траплялися зво-

лікання, що, для прикладу, засвідчує лист до ВУКСУ від онуки О.С. Пушкіна Марії Олександрівни Бикової від 13 вересня 1923 р.: «Приблизно 20-25 липня цього року мною були заповнені надіслані мені дві анкети на предмет отримання допомоги або пенсії як рідної онуки покійного поета О.С.Пушкіна з доданням необхідних документів, що підтверджують мій прямий родинний зв'язок з Пушкіним, але до цього часу жодної відповіді від вас не отримала. Між тим, матеріальний стан моєї великої сім'ї змушує мене вдруге нагадати Комітету про себе і ще раз просити прискорити розв'язання питання, оскільки потрапила у виключно гостру скруту, і надалі не відмовити мені на адресу: м. Полтава, Пеленський пров., №27. P.S. Вважаю не зайвим додати, що мій брат Григорій Олександрович, також внук О.С.Пушкіна, проживає в Москві. Центральна комісія по призначенню персональних пенсій задовольнила його прохання і він зараз отримує пенсію у розмірі 17 розряду» [299].

Удова академіка В. Щавинського не дістала пенсії попри клопотання ВУКСУ [300]. Вона передала, за волею небіжчика, як дар ВУАН його бібліотеку — приблизно 2000-2500 примірників, котрих третина торкається України та українознавства. Академік В. Перетц з Ленінграду писав у приватному листі до А. Кримського 2 січня 1925 р.: «...Олена Олексіївна хоч не стара, але ж слабує на астму. Події останнього часу особливо виявили вплив на здоров'я: і вона цілком не здатна до праці, а грошей небіжчик жадних не залишив... Виконуючи його волю, вона позбавляє себе можливості продати цінні колекції, але вище усього вона ставить оцю волю» [301].

Неодмінний секретар ВУАН С.О. Єфремов, що опікувався пенсійними питаннями, критично реагував на бюрократичні зволікання з призначенням пенсій видатним діячам національної культури М. Саксаганському та В. Самійленкові, навіть спеціально звернувся до О.Вишні піддати критиці у пресі недбальство чиновників, оскільки їх пенсійні документи разом з клопотаннями від Академії та ВУКСУ «загублено» в Харкові тричі поспіль. Щоб отримати пенсію, доводилось вдаватися їй до деяких хитрощів. С.О. Єфремов зафіксував у своєму щоденнику (10 січня 1925 р.) одну з так званих побутових картинок: «Заходить оповідач до своєї знайомої вчительки (старої і хворої) і застає, що в хаті перекидано, бруд, і сама вона кутається в якісь брудні лахи. Здивувався, «що з Вами?» запитав. «Комісія йде... потім розкажу»... І розказала. Виявилось, що вона подала прохання про пенсію і дожидала комісії, що мала провіряти, чи давати їй пенсію.

А дають тільки тим, що не має ні сорочки, ні ковдри і живе в свинюшнику. Звідси й маскарад. До якого пониження треба дійти, щоб ставити такі домагання і задовольняти їх — однаково» [302].

Спеціальний термін «персональний пенсіонер» з'явився у 1925 р. Пенсії мали постійний та іменний статус. Право «довічної пенсії» мали відомі вчені та політичні діячі, а також їхні родини. Положення про персональні пенсії встановило два основних види пенсій — республіканського та місцевого значення, які призначалися працівникам партійно-радянської номенклатури та діячам культури. Між тим, отримати персональну пенсію було непросто навіть при великих заслугах і визнанні. Показовою є справа визначного театрального діяча М.М. Синельникова. У 1924 р. громадськість міста відзначала 50-річчя його професійної діяльності. Він з 1910 по 1920 рр. очолював Харківський драматичний театр. За 10 років склав багатий і найкращий серед провінційних театрів інвентар. Щонеділі його актори давали безкоштовні концерти для учнів народних шкіл, а також благодійні вистави. Був ініціатором і організатором загальнодоступних «понеділків» — вистав для бідноти за низькими цінами [303]. Майбутній актор і режисер народився у Харкові у 1856 р. Він плідно працював у Житомирі, Миколаєві, Ставрополі, Владикавказі, Казані, Ростові-на-Дону, Сімферополі, Москві, Новочеркаську, Одесі, Києві і останні роки у Харкові. За пропозицією А.В.Луначарського у 1918 р. був директором Александринського театру у Петербурзі, але події громадянської війни перервали цей контракт. М.М.Синельников з 1884 р. активно займався педагогічною діяльністю. Під його керівництвом працювали такі актори, як Самойлов-Мічурін, Самойлов-Павел, Роцин-Інсаров, Сашин, Радич, Климов, Чарін, Остужев, Леонідов, Петровський, Петіпа, Баров, Певцов, Стефанов, Блюменталь-Тамарін, Рощина-Інсарова, Пасхалова, Коммісаржевська, Полевицька, Смирнова-Надеждіна, Леонтович, Шатрова, Барановська. Його не випадково вважали засновником власної акторської школи [304]. 1925 р. ВУКСУ звернувся з клопотанням до наркомату соціального забезпечення про призначення заслуженому артисту і театральному та педагогічному діячеві персональної пенсії. У відгуку О.І. Білецького, доданому до листа клопотання, давалась висока оцінка його діяльності, відзначалось широке визнання публікою творчості М.М. Синельникова [305]. У той же час, спеціальна комісія робсільінспекції рекомендувала бюро НКСЗ відхилити клопотання ВУКСУ. У протоколі бюро НКСЗ було врешті сказано: «Бе-

ручи до уваги, що М.М. Синельников був антрепренером і експлуатував чужу працю», у призначенні пенсії йому відмовити [306].

Відомому антикозознавцю професору В.П. Бузескулу, АН СРСР з 1922 р. та ВУАН з 1925 р., персональна пенсія республіканського значення була призначена довічно [307].

Вкрай непросто було отримати гідну пенсію провінціалам. Серед фундаторів Ніжинської історичної школи — професор російської медієвістики Михайло Миколайович Бережков (1850-1935), що пов'язав свою долю з краєм з 1882 р. до самої смерті. За радянських часів М.М.Бережков працював на посаді бібліотекаря в Інститут народної освіти, але у 1925 р. подав заяву на звільнення за станом здоров'я, її задовольнили і невдовзі він опинився без жодного утримання. Колишній ректор О.О. Карпеко звернувся до ВУКСУ про призначення посиленої пенсії для заслуженого професора [308]. На засіданні пенсійної комісії Наркомату соціального забезпечення це питання представники ВУКСУ підносили тричі. Врешті ухвалою від 24 січня 1927 р. було вирішено перевести професора М.М.Бережкова на повну академічну пенсію у розмірі 120 крб. [309]. Значною мірою це сталося завдяки наполегливості О.І.Покровського і В.П.Бузескула [310]. Натомість з виплатою її зволікали: «... у Харкові чи тут затримують її? Говорять, що пенсія має видаватися індивідуально. Виходить «по людині судячи», як начебто не всяка людина хоче їсти. Справді, щось дивне тут є, не висловлене нам на наші запитання» [311]. Так знову шановану людину наражали на пониження й випробування, а на початку 1927 р. ще й викликали у відділ ДПУ для дачі свідчень про участь російських партій в організації єврейських погромів. М.М.Бережков назвав це наклепом на ніжинських росіян [312] і відмовився категорично зголоситись на шовіністичні нагілки. У щоденнику ж — розпачлива й промовиста фраза: «Жаль минулого, страшно за майбутнє!» [313]. Пенсійне забезпечення влада також використовувала для підкорення старої інтелігенції.

В середині 1920-х рр. ставало дедалі зрозумілішим, що зволікати з впорядкуванням пенсійного забезпечення спеціалістів не можна, тим більше, що в радянській Росії вже був ухвалений новий закон про пенсії для працівників розумової праці. В свою чергу, ВУКСУ звернувся з листом до НКЗ УСРР від 29 червня 1925 р., в якому пропонував врахувати назрілі соціальні моменти: «З огляду на те, що закон про пенсію за вислугою років професорам та викладачам вузів і наукових установ вже пройшов в

РСФРР, а в УСРР проект такого закону вноситься на затвердження ВУЦВКу, а також беручи до уваги, що штатна система в вузах, яка вводиться наркомосвітою з 1 жовтня цього року, викличе вихід з вузів багатьох професорів за старістю або за вислугою років, Бюро ВУКСУ для забезпечення останніх прохає Вас ввести до свого кошторису на наступний рік 369 600 крб. Роботу залишать 5 осіб V категорії, 35 осіб — IV категорії, 80 осіб — III категорії, 80 осіб — II категорії. Розмір пенсії для осіб V категорії складає 180 крб., для IV — 180 крб., III — 40 по 160 крб., 40 — по 150 крб., для II — 130 крб.» [314].

11 листопада 1925 р. набув чинності закон «Про пенсійне забезпечення викладачів вищих навчальних закладів, робфаків і наукових працівників». За ним, штатні викладачі інститутів, технікумів, вищих педагогічних курсів і робфаків, наукові працівники АН, науково-дослідних кафедр та інших наукових установ, що прослужили як штатні викладачі або наукові працівники не менше 25 років, або, досягнувши 65-річного віку, прослуживши не менше 10 років, мали право на отримання довічної пенсії у розмірі окладу встановленого для відповідних штатних посад викладачів ВНЗ і наукових працівників з автоматичним підвищенням пенсії по мірі підвищення тарифу [315]. Штатна система оплати викладацького персоналу в ВНЗ України НКО УСРР встановлювалася в 1925 р. у наступних розмірах [316].

	поза пояс	1 пояс	2 пояс	3 пояс	4 пояс	5 пояс
професор 1 групи	200	-	120	-	-	145
професор 2 групи	170	160	150	140	130	120
викладач 1 групи	145	135	130	125	115	110
викладач 2 групи	120	115	105	100	90	85

За законом 11 листопада 1925 р., на 1925/26 бюджетний рік встановлений такий розмір пенсії професорам і викладачам вищих навчальних закладів: професор I групи — 140 крб. на місяць, професор II групи — 120 крб., викладач I групи — 90 крб., II групи — 75 крб. [317]. Наступного року закон «підкорегували» явно не на користь науковців. Пенсію встановили в розмірі до 120 крб. для професорів і до 75 крб. для викладачів [318].

Новий пенсійний закон мав уніфікаційний характер, скасовував всі попередні варіанти пенсійних надбавок. У відповідь на запит ВУКСУ щодо особливого забезпечення пенсіями «декретованих» діячів НКСЗ 29 серпня 1927 р. дав наступне роз'яснення: «Соціальне забезпечення наукових робітників тепер регулюється постановою ВУЦВК і РНК УСРР від 11 листопада 1925 р. «Про пенсійне забезпечення викладачів вищої школи і робітничих факультетів, а також наукових робітників» [319]. Професор Київського медінституту Ф.І. Ломинський за ухвалою Комісії по призначенню академічних пенсій 26 червня і 10 серпня 1926 р. отримав її в сумі 120 крб., але в грудні 1926 р. за розпорядження НКСЗ видача пенсії йому була призупинена, а потім зменшена до 90 крб. [320].

Крім того, НКСЗ висунув альтернативу для науковців, що досягли пенсійного віку: отримувати пенсію у повному розмірі або її половину у разі продовження трудової діяльності. Заступник голови ВУКСУ Я.П.Ряппо у доповідній записці до голови РНК УСРР цілком обґрунтовано зазначав: «...така постановка питання шкідливо відіб'ється, з одного боку, на діяльності наших вищих навчальних закладів та науково-дослідних установ, з іншого — на матеріальному становищі наукових робітників. Академічна пенсія становить 30-70 крб., персональна — 50-60 крб. Пропоную до нового бюджетного року надати особам, що отримують за декретом 11 листопада 1925 р., право на приробіток не більше 80 крб., це право поширити й на персональних пенсіонерів» [321]. Втім, до працюючих пенсіонерів дії вжито було безоглядно на суму приробітку. Так, професору-академіку М.Т. Кащенко, директору Київського акліматизаційного саду, замість 112 крб. встановлено тільки 60 крб. пенсійного забезпечення [322]. Так само, професору Київського політехнічного інституту Чернишову С.І 26 червня 1926 р. було призначено пенсію 120 крб., але згідно з новою інструкцією НКСЗ від 25 лютого 1927 р., у зв'язку з тим, що він продовжує працювати, її зменшено до 60 крб. [323].

На 1926/27 р бюджетний рік за новим законом за клопотанням Комітету були нараховані 14 пенсій для наукових працівників, що втратили працездатність, 14 пенсій для родин, що втратили годувальника, 67 пенсій у половинному розмірі за вислугою років, 4 персональні пенсії для діячів науки і мистецтва та 20 таких пенсій для родичів. Всього 119 пенсій [324]. Кількість персональних пенсіонерів на 1 лютого 1927 р. становила 228 осіб: у 1924/25 р. призначено 149, у 1925/26 р. — 63, у 1926/27 — 16 пенсій [325].

Отже, на кінець бюджетного року по ВУКСУ нараховувалося 334 пенсії: 31 повна академічна пенсія, 70 половинних пенсій, 18 пенсій для утриманців, 37 персональних пенсій для наукових працівників та 163 — для утриманців, 15 — по соціальному страхуванню [326]. Фонд академічних пенсій (73 тис.) не зміг задовольнити всіх наукових працівників, що за декретом 11 листопада 1925 р. мали право на половинну пенсію, тому ВУКСУ 22 справи направив до НКЗ [327].

До кінця 20-х рр. було 1600 персональних пенсіонерів, з них 34 академічних [328].

Питання про невідкладну підтримку здоров'я працівників розумової сфери і діячів творчих спеціальностей також гостро стояло у зв'язку з катастрофічними наслідками голоду початку 1920-х рр., особливо у південних губерніях. Ця справа також була покладена на ВУКСУ.

Спеціальна комісія ВУКСУ з питань охорони і підтримки здоров'я працівників розумової сфери була створена в червні 1922 р. [329], (пізніше реорганізована у санаторно-курортну комісію), восени того ж року ВУКСУ розіслав обов'язковий циркуляр щодо з'ясування стану здоров'я взятих на облік науковців і митців. Більш-менш ретельно ця робота була проведена у Харкові і Києві, а також у губернських центрах, які були визнані голодуючими. В цілому з квітня 1922 р. по грудень 1923 р. за участю ВУКСУ було взято на облік 3 128 наукових працівників і представників творчої інтелігенції, які найбільш гостро потребували допомоги [330].

Опікування фізичним станом і здоров'ям інтелігенції ВУКСУ провадив кількома напрямками: а) профілактичне обстеження здоров'я вчених на місцях з наданням лікарських рекомендацій і медичної допомоги; б) екстрені (разові) грошові видатки в разі хвороби (чи допомоги сім'ям у випадку смерті науковця-годувальника); в) лікування в санаторіях ВУКСУ і ЦЕКУБУ; г) організація літнього відпочинку в будинках відпочинку.

Загальне почування і стан здоров'я переважної частини інтелігенції на початку 20-х рр. були незадовільними. Тривалі бідування під час імперіалістичної і громадянської війн, незадовільне харчування, а то й голодування, постійне переохолодження у неопалюваних житлових помешканнях і трудова діяльність у холодних приміщеннях, антисанітарія приводили до загального послаблення опірності організму інфекціям, простудам тощо. Складались сприятливі умови для розвитку масових захворювань (грип, тиф, туберкульоз) і епідемій (холера). Кількісно зросли і ускладнились

хронічні хвороби, особливо кардіологічні, судинні, які часто завершувались летально. Фізичне знесилення тягнуло за собою низку захворювань психічного характеру — від депресій до серйозних розладів нервової системи, суїцидних симптомів і фобій.

Упродовж осені 1924 — весни 1925 р. з ініціативи ВУКСУ було проведено планову перевірку здоров'я наукових працівників. У ході її проведення було встановлено, за неповними даними, що 27% науковців, старші 50 років, мають судинно-кардіологічні хвороби, 25% — захворювання органів травлення [331]. Перевіркою встановлено, що близько п'ятої частини науковців мають різні розлади нервової системи — від депресії до неврастенії. Так, медкомісія полтавського відділення ВУКСУ, зафіксувала у кожного четвертого науковця часті головні болі, запаморочення, нав'язливі настрій у вигляді страхів різного роду, надмірну дратівливість; послаблення пам'яті, швидку втомлюваність, розлад сну, безсоння [332].

З метою підтримки здоров'я за сприяння ВУКСУ у великих містах — Києві, Харкові, Одесі, Катеринославі — впродовж 1923 р. були організовані Будинки відпочинку (БВ) для інтелігенції. Так, в Одесі державні установи пішли назустріч науковцям в організації БВ. Губернський виконком відпустив продукти, відділ освіти — деякі меблі і овочі, відділ охорони здоров'я — білизну і посуд, а курортне управління надало досить гарне приміщення з необхідним обладунком. На утримання Будинку відпочинку за січень-березень 1923 р. було витрачено 162 212 крб. з каси Одеського відділення ВУКСУ [333].

У Катеринославі Будинок відпочинку санаторного типу був створений на базі товариства «Аксільгосп». Це колективне сільське господарство, організоване на спільні засоби викладачами трьох катеринославських вищих шкіл — Медичним інститутом, Інститутом народної освіти, Гірничим інститутом. Мета створення — покращення матеріального становища працівників цих закладів [334]. «Аксільгосп» знаходився в с. Писмечівка Ново-Покровського повіту. ВУКСУ виділив 100 тис. крб. для проведення ремонту і підготовки кімнат для відпочиваючих. Значні кошти надійшли від благодійних організацій «АРА» і «Джойнт». У середині серпня 1922 р. сюди прибули перші медики на чолі з Л.В. Пісаржевським. Вони дійшли висновку про прийнятність використання садиби у санаторних цілях. Розпочав свою роботу санаторій 25 травня 1923 р. За перше літо тут пролікувались 95 осіб, з 1 327 людино-днів 506 припадало на ви-

кладачів, 478 — на членів їх родин, службовців ВНЗ — 343 [335]. Вартість путівки у 1924 р. була 35 крб., за літо відпочили 50 осіб [336].

Для київських учених було утворено два будинки відпочинку — Преображенський та Лук'янівський [337].

Організований раніше київським відділенням КСУ санаторій для наукової і творчої інтелігенції у Святошині був рішенням Наркомохоронздоров'я переданий спілці робітників медицини [338]. 10 липня 1922 р. секретар київського відділення КСУ звернувся до центрального бюро ВУКСУ: «Цим повідомляємо, що подальше спільне господарювання в одному й тому ж санаторії двох господарів — Комітету і Профради — неможливе: різне харчування (для робітників — м'ясо і каша, для учених — зелень, молоко), різниця інтересів двох родів пацієнтів, що зустрічаються в одному приміщенні, за одним і тим же столом при не розвіяному до цих пір упередженні ради профспілок до професури, як до контрреволюційної сили, а також різниця завдань двох існуючих в санаторії інституцій, з яких одна перед іншою обстоює свої права на першість. Прийняти становище тимчасового, сезонного мешканця в санаторії означає позбутися всіх прав на нього» [339]. В середині липня 1922 р. в санаторії лікувались 82 науковці, в серпні — 30 осіб, 25 місць забрала Профрада [340].

У загальнореспубліканських санаторіях ВУКСУ організовував оздоровлення централізовано за заявками своїх місцевих відділень і СНР за наявності лікарських рекомендацій. Іноді до розгляду бралися й індивідуальні заявки-прохання вчених, але в такому разі санаторно-курортна комісія все ж вимагала клопотання-підтвердження від СНР. Право відпочивати у будинках відпочинку, лікуватись у санаторіях мали лише зареєстровані у ВУКСУ науковці і митці, їх родичі могли отримати путівки за повну ціну зі згоди місцевих відділень Комітету.

Спочатку базовим будинком відпочинку ВУКСУ в Криму була колишня дача інженера Чаєва, орендована в Ялтинського комунгоспу. Будинок відпочинку «Чаєвка» діяв з липня 1923 р. по лютий 1924 р. [341]. Тут лікували хворих на туберкульоз, бронхіальну астму, малокрів'я, одужуючих від малярії. За дорученням ВУКСУ налагоджував роботу в ньому професор гігієни Харківського медичного інституту А.А. Цветаєв. Він вирішив організувати його як трудову колонію з підсобним господарством: придбав корову, завів крільчатник, пташник, свинарник тощо, орендував дві

сусідні ділянки землі, зручні для городів, а також легку вантажівку «Форд» для перевезення продуктів та екскурсій відпочиваючих. Швидко і економно провів ремонт [342]. Перших пацієнтів «Чаєвка» прийняла наприкінці літа. Впродовж осіннього сезону в Ялтинському БВ відпочили 128 осіб, з них 33 професори, 53 викладачі і аспіранти, а також 42 членів родин учених [343]. Але «Чаєвка» припинила своє існування, оскільки вчасно не отримувала коштів від ВУКСУ для розрахунку за продукти харчування та ліки.

Натомість у березні 1924 р. під новий будинок відпочинку для науковців ВУКСУ орендував маєток «Бююрнус» поблизу Гурзуфа [344]. Цього разу представникам ВУКСУ не вдалося напряду домовитися з міськими властями. Курортне управління РНК РСФРР встановило високу орендну плату, вносити яку було складно [345]. За літні місяці 1924 р. в «Бююрнусі» відпочили 66 осіб, що мали хвороби дихальних шляхів, нервові розлади, малокрів'я, гіпертонію [346]. Керівництво намагалось дотримуватися хоча б мінімальних норм харчування на одну людину. До раціону входили такі продукти: 1 ф. м'яса або риби, 2 ф. хліба, 3 яйця, ½ ф. вершкового масла — 2 склянки молока, 1 ф. овочів, 16 зол. цукру, ¼ зол. чаю, 3 зол. какао, 1/8 ф. жирів, ½ ф. фруктів — на загальну суму 1,5 крб. [347]. З 1925 р. ВУКСУ домовився з ЦЕКУБУ про спільне використання відпочинкової бази. Паралельно представникам ВУКСУ вдалося домовитися з Кримським виноділуправлінням про оренду палацу «Карасан» у Масандрі на 4 роки за 6 тис. крб. [348]. Упродовж 20-х рр. «Бююрнус» і «Карасан» стали головними відпочинковими базами ВУКСУ в Криму. На початок 1927 р. в цих кримських будинках відпочинку могли одночасно відпочити 512 наукових працівників та діячів культури і мистецтва [349].

Крім власних санаторіїв і БВ ВУКСУ забезпечував відпочинок у загальносоюзних здравницях Кавказу і Криму. З 1925 по 1927 рр. вдалося збільшити кількість місць на Кавказі з 62 до 121. ВУКСУ придбав місця не тільки в Кисловодську, Єсентуках і Залізноводську, а також у Таберді, Боржомі, Сочі-Мацесті, П'ятигорську, а також у Севастополі [350]. Так, на 1926/27 р. за прямим кошторисом ВУКСУ на купівлю місць на курортах призначено 4 086 крб., але завдяки наполяганням Комітету наркомат фінансів республіки зголосився переадресувати для цієї мети 5 тис. крб. з сум одноразової допомоги та 7 тис. крб. з сум дотацій на будинки вчених, разом 12 тис. Таким чином, на купівлю курортних місць виділено 16 086 крб. На

придбання курортних місць на Кавказі в кошторисі 1926-27 р. закладено 14 433 крб., для підтримки Кримських БВ — 30 тис. крб., для місцевих (в Харкові, Одесі, Києві, Катеринославі) — 17 тис. [351]. У останніх покращили своє здоров'я 480 осіб, у Криму — 515, на Кавказі — 62, на Одеському лимані — 20 осіб. Всіх — 1 075 (34,6%). 597 з них отримали спеціальне та кліматичне лікування [352]. Наступного року ВУКСУ отримав додатково на ремонт від землетрусу в Гурзуфі з резервів фонду РНК УСРР 15 тис. крб., з місцевих коштів (Харків, Одеса, Київ, Дніпропетровськ, окружних виконкомів) — 10 тис. крб. В цілому на курортні справи у фінансовому році витрачено 46 687,94 крб., з яких на безпосереднє лікування наукових працівників пішло 65,1%, членів їхніх родин — 6,0%. Втім, середній розмір допомоги (85 крб.) був недостатнім [353].

Собівартість одного санаторного місця на один місяць, крім путівок ЦЕКУБУ на 35 діб до Кисловодська, становила 159 крб., ВУКСУ надавав ці місця науковим працівникам приблизно за півціни, цебто: до Кисловодська, П'ятигорська, Залізноводська, Єсентуків, Сочі і Севастополя — за 85 крб., до Теберди — за 65 крб., до Одеси (лиман) — за 70 крб. [354]. Відпочили влітку 170 осіб. Хоча кількість місць зросла, але вдалося задовольнити лише частину, 52% заяв залишились не задоволеними [355]. Курортні місця ВУКСУ розподіляв між місцевими СНР так: Харкову — 27, Києву — 22, Одесі — 13, Дніпропетровську — 11, Полтаві, Артемівську, Кам'янцю-Подільському — по 1 [356]. ВУКСУ опікувався також забезпеченням доїзду на відпочинок, бронюючи місця на залізниці, частково покриваючи вартість квитків на проїзд. Кількість пільгових посвідчень для проїзду збільшилась з 200 до 270-350 [357]. За 1922-1926 рр. у Буюрнусі в Криму відпочили близько 200 харків'ян, у Кисловодську — до 80 осіб [358].

Однією з форм підтримки нормального психологічного самопочуття учених було створення Будинків учених. 29 листопада 1925 р. у Харкові було урочисто відкрито Будинок учених, в його установчих документах вказувалося, що метою створення є «об'єднати працівників науки і мистецтва на ґрунті суспільних проблем сучасної наукової думки і художньої творчості, а також культурного будівництва Радянської України і СРСР» [359]. Будинок вчених був закритою установою тільки для зареєстрованих у ВУКСУ вчених, гості допускались за наявності письмових рекомендацій двох членів Будинку вчених. До правління Будинку вчених входили 15 осіб (шестеро з них вибиралися за квотою: від ВУКСУ — 2, від ЦБ СНП — 1,

від бюро Харківської СНП — 3; решта 9 членів — загальними зборами на один рік). Матеріальні засоби формувались асигнуваннями ВУКСУ і НКО УСРР, членськими внесками (6 крб. на рік з особи), видатками бюро СНП, доходами з реалізації наукової продукції чи проведення масових заходів. У перших пунктах статуту чітко вказувалося, що члени Будинку вчених мають працювати для підвищення культури пролетарських мас [360]. Проведення лекцій, зустрічей, диспутів, вечорів мало суворо визначений характер, хоча певною мірою враховувалися фахові потреби учасників заходів. У будинку вчених була своя бібліотека, спочатку вдавалося отримувати частково наукові видання і періодику з-за кордону, на 1927 р. ця практика припинилась через «надмірну витратність». Так само перестали практикувати і без того нечасті закордонні наукові відрядження.

Одеська Секція наукових працівників також ініціювала створення Будинку вчених. У звіті про роботу СНР м. Одеси йшлося: «Здавна в Одесі, як і в інших містах, наукові працівники жили нарізно, відокремлено один від одного і працювали ізольовано, виявляючи свою діяльність лише у замкнених закладах кожен за своєю кваліфікацією або друкуючись у спеціальних виданнях. Живе спілкування між ними було мінімальним» [361]. На початку своєї діяльності, у листопаді 1922 р., Будинок учених об'єднував 200 вчених, а через сім років згуртував понад 600 осіб, він перетворився на справжній центр культурного життя Одеси. За статутом, Одеський будинок учених мав сприяти організації і розвитку наукових товариств і асоціацій в Одеській губернії; організувати комітет лекторів з різних галузей науки і мистецтва; створити комісії а) по рецензуванню наукових і навчально-педагогічних праць (рукописних і друкованих), б) по складанню керівництв, підручників, популярних брошур тощо; сприяти періодичним виданням у організації ними відділів «Наука», «Техніка», «Бібліографія»; створити довідково-інформаційне бюро; видавати літопис Будинку вчених [362]. Під опікою БУ невдовзі запрацювали такі громадські об'єднання як товариство краєзнавців, художнє товариство ім. Костанді, наукове при ВУАН товариство, літоб'єднання «Перевал», товариства друзів кіно, письменників і художників, любителів світовідання [363]. Регулярно діяли гуртки вивчення української, англійської, французької, німецької мов, шаховий. Для аспірантів і молодих вчених були організовані, за велінням часу, гуртки марксизму-ленінізму та методики викладання. При БУ наприкінці 1924 р. почав

діяти загальнодоступний Народний університет. До його діяльності на громадських засадах були задіяні кращі науковці. Так, математично-технічний цикл лекцій забезпечували математики Д.А. Крижанівський, І.А. Гібш, І.Д. Дуб, фізики Якубов, В.О. Анатольєв, В.В. Бурксер, астроном А.І. Стефановський, хіміки В.Д. Богатський, М.А. Розенберг, Д.А. де Рібас та багато інших [364]. Цікаві різноманітні лекції з історії мистецтва, літератури і музики пропонували слухачам громадського університету П.Ф. Наумов, Б.В. Варнеке, М.П. Алексєєв, С.О. Лозинський, М.Ф. Покорний, А.М. де Рібас, А.А. Смирнов, С.Д. Кондратьєв, Б.Д. Тюнеєв, Павлов-Арбенін, Н.Н. Вілінський та ін. Зрозуміло, такий університет не обходився без історичних оглядів революційного минулого, які пропонували М.Б. Златопольський, М.Є. Талпа, П.А. Самулевич [365].

23 травня 1923 р. при БУ відкрито їдальню для наукових і творчих працівників та їх сімей, на облаштування якої організація «Джойнт» відпустила 25 млрд. карбованців, а «АРА» надала безкоштовно продукти. Щомісяця організація «Джойнт» видавала по 10 тис. крб. на утримання, завозила по 24 пуд. білого борошна, 16 пуд. рису, 35 фунт. какао, 3 пуд. цукру [366]. Уже наступного місяця було в ній відпущено понад 6,5 тис. обідів (при ціні 1 крб. 26 коп.), а через рік число відвідувань зросло у 2,5 рази, хоча ціна обіду тепер становила вже 6 крб. [367]. На жаль, ця динаміка не закріпилась, оскільки ціни вже в липні становили в середньому 7,5 крб., а в серпні — вересні сягнули 9 крб., відповідно, кількість обідів зменшилась до 10,5 тис. Ті, хто продовжував отримувати обіди, часто вимушені брати їх у кредит. На початок жовтня заборгованість за обіди перевищила 1 тис. крб. Очевидно, їдальня була потрібною, але зростаючі ціни залишали багатьох бажаючих за її дверима. До 1 липня 1924 р. їдальня підтримувалась американською секцією єврейської допомоги, тому вдавалось помітно зменшити відпускні ціни на обіди. Враховуючи скрутне становище деяких вчених, їдальня щомісяця близько 50 обідів надавала безкоштовно. Собівартість обіду у другому півріччі складала 11-12 крб., але підносити ціни вище 9 крб. ставало небезпечним, тому СНР звернувся до вчених про фінансову допомогу на діяльність їдальні для вчених (по 600 крб. щомісяця) [368].

При Одеському БУ з 25 лютого 1923 р. діяв також речово-продовольчий розподільник, до нього постачались продукти з держустанов, трестів і інших приватних установ за пільговими умовами, які продавались майже по собівартості особам, що отримують академпайок. Академіч-

ний розподільник довів свою необхідність, реалізаторські ціни у ньому були більш прийнятні для професорів і науковців. Наприклад, масло вершкове на ринку коштувало 1 крб., а в розподільнику його відпускали за 66 коп., гречана крупа була дешевшою на 2 крб., картопля — вдвоє (5:2,5 крб.), натомість ціна солі, цукру, олії була вирашною лише на 50 коп. [369].

Будинок учених справді перетворився на центр гуртування наукової інтелігенції міста, він був відкритий для всіх бажаючих, але його потужності були замалими. За ініціативою голови ОБ ВУКСУ В.О. Анатольєва було створено комісію з архітекторів Ф.П. Нестурха, Л.Ф. Прокоповича та інженера Б.А. Бауера, яка розробила перспективний план реконструкції і будови БУ з відповідними кресленнями, витратними розрахунками і етапами реалізації [370].

ВУКСУ належало опікуватися й організацією наукової праці вчених: виділяти кошти на друкування праць, передплачувати спеціальну науково-фахову літературу, в тому числі зарубіжну, організовувати і оплачувати стажування, відрядження, участь у конференціях тощо. На жаль, часто проголошена ухвала не гарантувала її реалізації. Академік П.А. Тутківський, що належав до числа вчених, кому надавались пільги за особливі заслуги спеціальним декретом (від 13 вересня 1921 р.) 10 жовтня 1922 р. писав до ВУКСУ: «...пройшло більше року, а цей декрет виконується в Києві лише по §3 (харчовий пайок). Маючи виготовлені до друку чисельні наукові праці, прошу дати мені можливість (згідно з §1 декрету) надрукувати хоч деяку частину цих праць, що мають і наукову і практичну вагу. Прошу теж (згідно §2) про видачу мені щомісячної грошової стипендії, необхідної для життя і праці. Досі мені абсолютно нічого з цієї стипендії не видано і жодного утримання я не одержував, крім дуже малих авансів ВУАН і ВІНО» [371].

У звітних документах по Чернігівській і Ніжинській СНР за 1924-1927 рр. не вдалося знайти свідчення ні про друкування державним коштом підготовлених праць, ні про отримання необхідної літератури (4 заявки бібліотекаря НІНО М.М. Бережкова залишились без відповіді) [372]. Найчастіше наукові клопотання про відрядження покривались лаконічним написом: «до з'ясування фінансових можливостей на поточний рік» [373].

При ВУКСУ була створена комісія по преміюванню, до її складу ввійшли: від ВУАН — Д.І.Багалій (голова) і академік А.А. Нікольський, від

наукового комітету НКО — І.А. Красуський та І.І. Кавалеров, від НКО — М.М. Зотін, від НКЗ — А.А. Фінкельштейн, від ВРНГ — Є.Є.Форафопов, від Артемівського університету — Б.О.Рохкін, від СНР Харкова — професор О.О. Алов [374]. За 1923 р. першу премію отримав професор-кліматолог Л.В. Данилов за працю «Коливання температурного режиму південного регіону України», у 1924 р. — А.Ю. Кримський за працю «Історія Туреччини» [375]. У неофіційному листі до Д.І.Багалія він зокрема писав: «Окрім честі, мені дали радість і присуджені гроші, бо я страшенно бідував матеріально. В Звенигородці завалилася в мене хата, і той ремонт, який довелося мені зробити, матеріально зруйнував мене: я весь загруз в борги. А заробітків цілий рік у мене не було, бо мусів сидіти — працювати над словником, одмовившись (через єзуїцьке поводження М. Астермана) од того гонорару, який хтіла мені дати колегія наркомпроса» [376]. Преміювальна комісія проіснувала до 1 січня 1925 р., потім була напряду підпорядкована НКО УСРР, а не ВУКСУ. Питання про видачу преміальних відтепер суворо контролювалось урядом і партійними комітетами [377].

3.4. Конфлікт житлової площі і життєвого простору

Після приходу більшовиків до влади житлові помешкання інтелігенції потрапили під житловий переділ у ході розгорнутої націоналізації та муніципалізації житлового фонду в 1918-1920 рр. Спочатку пролетарів розміщували лише в спорожнілих квартирах, які виникли внаслідок еміграції їх власників за кордон, відрядження чи вимушеної затримки в справах, а також тривалого літнього відпочинку на дачах або на селі, що призвів до постійного перебування там, тощо. Пізніше робітників і радянських службовців стали підселяти не тільки у квартири буржуазії, а й інтелігенції, ущільнюючи її з огляду на великі площі. Ще в листопаді 1917 р. В.І.Ленін запропонував заселяти пролетарями квартири, де число кімнат дорівнювало або перевищувало число мешканців [378]. Традиційно науковці і викладачі вищої школи мали додаткові кімнати: кабінети, бібліотеки, лабораторії тощо; повсякденною нормою приватного помешкання інтелігенції був його розділ на функціональні кімнати: вітальня, спальня, їдальня, гостьова, вбиральня, буфетна, комора тощо. Зрозуміло, що саме їх квартири і будинки підпадали ущільненню. Багатьом інтелігентам доводилося потіс-

нитися і набути некликаних сусідів не тільки в окремих кімнатах, а часто й у новоутворених за допомогою тонких перегородок, самим залишалось тулитися в тисняві.

Декрет 1918 р. «Про скасування приватної власності на нерухоме майно» офіційно позбавляв домовласників їх права на житло. Зручні приватні будинки інтелігенції стали широко використовувати під державні установи (відділи наркоматів, дитячі будинки, службові контори), а то й віддавати під житлове використання партійно-державної та місцевої адміністративно-бюрократичної верхівки. Інтелігенція потерпала від ущільнення житла, прямого виселення з квартир, що їм належали, від реквізицій майна, перетворення квартир з приватного помешкання на комунальне, виселення з центру на окраїни міст.

Тому однією з самих гострих проблем повсякденного життя інтелігенції УСРР у перше мирне радянське десятиліття було забезпечення працівників розумової праці житлом. Проголошена революцією експропріація, а потім націоналізація майна експлуататорських класів розумілася дуже широко, в разі «революційної потреби», тобто необхідності забезпечити помешканням новостворені радянські органи, установи, організації, реквізиційний вибір цілком міг припасти і на житлові помешкання інтелігенції. Як це сталося, для прикладу, з професором Харківського університету Єленевським. Належний йому маєток у селищі Покотилівка, садиба з будовами (200 квадратних сажнів), був зайнятий 1918 р. Губрадпрофом, потім у ньому був влаштований Будинок відпочинку, згодом у ньому розташувався лазарет Заволзького дивізіону. 1920 р. будинок був націоналізований, а його власник позбавлений права ним користуватися, хоча й продовжував сплачувати належні податки, що видно з квитанцій. 1921 р. ситуація загострилася тим, що професор підпадав виселенню із займаної квартири у будинок Союзу Швейпрому. Так, немолода заслужена людина опинилася у безвихідному становищі, тому він і звернувся до ВУКСУ із заявою: «Наростаюча з кожним днем дорожнеча життя і прогресивно зростаюча плата за квартиру у місті спонукає мене шукати притулку у передмісті. Все це вибиває мене з ділової спокійної праці і змушує просити Комітет сприяти мені по наданню маєтку в довічне безкоштовне користування (або передачу мені в оренду на пільгових умовах). 30 років працюю на кафедрі патологічної анатомії Харківського університету як теоретик, не маю сторонніх заробітків, крім жалування, колишня моя садиба теж не може стати джерелом наживи і експлуатації» [379].

Аналогічно вчинило командування 51 піхотними курсами у Києві, реєструючи у професорів Кагарова і Хотинського їх робочі кабінети, професора В. Кричевського виселили з квартири, професора Забело ущільнили [380].

1 листопада 1921 р. набув чинності новий «Житловий закон УСРР» [381]. У петиції наукових працівників до ВУКСУ (від 1 грудня 1921 р. — 1 січня 1922 р.) за підписом понад 100 осіб учені просили розібратися з порядком його застосування: «Житловий закон УСРР від 1 листопада 1921 р. встановив принцип платності зайнятих мешканцями приміщень і право денационалізації міських будинків і господарських будов, при вказівці на існування пільгових квартир і при відновленні права власності по деяких домоволодіннях. Через скасування раніше виданих декретів і постанов, що йому суперечать, і відсутність вказівок на наявність особливих законів пільгового характеру «про покращення становища учених спеціалістів і заслужених працівників літератури і мистецтва» ці останні потребують роз'яснень стосовно ... 1) звільнення осіб, що обслуговуються Декретом від 31 серпня 1920 р. і постановою від 30 серпня 1921 р.; 2) підтвердження інструкції про недоторканість їх квартир і звільнення від неправильного оподаткування; 3) відновлення права власності по їх дрібних і середніх домоволодіннях» [382].

Втім, справа з місця не зрушувалась, як видно з письмової доповіді президії Харківської міської ради у травні 1922 р.: «...багато вчених виселені зі своїх квартир і будинків, а у набутих і прилаштованих за рахунок влади не мають елементарних умов для життя, не кажучи про наукову роботу. ...Антисанітарія в них загрожує їх здоров'ю і життю. ...Інші ущільнені так, що змушені припинити суто наукову роботу через відсутність місця для бібліотеки, лабораторії, креслярського чи письмового стола, через неприпустиму скупченість сімей. ...вони вимучені фізично і переживають серйозні захворювання. ... Їх майно, набуте особистою працею, підпало різноманітним вилученням, у них забирали речі, вивозили обстановку, ревізували трофеї, що відзначали наукові і художні заслуги — ювілейні дарунки, срібні вінки тощо, знищували інвентар і начиння квартир. При такому стані справ «покращення побуту» наукових працівників є неможливим!» [383].

Учені столиці звертались до Харківської міськради з проханнями про відновлення права на колишні помешкання і майно на підставі діючого

закону, про припинення вилучень, що тривали під різними приводами. Йшлося про необхідність відновлення нормальних умов праці для науковців шляхом надання окремих кімнат для бібліотек і лабораторій (така норма запроваджена в Росії 16 квітня 1922 р.), про звільнення від квартирплати, муніципальних та інших стягувань, про передачу в розпорядження ВУКСУ особливих будинків для організації гуртожитків для потребуючих вчених.

Ухвалою ВУКСУ від 27 липня 1922 р. було оголошено список осіб, квартири яких підлягали денационалізації, враховуючи особливі заслуги в галузі науки і мистецтва [384]. У Харкові до переліку початково потрапили 17 осіб: Д.І. Багалій, В.П. Бузескул, В.Ф. Левицький, С.А. Раєвський, П.Г. Ріттер, М.Д. Пономарьов, Ф. В. Піснячевський, М.М. Синельников, О.М. Бекетов, О.В. Репрев, П.Н. Барабашев, А.М. Нікольський, Н.Н. Євдокімов, Ю.О. Гіршман (як вдова Л.Л. Гіршмана), Х.О. і М.О. Алчевські, Н.П. Трінклер, Є.П. Браунштейн [385]. Висувались також кандидатури Я.С. Аркавіна, І.І. Слатіна, П.І. Чейшвілі, В.М. Гордона та ін. [386]. Постановою Харківського губвиконкому від 11 листопада 1922 р. у денационалізації було відмовлено В.П. Бузескулу, Д.І. Багалію, Ю.О. Гіршман, В.Ф. Тимофєєву, О.М. Бекетову, М.М. Синельникову, Алчевським, Ф. В. Піснячевському, Є.П. Браунштейну. Їх домоволодіння остаточно були передані міськкомунгоспу [387]. Натомість було ухвалено надати цим науковцям помешкання на засадах безкоштовного користування. Наркомат освіти УСРР підтримав це рішення Харківського ГВК. Під безоплатністю цих квартир розумілося звільнення від оплати утримання двірника, коменданта, вивозу сміття, поточного ремонту і страхування. Науковим працівникам передавались у користування лише квартири, а самі будинки переходили у розпорядження комунгоспу [388], у разі передачі своїх помешкань вказаними особами у найом стороннім особам 50% отриманих ними коштів мали надходити до міськкомунгоспу [389].

Відмовляли у денационалізації переважно з двох причин: по-перше, реквізовані квартири чи будинки були зайняті різними установами (від райнаросвіти до ЧК); по-друге, з мотивів політичної неблагонадійності колишніх власників. Наприклад, будинок професора В.П. Бузескула по Сорочинському провулку, 6 з усім його хатнім майном зайняв дитячий будинок №5 [390]. З огляду на проголошені засади соціальної справедливості, і не могло йтися про переваги шанованого професора, його клопотання знайти жит-

ло подібного типу виявились також безрезультатними [391], не вдалося також повернути забрані під час реквізиції особисті речі. 20 березня 1921 р. В.П. Бузескул отримав довідку від домового управління №154 м. Харкова про те, що у момент зайняття його помешкання дитячим притулком у ньому знаходилися речі, особисто йому приналежні: 18 віденських стільців, 12 столових стільців з плетеними сидіннями, 1 обідній стіл, 1 круглий стіл, 1 ломберний стіл, 4 простих, 1 тахта, 4 дивани, 1 шкіряне крісло, 7 різних крісел, 6 напівкрісел, 2 буфети, 3 гардероби, 1 столова шафа, 2 етажерки, 2 табуретки, 2 лавки, 4 маленьких столики, 4 скрині, 4 великих дзеркала, 5 маленьких дзеркал, 2 електричні люстри, 17 бра, 3 настільні лампи, 1 гасова лампа, 1 умивальник [392].

Відомий хірург, професор медичного інституту Н.П.Трінклер 21 грудня 1921 р. писав до ВУКСУ: «Цим клопотанням прошу сприяти отримати мені меблі зі старої квартири, яка в даний час знаходиться у віданні Райнаросвіти. Я в даний час живу в лікарні, де у мене немає самої необхідної обстановки для існування. Мені доводиться тулитися на дуже маленькому і незручному лікарняному ліжечку, у мене немає шаф для книг, білизни і костюма. Сім'я живе у двох кімнатах зруйнованої казарми. Прошу повернути 4 ліжка, 1 шифонер, 1 рояль, 1 книжкову шафу, 1 туалетний столик, 1 трюмо, 1 мармуровий умивальник, 1 стіл з мармуровим верхом, 4 стільці металевих, 2-3 картини, 1 люстру, 2 майолікових підноси, 1 аптечку, 2 етажерки, 2 килими, 1 кахлеву пічку, 2 штепсельні електролампи» [393].

Завідувач кафедри фізіології і патології Харківського державного медичного інституту професор О.В. Репрев «видав» зі списку денационалізації і не був включений до «безоплатників» через те, що був напередодні викликаний до ДПУ, хоча і був відпущений після дачі відповідей без жодних обмежень [394].

Влітку 1922 р. внаслідок денационалізації було задоволене прохання професора, ректора Харківського інституту народного господарства П.І. Фоміна про повернення йому садиби у селищі «Зелений гай» (Харківська губернія) для наукової роботи [395].

3 березня 1923 р. ВУЦВК підтвердив розпорядження Харківського міськвиконкому про надання 12 квартир вченим столиці [396]. Документи показують, що повернення чи надання житла гальмувалось бюрократичними перешкодами, недбальством чиновників, їх прямим зловживанням. Професору В.Ф. Тимофєєву було запропоновано на заміну

квартиру на вул. Пушкінській, але вона швидше скидалась на звалище, густо заселене блошицями. Професор не вважав можливим вселятися без ремонту і дезинфекції, чого не було зроблено до початку зими 1922 р. Не виправленою залишалась ситуація й через рік — 18 грудня 1923 р. Президія наукового комітету знову слухала питання про унормування житлових умов професора В.Ф. Тимофеева [397].

26 грудня 1922 р. ВУКСУ звернувся до Харківського губвиконкому з листом за підписом Д.І. Багалія з приводу денационалізації домоволодіння професора Я.С. Аркавіна (по вул. Лібкнехта, 24) і професора Раєвського (по вул. Чернишевській, 6). Ці будинки були передані ВУКСУ 25 жовтня 1922 р., але тепер їх відбирали на користь спілки «Медсанпраці». Позбавлення Комітету закріплених за ним будинків позбавляло його можливості здійснювати один з головних обов'язків, покладених на нього «Положенням... «від 31 жовтня 1921 р. по організації будинків учених» [398].

Аж у липні 1925 р. за поданням Малої президії ВУЦВК Харківська міська прокуратура таки домоглася вивільнення квартири професору ХТІ академіку архітектури О.М. Бекетову [399].

Як згадувалось, до списків претендентів на денационалізацію квартир була включена вдова відомого лікаря Л.Л. Гіршмана. Спеціальним рішенням Харківського губвиконкому після його смерті у довічне користування родині справді було закріплене житло по вул. Рівності і Братерства, 15, що складалося з 8 кімнат на верхньому поверсі і 3 — на нижньому [400]. У лютому 1926 р. Ю.О. Гіршман, вдова професора, померла. У квартирі залишилися мешкати син Олександр, 46 років, і внук, 19 років, що займали по одній кімнаті. Решта членів сім'ї жили за кордоном (син Микола — у Фінляндії, внук — у Парижі). Тому інші кімнати у цьому домі зайняли приватні особи, не пов'язані з родиною професора жодними сімейними зв'язками. Відповідно, робсільінспекція підняла питання про перегляд рішення ВУЦВК від 3 березня 1923 р. на предмет відбирання зайвої площі [401]. Заступник голови ВУКСУ Я.П. Ряппо 11 липня 1927 р. застерігав від такого рішення: «Професор Гіршман Л.Л. не тільки в нашому Союзі, а й далеко за його межами відомий своїм безкорисливим служінням працюючим масам, а також своїм працелюбством. ...закріплене за ним помешкання є єдиною нагородою дітям професора Гіршмана за великі заслуги їх батька. Позбавлення їх помешкання було б несправедливим відносно пам'яті професора. На нашу думку, не слід порушувати клопотання про

позбавлення їх житла або його зменшення» [402]. Д.І. Багалій, як голова Українського центрального бюро СНР, 9 липня 1927 р. так само обстоював непорушність рішення ВУЦВК стосовно житлового забезпечення родини Гіршмана [403]. Попри це, 15 вересня міська рада Харкова ухвалила рішення порушити перед Харківським окрвиконкомом клопотання про закріплення за міськкомунгоспом квартири по вул. Гіршмана, 15 [Дозволимо собі репліку: цілій вулиці присвоєне ім'я лікаря, а от квартира не могла належати його нащадкам (!) — О.К.]. У відповідь на це, Олександр Гіршман подав 14 жовтня прохання до ХОВК відхилити рішення про реквізицію 8 кімнат [404]. У розложеному супровідному листі він писав: «Брат і племінник виїхали за кордон у 1916 і 1920 рр., тобто до визначення розмірів квартири. Брат виїхав до Фінляндії через втрату місця податкового інспектора Богодухівського району, зіткнувшись з царською адміністрацією, коли обстоював інтереси селян. У нинішній час він хворий, без грошової підтримки звідси не зможе існувати. Племінник бажає повернутися, зараз безробітний у Франції. Пенсією, що була призначена 10 березня 1922 р. сім'ї, ми не користуємося. ...З 1880 по 1918 рр. у кімнатах, які прагнуть відібрати, батьком було прийнято 181 тис. хворих. Батько побудував будинок на трудові заощадження у 1880 р.» [405]. Все ж 27 грудня 1927 р. ХОВК ухвалив залишити родині Гіршман 5 кімнат, зайві 8 передати Житлокоопу [406]. Так само сталося і випадку з квартирою лікаря Ф.В. Піснячевського, якому за особливі заслуги було надано квартиру з 13 кімнат по вул. Садово-Куликівській, 11/2. Після його смерті міськкомунгосп зняв клопотання про вилучення зайвої площі у спадкоємців Ф.В. Піснячевського [407]. ВУЦВК ухвалив відібрати 10 кімнат і передати їх у фонд міськради [408].

Уповноважений ВУКСУ по Миколаєву В.М. Фідровський просив Комітет потурбуватися про збереження за вдовою професора Миколаївського ІНО В.О. Мурзанова його дачного будинку в Криму: «Володимир Олексійович Мурзанов був хранителем музею В.В. Верещагіна. СНР клопоталась про повернення його вдові дачі в Коктебелі, що була побудована у 1914 р. на кошти В.О. Мурзанова. Він закінчив Петроградську академію мистецтв, є автором багатьох картин, засновником і хранителем музею Верещагіна в Миколаєві, організатором художньої школи у місті. Ця дача, вже розорена, була передана судом вдові і трьом дочкам В.О. Мурзанова у серпні 1923 р., але 1 червня 1924 р. раднарком Криму відхилив це рішення» [409].

Такі порушення ухвалених власних рішень були типовими і непоодинокими, зловживання радянських чиновників і службовців у житловому питанні нерідко були відверто провокативними за своєю безкарністю. Так, недобросовісне розв'язання житлових потреб столичних педагогів повернуло увагу Остапа Вишні. У газетній замальовці «Це, товариші, «содействіє», але не тому, кому слід» [410] він описує ситуацію, коли до Харкова прибула молода вчителька, їй дали кімнату у підвалі по вул. Чернишевського, 73, вогку, темну, в якій проходять труби каналізації. Натомість завідувач будинком І. Кавалерідзе має дві гарні кімнати (по вул. Чернишевського, 73 і по вул. К. Лібкнехта, 104). Пишменник резюмує: «Учена» — в підвалі, «хазяїн» — у двох кімнатах із можливістю кричати: «Не сміть!». Коли редакція наполягла на розгляді критичної замітки, то отримала роз'яснення такого змісту: «Товаришка Дубовик не погодилася перейти у кімнату з голландською грубкою (без центрального опалення), а також у другому випадку — до кімнати, де протікала стеля, але ж кімната цілком придатна для наукового працівника, їй треба було тільки побілити» [411].

Житлова комісія СНР 2 вересня 1924 р. ухвалила звільнити І. Кавалерідзе від обов'язків завідувача будинками І району, оскільки він завдав «багато неприємностей і збитків». Його стиль управління настільки самовпевнений, що межує з самоуправством. За ним зауважено зловживання своїм службовим становищем і шахрайство — довільно збирав кошти на оплату послуг пічнику, наприклад, у березні під цим виглядом зібрав 101 крб., а до сплати вніс лише 28 крб. [412].

Так само до ВУКСУ надходили численні скарги про житлові зловживання не тільки в столиці, а й в глибинці. Охоронні документи державного рівня, офіційні розпорядження влади стосовно забезпечення норм житла для працівників вищої школи, спеціалістів, діячів культури і мистецтва почасти спотворено тлумачилися місцевими органами або просто ігнорувалися. ВУКСУ доводилося звертатися до місцевих адміністрацій з приводу особливо гострих порушень.

Зловживань і порушень накопичувалося настільки багато, що 14 травня 1923 р. голова РНК УСРР Х.Г. Раковський надіслав до всіх губернських виконавчих комітетів циркулярний лист, що роз'яснював позицію уряду стосовно житлового забезпечення інтелігенції: «За відомостями, що надходять останнім часом, в багатьох містах взагалі не враховується необхідність підтримки наукових робітників, котрі продовжують зазнавати ви-

селень, обкладань у розмірах, що перевищують їх заробіток, ущільнень, конфіскації меблів і т.п. Такого роду дії місцевих органів і установ завдають значної шкоди радянській республіці і є цілком неприпустимими». У ньому категорично рекомендовалось «...прирівняти до індустріальних робітників наукових працівників, зареєстрованих в ВУКСУ та його місцевих органах, стосовно квартирної плати і оплати комунальних послуг, поширивши на них усі пільги і переваги, надані місцевими радами і виконками. Скасувати для вищезгаданих наукових працівників всі додаткові обкладання. Забронювати за ними спеціальні кімнати (робочі кабінети), що знаходяться у їх користуванні, без особливої додаткової платні. Не допускати в жодному разі ущільнення наукових працівників, уникати всіляких виселень, заборонити вилучення меблів. Вдів наукових працівників прирівняти до інвалідів» [413].

7 липня 1923 р. Харківський ГВК схвалив постанову «Про житлові гарантії для наукових працівників». В ній вказувалося, що зареєстровані ВУКСУ наукові працівники, які проживають у Харкові і Харківській губернії, мають право для своїх наукових занять на додаткову одну кімнату. Виселення наукових діячів в адміністративному порядку виключається [414].

Ще наприкінці 1922 р. ВУКСУ отримав у користування від Вищої Житлової комісії ВУЦВК 18 будинків (всього 800 кімнат загальною площею 3 тис. куб. саж.) у Харкові. Така кількість на той час була цілком достатньою для забезпечення наукових працівників Харкова, але в момент отримання кімнат, в них проживали тільки 7% наукових працівників. Будинки виявилися зайнятими майже виключно членами профспілок, виселення яких з метою звільнення квартир для наукових працівників хоч і допускалося законом, але за умови надання виселенцям рівноцінного приміщення. Оскільки знайти такі при існуючій міській житловій кризі було майже неможливо, то виселення довелося проводити вкрай рідко. Про наслідки на літній час можна судити за наступними цифрами: серед загального числа мешканців наукових працівників у цих будинках було ледь 20%, членів профспілок — 64%, інші трудящі елементи — 10%, установи — 3%, торгівці — 1,3% [415]. Для нагляду над будинками був створений спеціальний орган, а через рік вони перейшли під контроль і утримання Харківської СНР.

Голова Харківської СНР О.О. Алов у листі до ВУКСУ 22 грудня 1924 р. повідомляв про свавільну передачу вказаних будинків учених у відання

міськкомунгоспу після проведеного в них силами СНР ремонту, налагодження водопостачання, опалення, каналізації тощо, начебто через наднормове користування житловою площею вченими: «В 1922 р., беручи до уваги житлову скруту наукових робітників м. Харкова, уряд закріпив за ВУКСУ 18 будинків. Для їх впорядження створений спеціальний орган, а через рік вони перейшли під контроль СНР. 16 грудня 1924 р. Вища житлова комісія вирішила вилучити ці будинки з володіння ВУКСУ і передати до міськкомунгоспу. Підстава — акт обстеження наших будинків» [416]. Цей останній був навмисно сфальсифікований комісією, у ньому було показано, що наукові працівники у цих будинках користуються великими квартирами (на людину припадає по 7 кв. сажнів, насправді — 2,8), а інші жильці («працюючі елементи»), що теж мешкали у цих колективних будинках, мали площі 1,8-2,09 кв. сажнів на особу. У висновку не було згадано про встановлення нових котлів централізованого опалення в 4-х будинках, про відновлення системи централізованого опалення в інших 11 будинках, не згадано про ремонт дахів, тротуарів, заборів, водогонів, каналізації. Водночас СНР представила докладний кошторис за 1924 р.: з цих будинків мали дохід 35 373,81 крб., з них на капітальний ремонт витрачено 11 074,71 крб. (31,3%), на утримання службовців, двірників, прибиральниць — 13 393,86 крб. (37,3%), на прибирання вулиць і дрібний ремонт — 5 738,57 крб. (16,2%), на податки — 5 168,77 крб. (14%)» [417].

Не кращою була житлова картина у Києві. З проведеного органами КК-РСІ у 1924-1925 р. анкетного обстеження умов проживання працівників ВУАН у Києві з'ясувалося, що тільки третина з них визнавали житлові умови задовільними, на думку 46,6% опитаних, їх помешкання не відповідало елементарним гігієнічним умовам. Окрему кімнату для наукової роботи мали лише 39% науковців, тільки 20,8% мали можливість користуватись власною бібліотекою, розташувавши її в шафах і на полицях. 32,3% опитаних клопоталися перед різними установами про покращення своїх житлових умов, утім поліпшити щонайменше своє становище змогли лише 1,1% з них, натомість 37,2% працівників впродовж року підпадали ущільненню або виселенню [418]. Професор Київського політехнічного університету Правдич-Неминський у анкеті повідомляв: «Впродовж 2,5 років неодноразово піддавався спробам незаконного ущільнення (впришу до заяв адміністрації КПІ про прорубування дверей у мою квартиру з сусіднього приміщення). Врешті був виселений взимку в нерівноцінне

приміщення попри закон від 14 травня 1923 р. і телеграму ВУАН на ім'я Г.І. Петровського від 6 грудня і розпорядження останнього не чіпати моєї квартири. Після чергового переселення дружина мала інсульт, який ледве вдалося пролікувати. Я не маю жодного спокою, що невдовзі не повторяться квартирні поневіряння» [419].

Академік В.Г. Шапошніков в анкеті повідомляв, що з 1900 по 1924 р. користувався службовою квартирою в садибі Політехнічного інституту. В 1921 р. добровільно віддав частину помешкання («самоущільнився»), але з 1923 р. його намагалися позбавити службового житла, за наполяганням проректора І. Касьяненка таки виселили зовсім у 1924 р. Нове помешкання вдалось отримати після тривалих і важких зусиль, воно мало придатне для наукової праці, бібліотека (9 шаф з книгами) розміщена у тому ж житловому помешканні [420]. Професор Й.Ю. Гермайзе жив у будинку без каналізації, в кімнаті, що не опалювалася взимку, з даху якої текло під час дощів.

М.П.Василенко та Н.Д. Полонська-Василенко мешкали разом з дев'ятьма дорослими людьми на загальній площі в 11 кв. сажнів. В 1924 р. у них відняли дві підвальних кімнати, речі примусово викинули з приміщень. Бібліотека, що нараховувала близько 6 тис. томів, була зруйнована. Вчений з розпачем писав: «Окремого приміщення не тільки не маю, а можна сказати, жодного приміщення не маю. Мені доводиться шукати книг по інших бібліотеках, які є в моїй, але неприступні для користування» [421], Н.Д. Полонська додає: «...значна частина книжок міститься також у кухні та холодних сінях, де книжки звалені, як дрова, на долівці» [422]. Їх клопотання про поліпшення умов праці і проживання, підтримане АН, залишилося без задоволення.

Проголошена опіка над талановитими і заслуженими людьми дуже часто залишалась декларативною не тільки на початку 20-х рр., а й в період розквіту непу. «Зайшов до Самійленка. Живе в льоху, кімната маленька, вогка, без сонця. Вже не встає з ліжка і став мов дитина маленький-маленький, худий, виснажений. Видимо, доживає; скаржиться, що не спить і що все болить у йому. От доля за наших часів письменника з талантом, з слугами. Ніхто про його не дбає, пенсії для його добитись ніяк не можемо (вже вдруге в Харкові загублено клопотання про його з Академії) і насилу вижебрали допомогу в 150 крб., та чи надовго її стане? Хіба що помре раніш, ніж розійдеться ця нужденна жебранина...», — записав у своєму щоденнику С.О.Єфремов у січні 1925 р. [423]

Слід враховувати, що потужні процеси урбанізації справді об'єктивно зумовили житлову кризу в Україні. На середину 20-х рр. фонд житлових помешкань був абсолютно недостатнім. Норму житлової площі довелося офіційно занизити до 13,65 кв. м, замість рекомендованих НКОЗ УСРР 18 кв. м [424]. Надзвичайно гострою була житлова криза у Харкові, тут на 1 душу населення припадало житлової площі 5,7 кв. м, проти 13,5 кв. м — в Ленінграді, 6,9 — в Москві, 8,1 — в Києві, 9,2 — в Одесі [425]. У другій половині 20-х рр. щільність населення в столиці зросла настільки, що пересічно розмір житлової площі складав на душу 7 кв. м [426]. 25 квітня 1928 р. для столиці УСРР офіційна норма була понижена до 9 кв. м, а також йшлося про посилення контролю за розподілом житлової площі і, відповідно, про необхідність і неминучість утиснення тих жильців, що мають надлишки площі [427]. До кінця 20-х рр. знову посилювався процес комунізації житла, що призвів до нової хвилі ущільнення помешкань наукових працівників, переселення їх з центру на околиці міст [428].

Окремо варто сказати не тільки про кількісне забезпечення родин інтелігенції житловою площею, а й про її якісний бік. Обстеження квартирних умов викладачів Харківського художнього технікуму, проведене 27 листопада 1925 р., виявило, що у багатьох співробітників житлові умови не відповідають нормам. Так, керівник малярської майстерні Падалка мешкає в маленькій, холодній, не придатній для життя і праці кімнаті у підвальному приміщенні, не може через це забрати з-під Києва свою сім'ю. Керівник фрескової майстерні Прохоров також проживає у підвалі [429]. Архівні документи дають можливість зауважити прикметну особливість: життєвим притулком для багатьох інтелігентів були підвальні приміщення. Так, кімнати музикантів Стороженка і Окуня заглиблені в землю на 2,6 м. У Стороженка дитина 6 місяців, у Окуня — 2 років. Зовнішні стіни мокрі, обігріваються кімнати трубами парового опалення. Через кімнату Окуня проходять каналізаційні труби, туалет верхнього поверху прямо над ними, просочується волога. Недостатньо освітлення [430]. Так само, квартира Кореняк П.Г. — у підвальному приміщенні триповерхового будинку, нижче рівня землі на 1,5 м. Зовнішня стіна сира, в дощову погоду просочується вода і утворюються калюжі. На кожну людину в помешканні припадає 14 куб. м повітря (при нормі 27, 5 куб. м). Дружина і чоловік хворі на туберкульоз [431]. У іншому акті занотовано: «...артист Попов Н.М., з родиною з чотирьох осіб, не має постійної кімнати, чотири місяці поспіль

кочує з квартири на квартиру по друзях; віолончеліст Карпачевський упродовж семи місяців не має навіть кутка, ночує в пивній лавці «Нова Баварія»; Кравченко П.К. проживає у підвальній кімнаті, де стіни не висихають, немає своєї грубки, віконце на північній стороні на рівні з землею, сирість така, що речі покриваються пліснявою; у Когана житлова кімната є частиною магазину, від якого відокремлена фанерною перегородкою, без опалення і вентиляції» [432]. Скрипаль оперного театру М.Л. Портной, переведений з Києва до Харкова у серпні 1925 р., житла не отримав, по черзі ночував у товаришів, з переїздом до нього дружини і сина вони залишились просто неба; співак театру С. Пронський після запрошення до Харкова вимушений був ночувати в читальному класі ДПУ(!), у вільні від вистав дні виїздив до тестя у Богодухів, де зупинявся в будиночку в болотистій місцині, через виснаження в нього відкрився туберкульозний процес з кровохарканням [433]. Проблемність забезпечення житловим помешканням засвідчує такий факт, що навіть директор Харківського музично-драматичного інституту Я.І. Єнакієв, що з квітня 1923 р. працював спочатку політкомісаром у вказаному навчальному закладі, згодом став проректором, не мав житла. Він з родиною (сім'я з 5 осіб) займав класну кімнату в інституті, але з початком занять у листопаді 1925 р. мусів її звільнити. Комісія по охороні праці і покращанню побуту підтримала клопотання Я.І. Єнакієва, записавши в акті про умови його проживання наступне: «...кімната в 4,5 кв. сажнів прохідна, межує з масовим туалетом, і не захищена від проникнення злодіїв — у жовтні її мешканці були обкрадені» [434].

Здавалося б, у провінції ситуація мала б бути кращою. За ініціативою професора В. Гериновича у першому півріччі 1924 р. було проведено спеціальне обстеження умов проживання працівників вищої школи м. Кам'янця-Подільського. В основу аналізу було покладено результати анкетного опитування і довідки бухгалтерій відповідних закладів і установ. Було опитано 60 працівників інституту народної освіти, сільськогосподарського та хіміко-технологічного інституту, робітничого факультету. Лише 20 осіб мали власні помешкання, зазвичай, приватні будинки, інші, в кращому разі, винаймали квартири (7 чоловік), у гіршому — тільки кімнату, а то й куток, як дехто позначив: «маю стіл». В цілому і в невеликих містах тенденція мешкання інтелігентів у не прилаштованих для житла приміщеннях також була доволі виразною: у Вінниці працівник істори-

ко-краєзнавчого музею Ю.С. Александрович жив у комірчині архіву; завідувач трудовою школою №5 на Старому місті І.М. Давидовський з родиною тулився у кутку шкільної канцелярії (квадратура цього приміщення 16,4 кв. м) [435]; у Ніжині — професори О.І. Покровський, І.М. Ряжабек винаймали лише кімнатки, М.М. Бережков, самотній і нездоровий, мешкав то у будинку Павлових, потім винаймав помешкання у колеги професора О.С. Грузинського, в останні роки йому довелося перейти до казенної квартири, наданої Ніжинським інститутом народної освіти, де йому було ще більш незатишно і самотньо [436].

Реалізуючи накази центральної влади про створення нормально-го помешкання для освітянських працівників, Подільська губнаросвіта утворила кілька будинків-гуртожитків і взяла їх на свій баланс. В архівних документах знаходимо свідчення, що організувати такі будинки було непросто. Зневажливе ставлення до інтелігенції як буржуазної верстви спричиняло іноді варварський вандалізм: колишні мешканці при виселенні знімали навіть електричні дроти, руйнували східці, псували водогони [437]. Здійснена у квітні 1924 р. у Вінниці перевірка санітарного стану цих будинків шляхом анкетного опитування їх мешканців викрила невтішну картину: викладачі проживали у маленьких кімнатах комунального типу, не забезпечені водою, освітленням, паливом, каналізацією, соціальні гарантії були не забезпечені. В анкеті лектора вечірніх робітничих курсів М. Соколова повідомлялося, що надане йому право безкоштовно користуватися водою у відомчому будинку по вул. Раковського, 49 виявилось номінальним, оскільки фактично води майже не було (труба лопнула ще минулого року). За користування світлом за лютий і березень (час роботи робітничих курсів) стягнуто 10 крб. 80 коп., при тому що місячний оклад становив 20 крб. (а сім'я складалась з 7 осіб і займала кімнату у 7,2 кв. арш.) [438].

Інженерно-технічні працівники, на відміну від художньої інтелігенції, були у порівняно кращій ситуації. ІТС у межах їх функцій обстоювали цю сторону матеріально-побутових умов своїх членів. На Донбасі середні сім'ї інженерно-технічних працівників (родини в середньому по три особи) забезпечувались квартирами або кімнатами від рудників. За умовами колективного договору, вони надавались їм безкоштовно. На великих рудниках і заводах їх мешканцям розвозили коштом підприємства вугілля і воду; за відсутності електричного освітлення видавався керосин; передбачалось

3.4. Конфлікт житлової площі і життєвого простору

проведення поточного ремонту коштом підприємства. Але заплановане і визначене на папері далеко не завжди набувало реальних обрисів. Надані ІТП кімнати і квартири часто не відповідали елементарним вимогам. Так, у Донецько-Грушівському рудоуправлінні квартири були тісні, не супроводжувались надвірними будовами, на Краматорському заводі — те ж саме, тут через відсутність житла частина ІТП мешкала у Слов'янську, щоденно доїжджаючи на роботу на поїздах і конях; у Лисичанську більшість інженерів і техніків жили у тисняві у так званому «будинку для приїжджих», давно і марно сподіваючись на розв'язання квартирної проблеми. Лише окремі підприємства в обмежених пропорціях видавали компенсацію на покриття витрат по самостійному винайманню квартир [439]. Стан забезпечення помешканням інженерно-технічних працівників у Одесі ілюструють наступні відомості (станом на 1 червня 1924 р.) [440].

	<i>місцевий бюджет</i>	<i>житловий кооператив</i>	<i>госп.-будів. апарат</i>
склад сім'ї, число душ	3,42	2,90	3,84
займана площа на душу у кв. саж.	2,69	4,43	3,25
гарні квартири (%)	4,4	-	21,1
задовільні квартири (%)	64,5	100	57,8
незадовільні квартири (%)	31,1	-	21,1
електроосвітлення (%)	75,6	90,0	89,47
водопровід/ каналізація (%)	96	90	100
кімната для занять (%)	17,7	50	26,3

Для характеристики загального стану добробуту Одеської ІТС можна додати також відомості про забезпечення невідкладних потреб і по підтриманню свого професійно-кваліфікаційного рівня. Тільки 2,2% інженерів закладів міського бюджету могли задовільно подбати про повсякденні потреби у одязі і теплі, 4,4% з них виділяли кошти на придбання книг та преси, відвідування вистав тощо [441].

Житлову проблему в роки непу намагались розв'язати шляхом будівництва кооперативного житла [442]. Науковці Києва, Харкова, Одеси, Дніпропетровська звертались з проханням дозволити їм створити жит-

лово-будівельні кооперативи. У квітні 1927 р. був зареєстрований статут житло-будівельного кооперативу «Науковий робітник» у Харкові, у червні — у Києві, у серпні — в Одесі [443]. Голова СНР Харкова О.О. Алов до бюро ВУКСУ 15 листопада 1927 р. писав: «Величезна кількість наукових робітників не тільки не має окремого кабінету або зручного помешкання для провадження своїх наукових праць, але стиснуті в бувших майстернях-повітках, підвальних приміщеннях, за фанерними перегородками, або скупчені у надзвичайно малих приміщеннях (1 кімната розміром 1,6 кв. саж. на 3 особи), де, звичайно, не лише інтенсивно, а й взагалі провадити наукову роботу неможливо. В будинках, що їх відведено для наукових робітників, черга на отримання житлової площі така (137 чол.), що останню кімнату одержав товариш, що був у черзі майже три роки. Науковці пропонують збудувати кооперативний будинок на 60-65 квартир з 3-4 кімнатами у кожній» [444]. Інженерами міста було підраховано, що для будівництва такого чотириповерхового будинку (з розрахунку на 1 куб. саж. 220 крб.) потрібно 660 тис. крб., 10% суми готові дати члени ЖБК «Науковий робітник» [445].

ВУКСУ підтримав ініціативу СНР Києва, Одеси, Харкова. 26 січня 1928 р. на бюро ВУКСУ було поставлене питання про розподіл коштів на ЖБК наукових працівників. В основу клопотання ВУКСУ перед урядом лягли такі заявки секцій наукових працівників: від Харкова — на 60-65 квартир (по 3-4 кімнати) на суму 660 тис. крб., від Києва — на 40-41 квартири (по 3-4 кімнати) на суму 477 тис. крб., від Одеси — на 37 квартир (по 3 кімнати) на суму 380 тис. крб. [446].

Список членів і кандидатів ЖБК «Науковий робітник» №1 м. Києва [447]

№	Прізвище, ініціали	вік	посада	кількість членів родини	оклад крб/м
1.	Тутковський П.А.	69	академік-геолог	7	436
2.	Полонський Х.М.	40	гірн. інженер	6	220
3.	Василенко П.І.	36	гірн. інженер	5	132
4.	Дуб'яга Ю.Г.	39	гірн. інженер	6	160
5.	Лепченко А.Х	44	ботанік, дир. ІУМ	3	178

3.4. Конфлікт житлової площі і життєвого простору

6.	Різниченко В.В.	56	геолог	4	264
7.	Туркало К.Т.	35	ред. ІУМ УАН	5	200
8.	Лисенко Ф.О.	40	гірн. інженер	7	200
9.	Назарович С.І.	40	геолог	5	225
10.	Дяченко Д.М.	40	архітектор	8	350
11.	Горецький П.І.	39	викл. педтехнік.	4	176
12.	Шарко В.В.	45	співроб. ІУМ	5	220
13.	Куда Я.М.	37	фітопатолог	5	200
14.	Осьмак К.І.	37	співроб. ІУМ	6	200
15.	Мілай О.Г.	28	аспірант	2	60
16.	Паночіні С.С.	36	співроб. ІУМ	3	150
17.	Тимченко Є.К.	55	директор ІУМ, ак.	3	180

На житлове будівництво ВУКСУ отримав з держбюджету в 1927/28 р. 300 тис. крб., не рахуючи довгострокових кредитів, 1928/29 р. — 450 тис. крб. [448]. Це дало можливість завершити в 1929 р. житлові кооперативи в Харкові (70 квартир), Києві та Одесі [449].

Одним із способів покращання житлових умов було будівництво індивідуального житла, особливо це практикувалось у великих індустріальних містах і столиці. Сприятливі умови для приватного будівництва були створені для робітників, передусім, працівникам розумової сфери отримати дозвіл і кредити на будівництво було вкрай важко, по суті, цим могли скористатися лише окремі представники інженерно-технічної інтелігенції [450].

З літа 1921 р. у будинках, що належали до комунальної власності, знаходились під контролем житлових відділів виконкомів місцевих рад, стали створювати органи домоуправління, що мали наглядати за санітарним станом будинку, збереженням його в цілості, поведінкою його мешканців, дотримання ними встановленого порядку користування житлом та комунальними службами. Домоуправління спирались на так звані домові комітети, в представництві до яких інтелігенцію також обмежували. Надзвичайно складним було дотриматися «класового тарифу» у нарахуванні коштів за користування комунальними послугами. С.О.Єфремову було доручено обрахунки по одному з «академічних» будинків. У березні 1925 р. в щоденнику він записав: «За воду та світло тепер платимо «по

класовому тарифу». Що воно за штука — ніхто не знає. Всяк тільки знає, що доводиться платити більше і писанини та списків стільки, що кожен дім повинен мати свою канцелярію. ...Складав рахунок на воду «по класовому тарифу». Просидів дві години. Це я, що легко розбираюся в казуїстичному мудруванні, і до того ж у невеликому будинкові на 40 чоловік. Уявляю, скільки «труду мозольного» і часу доводиться потратити на цю штуку по великих, на сотні мешканців, будинках людям, що не звикли оперувати з теперішніми законами! Одне слово — 20000 канцелярій почали працювати. ... Але от курйоз: найбільше доводиться платити людям, які не мають ні копійки прибутку, безробітним, жебракам у буквальному розумінні. Це тому, що вони не служать і не належать до професійних спілок. Чисто собі совітська арифметика. Взагалі це «класовий тариф» — така нісенітниця, що тільки дивуватись можна, що його вигадали. Кажуть, що Одеса, спробувавши такого самого тарифу, на другий місяць його занехаяла і звернулась до звичайного «буржуазного»: і дешевше, і спокійніше, і справедливніше» [451].

До компетенції житлової комісії ВУКСУ належало також обстоювання питань комунального забезпечення квартир працівників наукової сфери. Домоуправління повинні були забезпечувати будинки, що не мали централізованого опалення, дровами. Талони на дрова зберігалися практично до кінця 20-х рр. За дрова слід було платити, менші ціни встановлювались робітникам і членам профспілки, крім того, дрова треба було доправити, нарізати й нарубати. 8 грудня 1926 р. ухвалений закон «Про квартиру плату і заходи по врегулюванню користування житлом у містах і селищах міського типу» [452]. В Росії такий закон набув чинності в серпні 1926 р. За ним, при встановленні ставки квартирної плати з осіб, що займаються педагогічною працею, враховувався їх заробіток на основному місці роботи у спеціалізованих установах за норму робочого часу. Додаткова платня за наднормову працю при вирахуванні квартирної платні до уваги не бралася. В проєкті українського закону про комірне така норма не була врахована. З огляду на це, ВУКСУ запропонував наркомюсту таку редакцію: «Квартирна плата з наукових працівників, що провадять науково-педагогічну роботу в вищих навчальних закладах та науково-дослідних установах, вираховується з заробітної плати за основну норму навантаження, яку встановив НКО УСРР як для позаштатних, так і штатних працівників ВНЗ. Плата за додаткове навантаження, як плата за надуроч-

ну роботу, до уваги не береться незалежно від того, чи проводить він роботу в одному чи декількох ВНЗ» [453]. На думку житлової комісії ВУКСУ, негативне розв'язання цього важливого питання «переведе в ніщо всі заходи поліпшити матеріальне та житлове становище українських наукових працівників, бо витрати на помешкання складають значну частину їхнього бюджету і таке рішення унеможливить притягнення нових наукових працівників, що нині перебувають і працюють в Україні, бо за межами України вони матимуть ліпші умови для існування» [454].

З 1 квітня 1928 р. по всьому СРСР було запроваджено нові норми квартирної плати на підставі обліку повністю всіх елементів, що характеризують якість і територіальне розташування житла; перегляду розмірів скидок з квартирної такси в залежності від заробітної плати з таким розрахунком, щоб випродовж 1927-28 і 1928-29 рр. ставки квартирної плати з осіб, що платять нижче собівартості житла, за виключенням безробітних і осіб з доходом нижче 20 крб., були підвищені не менше, ніж на 10 коп. за 1 кв. м щомісяця [455].

За новою редакцією закону УСРР «Про комірне» його розмір для робітників і службовців вираховувався з основного розміру комірного, встановленого для кожної місцевості на підставі обліку коштів експлуатації і нормальної амортизації а) для міст Харкова, Києва, Одеси і Дніпропетровська від 40 коп. за 1 кв. м (1 крб. 80 коп. за 1 кв. саж.) до 44 коп. за 1 кв. м (2 крб. за 1 кв. саж.), б) для міст, де людності понад 35 тис., крім Черкас і Умані від 37,5 коп. за 1 кв. м (1 крб. 70 коп. за 1 кв. саж.) до 40 коп. за 1 кв. м (1 крб. 80 коп. за 1 кв. саж.); в) для міст, де людності 25-35 тис., крім Кам'янця-Подільського і Конотопу, а так само для міст Черкас і Умані в межах від 35 коп. за 1 кв. м (1 крб. 60 коп. за 1 кв. саж.) до 37,5 коп. за 1 кв. м (1 крб. 70 коп. за 1 кв. саж.); г) в інших містах, а також для Кам'янця-Подільського і Конотопу, в межах від 30 коп. за 1 кв. м (1 крб. 40 коп. за 1 кв. саж.) до 35 коп. за 1 кв. м (1 крб. 60 коп. за 1 кв. саж.); д) для селищ міського типу в межах від 26 коп. за 1 кв. м (1 крб. 20 коп. за 1 кв. саж.) до 30 коп. за 1 кв. м (1 крб. 40 коп. за 1 кв. саж.) [456]. Розмір комірного для тих, що мають заробіток понад 125 крб. на місяць розмір комірного збільшувався на 3,5 коп. за кожен 1 кв. м (16 коп. за 1 кв. саж.) на кожні повні 10 крб. понад 125 крб. [457].

Справа оплати житла набирала гострих форм. Не випадково на засідання вченої ради Дніпропетровського гірничого інституту голова

місцевому професор С.С. Гембіцький занепокоєно повідомляв: «... у зв'язку з новим розрахунком квартплати, виходячи з 2 сажнів квадратних на чоловіка, нинішнього року збільшилась квартирна плата і тим самим кепсько відбивається на матеріальному становищі наукових працівників. Місцевком просить в будинках, що належать Гірничому інституту, встановити норму у три сажні. Крім того, представити у їхніх квартирах окремі кімнати під бібліотеки» [458].

У лютому 1929 р. професор В.П. Нікітін через неможливі житлові умови припинив читати лекції студентам. Ректорат Гірничого інституту ухвалив: вважати таку форму неприпустимою і негайно перейти до виконання обов'язків, інакше буде вважатися відрахованим з професорського складу. В.П. Нікітін поновив заняття, але лише до завершення навчального семестру [459]. Така ультимативна форма професорського протесту в Гірничому інституті непоодиноким, оскільки наприкінці травня 1929 р. на вченій раді помічник ректора стурбовано повідомляв, що інститут на наступний навчальний рік втратить через не розв'язане житлове питання не дорахується 25 професорів. Було прийнято рішення звернутися до Дніпропетровського окрвиконкому та наркомату освіти передати в розпорядження інститут окремий будинок або відвести відповідну кількість приміщень у міському житловому фонді [460]. Аналогічні відомості знаходимо в архівних документах Дніпропетровського медичного інституту, тут кількість безквартирних викладачів складала майже третину, більшість вимушені були винаймати житло [461].

Варто зауважити, що у Дніпропетровську житловий фонд був надзвичайно ушкоджений наслідками громадянської війни. Якщо у Харкові, за підрахунками на 1921 р., було зруйновано 1 581 будинок, або 6,4% від загального числа житлових помешкань, то у Катеринославі відсоток руйнувань сягнув понад п'яту частину — непридатними до користування були 2 251 будинок. Міські органи Дніпропетровська приділяли значну увагу житловому будівництву: у 1923-1926 рр. до експлуатації було здано 30 430 кв. м житла, а у 1926-1929 рр. — 152 692 кв. м [462]. На засіданнях Дніпропетровського міського виконкому впродовж березня 1927 р. — серпня 1928 р. двічі ставилося питання про сприяння будівництва кооперативного житла науковцями і освітянами міста [463].

3.5. Сімейні й особисті цінності інтелігенції у контексті нових суспільних норм

Більшовицька соціальна політика не могла не позначитися на сімейно-приватній сфері життя інтелігенції. Засадничі ідеї більшовизму — загальної рівності, колективізму, усупільнення — принципово були несумісні з приватністю, виключністю, індивідуалізмом. Приватне життя, яке є фундаментальним поняттям соціальної історії, у зазначений період через регламентацію і втручання з боку громадських і партійних організацій взагалі перестає бути особистою справою. За різноманітними документами — офіційного і приватного походження — вимальовується картина щоденного тотального втручання влади у життя людей.

Наріжними принципами організації не тільки суспільного життя, а й приватної сфери відтепер стали зрівнювання й комунізація, спрощення й уніфікація, аскетизм і пролетаризація. Зрозуміло, що такі засади облаштування нового життя обернулись ворожістю до повсякденності як такої. Револьюційний радикалізм більшовиків відкидав плавну течію звичного й звичайного життя, спростовував нормальну прихильність людей до зручностей і спокою, заперечував комфортність і усталеність, зневажав розміреність і затишок.

З самого початку закріплення влади більшовиків в Україні повсякденне життя потрапило у поле соціально-політичного контролю і регламентації. Це засвідчує поява в роки непу низки спеціальних публікацій з питань облаштування побуту [464]. В одній з публічних лекцій А.В. Луначарський, реагуючи на зростаючий інтерес до побутової сфери, навіть запропонував таке її окреслення: «Віднімемо з усіх сфер нашого буття державне й економічне життя. Відрахувавши ці дві сфери, ми отримуємо побут» [465]. Варто, очевидно, наголосити й на тому, що гостра актуалізація побутових проблем була продиктована ще й, по-перше, елементарною «логікою сподівань» — суспільство очікувало, що по завершенні революційного протистояння й остаточного встановлення влади, врешті будуть розв'язані найгостріші проблеми повсякденного життя: задоволення життєвих потреб у житлі, одязі, харчуванні, відпочинку, оздоровленні тощо. По-друге, загострення питань про форми й темпи налагодження життєвих умов було симптоматичним явищем — декларування класової зверхності (у формі держави диктатури пролетаріату) не цікавило робітників, їх непокоїли проблеми

щоденного життя. Один з тогочасних соціологів Д. Лебедев, що свою розвідку «Голос мільйонів» побудував на аналізі листів трудящих, визнавав: «Революція перевернула всі побутові стосунки з ніг на голову» [466]. Ситуація з житловими умовами, гігієною, відпочинком, харчуванням, індивідуальним бюджетом, святами, сексуальними стосунками, кримінальними настроями була загрозливою. Тогочасні автори згодні у тому, що «у вирії війни і революції» був зруйнований не тільки економічний устрій, але й старі моральні і релігійні устої, що й спонукало до негайного вироблення нових підходів до влаштування життя.

Деякі дослідники пояснювали зростання у середині 1920-х рр. інтерес до питань побуту загальною девальвацією культури [467]. Очевидно також, що його породили безрезультатні дебати про культуру. Тактика наступу, «кавалерійських атак і маршів» не давала тут швидких сподіваних результатів — побут не можна «ні знищити, ні декларувати, ні спустити згори» [468]. Вже тоді був усвідомлений концептуальний підхід: новий побут слід цілеспрямовано формувати, а не трансформувати попередні норми повсякдення з відхиленням неприйнятних і зі збереженням припустимого, піддавши певній корекції. Не випадково, більшовики прагнули створити свої «заповіді», за допомогою яких можна було б регулювати повсякденне життя. «Тут слід сказати відкрито, по-більшовицьки: до цих пір ми не створили майже нічого нового, і нам неясно, який побут є нашим ідеалом», — писав, наприклад, один з тогочасних популярних дослідників М. Лядов [469]. Варто зазначити, що і в цьому питанні В.І.Ленін говорив не про пріоритет загальнолюдської моралі, а про класові цінності [470].

Така увага до побуту в партійній публіцистиці опосередковано підтвердила наявність прірви по ідеологічній, соціальній галузях і по питаннях менталітету між плановиками культури, режимом і більшою частиною населення [471]. І, розуміючи всю складність проблеми, не можна було вирішити одним партійним чи державним розпорядженням, «що гарно, що погано, з чим слід боротися, а що має рости і міцніти» [472]. З іншого боку, влада ясно усвідомлювала, що норми буття мають бути відповідними ідеології й бути суголосними з інтересами робітничого класу і трудящого селянства. Тому найбільше більшовики опікувалися життєвими «стандартами» для трудящих. Це зумовлене, з одного боку, неупорядкованістю і безладністю повсякденного життя більшості робітників, особливо новоприбулих на підприємства нещодавно. Прояви амораль-

ності і навіть кримінальності у пролетарському середовищі (що, за ідеєю, не пасувало обличчю «гегемона»!) на тлі суспільного хаосу, матеріальної скрути на початку 20-х рр. набували загрозливих масштабів. Невтручання могло обернутися втратою контролю як над величезною армією робітників, так і над суспільством загалом. З іншого боку, уніфікація приватно-побутового простору розглядалась як своєрідна передумова стандартизації виробничої сфери. Ідеї комунального побуту з самого початку 20-х рр. реалізовували передусім в пролетарському і студентському середовищі на рівні молодіжних побутових комун. У них спільними були «житло, барахло та їдло», за висловом тих років. Гуртування молоді в комуни зумовлювалось їх неспроможністю поодиноці винаймати житло через високі ціни чи прохарчуватися, бо продуктів, отриманих по картках чи привезених з села, бракувало, натомість на ринку можна в складчину придбати не тільки харчі, а й одяг, взуття, необхідні речі. З середини 20-х рр. у таких об'єднаннях молодим людям стали послідовно насаджувати психологію беззастережного підкорення більшості, жертвування особистим заради спільного, дотримання загального інтересу колективу. Правомірність і необхідність особистого, приватного життя, в тому числі й статевого, поступово мінімізувалася аж до остаточного заперечення. Спільний побут мав сприяти колективізму, послабити не тільки егоїзм та індивідуалізм, а й завдати удару по старих патріархальних структурах побутування, насамперед, по сім'ї, церкві і сільським патріархальним товариствам. Серед теоретиків нової побутової культури мала поширення ідея пошуку «нової цілісності людини»: в усіх своїх виявах людина має почуватися цілісно, бути насамперед, членом колективу. Комунізація побуту мала б сприяти колективізації на виробництві і в суспільно-корисних справах. Заклик одного з головних спеціалістів Центрального інституту праці, ідеолога запровадження системи тейлоризму в СРСР, О.К. Гастева «Ми повинні створити автомати з нервів і м'язів, котрі ми перетворимо на природні робітничі рухи» лише, на перший погляд, має вузько виробничий смисл, ця формула мала логічну кінцівку: «...ми повинні створити автомати загальної поведінки суб'єкта» [473].

Поруч з конструюванням «нового побуту» завдання більшовиків полягало також у кінцевому знищенні інтелігентського способу життя: комфортного і спокійного, незалежного і самостійного. Формування нового мало відбуватися під тотальним наглядом держави і підлягати її контр-

оліо. Інтелігенція, на відміну від робітничого класу, не згуртована у великі колективи, завдяки своєму досить високому загальнокультурному й освітньому рівню критично сприймала уніфікаторські заходи влади, адже сама практика її діяльності передбачала значну міру індивідуалізації і самостійності, особистої відповідальності і творчої ініціативності. Радянська влада в умовах міжнародної політичної й економічної ізоляції, повної зруйнованості господарської системи країни, вийшовши з тривалого воєнного протистояння, обрала шлях крайньої примітивізації й обмеження життєвих стандартів як у сфері споживання, так і у сфері пропозицій благ і послуг населенню. Крім того, життєвий рівень інтелігенції в дореволюційні часи був достатньо високим, який молода радянська держава не спроможна була швидко й якісно відновити, та й не прагнула цього робити у відповідності до проголошених класових пріоритетів.

Зрозуміло, що рекомендації і дії влади по налагодженню повсякденного побуту робітничого класу не могли не зачепити суспільства в цілому й інтелігенції зокрема. Штиб повсякденного трудового життя інтелігенції був зруйнований загальним розвалом соціально-культурної сфери, що відчутно вдарило по її матеріально-побутових умовах і моральному самопочуттю. Професійна незатребуваність більшості інтелігентів за їх кваліфікацією, відсутність стабільності у трудовій діяльності робили їх вразливими у матеріально-побутовому відношенні, відповідно, заробітна плата замість жалування стала евфемізмом. З іншого боку, фахова незайнятість у виробничій, науково-академічній чи культурно-освітній галузях призводила до певної професійної деградації, провокувала занепадницькі й депресивні настрої, посилювала деморалізацію. Нормальне життя будь-якої людини тримається на певному загальноприйнятому порядку, його порушення ускладнює чи навіть унеможлиблює щоденне існування на всіх рівнях і в усіх сферах побутування людини. Люди початку 20-х рр. почувалися безпорадними і розгубленими передусім через повсюдний, тотальний хаос. У перші післяреволюційні роки В.І. Вернадський надзвичайно точно висловив суть того, що відбувалося: «Більшовики тримаються розладом життя» [474].

Життєва сфера родинно-сімейного світу інтелігенції, здавалось би, як зовсім приватна територія буття, не мала б потерпати від демонтажу усталеної суспільно-державної системи. Водночас при всій своїй окремійності і закритості вона не могла не відчувати руйнівних впливів загального безла-

ду. Адже як матеріальні сторони приватного світу, так і духовні його складові неминуче вмонтовані в соціальність людини. Що б людина не робила у своєму «маленькому» (окресленому колом сім'ї) світі, вона віддзеркалює тією чи іншою мірою «великий» суспільний світ. Матеріальне забезпечення родини (житло, одяг, харчування) залежить від зарплати працюючих її членів, від господарсько-економічних можливостей системи в цілому; духовне буття (світогляд, вірування, звички, цінності, смаки) опосередковано залежить від державної політики, від ідеології влади, її пріоритетів і цілей. Якщо на матеріальному добробуті зміни відбуваються швидко і є відчутними ледь не «по гарячих слідах» реформ і нововведень, то на рівні духовних категорій цей процес не зразу набирає чіткої визначеності, а триває суперечливо і болісно.

Сімейний уклад — це не тільки обряди життєвого циклу (народження, хрещення, весілля, смерть, похорони), а й сімейні стосунки: розподіл ролей у родині, стосунки між батьками і дітьми, взаємини з родичами, виховання дітей, характер домашнього дозвілля, розпорядок дня, місце в ньому читання та інших культурних занять (музика, живопис), міжсімейне спілкування, приготування їжі та норми й обряди харчування, ставлення до духовних і матеріальних цінностей, до праці, багатства, моралі, навіть флора і фауна родини (ставлення людей до домашніх тварин, озеленення) тощо.

Для ліквідації традиційного родинного осередку влада вживала різні заходи: скасування чинності церковного шлюбу, проголошення вільних стосунків, відкидання необхідності шлюбу як такого. Упродовж 20-х рр. влада безсоромно практикувала різні способи втручання в сферу приватно-родинного світу: це і свавільна перлюстрація листування між інтелігентами, особливо з тими, хто опинився в еміграції; і неможливість безперешкодного контактування з родичами з-за кордону; і вимога відмовитися від них через політичні мотиви чи право спадкування; і нацьковування близьких людей один на одного, змушування до доносителства, наглядання один за одним тощо. Сімейні стосунки для інтелігенції були дуже важливими й вагомими, нерідко визначальними в долі. Вибір супутника життя завжди був відповідальною справою. У листі до М.П. Мякотіна від 24 червня 1897 р., відповідаючи на запитання, які якості є визначальними для обрання дружини, М.П. Василенко писав: «Для нас з тобою [шлюб] повинен мати духовну і духовну переважно сторону... В дружині ми шу-

каємо людину, котра розділила б з нами духовне життя» [475]. У більш пізніх роздумах наче підтверджується його погляд на сутність взаємин між подружжям: «... хочеться любити людину, відчувати, що вона близька тобі по духу, не в сенсі плотському, а в смислі тієї сили, яка вбачає в іншій людині людину рівну, близьку, рідну тобі, яка ... дозволяє допустити цю людину в тайники душі твоєї, відкрити цю останню. Справжнє кохання, мені здається, можливе тільки в такому разі. Якщо немає такої довіри, якщо немає цієї потреби і можливості жити з людиною одним життям, відкривати їй всю душу, ділитися з нею всякою думкою і почуттям, як не поділився б ні з ким іншим, — якщо цього немає, то немає й справжнього кохання, не буде подолана та самотність, яка обтяжує нас. ... Я в своїй дружині буду шукати насамперед друга, якому зможу відкрити всі таїни своєї душі» [476]. Коли у 1923 р. М.П.Василенко таки наважився одружуватися, то його спогади про С.В.Тернавську відновились, його майбутня дружина — Наталя Дмитрівна Полонська — трохи непокоїлась нагадуванням минулих розчарувань, просила не згадувати, дати спокій душі. Він відповів на це: «Навіщо забувати, для чого викидати з пам'яті гарне, навіщо проганяти дорогі образи? Вони і так блякнуть і зникають від часу». М.П. Василенко перед одруженням спалив свої листи до Тернавської, повернуті йому свого часу при розлученні. Пізніше в листі від 25 лютого 1923 р. до Наталі Дмитрівни він писав: «... не можу забути спалених листів. Але вони спалені не у стані роздратування, а холоднокровно, свідомо. Я за ними жалкую, тому що там частка мого життя, не тільки особистого, але й громадського... Але їх не напишеш знову. А спалені вони через те, що пробудили спогади і з них не можна було витравити ім'я людини, якій вони були написані» [477]. Крізь ці суто приватні і навіть інтимні рядки проглядається ціннісний світ М.П.Василенка, наріжним каменем якого була, передусім, повага до Людини, до дива її життя. Не випадково в родині академіка В.Н. Іконнікова його називали «Прелестнейший из смертных». Дружина Іконнікова, Анна Леопольдівна, радила художникам Васнецову і Нестерову саме з нього писати лик Спасителя у помісному ряду іконостаса у Володимирському соборі [478]. Він мав рідкісну здатність поважати чужу думку, навіть коли вона була протилежна його власним переконанням; у ділових стосунках був відкритим і з охотою відгукувався на запити, не мав гонору псевдолідерства, шанобливо ставився до колег і оберігав талановиту молодь.

Коли брат М.П. Василенка Костянтин, дивом врятувавшись від розстрілу, повернувся з Одеси, то спочатку сам, а потім з сім'єю був запрошений братом на Тарасівську, 20. Попри бурхливі зовнішні події, його дім тримався на старих засадах родинного вогнища, надійного і відкритого. У Києві в той час було голодно, а в квартирі академіка, за спогадами племінниці, «було затишно і світло. Працював у кабінеті у глибокому шкіряному кріслі. На стіні висіли два величезні портрети дідуса і бабусі в дубових рамках під склом — прекрасно збільшені фотографії з маленьких любительських знімків» [479].

Проголошення сім'ї архаїзмом, зазіхання влади на споконвічні родинні норми, руйнування сімейних традицій викликало у інтелігенції категоричне неприйняття і осуд. Люди інтелігентського кола намагались опиратися вторгненню в їх родинний світ, уникали публічних заходів, натомість збиралися невеличкими гуртами, дозволяючи зустрічі лише зі старими друзями. На чаювання до Василенків, що зрідка, але з гостинністю влаштовувала Наталя Дмитрівна, запрошувались друзі: Б.Н. Толпиго, П.П. Смирнов, С.М. Чебаков, Л.Е. Чолгановський, хоча такі зустрічі могли бути розтлумачені як ідеологічні зібрання супротивників режиму. Коли з-за кордону приїхав М.П. Вакар і зустрічався зі своїми колишніми колегами, в тому числі й з Василенками, це стало підставою для їх майбутнього арешту і проведення процесу «Київського Обласного Центру Дій». За спогадами Н.К.Василенко, видно, як в родині її батьків стався навіть розкол саме з політичних міркувань: батько вважав ці зустрічі необхідними, а мати — недоречними й небезпечними. Вона саме розпочала лекції в кількох радянських навчальних закладах (у Трудполку, на військових курсах, у школі фабзавуча, на курсах комуністів, на робфаці, у технікумі №1), не тільки дорожила цією службою, де отримувала зарплату, але й була переконана, що справа її корисна суспільству: «Приходила дуже втомлена, але щаслива, з захватом розповідала, з якою цікавістю слухали її. Для неї ще не прийшло страшне розчарування дійсністю. Вона прийняла радянську владу не як владу більшовиків, а як можливість волі для народу» [480]. Життя показало, що побоювання жінки виявились небезпідставними. Невдовзі родичі засуджених відчували політичну недовіру, що виражалась у цілій низці неприємностей і ускладнень на роботі. Вони стали паріями у суспільстві, в якому жили, безправними і вразливими [481].

До інтелігенції було обрано тактику боротьби з «міщанським побутом». У такому руслі зручно було пояснювати рецидиви конфіскацій і реквізицій, що й далі тривали по закінченню війн. У це річище можна було каналізувати настрої невдоволення повсякденним життям. Під цим гаслом можна було формувати й, за необхідності, посилювати вороже ставлення соціальних низів до інтелектуальної еліти, сприяти пониженню її статусу в суспільстві.

Коли йдеться про наслідки конфіскації майна в родинях інтелігентів, на нашу думку, передусім варто зауважувати, що чи найгіршим наслідком експропріаторських дій влади були не стільки матеріальні втрати і збитки, скільки моральне приниження їх власника. Коли, наприклад, професори В.П. Бузескул чи М.П. Трінклер клопоталися перед місцевими органами про повернення належного їм особистого майна, то йшлося не про якісь звичні для них речі, зручні й необхідні для життєдіяльності, а й йшлося й про традицію шанування, вдячності, дружніх стосунків, про щемливі властивості людської пам'яті, коли речі — не лише побутові предмети, а й символи, знаки, навіть певні віхи життя. За наполегливим намаганням повернути домашній скарб відчувалося свідоме чи підсвідоме прагнення повернути звичну обстановку в її знаковому сенсі. З життєпису М.П. Василенка відомо, що він тривалий час залишався людиною самотньою, родину замінили йому друзі, серед яких особлива роль належала Марії Миколаївні Требинській, невістці і вдові Лужицького. Це була виключна людина. Рідкісна краса і жіноча принадність поєднувалися в ній із живим, гострим, природним розумом, чудовою освіченістю, надзвичайною начитаністю і вмінням критично розбиратися у прочитаному і пережитому. ...Марії Миколаївні, красивій, забезпеченій, щасливій у молодості жінці випала важка доля: раннє вдівство, тяжка невиліковна хвороба сина, нужда на старості. І у всіх важких умовах вона вміла знайти в собі душевну бадьорість, силу волі, виключну стійкість і енергію, щоб переносити своє горе, відгукуватись і підтримувати у біді інших. Н.Д.Полонська-Василенко у своїх спогадах залишила свідчення, як складалося хатне начиння Миколи Прокоповича ще до їх одруження: «Коли наставали дні сімейних свят — іменин і днів народжень родини Требинських, день народження М.П. — обидва дома починали обмінюватися зворушливими подарунками, причому з роками подарунки ставали все більш монументальними. На Тарасівську їхали килими, скатерки, сервізи, крісло до письмового столу, американська книж-

кова шафа тощо, причому все, що виходило з будинку Требинських, було практичним, красивим, вирізнялось гарним смаком. Микола Прокопович підбирав подарунки практично, раціонально, за найновішим досягненням техніки. Син Марії Миколаївни Дмитро жартував: «Залишися колишня платоспроможність, на початку 1930-х років М.П., напевне, подарував би нам трактор» [482]. Доречно підібрані й дбайливо споживані речі поруч з їх функціональною роллю набували знакового змісту, ставали частиною затишного світу, відображали вдачу й характер їх власників, віддзеркалювали й постать дарителів. За більшовиками, прив'язаність до певних речей, предметів, атрибутів була понижена до рівня міщанського примітивного речовизму, фетишизму.

Природне прагнення людини до убезпеченого і забезпеченого, спокійного і комфортного життя оголошувалось протиприродним, чимось на зразок соціальної патології, яку слід випалювати розпеченим залізом, як принизливе і огидне прагнення. Всяке бажання мати щось своє, особливе, не зведене повністю до громадського і не розчинене в ньому повністю, розглядалось, як принципова антисуспільна установка, як політичний виклик, що вимагав негайної реакції у вигляді заходів ідеологічного спрямування й вживання репресивних мір.

У листах, спогадах, щоденниках інтелігенції можна простежити, що у перші пореволюційні мирні роки її представників непокоїло, в першу чергу, питання, що буде з країною далі, і, в другу чергу, — що буде, власне, з ними та чи довго триватиме невизначеність. Так, у листі до А.Ю. Кримського О. Андрієвська 26 грудня 1920 р. писала: «...тепер терпець урвався. Так гостро, аж боляче, хочеться позбутись того бруду, холоду, темноти, в яких Людина тепер животіє. Хочеться людського життя. В такі моменти чутливо відносимося до найменших, особливо до найменших, ударів життя, в такі моменти росте протест і не хочеться ні ждати, ні терпіти. В такі моменти забуваєш, що усі приносять жертву і, що, може, в сій жертві і єсть порятунок од того під'їдня, що часом під'їдає душі людські в сей непевний час». Вона згадує, що «...українська інтелігенція — і я з нею — найбільше бідувала, гріха неправди за собою не мала. Що ж і чого збунтувалося тепер? Голодне тіло чи до краю розхитані нерви? Що одмінилося? Чи не було так само півроку й рік назад? Було навіть гірше! Нігде правди діти, найтяжче довелося терпіти за української влади у травні. ... Та тоді було легше, бо — не хлібом самим житиме чоловік! Тоді душу гріла надія... І жилося, і терпі-

лося, і ждалося» [483]. Триваючі безпідставні арешти, адміністративна сваволя, політична несвобода били по стану інтелігенції не менш дошкульно, ніж матеріальна скрута, безробіття і безгрошів'я. Репресії перетворились на норму внутрішньої політики влади і в мирну добу.

Окремо варто зауважити на релігійних почуттях інтелігентів, в яких віра була основою їх світогляду, переконань, відправним моральним началом у повсякденному житті і стосунках з людьми. Вітчизняні історики за останнє десятиліття глибоко й ґрунтовно дослідили церковно-релігійну історію радянського часу, відтворили долі багатьох діячів церкви, показали жорстокі репресії влади, вжиті для подолання ролі духівництва в суспільному житті і ліквідації впливу віри. Водночас, як цілком справедливо відзначає дослідниця Т. Савчук, попри значні досягнення сучасних істориків у вивченні історії православних конфесій в Україні за радянських часів питання повсякденності духовенства залишається недостатньо розробленими [484].

На нашу думку, його найкраще відтворювати за особовими документами самих представників церкви. Серед таких джерел неоціненне значення мають щоденники професора М.М. Бережкова 1920-х рр., збережені в Інституті Рукопису Національної бібліотеки імені В.І. Вернадського. Вони глибоко розкривають душевно-психологічний стан самотньої літньої людини, її роздуми, сподівання і сумніви. За ними можна відчутти далеко не буденні переживання, а глибинну стурбованість старого інтелігента не за своє особисте життя, а за долю суспільства, його культури, науки, освіти.

Релігійний світогляд і християнська мораль майбутнього історика були сформовані низкою чинників, передусім сімейним вихованням сільського священика Владимирської губернії, де у 1850 р. народився М.М. Бережков. Потім він навчався у Владимирському повітовому духовному училищі і духовній семінарії, по закінченні якої вчителював у земських школах. Світську освіту отримав на історико-філологічному факультеті Петербурзького університету, куди вступив 1871 р. [485].

Професор російської медієвістики Михайло Миколайович Бережков припинив викладання ще до Першої світової війни, в радянський період уникав офіціозу й парадності, брався лише за справи посильні йому за фізичними можливостями і суголосні сумлінню, натомість продовжував допомагати професійному становленню талановитої молоді й поглиблювати свої знання про історію України і краю. Уже пенсіонером професор обійняв посаду завідувача інститутської бібліотеки, у 1922 р. дістав посаду наукового

співробітника щойно створеної науково-дослідної кафедри історії культури й мови при Ніжинському ІНО, протягом 1924-1926 рр. очолював її історичну секцію, керував аспірантами і молодими дослідниками, серед яких були відомі українські історики М. Петровський і А. Єршов. Водночас він брав безпосередню участь у створенні і діяльності Наукового товариства краєзнавства, що об'єднувало переважно місцевих педагогів і студентів-аматорів старовини [486].

Щоденники мають сповідальний характер, оскільки М.М. Бережков не мав власної сім'ї, був людиною самотньою. До найближчого товариського кола входили лише декілька колег, передусім, професор Олексій Іванович Покровський, з яким вони товаришували зі студентської лави. З рідними братом Євгеном (священиком) і сестрою Марією бачились зрідка, бо проживали далеко один від одного, хоча акуратно листувались, вістки від другого брата Дмитра з-за кордону були великою радістю, хоча листи і посылки за радянських часів траплялись нечасто. М.М. Бережков належав до традиційно російськомовних інтелігентів, був послідовним патріотом Росії, українізаційні заходи Гетьманату сприймав холодно, хоча Україну любив щиро, поважав її народ, в останні роки надолужував свої знання з української історії та історіографії: «З задоволенням читаю і поспішаю читати... Хочеться хоч наостанок краще зрозуміти поведінкові і культурні стосунки Росії і України, мову, звичаї, характери. Я дуже люблю Росію і Україну. Обидві мені однаково, здається, дорогі, цікаві. Велику частину життя я прожив у Ніжині... Дякую Господу, що Він привів мене попрацювати до Ніжинського Інституту — учить і вчитися. Скажу не в похваляючись: мені є на що оглянутися з задоволенням і радістю в моїй професійній роботі. Так, я попрацював по силі своїй, по совісті своїй» [487].

Щоденники являють собою звичайні зошити, щільно списані чорним або олівцем чітким каліграфічним, хоч і дрібним почерком, оскільки папір був дефіцитним і вкрай дорогим. Записи велися російською мовою з дотриманням старої граматики. На самому початку на внутрішній стороні обкладинки автор позначав для пам'яті основні події поточного року за християнським календарем: Різдво, Стрітєння, Благовіщення, Великдень, П'ятидесятниця, Петрів піст, Успіння тощо. Автор занотовував, у яких церквах Ніжина (Спаса, Благовіщення, Покрови, Успіння...) був на ранішній, вечірній чи всенощній службі, наскрізно зустрічаються його молитовні звернення до Божої Матері, Христа, вдячні слова за прожиті дні й роки,

за здобуту роботу чи виконану працю, за матеріальні блага чи нестатки, за випробування і хвороби, за людську щирість і невдячність, як от у нотатці від 6 січня 1920 р.: «Святий Спас удостоїв мене, грішного, молитися в Його храмі за ранішньою і літургією, перед іконою Божої Матері, де зазвичай я стою, каюсь і отримую собі радість від Благодатної Помічниці моєї. По гріхах я давно втратив свій здоровий глузд, впадав у нестямність, але Вона, Благодійниця, повертала мені цей здоровий глузд. Звідси моя радість — радість спасіння мого, мир серцю і політ усієї душі моєї на небеса» [488].

Атмосфера підозрілості, що з роками все більш наростала, змушувала мовчати і бути обережним у спілкуванні: «Я мушу сховати подалі свої щоденники. Кажуть, що коли щоденник І.П.Козловського потрапив до рук радянської влади, то ця остання начебто знайшла щоденник вартим автору смертельної кари. Memento!» [489]. З огляду на це можна стверджувати, що щоденник був для нього чи не єдиною можливістю виговоритися, поділитися тривогами і радіщами, сумнівами і міркуваннями. За висловом самого професора, за писанням щоденника він «відводив душу»: «Я в ньому сповідуюсь собі і Господу, зміцнююсь, з'ясовуюсь сам собі, додумую те, що промайнуло подумки, шукаю і знаходжу слово, ... адже я пишу тільки для себе, пишу, тому що думка проситься під перо. Об'єктивую себе, так би мовити, суджу себе, каюсь. ... Щоденник — не мемуари, не автобіографія. А втім «від нічого робити» і у пошуках «справи» пишу свій щоденник. І за звичкою пишу, ось уже півстоліття, здається» [490].

У час войовничого атеїзму, гоніння церкви і віруючих учений визначав як кредо значення релігії у його житті: «...Релігія — галузь високої, найщирішої свободи, совісті людської... Бог і совість наша потребують глибокої, найщирішої віри і найщирішого не страхітливого сповідання її, коли сповідання її знадобиться; у наш час хоч малодушний та індіферентний, Церква Христова і благочестиві переконані християни знаходяться в гонінні, є мученики віри; можливо, що гоніння і мучеництво зростуть». Для нього жити означало: «працювати і молитися, глибше мислити, щиро каятися, тобто з милуванням, зі слізьми; не фантазувати, не лінуватися, не дрімати душею, не валятися у ліжку по 12 год. на добу, а працювати, працювати якомога більше». Адже «немає нічого важливішого на світі, як бути чесною і благочестивою людиною: це набагато важливіше за те, що зветься зручностями життя, забезпеченістю, вигодами служби, науковістю і т.п.» [491].

У час зламу світоглядних засад, заперечення старих духовних цінностей та їх жорстокого відкидання зовсім непросто було зберегти свої переконання. М.М. Бережков піддавав себе нищівному цькуванню за те, що йому доводилось удавати визнання нової ідеології й виказувати законслухняність новій владі: «Вночі молитися, а вдень перейматися дріб'язковими, брудними, нищими справами, навіть обманом і крадіємством — як це бридко, злочинно! Помилуй мене, Господи, грішного, низько падшого! ... Краще вмерти, чим бути підлим через ненаситість, заради лакомства і скупості» [492]. Або в іншому місці: «Чи скоро я стану бути (розумнішим, ввічливішим, шляхетнішим). Так, так: стану бути, а не видаватися? Так, так: необхідно наживати собі свободу духу через утримування, але я, на жаль, людина, нестримана, а тому принижуюсь; і я знаю, що надмірне споживання їжі принесе мені багато зла: воно може призвести мене до раптової смерті. Пора схаменутися. Краще померти, чим принижуватися до об'їдання, до брехні, до турбування інших людей. Бережи душу, наживай свободу духу!.. Мовчанням збирається душа, росте її сила, з мовчанням з'являється скромність, спокій серця. Молись таємно про себе і близьких, тоді прийде мир і любов до них» [493].

Лише постійний внутрішній контроль, не приспане сумління забезпечували стійкість його духу. Він спонукував себе до аскетизму, приборкання тілесних потреб і душевного упокорювання: «Смирення збирає, береже душу, без упокорення душа порожня. Отже, ось східці духовного сходження від сердечної глибини до висоти розумового споглядання: покаєння або сердечний жаль без смутку і відчаю; смиренність з обережним багатостороннім спостереженням самого себе; покірність або жалісність до всього людського, з яким зустрічаєшся, благодущність або просвітлений розум, ясний, спокійний погляд на життя з твердим упованням на Бога Спасителя, Котрий є найвищий Розум і невичерпне Милосердя і Любов, що все надихає, все виправляє, всіх і вся рятує, щоб ніщо не загинуло в свідомості, що до Нього взиває, до Нього звертається з вірою і покаєнням, в упокоренні, в немочі» [494].

У день 70-ліття професор записав: «Без віри, без надії, без діяльної любові немає справжнього, істинного життя, а тільки існування тваринне, рабське. Ми опустилися до нищості, до короткозорого розрахунку, торгашества, добування пайків. ... А замість розуму і чесності — дурість, хитрість, блюзнірство, лицемірність, жорстокість» [495]. З болем свідчив у записнику: «Старий світ помирає, культура блякне, сутінки освіченості. Все

високе гине, темрява зростає. Але темрява «Його не об'ят», тобто Бога Слова, Господа Христа: Він живий, вічний, у царстві слави, у своїй Церкві святій. Чого ж нам більше? Але шкода, що морок густішає, що росте невір'я, позачуттєве тваринне буття, пошлість, нищість всіляка, свинство, скотство. ... Чесних і прямих особистостей занадто мало. Час слабкий, жорстокий, голодний і холодний» [496]. Науковець вважав, що причиною загального суспільного морального занепаду було прогресуюче безвір'я. Він був переконаний, що лише «релігія виховує особистість, і навпаки: особистість виховує релігійність, інакше кажучи — ідеалізм і строгість життя душевного (строгість душевного настрою). Ця строгість не виключає деяких моментів сердечної м'якості настрою, деякого відпочинку, веселощів душі. А завжди потрібне, рятівне умиротворення серця і думки в Богові» [497].

Для науковця залишалось недоторканим моральним обов'язком робити свою справу чесно: «Історик-професіонал має бути серйозним працівником, якщо хоче переконуватися і переконувати інших. Історія — наука переконання, професійний історик — провісник переконань, самосвідомості суспільної і державної» [498]. Для нього моральність — визначальна ознака громадянства і професіоналізму. На його думку, тільки «моральна особистість здатна і на самозречення, і на подвиг суворий. Справжній вчений не буде гордувати. Істинний, справжній учений скромний, сумирний: він настільки розумний і серйозний, що ніяк не буде хизуватися» [499].

М.М. Бережков почував себе недобре, не мав сил для необхідної праці. Його записи рясніють роздумами про скору смерть. Разом з тим у нього була потужна жага ще пожити і попрацювати всупереч усім складностям: «Мені хочеться жити тут, щоб приготуватися до іншого життя на тому світі. Однак, таємне почуття підказує мені, що я швидко, дуже швидко помру. Смерті не боюсь, але все-таки якимось не маю порозуміння з приводу її» [500]. Або в іншому місці: «У мене багато невідкладних справ і турбот: але що користі в одних турботах, без справжньої «справи», без напруженої праці? Робота думки і праця фізична повинна бути інтенсивною, енергійною, цілеспрямованою, якщо прагне стати «корисною». Працювати постійно й невтомно до смерті. Занедбаєш справу, розладнаєш порядок життя, розчаруєшся — втратиш себе; лише праведна праця бадьорить і користує: без праці не дадуть і шматка хліба» [501].

Коли М.М. Бережкову виповнився 75-річний ювілей, він не писав про вшанування його колегами, про визнання його наукових і педагогічних за-

слуг, а знову дякував Богові: «Велика мені милість господня і невисловлена! ... Читав і слухав лист первосвященника Дамаскіна з Туруханського краю. Зворушливий до сліз лист, простий і прекрасний, опис полярної енісейської природної краси та бідного побуту мешканців і побуту самих висланих владик (Володимирського, Казанського і нашого Ніжинського). Нехай зміцнить Господь нових сповідників православної віри і церкви! І сльози підступали до очей при читанні листа і серце тішилось за стійкість у вірі» [502]. Здатність до співпереживання, до опанування духом своїм за найтяжчих випробувань і матеріальної скрути, примножувала сили літнього інтелігента. Він годинами просиджував над книжками, продовжував працювати над науковими проектами, вимушений був брати посильну участь у громадській діяльності, хоча добре розумів марність і суєтність удаваної діяльності новостворених установ: «Втомився, слухаючи довгі теревені про дрібниці» [503], — нотував він у щоденнику після чергового засідання секції наукових працівників, де слухали питання про українізацію, про розподіл академічних додаткових пайків, врешті, про клопотання перед Всеукраїнським комітетом сприяння вченим про відновлення йому повної академічної пенсії.

У щоденнику М.М. Бережкова поруч з загальним філософськими міркуваннями про сенс життя, про його моральні основи, ми зустрічаємо чимало хвилюючих роздумів про політику й дії радянської влади у релігійно-церковній галузі. Так, пекучий біль і гнів викликали в його у серці повідомлення радянської періодики про огляд у Чернігові на початку 1921 р. мощів святого Феодосія Чернігівського «на предмет святості і чудесності»: «Вас нічим не здивуєш, ви осліпли, ви змалодушились, в душі вашій, спустошеній, огрубілій, немає ні віри, ні любові; ви вже померли, обернулись на мізерних, жалюгідних недовірків» [504]. Його глибоко обурила брутальність офіційного «викривального висновку» стосовно нетлінності мощів православних угодників у чернігівській газеті «Известия»: «Вони, невіруючі, не розуміють того, що мощі не суть «живі» тіла, а суть рештки святих людей. Почитають віруючі і самих святих і останки їхні».

Хоч через масові арешти серед старої інтелігенції М.М. Бережков уникав відкрито висловлюватись про закриття церков, руйнування монастирів, переслідування духівництва, ми маємо в його щоденнику нищівні оцінки антирелігійної діяльності влади: «У монастирі [Благовіщенському] — дитяче містечко. Один з хлопчиків говорив, що тепер в монастирі є людей до тисячі. Та навряд чи він знає точно. А що буде з храмами монастиря?

Взагалі, мені видається невдалою думка розташувати дитячий притулок в монастирі, наполовину зайнятому могилами та церквами. Тут вбачається каприз радянської влади й непрактичність її, невміння або небажання будуватися на садибі, зовсім не прилаштованій для дитячого притулку. Каприз дурний, негідний влади державної» [505]. У зв'язку з реквізицією церковних цінностей на початку 1921 р. велике число міських і сільських священників були піддані арешту, тривалий час їх утримували у в'язниці: «Як почуваються ув'язнені в тюрмі священники? (Соломаха, Томашевський і третій з ними). Зміцни їх, Господи! (Єпископи Дамаскін, Миколай, Пахомій та багато ін.)» [506]. Він зафіксував, що «всі священники твердо і мужньо «осадили» придириливих слідчих ДПУ». Серед мирян під тиском підступних обіцянок і залякування з боку влади траплялись доноси: «Шкода і соромно за Данила Павловича Гомоляку, який принизився доносом на священника, набожна він людина і скромна, але легкодушна» [507]. Натомість «православні мовчать, будучи тероризовані». У записах науковця маємо відомості й про передачу храмів штучно створеній обновленській церкві з метою розколу православ'я, а потім його остаточного знищення, оскільки більшовицький «соціалізм бажає бути релігією без бога. Але релігії без Бога не було, без Нього, єдиного, істинного, праведного, милосердного Бога, Творця і Спасителя світу. Він — абсолютне начало і кінець світового життя, вищий розум, вічна істина, правда, мир серцю людському, совісті людській. Отже, соціалізм — не релігія. Соціалізм вироджене — іудейство, егоїзм, раціоналізм вузький, примітивно розсудливий, що прикрився прапором релігії, нової віри. Соціалізм — омана, обман і більш нічого, з нього не буде пуття, не вийде нічого корисного, дільного. У брехні немає порятунку» [508]. І далі глибоке гуманістичне пророкування: «Душа людська релігійна, філософічна і цікава до божества. Дух — початок всього життя. Душа прагне до цього Духу, як образ і подоба Його. Це і є релігія, тобто союз Бога з людиною і людини з Ним. В цьому, в релігії, полягає розум і правда життя. Релігія — обожнення людини, облагородження її. Людина — святиня, вища річ, навіть при ураженні її сил гріхом: Бог спас її, Творець є Спаситель людини. Отже, релігійна віра є синтез всякої науки і всієї філософії» [509].

Видатний подільський краєзнавець, історик церкви Юхим Сіцінський, що стояв біля витоків богословського факультету Кам'янець-Подільського університету, з приходом влади більшовиків не мав ілюзій стосовно пер-

спектив викладацької діяльності. Юхим Йосипович все таки не емігрував за кордон, як це зробили багато його колег. «Проте нові обставини не вибили його з життєвої колії, — пише дослідник В.Р. Адамський. — Він продовжував займатися викладацькою практикою та не полишав суспільно-громадські справи. Не маючи можливості читати курс церковної археології, науковець розробив новий — «Основи мистецтва», — який упродовж 1921 р. викладав у другому триместрі першого концентру. З утворенням Археологічного музею, що став структурним підрозділом Комітету охорони пам'яток старовини, мистецтва і природи, Ю.Сіцинський стає його завідуючим» [510].

Попри наступальні атеїстичні настрої Ю.Й. Сіцинський не відступався від своїх переконань, як залишатися самим собою: продовжував брати активну участь у релігійному та культурно-громадському житті краю, використовуючи щонайменшу нагоду для реалізації творчих планів. Так, ознайомившись у центральній пресі з роз'ясненням Народного комісаріату юстиції про можливість законного відкриття приватними особами спеціальних богословських курсів для осіб, які досягли 18 років, протоієрей відразу ж звернувся до відділу народної освіти Кам'янець-Подільського повітового виконкому з проханням легалізувати курси для підготовки священно-церковнослужителів української автокефальної церкви. Ця його ініціатива стала черговим підтвердження небагонадійності і вільнотумства. У жовтні 1922 р. незручний приват-доцент таки був звільнений з ІНО, але щоб отримати зароблені кошти, довелося клопотатися аж до червня 1923 р. Це при тому, що літній науковець залишився без засобів до існування, доглядаючи розбиту паралічем дружину і сам хворіючи малокрів'ям та неврозом серця. Ю.Сіцинський переживав надто важкі часи. Намагаючись хоча б на мить відсторонитись від реалій, він взявся за написання «Споминів». Свою розповідь та і розпочав з наболілого: «Давно, дуже давно я збирався писати свої спомини, про своє життя, про життєві обставини, але все нема часу, все думаєш, що колись буде вільний час, тоді й буду писати при вільній нагоді, коли вже не буду обтяжений біжучою працею. Але видно, такого вільного часу, такої вільної нагоди не буде, бо завше чоловік має роботу чи по службі чи іншу, а як нема офіційної роботи, то чоловік знайде якусь роботу, яка займає весь вільний час. ... Правда, обставини зараз не дуже сприяючі писанню спомин. Зараз пишу я при таких обставинах. В тій самій кімнаті, де я пишу, лежить тяжко хвора Маня, вже розбита паралічем з віднятою правою ногою і рукою (це з 24

лютого 1922 р.), а вже 4½ місяці як не говорить нічого, ні слова, але чує і все розуміє, останні два тижні все кричить і стогне... Тяжкі обставини! Але от тепер прийшло мені на пам'ять взятися до написання споминів. Може спомини про кращі часи, мої дитячі літа трохи відтягнуть мої думки й почуття від теперішніх тяжко-невимовних обставин...» [511].

Будучи ув'язненим в Лук'янівській в'язниці, К.П. Василенко в листі до дружини писав: «...сам тепер дивуюсь, як можна було так довго терпіти і чекати тиждень за тижнем, не втрачаючи зовнішнього спокою і внутрішньої сили опору всіляким негараздам. Думаю це від того, рідна, що надто міцна віра і непохитна впевненість, викована роками — десятиліттями переплетеними в одну нитку життів. Гарне визначення віри дає врешті респт Філарет. Пам'ятаєш, як ми зубрили — не розуміючи тоді — його Катехизис. Питання «Что есть вера». Відповідь — «Вера есть уповаемых извещение, вещей облечение невидимых, т.е. уверенность в невидимом, как в видимом, в желаемом и ожидаемом, как в настоящем». Ну так ось, сьогодні бажане і очікуване стало сучасним, а, з іншого боку, сьогоднішнє «сучасне» дає непохитну впевненість у бажане і очікуване. Так воно і буде, так воно і має бути» [512].

Релігійні почуття справді загострювалися в екстремальних обставинах, віра допомагала витримати випробування, водночас, вражає, як вірою світлішала людська душа, як відступали важкі думки і притуплювся фізичний біль, згасала безнадія, відступала нудьга, розвіювалась темрява смутку. У Страсний Четвер 1925 р. у записці до брата К.П. Василенко зауважив, що попри закриті вікна чути церковні дзвони вечірньої служби, «...починаються свята. Багато дум, багато спогадів піднімають вони. І все видається таким недавнім і нескінченно дорогим. Шлю тобі, дорогий, і Наталі Дмитрівні свої вітання. Зустрічайте свята бадьоро, радісно і весело, як належить добрим людям. Згадуйте і про нас сірих, до вузилища вкинутих» [513]. Напередодні Великодня, «...лягли, як звичайно, — о десятій. Але заснули нечисленні. Лежали, слухали. Допровський дзвін ударив одинадцять. І майже зразу далеко-далеко десь залунав удар дзвону. Ще раз і ще, і ось до нього прилучився другий, третій, і повітря наповнилося закличними звуками. Дзвони дзвонили — перегукувались закличними звуками. Дзвони дзвонили — перегукувались довго і поступово по одному змовкали. Потім невелика пауза, хвилин десять-п'ятнадцять мовчання, і зразу всюди почався другий, тріумфуючий дзвін — йшли хресні

ходи, починалась пасхальна заутрення. Повітря було сповнене хвилюючих звуків, вони плвли, плвли, заколисували...» [514].

Про ту ж ніч у Києві С.О. Єфремов зауважив на волі, не за ґратами, інші враження від дій влади : «У Великодню ніч клуби були одкриті на цілу ніч для танців, дівчорі натаскували на відповідні пісеньки і випускали її потім, щоб вона чинила бешкети по церквах...По городу багато п'яних. ...Бахус і Венера дужчі за візантійського Саваофа і за комуністичного вихолощеного череватого божка. Побут таки дужчий за цих претензійних ліліпутів. ... Серед Великоднього натовпу чув колоритну жанрову сценку. Якийсь ніби босяк, купивши в «Ларькові» сотку горілки (на днях з'явилися в продажу сотки), вийшов з крамниці, крутнув «головкою» в стіну (давній жест під монополюваннями), вибив долонею з одного маху пробку і хильнувши за одним духом усе, що було в пляшечці, умиротвореним тоном промовив: «Ну, хвалити Бога, таки доборолось до сотки». Мудре слово! На йому революційний закон і пророці висять. І та все потужність побуту, що перемагає кінець-кінцем силоміць накинута форма життя й нанівець повертає всі зусилля тимчасових переможців» [515].

Рідкісним джерелом з повсякденного життя є епістолярії священиків, серед надрукованих — листи протоієрея Дмитра Галевича (1862-1938), що проживав і служив у 1920-1930-і рр. у с. Вербки на Тульчинщині, до доньки і старшого брата у Німеччину [516]. Попри очевидне цензурування ці листи, хоч і не всі, дійшли до адресата. Вони, при всій стриманості і зваженості автора на умови писання і пересилки їх, містять яскраві оцінки державної атеїстичної політики радянської влади у перші роки закріплення в Україні, засвідчують глибоку стурбованість місцевої інтелігенції, зокрема й духівництва, умовами життя і праці подільських селян, одурманенням і обдурюванням їх, підміною традиційних духовних цінностей ерзацкультурою і псевдомораллю. Характерними рисами цих листів є їх щирість, задушевність, справжня релігійність і набожність на протигагу штучній і ворожій безбожності, брехливості нової ідеологічної доктрини, на моральне поборення непорядності, безгосподарності влади. Листи просякнуті смутком і болем за ганьблення довічних норм і традицій життя людей, розчаруванням недалекоглядністю влади, її невиправдано жорсткою і бездумною боротьбою проти церкви як суспільної організації.

За цими листами відкривається зовсім інша картина церковно-релігійного життя подільян у перше десятиліття радянської влади, протилежна

тій, що подана у звітах партійно-радянських органів. Листи підтверджують, що для послаблення православ'я влада вдавалась до різних методів і методик: пограбування церковних цінностей під виглядом рятування голодуючих, умисного розколу шляхом посилення сектантства і створення штучних релігійних громад обновленського штибу, морально-психологічного цькування священників, їх фізичного переслідування і винищення, звинувачення у недотриманні приписів законодавства і невиконанні фінансових розпоряджень влади, фальшування справ про антидержавну й націоналістичну діяльність тощо.

За дивних обставин, сам отець Димитрій не був підданий висилці чи арешту, хоч знаходився під пильним наглядом ДПУ (про це доволі часто йдеться в листах), його власний будинок був реквізований під школу і сільську канцелярію ще на початку 20-х рр., церква була закрита у 1936 р. під виглядом «ремонту». З дивних причин, не було перерване й листування, хоча завжди було відверто перлюстрованим.

У листі від 9 грудня 1924 р. на запитання дочки, як батькові взагалі живеться, він пише досить чітко і відверто: «Фізично доволі добре, але морально — зовсім навпаки. За теперішніх безглузвих обставин церкви, духівництва і взагалі релігії не може бути й мови про те, щоб священник міг почувати себе добре з морального боку. Читаючи, наприклад, публічну промову Зинов'єва, надруковану нещодавно у “Московских новостях”, де, між іншим, наштотхуєшся на такий вислів: “Нам ще тільки залишається побороти куркулів і попів”, чи можна з холодним серцем до подібних фраз і почувати себе добре? Про першого, тобто про куркуля, не скажу нічого, бо не знаю, чи поборений він. Але піп вже більше року поборений. Чи можна побороти вже побореного одного разу? А поборений він не такими варварськими засобами як при Нероні чи Діоклетіані — якби такими, то його, напевно б, побороли! Адже вживати таких заходів було б некультурно і соромно перед культурним Заходом. Ні, побороли його більш витонченими, делікатними, але зате “певними” заходами: Ми позбавлені авторитета. Нас вигнали з будинків. Ми позбавлені не тільки необхідних матеріальних засобів (земля, жалування) до існування, але ще й поставлені перед необхідністю сплачувати прибуткові податки за свою місію, наче за якесь промислове підприємство. Ми позбавлені права голосу на зборах, навіть права участі в них. Ми позбавлені права мати свої духовні навчальні заклади, свою пресу, свої з'їзди. Нас обмежили навіть у відправі

релігійних обов'язків заборонаю хресних ходів, нічних богослужінь і т.і. Далі йти, здається, нікуди. І після жорстокого висновку "побороти попів", чи можна не почувати себе максимально гидко?! Кого після цього залишилось ще бороти? Видно Зинов'єв, живучи у Москві, не відає і не знає нашого провінційного українського попа, якщо сумнівається, що він уже поборений. Невже ще не кінець боротьбі? Та й за що бороти? Хіба ми вороги держави? Хіба ми збурюємо народ не сплачувати податків чи самі їх не сплачуємо? Хіба вчимо опиратися владу тримаючим, якою б вона не була? Чи не ми корінні громадяни тієї держави, котра нас тепер "поборола"? Чи не ми перші просвітники її, без яких вона, хто знає — стояла б на одній сходинці з Центральним Конго або Суданом? Так, побороти його, невдячного! — Все це, якщо розбираєш по крихточці, хвилює мою думку, серце моє і все внутрішнє моє» [517].

З року в рік як про визначальну подію в житті християнина пише автор про Великдень. Так, 17 квітня 1923 р. він захоплено повідомляє родичам: «Ніколи ще у моєму приході (та й всюди, кажуть) Пасха Христова не святкувалась з такою урочистістю, з таким небувалим піднесенням релігійного почуття, з таким потужним ентузіазмом, як у цьому році. Співали у церкві хоч і не зовсім струнко, але зате натхненно, а головне — не збиваючись» [518]. Через рік (4 квітня 1924 р.): «Подібно до минулорічної Пасхи, в народі відчувалося надзвичайне піднесення релігійного почуття. Особливо відчувалося якесь братське єднання з Ісусом Христом. ...серед хористів я помітив так званий "побожний настрій", завдяки якому й спів вийшов надзвичайно осмисленим. ...В цьому році всі, хто молились, навіть діти, тримали в руках свічки» [519]. У листі від 24 травня 1925 р. читаємо: «Пасху я провів, як і завжди, в доброму здоров'ї, радісно і по-християнськи. У ніч пасхальну, не дивлячись на негоду, на руду православного не вміщували ні храми, ні погости» [520].

Очевидно, протоієрей Димитрій щиросердно прагнув збагнути логіку атеїстичної пропаганди більшовиків, він виписав з Москви цілий стос антирелігійної літератури, щоб знати, чим, тобто, якою духовною їжею годують віруючий і невіруючий люд. «Ах, яка блуканина ці брошури, яке нерозуміння Христового вчення, яке незнання історії взагалі, яка дивна психологія, скільки підступності, недоліків (навмисних) і брехні! Яке невігластво у знанні природничих наук!» [521]. Священника щиро обурювала та легкість, з якою якийсь Роцин майстрував «універсальний світогляд»,

начебто посилаючись на великих природознавців, замінивши їх пошуки, вагання, гіпотези на примітивну схему та ще й з якою метою? — «...все це подається дядькові не для справжньої освіченості його, а лише аби шпигнути попа — його “просвітника”. Взагалі всі брошури просякнуті якимось цькуванням попів. Якоюсь попофобією або попоманією» [522]. Видавництво РСФРР, що випускало подібну літературу, просило товаришів селян і громадських робітників села написати видавництву свої відгуки. Д. Галевич написав відгукнувся і рекомендував Рошину, що часто позивався в своїх аргументаціях на Пастера, додати в своїх брошурах, що «цей великий учений називає вивчення природи прямим шляхом до віри у Бога. А про себе особисто Пастер говорить так: “Я багато займався вивченням природи. Тому я вірую, як бретонський селянин. Якби можна було мені займатися і досліджувати ще більше, то я вірив би простою, дитячою вірою селянки з Бретані.” — Ось як дивились на науку і Вищу Сутність вищі уми! Чи відомо вам це, тов. Рошин? Пастер — це розум, перед яким всякий має вклонитися! Звичайно, ви цього не зробите, бо ви горді у своєму самозахопленні і не любите свого народу, якщо ім'ям науки насаджуєте в його свідомості безбожні думки» [523].

Священик пише про несправедливості долі — до одних вона лагідна, до інших — вкрай жорстока: «Наше духівництво — самий принижений долею клас громадян (якщо тільки воно — громадяни)» [524]. Такий спосіб міркування (гнівливисть на долю) професійно не притаманний служителям культу, та втім, зрозуміло, що за образом «несправедливої фортуни» криється зовсім не сліпа доля, а цілеспрямована дія влади, адже автор слідом наводить відомості, як за допомогою фінансового тиску (прибутковий податок, самообкладання) священиків доводять до морального і фізичного знищення — дехто з його колег покинув священство і став простим ремісником, дехто наклав на себе руки, дехто продав майно, аби дати дітям хоч семирічну освіту. До вищої школи не беруть представників духівництва, з огляду на це траплялося, окремі священики навіть зрікалися батьківства і переписували своїх дітей у селянські родини, щоб хоч якось уможливити їхнє майбутнє.

Священиків принижували, забираючи у них будинки і маєтки, відмовляючи в транспорті («в деяких районах владики наші, їдучи по ревізії, роз'їзять на тряських возах, а іноді і — по-апостольськи...»), позбавляючи допомоги служилих у них людей. Траплялися й конфузи: в сусідньому

селі батюшка на момент приїзду Преосвященного, нічого не відаючи, замітав подвір'я, а матушка мастила хату, ніяких дзвонів, хліба-солі.

Початок 1920-х рр. був нелегким. Тривалі військові і революційні пертурбації, втрата близьких (1919 р. померли дружина, а потім старший син), нестабільність життя і нестача харчування витончили тіло і душу, від'їзд дочки з сім'єю прирекли Д. Галевича на важку самотність. «Єдиний засіб від нудьги — “богомисліє”. У ньому відрада, мир і мета життя. Шкода, що я раніше не надавав цьому особливого значення» [525]. через півроку знову меланхолійний настрій: «я у настрої “вбивчому”, приходять такі моменти, коли заздриш К. або Н. чи іншим, що набули вічного спокою. ... Ніяк не можу змиритися зі словами апостола Павла: “Потому я благодушествую в немощах, в обидах, в нуждах, в гонениях, в притеснениях за Христа: ибо когда я немощен, тогда силен”. Про себе скажу тільки, що я тепер повний пролетар — ні грошей, ні орної, ні городньої землі не маю; доходів з прихожан за справляння треб — теж майже ніяких. Вони звикли до старих понять і порядків, коли я за тебе з них нічого не брав. Так що я тепер, можна сказати, є на повному утриманні Катерини, що отримала норму землі (одну десятину) і займається птахівництвом. Якби не деякі прихожани, котрі — дякую їм — свідомо ставляться до нашого теперішнього становища і достатньо допомагають мені в матеріальному відношенні — настільки достатньо, що мені вистачає на виплату прибуткового податку, — то довелось би відмовитися від священства, що і зробили чимало моїх співбратів, призрівши заповіді Христові: “Сие сказал Я вам, чтобы вы имели во Мне мир. В мире будете иметь скорбь, но мужайтесь: Я победил мир. ... Умею жить и в скудости, умею жить и в изобилии, научился всему и во всем, насыщаться и терпеть голод, быть в обилии и недостатке”» [526].

«Справа з релігією у нас тепер не зовсім гаразд. З одного боку, помічаєш якесь хитання віруючих і страшний розвиток сектантства, з другого боку, спостерігаючи, як атеїзм, індиферентизм і всякі інші “врата пекла” ростуть і спрямовують всі зусилля на те, щоб поглинути Церкву Христову на землі, то мимоволі і сам впадаєш у песимізм стосовно долі Церкви. Роботи багато! Якщо нас ієреїв обзивають дармоїдами, то це зовсім несправедливо. У нас тільки кадри освічених протоієреїв скудіють і в цьому біда. Якщо взяти до уваги, що в сусідньому селі всі католики (!) і мало не всі православні обернулись в штунду, то православним пастирям тепер випаде немало праці врегулювати все це» [527].

В серпні 1923 р. виселили з власного родинного будиночка. Довелося винаймати хатинку з кухні і двох кімнаток з глиняною підлогою; жалівся: «...зле, що немає подвір'я, щоб подихати свіжим повітрям, погуляти, не кажучи вже про споглядання небесного склепіння ясної серпневої ночі, чого завжди був великим любителем. Ще одна незручність — далеко йти до церкви. Але я можу примиритися з будь-яким злом і швидко призвичаїтися до всяких умов життя, аби тільки був спокій» [528].

Власний дім зайнятий школою, попри надлишок порожніх осель у селі, колишні приміщення (будинки Вишневських і дві церковно-приходські школи) занедбані і являють притулок для бродяг, то мій будинок виявився найпридатнішим під школу [529]. Пасіка була пограбована ще минулого року, майже вся загинула від голоду. Якийсь варвар витяг з кожного вулика по три рами [530]. Через рік «старе гніздечко» було сплюндроване вкрай: «стелі закопчені як у кузні, стіни теж, і на додаток списані різноманітними і красними слівцями. Підлоги скидаються на долівку в свинячому хліві — бруду, у крайньому разі, на один вершок. З комори зробили нужник. В залі і їдальні майже всі вікна вибиті; у цих кімнатах влаштували читальню для комсомолу. На дверях ніде не видно ні ручок, ні засовів, ні скоб. Словом, мерзотність запустіння, що нагадують всі будинки колишніх мешканців» [531].

У листі від 20 грудня 1927 р. шістдесятип'ятирічний Д. Галевич зазначав, що в одязі не має потреби: «Маю ще дві незношені рясни, про які ти питаєш, плюс третю «на щодень», плюс три зимових і три літніх парусинових підрясники, плюс черевики, чоботи й валянки, надіслані мені знайомим тобі Бушейком із самого Кавказу... Чого ж більше? А чорний кошушок — я ставлю на ньому мінус тому що подарував його Парфенію Пригоріну, коли він їхав у Сибір. Але замість того кошушка є в мене новий, правда, не чорний, а білий, з кошачою рудою бахромою й зі смерлючою вовною. У ньому й ходжу. Тхорева шкура здоровує» [532].

Т. Савчук, яка здійснила спробу розглянути священницький одяг, «зазирнувши у типову шафу із вбранням пересічного священника», вважає, що священник був не до кінця щирим, коли писав цього листа. Усвідомлюючи можливий контроль за кореспонденцією з боку влади, він не міг відкрито заявляти про нестачу потрібного одягу. Вже той факт що машиніст з Кавказу йому вислав взуття, наводить на думку про дефіцит товарів.

Нетрадиційний погляд на одяг священників задекларували представники обновленського руху. Вони прагнули церковних перетворень, здатних адаптувати Церкву до нових соціально-політичних умов. За їхнім задумом, церква мала зблизитись з народом. Тому, на їхнє переконання, священник мав носити такий самий одяг, як і його парафіяни. Лідер реформаторського руху в Росії О.І. Введенський саме своїм світським вбранням у щоденному житті підкреслював сумісність духовного сану зі світським способом життя [533].

Радикалізація політичних настроїв суспільства не оминула й представників духовенства Синодальної Церкви. Прихильність до більшовицької влади представники Синодальної церкви виражали навіть у зовнішньому вигляді. Носили на рукавах червоні пов'язки, поряд з хрестом — червоні банти, на чоботях — шпори [534]. У циркулярному листі Всеукраїнського Священного Синоду до Запорізького єпархіального управління повідомлялося: «Згідно визначенню Священного Синоду від 10 червня 1925 р., оголосити через єпархіальні управління всім священнослужителям, [...] щоб вони не дозволяли собі стригти волосся, носити світську одягу і викликали своєю поведінкою і зовнішнім виглядом спокуси і дорікань з боку віруючих» [535].

Однак для пересічних служителів питання щодо прав духовенства на носіння світського одягу поза межами церкви так і залишалося не вирішеним. Про це свідчить підготовка до розгляду серед інших нагальних питань на Вселенському соборі й проблеми одягу. За існуючими документами, можна дійти висновку, що все таки невиконання вказівки стосовно світського одягу не набуло масовості. Модернізація зовнішньої сторони православного культу, на думку О.М. Ігнатюші, виявилася і в соборно-єпископській церкві — у дискусіях про священницький одяг та зачіски [536].

Найбільше нововведень щодо зовнішнього вигляду духовенства впроваджено в житті Української Автокефальної Православної Церкви (УАПЦ). Більшість священників, маючи світське походження і свої сталі життєві традиції, активно генерувала новітні тенденції і в повсякденній практиці кліру. Уже в канонах УАПЦ, прийнятих на першому Всеукраїнському православному церковному соборі в 1921 р., чітко визначалося: «Засвоєну православному духівництву одіж українські священнослужителі повинні вдягати під час відправи Божої служби і треб. В позаслужбовий

час вони мають право носити цивільну одіж. Волосся вони можуть носити по бажанню» [537].

В другій половині 1920-х рр. тональність заяв про одяг змінюється. Митрополит В. Липківський підготував проект організації духовного служіння в церкві, що був обговорений на II Всеукраїнському православному церковному соборі. У проекті, зокрема, підкреслювалося: «Одяг священники (згідно з канонами УАПЦ) в позаслужбові часи носять звичайний, цивільний, але бажано, щоб і в цьому прислухалися до думки парафіян, а на парафіяльні Собори та на засідання парафіяльних рад одягалися в рясу, як на службу» [538]. В обговоренні священник кам'янець-подільський М. Пивоварів говорив: «краще виглядає священник, коли приходить до церкви у камилавці з хрестиком, ніж у чумарці з кашкетом, або в одній сорочці та галіфе» [539]. Архієпископ Київщини Н. Шараївський заявив, що «на сором нам не тільки священники, а й єпископи гуляють у кашкетах», на яких «не то серп, не то молот, не то п'ятикутна зірка» [540]. Йшлося про глупливе ставлення до священника на вулиці, коли він в рясі.

Дослідниця аналізує світлини, вміщені у збірнику документів «Другий Всеукраїнський Православний Церковний Собор УАПЦ (17-30 жовтня 1927 р.) Документи і матеріали» (К., 2007), де наочно простежується позитивне ставлення УАПЦ до носіння світського одягу. Фотографія І. Павловського в митрополичому облаченні. Його одяг і головний убір витримані в богослужбній традиції, водночас відсутність бороди, довгого волосся, сорочка з краваткою, що виглядають з-під священницького одягу, засвідчують модернізацію зовнішнього вигляду кліру.

Таким чином, зміни зовнішнього вигляду священників стали результатом спроб кліриків реформувати церковне життя. Елементи світського життя знайшли відображення в одязі і внаслідок захоплення секулярною культурою та радикалізації політичних поглядів частини духовенства обновленських церков. Питання зовнішнього вигляду набуло актуальності в умовах церковного розколу та конкуренції між конфесіями. Духовенство Українського Екзархату РПЦ керувалося усталеними традиціями, служителі УАПЦ вільно носили світський одяг, але на уподобання і запити парафіян. Серед духовенства Синодальної Церкви не було однастайності щодо світського одягу. Проте ця Церква не пішла на радикальні зміни 1920-х рр. щодо священницького одягу, виявивши, як і в справах українізації, соборності, консервативну позицію.

Отже, у перше десятиліття радянської влади в Україні тривав злам звичної усталеної повсякденності, набутої суспільством упродовж тривалого історичного часу. Різні верстви суспільства відчували і переживали цей злам по-різному, але. Робітники до змін у повсякденному житті ставились як до прогресивного завоювання, оскільки їх умови життя і праці, порівняно з царським періодом, покращились, головне ж, пролетарі отримали право політичної свободи і самовираження, зросли їх можливості у здобутті знань і опануванні культурою. Селянство, маючи стійкі традиційні цінності господарського життя і спираючись на стабільні консервативні структури в організації буденності (патріархальна сім'я, громада, церква), модернізаційні впливи відчувало опосередковано і фрагментарно (до наступу колективізації) через спілкування з колишніми односельцями, що змінили свій сільський статус на міський, пролетарський, переймаючи й притаманні йому норми повсякдення.

Можна твердити, що найбільш болісно трансформація щоденності відбувалась у середовищі інтелігенції. По-перше, радикальність економічних, політичних, соціальних, національних і культурних змін, що тривали з різною силою інтенсивності, спрямованості й цілісності з 1917 р., геть не залишила стійких структур традиційної довоєнної повсякденності. По-друге, інтелігенція ставилась до цих змін з болісною свідомістю, беручи частину відповідальності на себе як лідера національно-визвольних змагань, розуміючи свою історичну причетність до драми національної державності, тому її ідентифікація в нових історичних реаліях супроводжувалася гострим почуттям провини і, відповідно, реакцією пошуку кращих варіантів соціальної організації. Вітчизняна інтелігенція була деморалізована поразкою, їй не вдалося не досягти необхідної консолідації і згуртованості, щоб протистояти більшовизму. По-третє, відсторонена від реальних важелів суспільної організації за радянського режиму вона була безсила протистояти його закріпленню як на рівні державних органів, так і в повсякденному житті.

Повсякденність українського суспільства 20-х рр. була унікальною в смислі і практик, і емоційних реакцій, і світоглядних виборів, зазвичай, вони виникали як екстраординарні, але з часом засвоювались, переходячи з розряду виключності до нормальності. Це була справді переломна доба, що залежала від усвідомлення суспільством наслідків Першої світової війни і революцій 1917 р.; від сукупності дії різних політичних сил, часто

діаметрально протилежних і взаємовиключних; від усвідомлених і спонтанних дій політиків і пересічних людей. Саме у 20-ті рр. відбувався злам усталеного традиційного життя, коли одні норми різко спростовувалися й відкидалися, здавалося, назавжди, інші — зазнавали корозії й вимушено модифіковувалися. Суспільство, втягнуте у вир політичних катаклізмів, які однією його частиною сприймалися як катастрофа, а іншою — як початок нової щасливої ери, опинилось у стані певної розгубленості, коли звичайне і зрозуміле життя обірвалось, коли змістились цінності й орієнтири, змішались у суперечливій сполученості моральні і аморальні виміри. Різкий масштабний обвал структур повсякденності, розпочатий революційним 1917-тим, в роки громадянського протистояння набув характеру глобального і незворотного процесу, стрімкого за темпами і загальнозбиткового для суспільства і для кожної людини. Саме в 20-ті рр., на нашу думку, завдяки економічному плюралізму непу і національно-культурній оманливості коренізації був підготовлений ґрунт для формування повсякденності, яку пізніше дослідники назвуть «радянською». В 20-ті рр. тривав цілком продуманий і цілеспрямований розклад традиційного способу життя, з одного боку, та апробація й адаптація нових життєвих стандартів і методик їх упровадження, з іншого. 1920-ті рр. можна віднести до одного з тих періодів в історії українського народу, які професор О.А. Удод визначає, як круті переломи у повсякденному житті, «що позначилися ... на соціальній психології, ментальності, культурі» [541].

Вітчизняна дослідниця радянської повсякденності доби становлення тоталітарного режиму Н.Т. Гогохія цілком правомірно вважає, що абстрагуватися від політики й ідеології при вивченні суспільства 20-30-х рр. неможливо: «Все, що відбувалось у суспільстві, настільки було прив'язаним до політики влади, що відсунути цю владу на задній план як раз і буде спрощенням історії» [542]. Н.Б. Лебіна у своїй ґрунтовній монографії про норми і аномалії міського повсякдення в СРСР міжвоєнного часу весь час зауважує, що «простір приватного життя ... активно політизувався», «комуністичний побут відбирав у людей навіть шматочок прихованого особистого життя» [543].

Напевне, припустимо, користуючись ключовими конструктами авторки, говорити, що чи не найвизначальнішою аномалією суспільного життя була його наскрізна політизація. Ця породжена більшовицькою ідеологією «аномалія» спочатку сприймалася як порушення звичної суспільної

системи стосунків, вимушене відхилення від норми, спровоковане радикальністю змін. З часом політизація унормовується і стає ключовою ознакою повсякденного життя тоталітарного суспільства.

У середовищі інтелігенції тривав болісний пошук шляхів подальшого життєвого вибору. Розуміючи природу більшовизму, частина інтелігентів покинули вітчизну, не вважаючи за можливе співпрацю з новою владою. Софія Русова, розмірковуючи про різні реакції своїх колег на встановлення радянської влади в Україні, писала: «Життя виковувало наче два різні типи українців: обидва патріоти, але один вже пристосований до найтяжчих умов життя, навіть до спільної праці з найлютішим ворогом, а другий — ще зі старими традиціями, зі старим морально-політичним кредо, з яким він їде на евакуацію, на еміграцію, аби того кредо не зректися, не робити жадного компромісу з життям. Ці другі не миряться з тим брудом, який революція внесла в життя, вони вірять у певність свого, витвореного в інших умовах, ідеалу» [544]. Більшість інтелігентів, що залишились в УСРР, на початку 20-х рр. обрали позицію аполітичності у стосунках з владою, сподіваючись зберегти свої переконання, життєві ідеали та принципи, водночас працюючи на користь суспільства. Втім, ця щира ілюзія обернулася для них життєвою трагедією. Так, мовчазна опозиційність С.О. Єфремова, який вперто дотримувався обіцянки не брати участі у політичній боротьбі, була водночас настільки промовистою, виразною і непохитною усвідомленою громадянською позицією, що й не минулася для нього безкарно на процесі «СВУ». Патріотичний прагматизм М.С. Грушевського, що всі свої сили і досвід поклав на виконання своїх професійних завдань як ученого, вплився в академічну катастрофу й прискорене обтинання людського життя. Рятівними від політичного тиску не стали ні дипломатичність А.Ю. Кримського, ні компромісність Д.І. Багалія, ні самозречення і жертовність багатьох чесних працівників науки.

Висновки

Історія повсякденності як самостійний напрям наукових досліджень в європейській західній історіографії набула інституційного оформлення та легітимності в останній третині ХХ ст. З кінця ХХ ст. вона почала поширюватися в пострадянських країнах, передусім у Росії. В Україні вивчення історії повсякденного життя суспільства було відновлене на новому науково-методологічному рівні з початку ХХІ ст.

Можна відзначити кілька істотних ознак сучасного стану дослідження повсякденності. По-перше, повсякденність як предметна сфера історичної реальності остаточно вийшла з-за лаштунків «великої» історії, як об'єкт наукового дослідження цілком набула самодостатності і самостійності, вона пододала комплекс другорядності й малозначущості. По-друге, на нинішньому етапі історія повсякденності розглядається не тільки як емпірична, але й як теоретична проблема, зі своїми методологічними підходами і своїм інструментарієм, які дозволяють не тільки реконструювати, але й будувати певні концептуальні моделі, в межах яких повсякденне життя постає як особливий просторово-часовий континуум, наповнений речами і подіями. По-третє, історія повсякденності затребувала до своєї методології та інструментарію полідисциплінарні запозичення, покінчивши з «анклавністю» вузькоспеціалізованої історії, сприяючи інтеграційним процесам в історичній науці в цілому. У такий спосіб історія повсякденності надала шанс подолати звичку істориків до широких теоретичних узагальнень, в яких нівелювалась соціальна неоднорідність, суперечливість і різномірність картин минулого.

Сучасному етапу вивчення повсякденності притаманні такі тенденції:
а) прагнення пов'язати повсякденність як мікроісторичний рівень життя

з макроісторією (економікою, політикою, рівнем розвитку техніки тощо) і показати їх взаємодію; б) відмова від самоцінного побутописання; в) звернення до ментального рівня повсякденного життя, до ідеалів, стереотипів свідомості, ціннісних орієнтацій; г) розкриття культурних смислів побутових речей, одягу, форм і формул поведінки, спілкування; д) тяжіння до синтезованого розкриття повсякденності з опертям на семіотичне, естетичне, культурологічне вивчення повсякденності.

Зміна повсякденного життя в Україні в 1920-ті рр. відбувалась під впливом багатьох об'єктивних і суб'єктивних чинників. Дореволюційний державний устрій і суспільний порядок життя був підданий катастрофічному руйнуванню наслідками Першої світової війни і революційних подій 1917-1920-х рр. Безпроблемно повернутися до традиційного способу життя було неможливим і через те, що соціально-економічна сфера трансформувалася під потребами війни і внаслідок численних і непослідовних реформ, впроваджуваних тимчасовим, національними і більшовицькими урядами. Міграційні процеси, спровоковані розпочатою модернізацією промисловості і надмірною експлуатацією ресурсів сільського господарства, докорінно змінили суспільну структуру, зумовили низку соціальних деформацій, на опанування яких потрібен був час. Втім, радянсько-більшовицький уряд через хитку нестабільність свого становища в Україні, спираючись на репресивно-терористичні методи, вдався до подальшої радикалізації обстановки в країні.

Стара (у сенсі сформована у дожовтневий період) інтелігенція виявилась тією категорією населення, що вкрай сутужно піддавалася більшовизації, вперто зберігаючи дистанцію у стосунках з радянською владою. З гідністю перенісши лихоліття світової війни та випробування громадянського протистояння, усвідомлюючи поразку національної революції, вітчизняна інтелігенція за умов утвердження радянської держави в переважній своїй більшості обрала тактику нейтралітету стосовно влади. Втім, її діяльність і творчість продовжувала справляти вплив на широкі верстви населення. Більшовицьке керівництво цілком обґрунтовано вбачало в інтелігенції небезпечного опонента, якого слід було або привернути на свій бік, або усунути як чинника суспільно-політичного життя.

Проголошена як влада трудящих класів, робітників і селян, радянська система від самого початку свого існування усунула інтелігенцію на узбіччя державної соціальної політики. По мірі утвердження радянської влади та

поширення більшовицької ідеології в Україні її інтелігенція дедалі піддавалася маргіналізації. Критичне ставлення інтелігенції до влади, як її родова ознака, непокоїло більшовиків, тому не випадково Ленін у низці своїх праць і виступів, по суті, виклав нігілістичну програму стосовно інтелігентів. До них стали застосовувати різноманітні економічні і політичні засоби впливу, що врешті призвели до зниження їх життєвого рівня, деформації умов праці і суспільної діяльності. Обмеження свободи творчості для художньої інтелігенції, «спецеїдство» в середовищі інженерно-технічних працівників, втручання в наукову і викладацьку діяльність академічних учених при унеможливленні самостійного політичного позиціонування, обтинанні загальнодемократичних свобод поставили інтелігенцію перед вибором культурного виживання. Упродовж першого радянського десятиліття тривало цілеспрямоване пониження її соціального статусу. Значну роль у цьому відіграла пропаганда та її інструмент — партійно-радянська преса.

Проблема прилучення до нового ладу, опанування нового політичного простору і нового соціокультурного дискурсу виявилась досить гострою і важко розв'язуваною для інтелігенції. Особливо гостро стали ці питання на рівні щоденного, повсякденного існування. Впроваджувані більшовиками нові норми, ідеали і практики повсякдення видавались їм сумнівними, нерідко — прямо протилежними тим, що формувались упродовж десятиліть, відповідно до яких було виховане не одне покоління.

Після приходу до влади більшовики заходились будувати новий побут і по-новому влаштовувати повсякденний світ громадян. Принципи колективізації, зрівнялівки, усупільнення сприяли уніфікації життєвих потреб, повоєнна розруха і громадянський безлад виправдовували і закріплювали їх низький рівень, крайню мінімізацію особисто-приватного життя і примітивізацію громадського. Від самого початку більшовики підпорядковували соціальну політику державним, а не суспільним, тим більше не суто людським, інтересам і потребам. На місці зруйнованого колишнього життя став виникати тотально одержавлений та ідеологічно уніфікований соціум, що мав обслуговувати потреби форсованого воєнно-індустріального розвитку. Революційні гасла рівності, братерства, побудови щасливого майбутнього обернулись насильницьким насадженням казарменого соціалізму за єдиним взірцем зі створенням «ідеальної людини комуністичного завтра». Життя окремої людини підкорювалось головній ідеї — побудові нового соціалістичного ладу.

Налагоджений і впорядкований побут — для будь-якої людини природна норма, для інтелігенції — необхідність і умова результативної праці. Інтелігент класичного взірця звик до відповідних стандартів життя, до рівня забезпеченості умов праці, відпочинку, відновлення фізичних і творчих сил. Збережена в інтелігентських колах недоторканість консервативних норм моралі створила вже на початку 1920-х рр. особливу суспільну атмосферу, при якій дотримання цих старих норм набувало характеру опірної стилізації, що проявлялася у реставраторських настроях, у тяжінні до старої ідеології, а також у побутовій поведінці. Закладені здавна у менталітеті інтелігенції установки виявились сильнішими за кон'юнктурні міркування, інстинкти виживання у найскладніших ситуаціях і продовжували неподільно володарювати над інтелігентними людьми, визначаючи весь стиль їх повсякденної поведінки і спосіб мислення. Саме на рівні повсякдення протиборство «старої» і «нової» культури виявилось особливо очевидним.

Якщо для пролетарів держава справді створювала кращі умови життя і праці (порівняно з дореволюційним часом), то інтелігенцію було оголошено буржуазним елементом і її благоустрій підлягав реконструкції з огляду на проголошені класові пріоритети. Потреба побутового комфорту й елементарних зручностей були оголошені буржуазними примхами, небезпечними вадами для нової людини. Природне прагнення людини до забезпеченого, ситого, комфортного життя оголошувалось протиприродним. Всяке бажання мати щось своє, особливе, не зведене повністю до громадського і не розчинене в ньому повністю, розглядалось як принципова антигромадська установка, як політичний виклик, що вимагає негайної реакції у вигляді заходів ідеологічного спрямування і організації репресивних заходів. Повсякденне життя мало вкладатися у формулу Л. Троцького: «Ентузіазм у праці — скромність у споживанні».

Більшовицька пропаганда зображала інтелігенцію в негативному забарвленні як інтелектуалів-відлюдників, опозиційних до влади. Антиінтелігентська політика не була одномірною. Навпаки, складалась не тільки пропагандистська концепція політичного портрету «старої» інтелігенції, але й її відповідне моральне обличчя. У XIX ст. поняття «інтелігенція» і «міщанство» були прямо протилежними (інтелігенція викривала обивательщину і всіма засобами боролась проти її панування і розповсюдження), у ранньорадянський час інтелігенцію постійно прагнули прирівняти

до поняття «обивателі». Подібність між ними, на думку більшовицьких теоретиків, полягала не тільки в їх спільному консерватизмі, прагненні протистояти потоку невисокої пролетарської культури, культурній революції більшовиків у цілому, а й у повсякденному побуті. Вороже ставлення до старих спеціалістів йшло від низів суспільства, від люмпенського прошарку, який був втягнутий у революцію і заявляв претензії на соціальне лідерство. Сталася істотна підміна змісту понять «інтелігенція» та «міщанство». Важливим звинуваченням проти інтелігенції була теза про те, що вона обстоює монополію на знання, опирається розповсюдженню більшовицьких ідей. Навіть аполітичність інтелігенції тлумачилась як опірність більшовицькій ідеології. Відсутність цікавості до більшовицьких намірів, недовіра до влади, впертий професіоналізм, з яким більшість інтелігентів продовжували робити свою справу, не могли не дратувати більшовиків.

Інтелігенції було заборонено носити посадові і кваліфікаційні відзнаки, здавалось би, це не мало жодного стосунку ні до регульованих урядом галузей, ні до економіки, ні до політики, ні до ідеології. Попри це, цей захід мав цілком очевидний сенс. Відзнаки сприймалися як ознака приналежності до особливої верстви, що володіє спеціальними знаннями, неприступними пересічним громадянам. Саме цим пояснюється їх осуд, а потім заборона. Цілеспрямовано стиралися зовнішні прояви соціальних меж, зникала й внутрішня індивідуальність окремо взятих особистостей в суспільстві.

У повсякденному житті інтелігенції значну роль відігравала релігія, відтепер духовність і релігійність інтелігентів — достатнє підґрунтя для самих серйозних звинувачень у ворожості. В атеїстичній державі інститут церкви був заперечений, віра, як спосіб світоставлення, піддана осуду й цькуванню, висміюванню і презирству. Сакралізація державного культу врешті заступила християнське віросповідання. Цю практику дослідник І.Лосев характеризує як «руйнування традиційної буденності духовного побуту людини шляхом «марного відкидання», коли замість однієї віри нав'язують іншу, замість культу святих — культ героїв, замість пошанування божества — обожнення харизматичного лідера, означає на практиці знищення права на свободу совісті».

Деконструктивні заходи були вжиті у всіх сферах повсякденності: у виробничій був зламаний звичний трудовий ритм і спосіб діяльності; дозвілля було піддане примітизації, уніфікації та контролю; приватно-сімейні

кордони брутально порушені, родинні і станові цінності знівельовані. Матеріально-побутовій тріаді повсякдення (харчування — одяг — житло) було завдано руйнівного удару всією системою заходів.

Прихід більшовиків до влади супроводжувався руйнуванням і правового простору, правоохоронної системи як такої. В суспільстві гору брав культ сили і насильства. Насильство стало пересічним явищем життя. Суттєвим елементом людської повсякденності стає система постійного, у чомусь навіть звичного, при всьому своєму жахові, фізичного і політичного терору. Різні громадянські інститути (сім'я, школа, професійні об'єднання) підпорядковуються контролю і керівництву з боку держави, перетворюючись на свого роду агентуру державності, що владно вдиралася у всі сфери життєвого світу людини, часто виконуючи при цьому і свою специфічну частину репресивних функцій.

Отже, здійснюючи культурну гегемонію, більшовики нав'язували суспільству свої уявлення про «нормальну» повсякденність, яка набувала статусу «домінантної». Однак, поруч з нею в історичній практиці неминуче були присутніми альтернативні повсякденності, субдомінантні. Інтелігенція тривалий час зберігала «свою» повсякденність, свідомо і стійко дотримувалась «старих» традицій і ціннісних установок, у такий спосіб здійснюючи трансмісію загальнолюдського досвіду і забезпечуючи безперервність процесу соціокультурного наслідування.

Примітки і посилання

ДО ВСТУПУ

1. Козлова, Н.Н. Повседневность / Наталья Никитична Козлова // Современная западная философия : словарь. — 2-е изд., перераб. и доп. — М.: ТОН — Остожье, 1998. — С. 318; Козлова, Н. Н. Повседневность / Наталья Никитична Козлова // Новая философская энциклопедия: в 4 т. — М., 2001. — Т.3. — С. 254-255.
2. Кнабе, Г.С. История. Быт. Античность / Г.С. Кнабе // Быт и история античности. — М. : Искусство, 1986. — С. 17.
3. Там само. — С. 27.
4. Наливайко, И.М. Повседневность и проблема культурной самоидентификации (Границы культуры и культура границ) / И.М. Наливайко // В перспективе культурологии: повседневность, язык, общество. — М.: Академический проект; РИК, 2005. — С. 227-228
5. Там само. — С. 228.
6. Кнабе, Г.С. Вказ праця. — С. 17.
7. Вайль, П. Гений места / Петр Вайль. — М. : Изд-во КоЛибри, 2007. — С. 271.
8. Дубин, Б.В. Быт, бытовщина, обыденность: Идеи и история повседневности в России / Борис Владимирович Дубин [Электронный ресурс] // Режим доступа : <http://www.auditorium.ru>
9. Козлова, Н.Н. Социология повседневности: переоценка ценностей / Н.Н. Козлова // Общественные науки и современность. — 1992. — № 3. — С. 48.
10. Maffesoli, M. The Sociology of Every Day Life (Epistemological Elements) / M. Maffesoli // Current Sociology. — Vol. 37.
11. Попов, С.И. Специфика повседневности и пути формирования ее структур : автореф. дис. ... канд. философ. наук / С.И. Попов. — Кемерово, 2005. — С. 12.
12. Бергер, П. Социальное конструирование реальности / Питер Бергер, Томас Лукман; пер. з англ. — М. : Наука , 1995. — С. 74.
13. Шеманов, А.Ю. Судьбы образов иного в современной культуре (к вопросу о концептах образа себя и иного) / А.Ю. Шеманов // В перспективе культурологии: повседневность, язык, общество. — М. : Академ. проект; РИК, 2005. — С. 214.
14. Heller, A. Can Everydey Life be Endangered? / Agness Heller // Heller A. Can Modernity Survive. T.J.Press Ltd, Padstow, Cornwall, 1990. — P. 46.
15. Интервью с Агнесс Хеллер // Вопросы философии. — 2001. — № 5. — С. 165.
16. Шестакова, Е.Г. Повсякденність як предмет дисциплін соціально-комунікативного циклу / Е.Г.Шестакова // Ученые записки Таврического национального университета

им. В.И. Вернадского. — Серия «Филология. Социальная коммуникация». — Т.21 (60). — 2008. — № 1. — С. 211.

17. Соколов, К.Б. Российская интеллигенция XVIII — начала XX века: картина мира и повседневность / К.Б.Соколов. — СПб.: «Нестор-История», 2007. — С. 370.

ДО РОЗДІЛУ I

1. Сидорцов, В.Н. Введение новых категорий / В.Н. Сидорцов // Методологические проблемы истории : учеб. пособие / под общ. ред. проф. В.Н.Сидорцова. — Мн.: ТетраСистемс, 2006. — С. 188.

2. Исторична наука: Термінологічний і понятійний довідник. — К., 2002. — С.291-292; Кунденко, Я.Н. Повседневность как реалья культурной действительности : дис. ... канд. философ. наук / Яна Николаевна Кунденко; Харьковский государственный университет. — Х., 1998. — С.161; Лосев, И. Апология обыденности, или Реквием по утопии / Игорь Лосев // Императивы человечности. — К.: Либідь, 1987. — С. 55, 59.

3. Див.: Касавин, И. Т. Анализ повседневности / И.Т. Касавин, С.П. Щавелев. — М., 2004. — С. 21.

4. Ледяев, В.Г. Понятие интеллигенции: проблемы концептуализации / В.Г. Ледяев // Интеллигенция и мир. — Иваново. — 2001. — № 1. — С. 12-13.

5. Берк, П. Вступ. Нова історія: її минуле і майбутнє // Нові перспективи історіописання / за ред. П. Берка ; пер. з англ. / Пітер Берк. — К.: Ніка-Центр, 2004. — С. 17.

6. Лосев, И. Вказ. праця. — С. 53.

7. Удод, О.А. Про історію повсякденності / Олександр Андрійович Удод // Боргістен. — 2000. — № 4. — С. 10.

8. Кром, М.М. Повседневность как предмет исторического исследования / М.М. Кром // История повседневности. Европейский университет. — СПб.: Европ. ун-т в Санкт-Петербурге, 2003. — С. 11.

9. Лебина, Н.Б. Энциклопедия банальностей: Советская повседневность: Контуры, символы, знаки / Наталья Борисовна Лебина. — СПб.: «Дмитрий Булавин», 2006. — С. 12-13.

10. Марков, Б. В. Понятие повседневности в философии и антропологии / Б.В. Марков // Научная рациональность и структуры повседневности. — СПб., 1999. — С. 14.

11. Цит. за: Кром, М.М. Повседневность как предмет ... — С. 10-11.

12. Лелеко, В.Д. Пространство повседневности в европейской культуре / В.Д. Лелеко. — СПб.: Санкт-Петербургский государственный университет экономики и финансов, 2002. — С.61.

13. Там само.

14. Козлова, Н.Н. Социально-историческая антропология / Н.Н.Козлова. — М., 1998. — С. 99.

15. Лотман, Ю.М. Беседы о русской культуре. Быт и традиции русского дворянства (XVIII-начало XIX века) / Юрий Михайлович Лотман. — СПб., 1994. — С. 10.

16. Кром, М.М. Историческая антропология / М.М. Кром. — СПб., 2000. — С. 18-19; Бирюкова, А.Б. История повседневности: историографическая ситуация и ряд методологических проблем / А.Б. Бирюкова. — М., 2000; Гуревич, А.Я. Историческая наука и историческая антропология / Арон Яковлевич Гуревич // Вопросы истории. — 1988. — № 1. — С. 56-70 ; Бессмертный, Ю.Л. Частная жизнь: стереотипное и индивидуальное. В поисках новых решений / Ю.Л. Бессмертный // Человек в кругу семьи. — М.: Наука, 1996. — С. 11-19; Репина, Л.П. Выделение сферы частной жизни как историографическая и методологическая проблема / Л.П. Репина // Там само. — С. 20-34; Пушкирева, Н.Л.

«История повседневности» и «история частной жизни»: содержание и соотношение понятий / Н.Л. Пушкарева // Социальная история: Ежегодник. 2004. — М.: РОССПЭН, 2005. — С. 93-112.

17. Вальденфельс, Б. Повседневность как плавильный тигль рациональности / пер. з нім. / Б. Вальденфельс // Социологос: Социология, антропология, метафизика. — Вып. 1. — М., 1991. — С. 39.

18. Івашина, О.О. Загальна теорія культури / О.О. Івашина. — К.: Вид. дім «Києво-Могилянська Академія», 2008. — С. 6-7.

19. Бойм, С. Общие места: Мифология повседневной жизни / пер. с англ. / Светлана Бойм. — М.: Новое литературное обозрение, 2002. — С. 36.

20. Там само. — С. 11-12.

21. Лелеко, В.Д. Вказ. праця. — С. 8-89.

22. Історична наука: термінологічний і понятійний довідник. — К., 2002. — С. 291-292.

23. Сеньевский, А.С. Повседневность как методологическая проблема микро- и макроисторических исследований / А.С. Сеньевский // История в XXI веке: историко-антропологический подход в препод. и изуч. истории человечества: матер. междунар. интернет-конференции, прошедшей 20.03 — 14.05.2001 на информационно-образовательном портале www.auditorium.ru / под общ. ред. В.В. Керова. — М.: Московский общественный научный фонд, 2001. — С. 26.

24. Золотухина-Аболина, Е.В. Повседневность: философские загадки / Е.В. Золотухина-Аболина. — К.: Ніка-Центр, 2006. — С. 8, 12, 15.

25. Волохов, С.П. Естественная речь и мир повседневности: нахождение смысловых границ / С.П. Волохов // Естественная письменная речь: исследовательский и образовательный аспекты. — Ч. II: Теория и практика современной письменной речи: материалы конф. / под ред. Н.Д. Голева. — Барнаул: Изд-во Алт. ун-та, 2003. — С. 169-177.

26. Аронсон, Э. Социальная психология. Психологические законы поведения человека в социуме / Э. Аронсон, Т. Уилсон, Р. Эйкерт. — СПб., 2002. — С. 81-86.

27. Див.: Касавин, И. Т. Вказ. праця. — С. 21.

28. Золотухина-Аболина, Е.В. Вказ. праця.

29. Георгиева, Т.С. Культура повседневности: в 3 кн. — Кн. 1/ Т.С. Георгиева. — М.: Высшая школа, 2005. — С. 17, 18.

30. Лотман, Ю.М. Вказ. праця. — С. 10.

31. Там само. — С. 3.

32. Вальденфельс, Б. Вказ. праця. — С. 39; Сидорцов, В.Н. Вказ. праця. — С. 189.

33. Даль, В. Толковый словарь живого великорусского языка. — Т. 3./ Владимир Даль. — М., 1989. — С. 147.

34. Ожегов, С. И. Словарь русского языка / С.И. Ожегов. — 8-е изд. — М., 1970. — С. 59, 62, 429, 519, 681.

35. Зберігається також початковий зміст: «встановлений звичаєм», «узвичаєний», «відповідний звичаю».

36. Лопатин, В. В., Малый толковый словарь русского языка / В.В. Лопатин, Л. Е. Лопатина. — М., 1990. — С. 41, 318, 386.

37. Словарь современного русского литературного языка: в 20 т. — Т.1. — М., 1991. — С. 798.

38. Словарь современного русского языка. — Т. 1. — М., 1950. — С. 669.

39. Русско-украинский словарь : в 3-х т. — Т. II. Н — приять. — изд-е второе, исправл. — К.: Главная редакция УСЭ, 1984. — С. 596.

40. Словник української мови : в 11 т. — Т. VI : П — Поїти. — К. : Наукова думка, 1975. — С. 695.
41. Словник синонімів української мови : в 2 т. / А.А. Бурячок, Г.М. Гнатюк, С.І. Головащук та ін. — Т. 1. — К. : Наукова думка, 1999. С. 590-591 (Далі : СУМ 1).
42. Караванський, С. Практичний словник синонімів української мови / С. Караванський. — друге вид., доповн. й опрацьоване. — К. : Українська книга, 2000. — С. 33, 137.
43. Словарь української мови / упорядкував з додатком власного матеріалу Борис Грінченко : в 4 томах. — Т. 3 : О — П / НАН України. Інститут української мови. — К. : Наукова думка, 1996. — С. 228.
44. Караванський, С. Вказ. праця. — С. 303.
45. Там само. — С. 474.
46. Там само. — С. 84.
47. Словник синонімів української мови : в 2 т. / А.А. Бурячок, Г.М. Гнатюк, С.І. Головащук та ін. — Т. 2. — К. : Наукова думка, 2000. — С. 932 (Далі: СУМ 2)
48. СУМ 1. — С. 98.
49. Там само.
50. Словник української мови. — Т. I : А — В. — К. : Наукова думка, 1970. — С. 246-247.
51. Thurn, H. P. Der Mensch im Alltag: Grundrisse einer Anthropologie des Alltagslebens / H. P. Thurn. — Stuttgart, 1980. — S. 4-12.
52. Див.: Лелеко, В.Д. Вказ. праця. — С. 88-89.
53. Там само. — С. 90.
54. Szczepanski, J. Reflexion über das Alltägliche / J. Szczepanski // Kölner Ztschr. für Soziologie u. Sozialpsychologie. Sonderheft. N 20. — 1979. — S. 316-319.
55. Найбільш важливі з них (130 назв, переважно німецькою, також англійською, французькою і російською мовами) враховані в аналітичному огляді: Гудков, Л.Д. «Культура повсякденності» в новітніх соціологічних теоріях / Л.Д. Гудков // Общие проблемы культуры: Обзорная информация. — Вып. 1. — М., 1988.
56. Історична наука: Термінологічний ... — С. 291-292.
57. Пушкарєва, Н.Л. Предмет и методы изучения повседневности / Н.Л. Пушкарєва // Этнографическое обозрение. — 2004. — № 1. — С. 14.
58. Філософія: учеб. для вузов / под ред. Е.В. Золотухиной-Аболиной. — Ростов-на-Дону : Изд-во РГУ, 1997. — С. 390, 391.
59. Золотухина-Аболина, Е.В. Вказ. праця. — С. 7.
60. Золотухина-Аболина, Е.В. Вказ. праця. — С. 8, 12, 15.
61. Марков, Б.В. Храм и рынок. Человек в пространстве культуры / Б.В. Марков. — СПб., 1999. — С. 291.
62. Там само. — С. 129-130.
63. Див.: Сыров, В. Н. О статусе и структуре повседневности (методологические аспекты) / В.Н.Сыров [Электронный ресурс]. — Режим доступа : http://siterium/trecom.tomsk.su/Syrov/s_text11.htm
64. Тош, Д. Стремление к истине: Как овладеть мастерством историка; пер. с англ. / Джон Тош. — М. : Весь Мир, 2000.
65. Шубина, М.П. О понятии и природе повседневности / М.П. Шубина // Известия Уральского государственного университета. — 2006. — № 42. Общественные науки. — Вып. 1.
66. Черкасов, Г.К. Социальная закономерность и образ жизни / Г.К.Черкасов. — Иркутск : Изд-во Иркутс. гос. ун-та, 1985 ; Козьякова, М.И. Эстетика повседневности. Матери-

альный быт и культура Западной Европы XV- XIX вв. / М.И. Козьякова. — М. : Искусство, 1996.

67. Анциферова, В.А. Психология повседневности: жизненный мир личности и техника ее бытия / В.А.Анциферова // Психологическая жизнь. — 1994. — Т. 14. — № 2. — С. 5.

68. Кунденко, Я.Н. Вказ. праця. — Х., 1998. — С. 161; Посев, И. Вказ. праця. — С. 55, 59.

69. Кунденко, Я.Н. Вказ. праця. — С. 161.

70. Антипина, В. Повседневная жизнь советских писателей. 1930-1950-е гг. / В. Антипина. — М. : Молодая гвардия, 2005. — С. 8.

71. Анчел, Е. Этос и история ; пер. с венг. / Ева Анчел — М.: Наука, 1988. — С. 91-108.

72. Вальденфельс, Б. Вказ. праця. — С. 39-51.

73. Лотман, Ю.М. Поэтика бытового поведения в русской культуре / Ю.М. Лотман // Лотман Ю.М. Избранные статьи : в 3 т. — Таллинн, 1992. — Т.1. — С. 249.

74. Лелеко, В.Д. Пространство повседневности как предмет культурологического анализа: автореф. дис. ... доктора культурологии / Виктор Дмитриевич Лелеко; Санкт-Петербургский государственный университет экономики и финансов. — СПб., 2002. — С. 3.

75. Там само. — С. 8.

76. Кром, М.М. Повседневность как предмет ... — С. 12.

77. Там само.

78. Гатаева, Б.Т. Концепции повседневности в зарубежной культурологии / Б.Т. Гатаева // Россия — Запад — Восток: компаративные проблемы современной философии : сб. / под ред. А. С. Колесникова. — М., 2004 [Электронный ресурс]. — Режим доступа : // http://anthropology.ru/ru/texts/gataeva/russia_09.html

79. Див., напр.: Кнабе, Г.С. Материалы к лекциям по общей теории культуры и культуре античного мира / Г.С. Кнабе. — М. , 1993; Козырьков, В. П. Освоение обыденного мира / В.П. Козырьков. — Н. Новгород, 1999.

80. Харчев, А. Г. Быт // Российская социологическая энциклопедия / А.Г. Харчев. — М., 1998. — С. 52-53.

81. Лелеко, В.Д. Вказ. праця. — С. 90.

82. Генисаретский, О.И. Еще раз о средовом проектировании и проектности культуры / О.И. Генисаретский // Кентавр. — 1996. — № 2. — С. 27.

83. Смирнов, С.А. После Освенцима ... — С. 64.

84. Смирнов, С.А. Путь в структурах повседневности / С.А. Смирнов // Человек. — 2005. — № 1. — С. 30.

85. Генисаретский, О.И. Свидание с историей / О.И. Генисаретский // Кентавр. — 1993. — № 2. — С. 35.

86. Вальденфельс, Б. Вказ. праця. — С. 42.

87. Heller, A. Das Alltagsleben // Materialien zur Soziologie des Alltags. — Kцln, 1978. — S. 250.

88. Гатаева, Б. Вказ. праця; Головкин, В. «Риба та м'ясо» історії повсякденності: теоретичні засади напруги / В. Головкин // Проблеми історії України : факти, судження, пошуки : міжвідомчий збірник наук. пр. — Вип. 17. — К.: ПУ НАНУ, 2007. — С. 88.

89. Виолле-ле-Дюк, Э. Э. Жизнь и развлечения в средние века / Э. Э. Виолле-ле-Дюк. — СПб., 1997.

90. Гиро, П. Частная и общественная жизнь греков / Поль Гиро. — СПб., 1913; Гиро П. Частная и общественная жизнь римлян / Поль Гиро. — СПб., 1914.

91. Терещенко, А. Быт русского народа. Ч. I-V / А.Терещенко. — СПб., 1848.

92. Забелин, И. Е. Домашний быт русских царей в XVI и XVII столетиях. — Кн. 1. Государев двор или дворец / И.Е. Забелин. — М., 1990.
93. Ешевский, С. В. Женщина в средние века в Западной Европе / С.В. Ешевский. — М., 1870.
94. Костомаров, Н. И. Очерк домашней жизни и нравов великорусского народа в XVI и XVII столетиях / Н.И. Костомаров. — М., 1992.
95. Фукс, Э. Иллюстрированная история нравов: Эпоха Ренессанса / Э. Фукс. — М., 1993; Фукс, Э. Иллюстрированная история нравов: Галантный век / Э. Фукс. — М., 1994; Фукс, Э. Иллюстрированная история нравов: Буржуазный век / Э. Фукс. — М., 1994.
96. Цит. за: Ле Гофф, Ж. Другое Средневековье: Время, труд и культура Запада / пер. с франц. С.В. Чистяковой и Н.В. Шевченко; под ред. В.А. Бабинцева / Жак Ле Гофф. — Екатеринбург: Изд-во Урал. ун-та, 2000. — С. 207.
97. На жаль, праці Трелс-Лунда не перекладені українською (російською) і навіть англійською; їх обговорення див.: Stoklund B. Folklife Research between History and Anthropology. Cardiff, 1983.
98. Герасимова, М.С. Досвід вивчення історії та культури повсякденності зарубіжними та вітчизняними науковцями [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Nsid/2009_17_18/09gerasimova.htm
99. Гуревич, А. Я. Исторический синтез и Школа «Анналов» / Арон Яковлевич Гуревич. — М., 1993. — С. 48.
100. Головкин, В. Вказ. праця. — С. 92.
101. Историография истории нового и новейшего времени стран Европы и Америки: уч. пособие / под ред. И. П. Дементьева, А. И. Патрушева [Электронный ресурс]. — Режим доступа: http://www.amstud.msu.ru/full_text/texts/dementyev
102. Цит. за: Удод, О.А. Вказ. праця. — С. 9-10.
103. Бродель, Ф. Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм, XV-XVIII ст. — Т. 1. Структури повсякденності: можливе і неможливе / пер. з франц. Г.Філіпчук / Фернан Бродель. — К.: Основи, 1995. — С. 13.
104. Лелеко, В.Д. Вказ. праця. — С. 19.
105. Удод, О.А. Вказ. праця. — С. 9.
106. Бродель, Ф. Динамика капитализма. Лекция 1: Переосмысливая материальную и экономическую жизнь / Фернан Бродель [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://orel.rsl.ru/netttext/foreign/broudel/lekts1.htm>
107. Головкин, В. Вказ. праця. — С. 94.
108. Ле Гофф, Ж. Цивилизация средневекового Запада / пер. с фр. / Жак Ле Гофф. — М.: Наука, 1992. — С. 6.
109. Ле Гофф, Ж. Другое Средневековье... — С. 200-210.
110. Там само. — С. 202.
111. Historie de la vie privee / Ed. Ph. Aries, G. Duby. Vol. I-V. — P., 1985-1987.
112. Пушкарева, Н.Л. Предмет и методы ... — С. 14.
113. Пушкарева, Н.Л. «История повседневности»... — С. 96.
114. Куновська, О. Quo vadis «Історія повсякдення»? / Олександра Куновська // Історіографічні дослідження в Україні. — К.: НАН України. Ін-т історії України, 2008. — Вип. 18. — С. 21.
115. Риккерт, Г. Философия жизни / пер. с нем. / Г. Риккерт. — К., 1998.
116. Thompson, E.P. The making of the english working class / E.P. Thompson. — L., 1963; Geertz, Cl. The thick description / Clark Geertz. — N.Y., 1966.

117. Elias, N. Ober den Prozess der Zivilisation. Soziogenetische und psychogenetische Untersuchungen / Norbert Elias. — Frankfurt a. M., 1989.
118. Оболенская, С.В. Некто Йозеф Шеффер, солдат гитлеровского вермахта / С.В. Оболенская // Одиссей : Человек в истории. 1996. — М., 1996. — С. 128.
119. Кром, М.М. Историческая антропология.
120. Оболенская, С.В. История повседневности в современной историографии ФРГ / С.В. Оболенская // Одиссей : Человек в истории. 1990. — М., 1990. — С. 182-198.
121. Людтке, А. Что такое история повседневности? Ее достижения и перспективы в Германии / А.Людтке // Социальная история. Ежегодник. 1998/99. — М., 1999. — С. 77.
122. Курьянович, А.В. История повседневности: особенности подхода, цели и методы / А.В. Курьянович // История в XXI веке: историко-антропологический подход в преподавании и изучении истории человечества: материалы международной Интернет-конференции, прошедшей 20.03 — 14.05.2001 на информационно-образовательном портале www.auditorium.ru / под общ. ред. В.В. Керова. — М.: Московский общественный научный фонд, 2001. — С. 36.
123. Методологические проблемы истории ... — С. 245.
124. Обертрайс, Ю. Введение / Ю. Обертрайс // Эпоха. Культуры. Люди (История повседневности и культурная история Германии и Советского Союза. 1920-1950-е годы) // матер. междунар. науч. конф.; Харьков, сентябрь 2003 г.: сб. докл. — Харьков : Восточно-региональный центр гуманитарно-образовательных инициатив, 2004. — С. 6.
125. Цит. за: Ким, С.Г. Немецкая историография о возможностях микро- и макроанализа / С.Г.Ким // Историк в поиске. — М., 1999. — С. 69.
126. Методологические проблемы истории — С. 249.
127. Историография истории нового и новейшего времени стран Европы и Америки: уч. пособие / Под ред. И.П.Дементьева, А.И.Патрушева [Электронный ресурс]. — Режим доступа : http://www.amstud.msu.ru/full_text/texts/dementyev
128. Damjanovic, M. Die alltägliche Lebenswelt in ästhetischer Sicht // Die Ästhetik, das tägliche Leben und die Künste / M. Damjanovic. — Bonn, 1984. — S. 137.
129. Лелеко, В.Д. Вказ. праця. — С. 23, 25.
130. Schutz, A. Collected Papers. I. The Problem of Social Reality / A. Schutz. — Hague, 1971. — P. 3-4; 93.
131. Бутенко, И. А. Социальное познание и мир повседневности: Горизонты и тупики феноменологической социологии / И.А. Бутенко. — М., 1987. — С. 21.
132. Абельс, Х. Интеракция, идентификация, презентация: Введение в интерпретативную социологию / Х. Абельс. — СПб., 1999; Савченко, Л. А. Социология повседневности / Л.А. Савченко. — Ростов н/Д., 2000.
133. Шютц, А. Структуры повседневного мышления / А. Шютц // Социс. — 1988. — № 2. — С.129-138.
134. Див.: Руткевич, Е. Д. Феноменологическая социология знания / Е.Д. Руткевич. — М., 1993. — С. 49-50.
135. Вивченням «рутинних» засад повсякденної активності займався один з класиків етнометодології Г. Гарфінкель: Garfinkel, H. Studies in Ethnomethodology / H. Garfinkel. — New Jersey, 1967. — P. 35-67.
136. Schutz, A. Collected Papers. I. The Problem of Social Reality / A. Schutz. — Hague, 1971. — P. 208-209.
137. Смирнова, Н. М. Альфред Шюц на книжній полці / Н.М. Смирнова // Шюц А. Избранное. Мир, светящийся смыслом. — М., 2004. — С. 1040.

138. Золотухина-Аболина, Е. В. Повседневность и другие миры опыта / Е.В. Золотухина-Аболина. — М., 2003.
139. Шубина, М.П. Вказ. праця.
140. Касавин, И.Т. Вказ. праця. — С. 414.
141. Бергер, П. Вказ. праця. — С.38.
142. Хайдеггер, М. Бытие и время / М. Хайдеггер. — М., 1997. — С.370-371.
143. Бергер, П. Вказ. праця. — С. 41.
144. Там само. — С. 74.
145. Букреева, И.В. Повсякденність як основа соціального діалогу в поліетнічному суспільстві / И.В. Букреева [Електронний ресурс]. — Режим доступу : // http://mdpu.org.ua/article/Soc_lab/Bukreeva.htm
146. relevant (англ.) — букв.: доречний, що стосується справи.
147. Розуміння «релевантності» як важливості глибини і відносності знань пропонує Л. Іонін. Див.: Ионин, Л. Г. Социология культуры / Л.Г. Ионин. — М., 1996. — С. 106-108.
148. Schutz A. Collected Papers. I. — P. 112.
149. Там само. — P. 20-35.
150. Ионин Л. Г. Социология культуры — С. 108-123.
151. Гирц, К. Интерпретация культур / пер. с англ. / К. Гирц. — М. : РОССПЭН, 2004. — С. 89.
152. Берк, П. Историческая антропология и новая культурная история / пер. с англ. / Питер Берк // Новое литературное обозрение. — 2005. — № 75.
153. Briggs, Asa. Victorian People: A Reassessment of Persons and Themes, 1851-1867. London, [1954]; Ibid. Victorian Cities. [London], 1963; Ibid. Victorian Things. London: Batsford, 1988.
154. Roche, Daniel. The Culture of Clothing: Dress and Fashion in the Ancien gime / Daniel. Roche. — Cambridge, 1996 (оригинальное французское издание вышло в 1989 г.).
155. Giedion, Sigfried. Mechanization Takes Command: A Contribution to Anonymous History / Sigfried, Giedion. — New York, 1948.
156. Медик, Х. Микроистория / Ханс Медик // Thesis. — 1994. — Вып. 4. — С. 195.
157. Alltag im 16. Jahrhundert: Studien zu Lebensformen in Mitteleuropäische Städten. — München, 1987; Alltag im Spätmittelalter. — 3. Aufl. — Graz, 1986. Alltagsgeschichte: leicht gemacht? — Darmstadt, 1989. Alltagsgeschichte: zur Rekonstruktion historischer Erfahrungen und Lebensweisen. — Fr. a. M., 1989
158. The History of Everyday Life. Reconstructing Historical Experiences and Ways of Life / Ed. By A. Ludtke. Princeton, 1995.
159. Bahrtdt, H. P. Grundformen sozialer Situationen. Eine kleine Grammatik des Alltagslebens. — München, 1996. — S. 144; Цит. за: Орлов, И.Б. Советская повседневность: исторический и социологический аспекты становления / И.Б.Орлов. — М.: ГУ-ВШЭ, 2008. — С. 4.
160. Hoffman, David L. Stalinist Values: The Cultural Norms of Soviet Modernity (1917-1941). — Ithaca and London, 2003, 247 p.; Devies, Sarah. Popular Opinion in Stalin's Russia : Terror, propaganda and dissent, 1934-1941 / Sarah Devies. — Cambridge, 1997; Lewin, Moshe. The Making of Soviet System : Essays in the Social History of Interwar Russia / Moshe Lewin. — New York, 198); Goldman, Wendy Z. Women, the State, and Revolution : Soviet Family Police and Social life, 1917-1936 / Wendy Z.Goldman. — New York,1993. — Chap. 1; Viola, Lynne. "Introduction" in Contending with Stalinism : Soviet Power and Popular Resistens in the 1930s / Lynne Viola. -Ithaca, 2002. — P. 9-13.
161. Орлов, И.Б. Вказ. праця. — С. 32.

162. Бойм, С. Вказ. праця. — С. 36-37.
163. Див.: Гуревич, А.Я. Проблема средневековой народной культуры / А.Я. Гуревич. — М., 1981; Гуревич, А.Я. Средневековый мир: культура безмолвствующего большинства / А.Я. Гуревич. — М., 1990; Бахтин, М.М. Творчество Франсуа Рабле и народная культура средневековья и Ренессанса / М.М. Бахтин. — М.: Искусство, 1980 ; Лихачев, Д.С. Смех в Древней Руси / Д.С. Лихачев, А.М. Панченко, Н.В. Поньрко. — Л., 1984.
164. Кром, М.М. История России в антропологической перспективе: история ментальностей, историческая антропология, микроистория, история повседневнос- ти / М.М. Кром [Электронный ресурс]. — Режим доступа: // <http://achronicle.narod.ru/krom.html>
165. Кром, М.М. Историческая антропология в поисках самоопределения. Дискус- сии 70 — 80-х годов / М.М.Кром [Электронный ресурс]. — Режим доступа : // http://snoistfak.mgpu.ru/Gender_History/methodology/me16.html
166. Швайба, Н. Радянське повсякдення в дослідженнях російських істориків / Н. Швайба // Історія повсякденності: теорія та практика : матеріали Всеукр. наук. конф., м. Переяслав-Хмельницький, 14-15 трав.2010 р. / [упоряд.: О.М. Лукашевич, Т.Ю. Нагайко]. — Переяслав-Хмельницький, 2010. — С. 36.
167. Фицпатрик, Ш. Повседневный сталинизм. Социальная история Советской России в 30-е годы: город / пер. с англ. — М.: РОССПЭН, 2001; 2008; Фицпатрик, Ш. Сталинские крестьяне. Социальная история Советской России в 30-е годы: деревня / пер. с англ. — М.: РОССПЭН, 2001.
168. Вихавайнен, Т. Внутренний враг: борьба мещанством как моральная миссия рус- ской интеллигенции / пер. с фин. / Тимо Виховайнен. — СПб.: Издат. дом «Коло», 2004.
169. Плагтенборг, Шт. Революция и культура: Культурные ориентиры в период между Октябрьской революцией и эпохой сталинизма / пер. с нем. / Штефан Плагтенборг. — СПб. : Журнал «Нева», 2000.
170. Черных, И.Л. Становление России советской. 20-е годы в зеркале социологии / И.Л.Черных. — М., 1998.
171. Российская повседневность 1921-1941 гг.: новые подходы : доклады, сделанные на междунаро- д. междисциплинарной конф., 16-19 августа 1994 г. — СПб. : Изд-во СПбУЭФ, 1995. — 156 с.
172. Васильчук, Г.М. Вивчення «радянської повсякденності» 20-30-х років сучасними російськими істориками: проблеми теорії та методології дослідження // Україна ХХ ст. : культура, ідеологія, політика : зб. ст. — Вип. 11 / Г.М. Васильчук. — К. : ІУ НАНУ, 2007. — С. 108.
173. Абрегова, Ж.О. Повседневная жизнь сельского населения Кубани (конец XIX — первая треть XX вв.): автореф. дис. ... канд. ист. наук / Ж.О. Абрегова. — Майкоп, 2004; Жулева, М.С. История повседневности жителей г. Кургана в 1929-1941 гг.: автореф. дис. ... канд. ист. наук / М.С. Жулева. — Курган, 2004; Валиев, Г.Х. Социальные аномалии в по- вседневной жизнедеятельности населения Сибири в 1920- гг.: автореф. дис. ... канд. ист. наук / Г.Х. Валиев. — Новосибирск, 2002; Панин, С.Е. Повседневная жизнь советских го- родов: пьянство, проституция, преступность и борьба с ними в 1920-е гг. (на материалах Пензенской губернии): автореф. дис. ... канд. ист. наук / С.Е. Панин. — Пенза, 2002.
174. Лебина, Н.Б. Теневые стороны жизни советского города 20-30-х гг. / Н.Б. Лебина // Вопросы истории. — 1994. — № 2. — С. 35-46.
175. Лебина, Н.Б. Повседневность 1920-1930-х годов: «Борьба с пережитками прошло- го» / Н.Б. Лебина // Советское общество: возникновение, развитие, исторический финал : в 2-х т. — Т.1. — М. : РГГУ, 1997. — С. 23-46.

176. Лебина, Н.Б. Повседневная жизнь советского города: Нормы и аномалии. 1920-1930 годы / Н.Б. Лебина. — СПб. : журнал «Нева»-Изд-во торг. дом «Летний Сад», 1999. — 320 с.
177. Там само. — С. 21.
178. Лебина, Н.Б. Энциклопедия банальностей... — С. 13, 20, 26.
179. Нарский, И. В. Жизнь в катастрофе: будни населения Урала в 1917 — 1922 гг. / И.В. Нарский. — М., 2001.
180. Балалаева, Н.К. Динамика личных миров в пространстве повседневности: дис. ... канд. филос. наук: 09.00.11 / Наталия Константиновна Балалаева. — Хабаровск, 2004. — 137 с.; Меркулова, Д.Ю. Проблематизация повседневности на основе классических философских концепций: дис. ... канд. филос. наук : 09.00.11 / Дарья Юрьевна Меркулова. — Самара, 2004. — 184 с.; Мироненко, Л.А. Временные границы повседневности : дис. ... канд. филос. наук : 09.00.13 / Лариса Александровна Мироненко. — Владивосток, 2005. — 153 с.
181. Орлов, И.Б. Вказана праця. — С. 5.
182. Детальніше див.: Гудков, Л. Культура повседневности в новейших социологических исследованиях. — Вып. I. — М., 1993.
183. Орлов, И.Б. Вказана праця. — С. 34.
184. Козлова, Н. Советские люди: Сцены из истории / Наталья Козлова. — М. : Европа, 2005.
185. Там само. — С. 472.
186. Соколов, А.К. Источниковедение и путь к современной лаборатории изучения новейшей истории России / А.К. Соколов // Мир историка. XX век. — М., 2002. — С. 326-327.
187. Соколов, А.К. Об изучении социальных преобразований советской власти (1917-1930-е годы) / А.К. Соколов // Россия в XX веке. Реформы и революции : в 2 т. — Т.1. — М., 2002. — С. 104.
188. Павлова, И.В. Власть и общество в СССР в 1930-е годы / И.В. Павлова // Вопросы истории. — 2000. — № 10. — С. 4-39.
189. Соколов, А.К. Курс советской истории. 1917-1940 : учебн. пособие для вузов / А.К. Соколов. — М. : Высш. школа, 1999. — 277 с.
190. Соколов, А.К. Курс советской истории... — С. 223
191. Єфіменко, Г. Нові підходи до вивчення історії 1920-30-х років в сучасній російській історіографії / Геннадій Єфіменко // Історія та історіографія в Європі. — 2004. — Вип. 3. — С. 137-144.
192. Див., наприклад, видані видавництвом «РОССПЭН» в серії «Документы советской истории» збірники документів: Письма во власть. 1917 — 1927: заявления, жалобы, доносы, письма в государственные структуры и большевистским вождям / сост. А.Я. Лившин и И.Б. Орлов. — М., 1998 ; Письма во власть. 1928 — 1939: заявления, жалобы, доносы, письма в государственные структуры и советским вождям / сост. А.Я. Лившин, И.Б. Орлов и О.В. Хлевнюк. — М., 2002 ; Советская повседневность и массовое сознание. 1939-1945 / сост. А.Я. Лившин и И.Б. Орлов. — М., 2003 ; Советская жизнь. 1945-1953 / сост. Е.Ю. Зубкова, Л.П. Кошелева, Г.А. Кузнецова, А.И. Минюк, Л.А. Роговая. — М., 2003.
193. Поляков, Ю.А. Человек в повседневности / Ю.А. Поляков // Вопросы истории. — 2000. — № 3. — С. 125-132 ; Поляков, Ю.А. История повседневности — важное направление науки / Ю.А. Поляков // Человек в российской повседневности : сб. науч. статей. — М., 2001. — С. 4-17 ; Сенявский, А.С. Российская повседневность в XX веке: теоретико-методологические подходы к изучению / А.С.Сенявский // Там же. — С. 67-74 ; Соколов, А.К. Социальная история России новейшего времени: проблемы методологии и источниковедения / А.К. Соколов // Социальная история. Ежегодник. 1998/99. — М., 1999. — С. 39-77.

194. Корноухова, Г.Г. Повседневность и уровень жизни городского населения СССР в 1920-1930-е гг. (на материалах Астраханской области) : автореф. дис. ... канд. ист. наук / Г.Г. Корноухова. — М., 2004. — С. 176.
195. Див.: Журавлев, С.В. «Маленькие люди» и «большая история»: иностранцы московского Электrozавода в советском обществе 1920-1930-х гг. — М., 2000; Журавлев, С.В. «Крепость социализма»: Повседневность и мотивации труда на советском предприятии, 1928-1938 гг. / С.В. Журавлев, М.Ю. Мухин. — М., 2004; Маркевич, А.М. «Магнитка близ Садового кольца»: Стимулы к работе на Московском заводе «Серп и молот», 1883-2001 гг. / А.М. Маркевич, А.К. Соколов. — М., 2005.
196. Див., напр.: Лебина, Н.Б. Повседневная жизнь советского города...; Багдасарян, В.Э. Питейная политика и «пьяная культура» в России: век XX-й. / В.Э. Багдасарян, И.Б. Орлов. — М., 2005.
197. Бірюкова, А.Б. Вказана праця.
198. Повседневный мир советского человека 1920-1940-х гг. — Ростов-на-Дону: Изд-во ЮНЦ РАН, 2009. — 384 с.
199. Кринко, Е.Ф., С высоты птичьего полета, или что привлекает современного исследователя в повседневном мире советского человека 1920-40-х гг. / Е.Ф. Кринко, Т.П. Хлынина // Повседневный мир советского человека 1920-1940-х гг. — Ростов-на-Дону: Изд-во ЮНЦ РАН, 2009. — С. 5-6.
200. Шарапов, Ю.П. Первая «оттепель». Нэповская Россия в 1921-1928 гг.: вопросы идеологии и культуры. Размышления историка / Ю.П. Шарапов. — М.: ИРИ РАН, 2006. — 368 с.; Нэп: экономические, политические и социокультурные аспекты. — М.: РОССПЭН, 2006. — 544 с.
201. Гатаулина, И.А. Нэповская повседневность Поволжья: социально-психологический анализ массовой маргинальности в контексте модернизационной перспективы / И.А. Гатаулина // Нэп: экономические, политические и социокультурные аспекты. — М.: РОССПЭН, 2006. — С. 481-502.
202. Заглада, Н. В справі дослідження міської людності / Н. Заглада // Записки етнографічного товариства. — К., 1925. — Кн.1. — С. 51-53.
203. Етнографічне тов-во у Києві // Етнографічний вісник. — 1925. — Кн. 1. — С. 4-7.
204. Петро, В. Місце фольклору в краєзнавстві / В. Петро. — К., 1926. — С. 4, 6.
205. Грушевський, М. Береження і дослідження побутового і фольклорного матеріалу як відповідальне державне завдання / М.Грушевський // Україна. — 1925. — Кн. 5. — С. 3-13.
206. Гермайзе, О. Десятиліття Жовтневої Революції і українська наука / О.Гермайзе // Україна. — 1927. — Кн. 6. — С. III-VII; Слабченко, М. До методології історії робітничого класу / М. Слабченко // Червоний шлях. — 1927. — № 5. — С. 78-85.
207. Яворський, М.І. Дещо про «критичну» критику, про «об'єктивну» історію та ще й про бабусину спідницю / М.І. Яворський // Червоний шлях. — 1924. — №3. — С. 167-182.
208. Яворський, М.І. Сучасні течії серед української історіографії / М.І. Яворський // Криза сучасної буржуазної науки та марксизм : збірник / укр. ін-т марксизму-ленінізму. — Харків : ДВУ, 1929. — С. 28-29.
209. Яворський, М. Михайло Сергієвич Грушевський / М.І. Яворський // Вісти ВУЦВК. — 1928. — 10 жовтня.
210. Дровозюк, С.І. Проблема «живої» людини в українській історичній думці XX-XXI ст. / С.І. Дровозюк [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc...12/.../problema%20juvoi%20ludunu.pdf>

211. Скубицкий, Т. Классовая борьба в украинской исторической литературе / Т. Скубицкий // Историк-марксист. — 1930. — № 17. — С. 28-29, 32.

212. Гогохія, Н.Т. Мова української радянської преси 1920-1930-х рр. у контексті виховання « нової людини » / Н.Т. Гогохія // Всеукраїнська наукова конференція « Людина у структурах повсякдення історії України »: матеріали; Луганськ, 26 листопада 2009 р. — Луганськ, 2009. — С. 19-20.

213. Спорные вопросы методологии (Дискусии об общественных формациях). — Харків, 1930. — С. 11, 12, 190-194.

214. Зашкільняк, Л.О. Методологія історії: проблеми предмету і структури / Л.О. Зашкільняк // Історична наука на порозі ХХІ ст.: підсумки та перспективи: матеріали Всеукраїнської наукової конференції; м. Харків, 15-17 листопада 1995 р. — Харків: Авеста, 1995. — С. 36.

215. Касименко, О.К. За нові успіхи українських істориків / О.К. Касименко // Український історичний журнал. — 1963. — № 2; Шевченко, Ф.П. Радянська історична наука на службі будівництва комунізму / Ф.П. Шевченко, В.Г. Сарбей // Український історичний журнал. — 1965. — № 1.

216. Шевченко Ф.П. Вказана праця. — С. 6-8, 13-14; Шевченко, Ф.П. Про суд історії / Ф.П.Шевченко // Український історичний журнал. — 1967. — № 2. — С. 51-53.

217. Статистичне вивчення життєвого рівня населення (На матеріалах Української РСР) — / М.В. Драган. — К.: Наукова думка, 1968. — С. 4.

218. Слуцький, О. Радянське і культурне будівництво на Україні в перші роки боротьби за соціалістичну індустріалізацію / О.Слуцький. — К., 1957; Шевчук, Г. Культурне будівництво на Україні у 1921-1925 роках / Г. Шевчук. — К., 1963; Безклубенко, С. Розвиток культури в Українській РСР / С. Безклубенко. — К., 1970.

219. Білокінь, С. Про становище історичної науки в Україні / Сергій Білоконь // Український історик. — 1990. — Ч. 1-4 (104-107). — Т. 27. — С. 143.

220. Васильчук, Г.М. Радянська Україна 20-30-х рр. ХХ ст.: сучасний історіографічний дискурс / Г.М. Васильчук. — Запоріжжя: Запорізький нац. ун-т, 2008. — С. 186.

221. Швидкий, В.П. Бродяжництво й жебрацтво як елементи соціального життя в Україні у першій половині 1950-х років / В.П. Швидкий // Український історичний журнал. — 2007. — № 1. — С. 149-168.

222. Бондарчук, П.М. Релігійна поведінка православних віруючих в Україні: особливості й тенденції змін (середина 1940-х — середина 1980-х рр.) / П.М. Бондарчук // Український історичний журнал. — 2007. — № 3. — С. 138-152; Герасимова, М. С. Девіантні форми поведінки у буденному житті населення Сталінської області в перші післявоєнні роки (1945 — 1953 рр.) / М.С. Герасимова // Історичні і політологічні дослідження / голов. ред. П. В. Добров. — Донецьк: Вид-во ДонНУ, 2002. — № 3/4 (11/12). — С. 141-150.

223. Герасимова, М.С. Місце релігії в повсякденному житті населення Сталінської області (1945 — 1953 рр.) / М.С. Герасимова // Наука. Релігія. Суспільство / голов. ред. А. І. Шевченко. — Донецьк: І П Ш І «Наука і освіта», 2004. — № 1. — С. 25-31.

224. Паращевіна, О.С. Вилучення безпритульних дітей з вулиці: реалії історії повсякденності України 1920-х — пер. пол. 1930-х рр. / О.С. Паращевіна // Придніпров'я: історико-краєзнавчі дослідження: зб. наук. пр. — Вип. 6. — Дніпропетровськ, 2008. — 188 С. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: // <http://artvertep.dp.ua/shop/books/4361/7593.html>

225. Паращевіна, О.С. Роль системи народної освіти у подоланні дитячої безпритульності в 20-х — першій половині 30-х рр. ХХ ст. в Україні: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Дніпропетровський національний ун-т. / О.С. Паращевіна. — Дніпропетровськ, 2005.

226. Рибак, І.В. Стан соціально-побутової сфери українського повоєнного села (1946–1955) // Український історичний журнал. — 1994. — № 1.
227. Капустян, Г. Голод і селянська ментальність / Ганна Капустян // Голод-генцид 1933 року в Україні: історико-політичний аналіз соціально-демографічних і морально-психологічних наслідків : міжнар. наук.-теор. конф. ; Київ, 28 листопада 1998 р. : матеріали — / редкол. : С. Кульчицький та ін. — К. — Нью-Йорк : Вид-во М.П. Коць, 2000. — 536 С. ; Бем, Н. Ставлення українського селянства до ліквідації куркульства як класу та суцільної колективізації сільського господарства / Н. Бем // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки : міжвідомчий зб. наук. пр. — Вип. 9. — К. : ІУ НАНУ, 2003. — С. 227-242; Бем, Н. Морально-політичний стан українського селянства в умовах голодомору / Н.Бем // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки : міжвідомчий зб. наук. пр. — Вип. 10. — К. : ІУ НАНУ, 2004. — С. 250-284; Тригуб, П.М. Проведення колективізації на Півдні України: нові факти та підходи / П.М. Тригуб // Наукові праці. — Миколаїв, 2002. — Вип. 2. Історичні науки. — С. 126-135; Акунін, О. Селянство півдня України в кінці 20-х — на початку 30-х років ХХ століття: побутовий, морально-психологічний та соціальний аспекти / О.Акунін // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки : міжвідомчий зб. наук. пр. — Вип. 15. — К., 2006. — С. 265-272.
228. Investigation of the Ukrainian Famine 1932-1933. Oral History Project of the Commission on the Ukrainian Famine. Vol. 1, 2, 3. Edited for the Commission by James E. Mace and Leonid Heretz. — Washington, 1990.
229. 33-й: Голод. Народна книга-меморіал / упор. Л.Б.Коваленко і В.А.Маняк. — К., 1991.
230. Якубова, Л.Д. Національно-культурне життя етнічних меншостей України. (20-30-ті роки): коренізація і денаціоналізація / Л.Д. Якубова // Український історичний журнал. — 1998. — № 6; Якубова, Л.Д. Етнічні меншості УСРР у першій половині 20-х років ХХ ст. / Л.Д. Якубова. — К., 2002. — 188 с.
231. Бондаренко, Г.В. Проблема людини в історичному краєзнавстві / Г.В. Бондаренко // V Всеукр. конф. «Розвиток історичного краєзнавства в контексті національного і культурного відродження України» (жовтень 1991 р.) : тези доповідей та повідомлень. — Кам'янець-Подільський, 1991. — С. 23-24.
232. Щеглова, Т.К. Устная история и краеведческая работа / Т.К.Щеглова // Преподавание истории в школе. — 1998. — № 5. — С. 60-63.
233. Куделко, С.М. История повседневности в контексте исторического краеведения / С.М. Куделко // Эпоха. Культуры. Люди (История повседневности и культурная история Германии и Советского Союза. 1920-1950-е годы) : матер. междунар. науч. конф. ; Харьков, сентябрь 2003 г. : сб. докл. — Харьков: Восточно-региональный центр гуманитарно-образовательных инициатив, 2004. — С. 144.
234. Верменич, Я. Історична регіоналістика в Україні: Спроби концептуального аналізу / Ярослава Верменич / Інститут історії України НАН України // Історичні зошити. — К., 2001. — С. 162.
235. Дніпропетровськ: віхи історії : [Історич.нарис]. — Дніпропетровськ : Грані, 2001. — 255 с.; Вінниця: історичний нарис. — Вінниця, 2007; Львів 1256-2006: історія, культура, повсякденне життя / за ред. М.Р.Литвина. — Львів, 2006.
236. Голубович, І.В. Біографія як соціокультурний феномен: методологія аналізу в гуманітарному знанні / І.В. Голубович // Філософська думка. — 2008. — № 4. — С. 122-135.
237. Чишко, В.С. Біографічна традиція та наукова біографія в історії та сучасності України. — К., 1996.

238. Див., напр.: Білокінь, С.І. В обороні української спадщини: Історик мистецтва Федір Ернст / Сергій Іванович Білокінь. — К., 2006. — 355 с.; Білокінь, С.І. Федір Ернст: невідома автобіографія початку 1930-х років / С. Білокінь. [Електронний ресурс]. — Режим доступу : www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/iumipf/2008_35/13.pdf

239. Климович, Н. Постаєть Сергія Єфремова крізь призму щоденникових нотаток (за матеріалами «Щоденників» 1923-1929 рр.) / Н. Климович // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки : міжвідомчий зб. наук. пр. — Вип. 17. — К. : ПУ НАНУ, 2007. — С. 162-166.

240. Стяжкіна, О.В. «Правильна біографія» пересічної людини 1920-тих років: способи конструювання минулого (на матеріалах Донбасу) / О.В. Стяжкіна [Електронний ресурс]. — Режим доступу : [// el_jer/08stiazhkina.htm](http://el_jer/08stiazhkina.htm)

241. Див., напр.: Репресоване відродження (20-30-і роки). — К., 1991 ; Зневажена Кліо. — К., 2005 ; Марочко, В. Репресовані педагоги України: жертви політичного терору (1929-1941) / В. Марочко, Г. Хіліг. — К., 2003; Письменники радянської України. 20-30-і роки. — К., 1989; Миронець, Н.І. На тлі трагічної історії / Н.І. Миронець. — К. : вид-во ім. Олени Теліги, 2003. — 160 с.; серія публікацій у «Історії України: Маловідомі імена, події, факти» за 1999-2007 рр. та ін.

242. Березовська, Т.В. Рід Аркасів: просопографічний портрет на історичному тлі доби : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Т.В. Березовська / Одес. нац. ун-т ім. І.І. Мечнікова. — Одеса, 2003. — 20 с.

243. Миронець, Н. Просопографія як спеціальна історична дисципліна / Н. Миронець, І. Старовойтенко // III Міжнародний науковий конгрес українських істориків «Українська історична наука на шляху творчого поступу» ; м. Луцьк, 17-19 травня 2006 р. : доповіді та повідомлення / Л. Винар, О. Гаврилюк : в 3 т. — Т. 1. — Луцьк : РВВ «Вежа», 2007. — С. 223-240.

244. Мельник, В.І. Долі в інтер'єрі історії. Історико-публіцистичні нариси. — Вінниця : Книга-Вега, 2006. — 112 с.

245. Проекти історичного напрямку [Електронний ресурс]. — Режим доступу : [// http://osvita.ua/school/technol/2322](http://osvita.ua/school/technol/2322)

246. Іващук, О. Новий зміст підручників: чи вилетить із кокона метелик? / О.Іващук // Книжковий огляд. — 2002. — № 7.

247. Акіншева, І. Історія повсякденності як складова соціальної історії і новий підхід до вивчення історії в школі / І.Акіншева // Актуальні проблеми трансформації соціогуманітарної освіти : зб. наук. праць. — Кам'янець-Подільський, 2003. — С. 66-68.

248. Акіншева, І.П. Навчання учнів соціальної історії в середніх школах країн — членів Ради Європи : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.02 / Інститут педагогіки АПН України / І.П. Акіншева. — К., 2006. — 20 с.

249. Федчиняк, А.О. Вивчення історії повсякденності в шкільному курсі Нової історії: 8-9 класи / за заг. ред. К.О.Баханова / А.О.Федчиняк. — Х. : Основа, 2009. — 142 с. — (Б-ка журн. «Історія та правознавство»; вип. 1(61)).

250. Історіографічний словник : навч. посіб. для студентів історичних факультетів університетів / С.І. Посохов, С.М. Кудалко, Ю.Я. Зайцева та ін. ; за ред. С.І. Посохова. — Х. : Східно-регіональний центр гуманітарно-освітніх ініціатив, 2004. — С. 105.

251. Лосев, И. Вказана праця. ; Кунденко, Я.Н. Вказана праця. ; Нариси української популярної культури / за ред. О. Гриценка. — К. : УЦКД, 1998. — 760 С. ; Попович, М.В. Нарис історії культури України / М.В. Попович. — К. «АртЕк», 1999. — 728 с.; Букреева, І.В. Повсякденність як основа соціального діалогу в поліетнічному суспільстві / І.В. Букреева [Електронний ресурс]. — Режим доступу : [// http://mdpu.org.ua/article/Soc_lab/Bukreeva.htm](http://mdpu.org.ua/article/Soc_lab/Bukreeva.htm)

252. Удод, О.А. Вказана праця.
253. Горобець, В. Наскільки новою є «нова соціальна історія» в українському прочитанні? / В. Горобець // Соціум: альманах соціальної історії. — 2005. — № 5. — С. 7-9.
254. Головка, В. Історія повсякденності: історіографія і міждисциплінарні зв'язки / В. Головка // Нариси повсякденного життя радянської України в добу непу (1921-1928): кол. монографія / відпов. ред. С.В. Кульчицький: в 2 ч. — Ч.1. — К.: ІУ НАНУ, 2009. — С. 62.
255. Див.: Білокінь, С.І. Масовий терор як засіб державного управління в СРСР (1917-1941 рр.): Джерелознавче дослідження / С.І. Білокінь. — К., 1999; Нікольський, В.М. Репресивна діяльність органів державної безпеки СРСР в Україні (кінець 1920-х — 1950-і рр.): Історико-статистичне дослідження. — Донецьк, 2003 та ін.
256. Касьянов, Г.В. Становлення політичного тоталітаризму в Україні у 1920-30-і рр.: соціально-психологічний фон / Г.В.Касьянов // Другий міжнародний конгрес українців; Львів, 22-28 серпня 1993 р.: доповіді і повідомлення: Історія. — Ч. II. — Львів, 1994. — С. 48-51.
257. Борисенко, М.В. Життя та побут міського населення України у 20-30-х рр. XX ст. / М.В. Борисенко. — К.: ВД «Стилос», 2009. — С. 270.
258. Борисенко, М.В. Дозвілля міського мешканця в добу сталінізму / М.В. Борисенко [Електронний ресурс]. — Режим доступу: // http://www.knukim.edu.ua/conferences_2004_proceedings_borisenko.htm
259. Кокорська, О.І. Соціальний розвиток міст Донбасу (друга половина 20-х — 30-ті рр. XX ст.): автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / О.І. Кокорська. — К., 1995. — 20 С.; Коцур, Н.І. Соціальне становище міського населення України в умовах НЕПу (1921-1929): автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Н.І. Коцур. — К., 1997. — 20 С.; Трубенюк, О.М. Матеріально-економічне становище та умови праці робітників України (друга половина 20-х — початок 30-х рр. XX ст.): автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / О.М. Трубенюк. — К., 2001. — 20 с.
260. Шарпаций, В.Г. Соціальне забезпечення в УРСР (20-30-ті рр. XX ст.) / В.Г.Шарпаций. — К.: Ніка-центр, 2006.
261. Мельничук, О.А. Соціальне страхування в радянській Україні (20-30-ті рр. XX ст.) О.А. Мельничук. — Вінниця: Едельвейс і К, 2009. — 371 с.
262. Єфіменко, Г. Соціальне обличчя вчительства УСРР в контексті трансформації суспільства (1920-і роки) / Г. Єфіменко // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: міжвідомчий зб. наук. пр. — Вип. 17. — К.: ІУ НАНУ, 2007. — С. 138-161; Мовчан, О. Житлово-побутові умови та комунальне обслуговування робітників УСРР. 1920-і роки / О. Мовчан // Там само. — С. 229-277; Нізова, Л. Повсякденне життя кустаря в період його перетворення: малоземельний селянин — кустар, ремісник — промисловик — кооператор (друга половина XIX — перша чверть XX століття) / Л. Нізова // Там само. — С. 278-306; Ткаченко, І. Санітарний стан та боротьба з епідеміями в радянській Україні. 1920-і роки / І. Ткаченко // Там само. — С. 345-375; Прилуцький, В. Побут студентів в 1920-х рр. / В. Прилуцький // Там само. — Вип. 15. — К., 2006. — С. 85-107; Єфіменко, Г. Громадська робота як чинник повсякденного життя вчителя / Г. Єфіменко // Там само. — С. 108-132; Шарпаций, В. Особливості призначення персональних пенсій в УСРР 20-30-х рр.: історико-соціальне дослідження / В. Шарпаций // Там само. — С. 273-281; Лукашевич, О. Житло як один з основних критеріїв якості повсякденного життя селянина 20-х років XX ст. / О. Лукашевич // Там само. — Вип. 12. — К., 2004. — С. 257-276.

263. Нариси повсякденного життя радянської України в добу непу (1921 –1928 рр.): колективна монографія / відп. ред. С.В. Кульчицький : в 2 ч. — Ч. 1. — К. : Інститут історії України НАН України, 2009. — 445 с.; Ч. 2. — К. : Інститут історії України, 2010. — 382 с.

264. Колесник, В.Ф. Історіографія НЕП в Українській СРР / В.Ф. Колесник, В.П. Коцур, Г.Г. Коцур. — К. : Хрещатик, 2002. — 176 с.

265. Пиріг, О.А. Ринок і торгівля України / О.А. Пиріг. — К., 1996.

266. Хорошун, Б.І. Від голоду до голоду: комуно-радянська продовольча політика в Україні в 20-30-х рр. / Б.І. Хорошун. — К. : Радуга, 1998. — 175 с.

267. Ковпак, Л.В. Соціально-побутові умови життя населення України в II половині ХХ ст. (1945-2000 рр.) / Л.В. Ковпак. — К. : ІУ НАНУ, 2003. — 250 с.

268. Даниленко, В. Повсякденне життя українських селян у повоєнний період (1945 — 1953 рр.) / В.Даниленко // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика / відп. ред. В.М. Даниленко. — К. : Інститут історії України НАН України, 2005. — Вип. 9. — С. 316; Рабенчук, О. Морально-психологічний стан та реакція населення України на голод 1946 — 1947 рр. / О. Рабенчук // Там само. — С. 368-384 ; Крупина, В. Політична поведінка населення України в умовах тоталітаризму (1945 — початок 1950-х рр.) / В.Крупина // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика / відп. ред. В.М.Даниленко. — К. : Інститут історії України НАН України, 2007. — Вип. 11. — С. 318-337; Прохоренко, О. Повсякденне життя науково-педагогічної інтелігенції України (друга половина 40-х — перша половина 50-х рр. ХХ ст.) / О.Прохоренко, С. Герегова // Там само. — С. 355-363 ; Янковська, О. Матеріально-побутове становище сільського населення України в повоєнний період: земельні питання, житло, праця / О.Янковська // Там само. — С. 388-398 ; Павлухіна, В. Деякі проблеми методології дослідження повсякденного життя українського селянства в 60 — 80-ті рр. ХХ ст. / В. Павлухіна // Там само. — С. 434- 443.

269. Голиш, Г.М. Наслідки німецько-радянської війни для неповнолітніх громадян України / Г.М. Голиш // Український історичний журнал. — 2005. — № 3. — С. 37-49.

270. Плющ, М. Урбанізація і зростання міського населення у повоєнні роки / М. Плющ // Історія України: Маловідомі імена, події, факти : зб. наук. ст. — Вип. 15. — К. : ІУ НАНУ, 2001. — С. 71-77.

271. Боряк, О. Повсякденне життя сільського населення України в період окупації під час Другої світової війни / О.Боряк // Архіви України. — 2005. — № 1-3 (256). — С. 450-469 ; Вронська, Т.В. Виживання міського населення України (1943-1945) / Т.В. Вронська // Друга світова війна і Україна: матер. наук. конф.; 27-28 квітня 1995 р. — К. : ІУ НАНУ, 1996. — С. 177-182; Вронська, Т.В. В умовах війни: Життя і побут населення України (1943-1945 рр.) / Т.В. Вронська. — К. : ІУ НАНУ, 1995. — 83 с.; Заболотна, Т.В. Повсякденне життя населення Києва в роки нацистської окупації 1941-1943 рр. : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / НАН України; Інститут історії України / Т.В. Заболотна. — К., 2008. — 20 с.; Нагайко, Т.Ю. Повсякденне життя сільського населення у 1941-1945 рр. (на матеріалах центральних областей України) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Державний вищий навчальний заклад «Переяслав-Хмельницький держ. педагогічний ун-т ім. Григорія Сковороди» / Т.Ю. Нагайко. — Переяслав-Хмельницький, 2009. — 20 с.; Удод, О. Повсякденне життя киян в умовах окупації (вересень 1941 — листопад 1943): питання методології та історіографії / О.Удод // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки : міжвідомчий зб. наук. пр. — Вип. 15. — К., 2006. — С. 384-391.

272. Вільшанська, О. Повсякденне життя міст України кін. ХІХ –поч. ХХ ст.: європейські впливи та українські національні особливості / О.Л. Вільшанська. — К. : ІУ НАНУ, 2009. — 172 с.

273. Вільшанська, О.Л. Джерела до вивчення міського побуту України (кінець XIX — початок XX ст.) / О.Л. Вільшанська // Проблеми історії України XIX — початку XX ст. — К., 2000. — Вип. 1. — С. 39-51; Вільшанська, О.Л. Реклама на рубежі XIX–XX ст. у повсякденному житті населення України / О.Л. Вільшанська // Там само. — К., 2006. — Вип. 12. — С. 67-94; Вільшанська, О.Л. Мода у повсякденному житті міського населення України кін. XIX — поч. XX ст. / О.Л. Вільшанська // Там само. — К., 2008. — Вип. 14. — С. 309-322.
274. Вільшанська, О.Л. Повсякденне життя населення України під час Першої світової війни / О.Л. Вільшанська // Український історичний журнал. — 2004. — № 4. — С. 56-70.
275. Молчанов, В.Б. Життєвий рівень міського населення Правобережної України (1900-1914 рр.) / В.Б. Молчанов. — К.: ПУ НАНУ, 2005. — 318 с.
276. Проблеми історії України XIX — початку XX ст. — К.: ПУ НАНУ, 2006. — Вип. 11. — С. 341.
277. Молчанов, В.Б. Добробут освітян в Україні у XIX — на початку XX ст. / В.Б. Молчанов // Історія України. — 2005. — № 11 (411), березень. — С. 1-2.
278. Яковенко, Н. До питання про методологію вивчення історії України / Наталя Яковенко // Генеза. — 1996. — № 1 (4). — С. 118-121.
279. Яковенко, Н. Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні ХУІ-ХУІІ ст. / Наталя Яковенко. — К.: Критика, 2001.
280. Києво-Могилянська Академія. Кінець ХУІІІ — початок ХІХ ст.: Повсякденна історія: збірник документів / упорядники О.Ф.Задорожна, Т.Л.Кузик, З.І.Хижняк, М.В.Яременко. — К.: Видавничий дім «Києво-Могилянська Академія», 2005. — 529 с.
281. Грицак, Я. Пророк у своїй Вітчизні. Франко та його спільнота (1856-1886) / Ярослав Грицак. — К.: Критика, 2006. — 631 с.
282. Дровозюк, С.І. Національно-культурне та духовне життя українського селянства у 20-30-х рр. ХХ століття: історіографічний нарис / Степан Іванович Дровозюк. — Вінниця: О.Власюк, 2005. — 364 с.
283. Присяжнюк, Ю.П. Українське селянство XIX–XX ст.: еволюція, ментальність, традиціоналізм / Юрій Петрович Присяжнюк. — Черкаси: Відлуння-плюс, 2002. — 120 с.; його ж. Ментальність і ремесло історика. Методологічна парадигма селянознавчих студій в Україні на зламі XX-XXI ст. / Юрій Петрович Присяжнюк. — Черкаси, 2007. — 122 с.
284. Галушко, М.М. Філософсько-антропологічний зміст феномену «повсякденність» в горизонті життєвого світу: дис. ... канд. філос. наук: 09.00.04 / НПУ імені М.П. Драгоманова / М.М. Галушко. — Київ, 2007.
285. Напр.: Потильчак, О.В. Відкритий судовий процес у Сталіно: маловідома сторінка радянського військового полону в Україні / О.В.Потильчак // Історія в середніх і вищих навчальних закладах України. — 2005. — № 1. — С. 14-19.
286. Прохоренко, О.А. Повсякденне життя науково-педагогічної інтелігенції України в другій половині 40-х - першій половині 50-х рр. XX ст.: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Національний педагогічний університет ім. М.П.Драгоманова. — К., 2008. — 20 с.
287. Эпоха. Культуры. Люди (История повседневности и культурная история Германии и Советского Союза. 1920-1950-е годы): матер. междунар. науч. конф. ; Харьков, сентябрь 2003 г.: сб. докладов. — Харьков: Восточно-региональный центр гуманитарно-образовательных инициатив, 2004. — 364 с.
288. Громакова, Н.Ю. Історія повсякденності як складова сучасної історичної науки / Н.Ю.Громакова: міжнар. наук. конф. «Сучасна україністика: наукові парадигми мови, історії, філософії» [Електронний ресурс]. — Режим доступу: // http://www.hneu.edu.ua/ua/announcements/fullanons.html?anons_id=30

289. Рябченко, О. Реконструкція студентської повсякденності 1920-х років: джерельні пріоритети [Електронний ресурс]. — Режим доступу : // ryabchenko.pdf

290. Харківський інститут народної освіти ім. О.О. Потебні (1921-1930 рр.). — Х., 2000 ; Харківський національний університет ім. В.Н. Каразіна за 200 років. — Х., 2004.

291. Акмен І., Корнев А., Тарасов В. Наш Першотравень: Традиція, символіка, лірика / наук. ред. Н.Сбітнева. — Харків : Раритети України, 2009. — 48 с. — (Історії «Про Наше»); Акмен І., Корнев А., Тарасов В. Наш Новый год / под ред. Н. Мархайчук. — Харків : Раритети України, 2010. — 36 с. — (Історії «Про Наше»); Наша Весна: Образ жіночої культури / Акмен І., Корнев А., Тарасов В. / Наук. ред. Н.Мархайчук. — Харків : Раритети України, 2010. — 34 с. — (Історії «Про Наше»); Корнев А. Наш гетьман / наук. ред. О. Струкевич. — Харків: Раритети України, 2010. — 36 с. — (Історії «Про Наше»); Наша Перемога: візуальні та наративні джерела з історії Великої Вітчизняної війни / Деревянко Ю., Корнев А., Тарасов В. / Наук. ред. С. Посохов. — Харків: Раритети України, 2010. — 36 с. — (Історії «Про Наше»)

292. «Держись казак атаманом будешь!» (Щоденник випускника залізничного технікуму: 1947-1948 рр.) / Публ. О.Колястрок та В.Тарасова / Наук. ред. С.Посохов. — Харків : Раритети України, 2010. — 127 с.

293. Ісайкіна, О.Д. Побут і дозвілля міського населення України в повоєнний період (1945-1955 рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Олена Дмитрівна Ісайкіна / Національний педагогічний ун-т ім. М.П.Драгоманова. — К., 2006. — 20 с.

294. Лукашевич, О. Житло як один з основних критеріїв якості повсякденного життя селянина 20-х років ХХ ст. / Олексій Лукашевич // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки : міжвідомчий зб. наук. пр. — Вип. 12. — К., 2004. — С. 257-276 ; Лукашевич, О.М. Побут та дозвілля сільського населення України (1920-1930 рр.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Олексій Михайлович Лукашевич / Національний педагогічний ун-т ім. М.П.Драгоманова. — К., 2006. — 20 с.

295. Нагайко, Т.Ю. Повсякденне життя сільського населення у 1941-1945 рр. (на матеріалах центральних областей України) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Державний вищий навчальний заклад «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди» / Тарас Юрійович Нагайко. — Переяслав-Хмельницький, 2009. — 20 с.

296. Мічуда, В.В. Побут і дозвілля сільського населення України в повоєнний період (1945-1953 рр.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Державний вищий навчальний заклад «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди» / В.В. Мічуда. — Переяслав-Хмельницький, 2009. — 20 с.

297. Нагайко, Т.Ю. Історія повсякденності: погляд на проблему // Історія повсякденності: теорія та практика : матеріали Всеукр. наук. конф. ; м. Переяслав-Хмельницький, 14-15 трав. 2010 р. / [упоряд. : О.М. Лукашевич, Т.Ю. Нагайко]. — Переяслав-Хмельницький, 2010. — С. 46.

298. Лихолобова, З. Г. Міста Донбасу в роки радянської модернізації: особливості менталітету городян (кінець 1920-х — 1930-і рр.) / З.Г. Лихолобова // Нові сторінки історії Донбасу : зб. ст. — Кн. 12 / голов. ред. З. Г. Лихолобова. — Донецьк : ДонНУ, 2006. — С. 93-105 ; Стяжкіна, О.В. «Живі голоси історії» в методології історико-антропологічного аналізу / О.В. Стяжкіна // Нові сторінки історії Донбасу : зб. ст. — Кн. 12 / голов. ред. З. Г. Лихолобова. — Донецьк : ДонНУ, 2006. — С. 250-261.

299. Пенькова, О.Б. Традиції, свята та обрядовість населення Східної України в 1960-і — середині 1980-х рр.: державна політика й повсякденне життя : автореф. дис. ... канд. іст.

наук : 07.00.01 / Оксана Борисівна Пенькова / Донецький національний ун-т. — Донецьк, 2006. — 20 с.

300. Герасимова, М.С. Повсякденне життя населення Донбасу в 1945-1953 рр.: автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Марина Сергіївна Герасимова / Донецький національний ун-т. — Донецьк, 2007. — 20 с.

301. Соловей, М.О. Повсякденність вихованців дитячих будинків Донбасу (1945 — 1965 рр.) / М.О. Соловей // Нові сторінки історії Донбасу. — Кн. 15-16 / голов. ред. З.Г. Лихолобова. — Донецьк : ДонНУ, 2008. — С. 250-263.

302. Мовчан, А.В. Радянські свята та формування «феномену «радянського дитинства» на початку 1920-х років / А.В. Мовчан // Історичні і політологічні дослідження. — 2007. — №1/2. — С. 79-85.

303. Андросова, С.Л. Кіно і театр у повсякденному житті робітників Донбасу у 1921-1928-х рр. / С.Л. Андросова // Там само. — С.99-105.

304. Мелешко, Л.А. Історія сім'ї в контексті повсякденності Донбасу (1990-ті — початок 2000-х років): автореф. дис. ... канд. істор. наук : 07.00.01 / Л.А. Мелешко / Донецький національний університет. — Донецьк, 2008. — 20 с.

305. Гогохія, Н. Т. Практики повсякденної життєдіяльності українського суспільства в умовах формування тоталітаризму: соціальна адаптація селянства / Н.Т. Гогохія // Історія повсякденності: теорія та практика : матеріали ... — С. 58-62.

306. Гогохія, Н.Т. Українське радянське місто 1929-1938 рр.: історико-соціальний аналіз : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Нані Тамазівна Гогохія / Східноукраїнський національний університет імені Володимира Даля. — Луганськ, 2003. — 20 с.

307. Всеукраїнська наукова конференція «Людина у структурах повсякдення історії України»: матеріали; Луганськ, 26 листопада 2009 р. — Луганськ, 2009. — 73 с.

308. Стяжкіна, О.В. Проблеми національної ідентичності та повсякденне буття жінок в Україні (др. пол. XX ст.) / О.В. Стяжкіна // Вісник Харківської державної академії культури. — 2001. — Вип. 6. — С. 113-121; Стяжкіна, О.В. Моделювання культурного простору жіночого буття в Україні в 50-90 рр. XX ст. / О.В.Стяжкіна // Історичні і політологічні дослідження. — Донецьк, 2000. — № 2 (4). — С. 102-109.

309. Гогохія, Н.Т. Повсякденні практики життєдіяльності українського суспільства. 1930-і рр.: гендерний аспект / Н.Т. Гогохія // Гілея : зб. наук. праць. — К., 2008. — № 17.

310. Андросова-Байда, Д. Жінка-історик в науковому співтоваристві: досвід соціалізації / Д. Андросова-Байда // Поведінкові типи в українському соціокультурному середовищі: історичний досвід та аналіз тенденцій : зб. наук. пр. за результатами міжнар. наук. конф. ; Київ, 25 жовтня 2007 р. / Київський нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. — К., 2007. — С. 38-41; Кривуля, О.О. Зміна соціальної ролі жінок Радянської України на початковому етапі їх входження до «чоловічого світу» (початок 20-х рр. XX ст.) / О.О. Кривуля // Історичні записки : зб. наук. праць. — Вип. 17 (спеціальний). — С. 30-37.

311. Кривуля, О.О. Становище жінок у шлюбно-сімейних відносинах в радянській Україні у 20-ті рр. XX ст. / О.О. Кривуля // Всеукраїнська наукова конференція «Людина у структурах повсякдення історії України»: матеріали; Луганськ, 26 листопада 2009 р. — Луганськ, 2009. — С. 41-43.

312. Гогохія, Н.Т. «Жінка-стахановка»: новий образ у радянських засобах масової інформації другої половини 30-х рр. / Н.Т. Гогохія // Вісник ЛДПУ імені Тараса Шевченка. — 2005. — №8 (88). — С. 35-45; Кривуля, О.О. Жінки радянської України у художній літературі 20-30-х рр. XX ст.: історичний вимір / О.О. Кривуля // Історичні записки : зб. наук. праць. — Вип. 18. — С. 103-109.

313. Аскерова, Л.С. Благодійна діяльність жіноцтва Чернігова у другій половині XIX — на початку XX ст. (за матеріалами газети «Черниговские губернские ведомости») / Л.С. Аскерова // Всеукраїнська наукова конференція «Людина у структурах повсякдення історії України»: матеріали; Луганськ, 26 листопада 2009 р. — Луганськ, 2009. — С. 3-5.

314. Громакова, Н.Ю. Дослідження повсякденності шляхти Правобережної України в XIX ст.: методологічні аспекти / Н.Ю. Громакова // Дні науки філософського факультету — 2008 : міжнар. наук. конф.; Київ, 16-17 квітня 2008 р. : матер. доповідей і виступів / Київський нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. — Ч. III. — К., 2008. — С. 22-24.

315. Історіографічний словник.... — С. 105.

316. Васильчук, Г.М. Вказ. праця ; Гогохія, Н.Т. Якісні методи дослідження у вивченні радянської повсякденності 1920-30-х рр. / Н.Т. Гогохія // Вісник ЛНПУ. — 2007. — № 23. — С. 109-114 ; Головка, В. Вказ. праця ; Коляструк, О.А. Поняття повсякденності в сучасній гуманітаристиці / О.А. Коляструк // Україна XX ст.: культура, ідеологія, політика. — К., 2009. — Вип. 15. — Ч. 1. — С. 46-56; Коляструк, О.А. Апологія історії повсякденності / О.А. Коляструк // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. М.М. Коцюбинського. — Серія : історія. — Вінниця, 2009. — Вип. 17. — С. 70-77 ; Коляструк, О.А. Предмет історії повсякденності: проблема постановки й окресленості в сучасній гуманітаристиці / О.А. Коляструк // Там само. — Вип. 15. — С. 10-173 ; Коляструк, О.А. Історія повсякденності в сучасній західній науковій традиції / О.А. Коляструк // Там само. — Вип. 16. — С. 231-237; Павлухіна, В. Вказ. праця ; Удод, О.А. Методологічні проблеми історії повсякденності / О.А. Удод // Матеріали V Міжнародного конгресу українців; м. Чернівці, 26-30 серпня 2002 р. — Історія. — Ч. 2. — Чернівці: «Рута», 2004. — С. 381-385.

317. Герасимова, М.С. Досвід вивчення історії ...; Коляструк, О.А. Історія повсякденності як об'єкт історичного дослідження: історіографічний і методологічний аспекти / О.А. Коляструк. — Х.: Курсор, 2008. — 121 с.; Коляструк, О.А. Предмет історії повсякденності: історіографічний огляд його становлення у зарубіжній та вітчизняній історичній науці / О.А. Коляструк // Український історичний журнал. — 2007. — № 1. — С. 174-184; Куновська, О. Вказ. праця; Удод, О.А. Історія повсякденності: питання методології, історіографії та джерелознавства / О.А. Удод // Проблеми історії України XIX — початку XX ст. — 2004. — № 2. — С. 286-313.

318. Герасимова, М.С. Джерела з історії радянської повсякденності / М.С. Герасимова // Історичні і політологічні дослідження / голов. ред. П.В. Добров. — Донецьк: Видво ДонНУ, 2007. — № 1/2 (31/32). — С. 293-298; Гогохія, Н.Т. Спогади українських селян як джерело до вивчення практик повсякденної життєдіяльності українського суспільства 1920 - 30-х рр. / Н.Т. Гогохія // Бахмутський шлях. — 2008. — № 1/2 (50/51). — С. 119-125 Коляструк, О.А. Документи особового походження як джерела з історії повсякденності / О.А. Коляструк // Український історичний журнал. — 2008. — № 2. — С. 145-154; Удод, О.А. Історія повсякденності: проблеми методології та джерелознавства / О.А. Удод // Історія в школах України. — 2005. — № 4. — С. 40-45.

319. Лосев, И. Вказ. праця; Кунденко, Я.Н. Вказ. праця ; Нариси української популярної культури / за ред. О. Гриценка. — К.: УЦКД, 1998. — 760 с.; Попович, М. В. Нарис історії культури України / М.В. Попович. — К.: «АртЕк», 1999. — 728 с.; Букреева, І.В. Повсякденність як основа соціального діалогу в поліетнічному суспільстві / І.В. Букреева [Електронний ресурс]. — Режим доступу: // http://mdpu.org.ua/article/Soc_lab/Bukreeva.htm; Бойченко, М.І. Дослідження повсякденності в контексті системного аналізу суспільства / М.І. Бойченко [Електронний ресурс]. — Режим доступу: // <http://infoua.com.ua/2009/09/doslidzhennya-rovsvyakdennosti-v-konteksti/>; Горлач, І. Світ повсякденності: поняття, суть / І. Горлач [Елек-

тронний ресурс]. — Режим доступу : // <http://readbookz.com/book/179/6254.html>; Карівець, І. Повсякденність: феноменологічний аналіз / І. Карівець [Електронний ресурс]. — Режим доступу : // <http://hdl.handle.net/123456789/353> Centre for the Humanities dspace.htm; Лустенко, А.Ю. Екзистенціал повсякденності в християнському універсумі (західноєвропейська середньовічна традиція) / А.Ю. Лустенко // Практична філософія. — 2007. — № 1. — С. 126-135; Лустенко, А.Ю. Проблема повсякденності як предмету філософської рефлексії: засадові положення / А.Ю. Лустенко // Збірник наукових праць Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля : матеріали XII Міжнар. наук.-практ. конф. «Університет і регіон» ; Луганськ, 19-20 жовтня 2006 р. — Луганськ, 2007. — Ч. 2. — С. 96-98.

320. Цьому історіографічному аспекту буде присвячена окрема увага у розділі II.

321. Головки, В. Історія повсякденності: історіографія і міждисциплінарні зв'язки / В. Головки // Нариси повсякденного життя... — Ч.1. — С. 61.

322. Касьянов, Г.В. Сучасна історія України: проблеми, версії, міркування / Г.В. Касьянов // Український історичний журнал. — 2006. — № 4. — С. 3-14.

323. Дашкевич, Я.Р. Джерельне та поза джерельне знання в історичному дослідженні / Я.Р. Дашкевич // Вісник Дніпропетровського університету: Історія та археологія. — 2000. — Вип. 8. — С. 14.

324. Ковальченко, И.Д. Теоретико-методологические проблемы исторических исследований. Заметки и размышления о новых подходах / И.Д. Ковальченко // Новая и новейшая история. — 1995. — № 1. — С.5.

325. Барг, М.А. Индивид — общество — история / М.А. Барг // Новая и новейшая история. — 1989. — № 2. — С. 45.

326. Репина, Л.П. Социальная история на пороге XX века: от междисциплинарного анализа к новому историческому синтезу / Л.П. Репина // Социальная история. Проблемы синтеза. — М., 1994. — С. 3.

327. Кнабе, Г.С. Диалектика повседневности ... — С. 27.

328. Щербаков, В.П. Homo soveticus в сетях повседневности / В.П. Щербаков // Человек постсоветского пространства : сборник материалов конференции. — Вып. 3 / под ред. В.В. Парцвания. — СПб. : Санкт-Петербургское философское общество, 2005. — С. 471.

329. Пушкарева, Н.Л. «История повседневности» ... — С. 96.

330. Павленко, Ю. Історія в калейдоскопі сучасних інтерпретацій / Ю. Павленко // Нові перспективи історіописання / за ред. Пітера Берка. — К. : Ніка-Центр, 2004. — С. 371.

331. Олабарри, И. «Новая» новая история: структура большой длительности / И. Олабарри // Ойкумена : альманах сравнительных исследований политических институтов, социально-экономических систем и цивилизаций. — Вып. 2. — Харьков : Константа, 2004. — С. 180-181. [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/History/Article/olab_novist.php>

332. Савельева, И.М. История как теоретическое знание / И.М. Савельева, А.В. Полетаев // Диалог со временем : альманах интеллектуальной истории. — М., 2000. — Вып. 3. — С. 32.

333. Савельева, И.М. Микроистория и микроанализ / И.М. Савельева, А.В. Полетаев // Историк в поиске. Микро- и макроподходы к изучению прошлого. — М., 1999. — С. 92-93.

334. Методологические проблемы истории... — С. 156.

335. Февр, Л. Бои за историю / пер. с фр. / Луи Февр. — М.: Наука, 1991. — С. 37.

336. Карпенко, І.В. Світ повсякденності як предмет філософського дослідження І.В. Карпенко, К.І. Карпенко [Електронний ресурс]. — Режим доступу : // http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/intelekt/2008_6/1.pdf

337. Пушкирева, Н.Л. Современное состояние... — С. 91.
338. Stearns, P. The Other Side of Western Civilization (Introduction) / P. Stearns. — V.2. — New York, 1976. — P.5.
339. Дэвис, М. Развитие советского общества в 20-е годы и проблема альтернативы / И. Дэвис // Россия в XX ст. Историки спорят. — М., 1994. — С. 314.
340. Медик, Х. Вказ. праця. — С. 202.
341. Советский простой человек. Опыт социального портрета на рубеже 90-х. — М., 1993. — С. 60-61.
342. Ильин, И.А. Путь к очевидности / И.А. Ильин. — М.: Мысль, 1993. — С. 279.
343. Лотман Ю. М. Беседы о русской культуре... — СПб., 1994. — С. 10-11.
344. Кнабе, Г.С. Материалы к лекциям... — С. 90.
345. Ауэрбах, Э. Мимесис / Э. Ауэрбах. — М., 1976. — С. 53.
346. Історія європейської ментальності / за ред. П. Дінцельбахера / пер. з нім. В. Кам'янець. — Львів: Літопис, 2004. — С. 9-14.
347. История ментальностей. Истрическая антропология. — М., 1996. — С. 91.
348. Там само. — С. 56.
349. Старцев, А.В. Грани повседневности / А.В. Старцев // Города Сибири. — Алтайск, 2004. — Вып. 2. История повседневности. — С. 5.
350. Гуревич, А.Я. Категории средневековой культуры / А.Я. Гуревич. — М.: Наука, 1972. — С. 8.
351. Олабарри, И. Вказ. праця.
352. Шутова, О.М. Постмодернистские контуры исторического сознания / О.М. Шутова // Методологические проблемы истории: учеб. пособие / под общ. ред. проф. В.Н. Сидорцова. — Мн.: ТетраСистемс, 2006. —С. 82-83.
353. Там само. — С. 83.
354. Там само. — С. 98.
355. Там само. — С. 99.
356. Успенский, Б.А. Семиотика истории. Семитика культуры. — М., 1995. — С.101.
357. Козлова, Н.Н. Советские люди... — С. 42.
358. Волошинов, К. Слово в жизни и слово в поэзии / К. Волошинов // Из истории советской эстетической мысли. 1917-1932. — М.: Искусство, 1980. — С. 385-387.
359. Чулкина, Н.Л. Мир повседневности в языковом сознании русских: Лингвокультурологическое описание: изд.2-е. — М.: изд-во ЛКИ, 2007. — С. 41.
360. Удод, О.А. Психісторичний підхід до історичних джерел / О.А. Удод // Вісник Дніпропетровського університету. Історія та археологія. — 2000. — Вип. 8. — С. 33.
361. Репина, Л. П. Вызов постмодернизма и перспективы новой культурной и интеллектуальной истории / Л.П. Репина // Одиссей. Человек в истории. 1996. — М.,1996. — С. 117.
362. Бахтин, М.М. К методологии гуманитарных наук / М.М. Бахтин // Бахтин М.М. Эстетика словесного творчества. — М., 1986. — С. 387.
363. Михайлюк, О.В. Исторический источник: информация и смысл / О.В. Михайлюк // Вісник Дніпропетровського університету. Історія та археологія. — 2000. — Вип. 8. — С. 54.
364. Михайлов, А.В. Надо учиться обратному переводу / А.В. Михайлов // Одиссей. Человек в истории. 1989. — М., 1990. — С. 58.
365. Stown, L. The Past and the Present / L. Stown. — Boston; London: Henley, 1981. — P. 74.
366. Шутова, О.М. Вказ. праця. — С. 99.

367. Ревель, Ж. Микроисторический анализ и конструирование социального / Ж. Ревель // Одиссей. Человек в истории. 1996. — М., 1996.
368. Курьянович, А.В. Вказ. праця. — С. 36.
369. Дингес, М. Историческая антропология и социальная история: через теорию «стиля жизни» к культурной истории повседневности» / М. Дингес // Одиссей. Человек в истории. 2000: История в сослагательном наклонении? — М., 2000.
370. Топычканов, А.В. Социальное и культурное «измерение» повседневности в немецкоязычной историографии / А.В. Топычканов // Обсерватория культуры. — 2007. — № 2. — С. 18.
371. Медушевская, О. М. Методология истории / О.М. Медушевская, М.Ф. Румянцева. — М., 1997. — С. 20.
372. Успенский, Б.А. История и семиотика. Восприятие времени как семиотическая проблема) / Б.А. Успенский // Труды по знаковым системам, XXII. — Тарту, 1988. — С. 66-84 ; Труды по знаковым системам, XXIII. — Тарту, 1989. — С. 18-38.
373. Цит. за: Чулкина, Н.Л. Вказ. праця. — С. 35.
374. Румянцева, Н.Ф. «Чужое я» в художественной литературе и в исторической науке / Н.Ф. Румянцева // История через личность: историческая биография сегодня / под ред. Л.П. Репиной. — М. : Круг, 2005. — 720 с. — С. 19-36. — С. 19.
375. Сениявский, А.С. Вказ. праця. — С. 28.
376. Пушкарева, Н.Л. Предмет и методы изучения ... — С. 13.
377. Журавлев, С.В. Вказ. праця.
378. Марков, Б.В. Понятие повседневности в философии и антропологии / Б. В. Марков // Научная рациональность и структуры повседневности. — СПб., 1999. — С. 14.
379. Сидорцов, В.Н. Вказ. праця. — С. 189.

ДО РОЗДІЛУ II

1. Касьянов, Г.В. Націоналізація історії: методологічні та теоретичні проблеми (пострадянський простір, 1990-ті роки) / Г.В. Касьянов // Сучасна українська історіографія: проблеми методології та термінології : матеріали Всеукр. наук.-метод. семінару. — К., 2005. — С. 12.
2. Судьбы русской интеллигенции: Материалы дискуссий 1923-1925 гг. — Новосибирск, 1991. — С. 18-54; Бухарин, Н. О мировой революции, нашей стране, культуре и прочем (Ответ профессору И. Павлову) / Н. Бухарин // Красная новь. — 1924. — № 2. — С. 104-119; Бухарин, Н. И. Судьбы интеллигенции / Н. Бухарин // Бухарин Н.И. Путь к социализму : Избранные произведения. — М., 1990 ; Троцкий, Л.Д. Об интеллигенции / Л.Д. Троцкий // Троцкий Л.Д. Литература и революция. — М., 1991. — С. 258-273.
3. Дзержинский, Ф.Э. Избранные произведения : в 2-х т. — 3-е изд. / Ф.Э. Дзержинский — М., 1957; Калинин, М. И. Избранные произведения: в 4-х т. / М.И. Калинин. — М., 1960; Киров, С.М. Избранные статьи и речи / С.М. Киров. — М., 1957; Куйбышев, В.В. Избранные произведения / В.В. Куйбышев. — М., 1958 ; Луначарский, А. В. Собрание сочинений : в 8 т. / А.В. Луначарский. — М., 1963; Орджоникидзе, Г. К. Избранные статьи и речи. 1918-1937/ Г.К. Орджоникидзе. — М., 1945.
4. Касьянов, Г.В. Українська інтелігенція: проблеми вивчення і реінтерпретації / Г.В. Касьянов // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія : Історія. — Вип. 8. — Вінниця, 2004. — С. 7-22. — С.7.
5. Зиновьев, Г. Интеллигенция и революция: доклад на Всероссийском съезде научных работников 23 ноября 1923 г./ Г. Зиновьев. — М., 1924 ; Вересаев, В.В. Об обрядах старых и

новых (К художественному оформлению быта) / В.В. Вересаев // Красная новь. — 1926. — № 1; Хвойник, И. О современной мебели / И. Хвойник // Советское искусство. — 1926. — № 7; Ларин, Ю. Строительство социализма и коллективизация быта / Ю. Ларин. — Л.: Прибой, 1930; Ларин, Ю. Жилище и быт / Ю. Ларин. — М., 1931.

6. Залкинд, А. Б. Психология человека будущего (Социально-психологический очерк) // Жизнь и техника будущего (Социальные и научно-технические утопии) / А.Б. Залкинд. — М.-Л. : Московский рабочий, 1928; Луначарский, А.В. О быте / А.В. Луначарский. — М., 1927.

7. Бойм, С. Вказ. праця. — С. 33.

8. Комсомольская правда. — 1928. — 4 ноября.

9. Сенявский, А. Советская цивилизация: Культурная история / А. Сенявский. — М., 1990. — С. 153.

10. Гинзбург, М.Я. Ритм в архитектуре / М.Я. Гинзбург. — М.: «Среди коллекционеров», 1923; Гинзбург, М.Я. Стилль и эпоха. Проблемы современной архитектуры / М.Я. Гинзбург. — М., 1924; Гинзбург, М.Я. Жилище / М.Я. Гинзбург. — М., 1934; Сабсович, Л.М. Города будущего и организация социалистического быта / Л.М. Сабсович. — М., 1929; Сабсович, Л.М. Социалистические города / Л.М. Сабсович. — М., 1930.

11. Вардин, Ив. Майский праздник коммунизма / И. Вардин. — М.: Московский рабочий, 1923; Восьмое Марта. Международный женский день / сост. З. Шамшурина. — М.-Л., 1926; Сухошлов И. Октябрины / И. Сухошлов. — Х., 1925.

12. Каган, А.Г. Молодежь после гудка / А.Г. Каган. — М.-Л. : Молодая гвардия, 1930. — 196 с.; Коган, Б.Б. Быт рабочей молодежи (по материалам анкетного обследования) / Б.Б. Коган, М.С. Лебединский. — М. : Изд-во Мосздравотдела, 1929. — 121 с.; Каган, А.Г. Как молодежь расходует и как надо расходовать получку. — Л. : Прибой, 1928. — 93 с.

13. Народное просвещение. — 1924. — № 9-10. — С.24.

14. Народное просвещение. — 1924. — № 3. — С.12.

15. Баткис, Г. А. Опыт подхода к изучению проблемы пола / Г.А. Баткис // Социальная гигиена. — 1925. — № 6; Василевский, Л. М. Проституция и рабочая молодежь / Л.М. Василевский. — М.-Л., 1924; Гельман, И.Я. Половая жизнь современной молодежи. Опыт социально-биологического обследования / И.Я. Гельман. — М., 1923; Вольфсон, С.Я. Социология брака и семьи / С.Я. Вольфсон. — Мн., 1929.

16. Осипович, Т. Проблемы пола, брака, семьи и положение женщины в общественных дискуссиях середины 1920-х гг. / Т. Осипович // Общественные науки и современность. — 1994. — № 1.

17. Биншток, В.И. Народное питание и народное здравие / В.И. Биншток, Л.С. Каминский. — М.-Л. : Гос. изд-во. Отдел воен. лит-ры, 1929. — 91 с.

18. Сеннет, Р. Падение публичного человека / Р.Сеннет. — М. : Логос, 2003. — С. 25.

19. Халатов, А. Работница и общественное питание (ко дню 8 марта) / А.Халатов. — Л., 1925. — С. 11.

20. Булдаков, В.П. Постреволюционный синдром и социокультурные противоречия нэпа / В.П. Булдаков // Нэп в контексте исторического развития России XX в. — М., 2001. — С. 210.

21. Берменсон, В.Л. К вопросу о положении специалистов и мерах их использования / В.Л. Берменсон // Инженерный работник. — Екатеринослав, 1924. — № 5. — С. 50-64; Зеленов, В.И. Рабочий день и заработная плата инженерно-технического персонала Донбаса / В.И.Зеленов // Инженерный труд. — 1925. — № 3. — С. 12-13; Протодяконов, А.М. О методах оплаты инженерно-технических работников / А.М. Протодяконов // Инженерный труд. — 1926. — № 11. — С. 8-19.

22. Луначарский, А.В. О быте ... — С. 10-12.

23. Приходько, А. Культурне будівництво на Україні (за 1925/26 та 1926/27 роки) / А. Приходько. — Х. : Пролетарий, 1927. — С. 28.
24. Этчин, И. Партия и специалисты / И. Этчин. — М., 1928 ; Бронтман, Л. Борьба за кадры / Л. Бронтман. — М., 1930 ; Ярославский, Е. О роли интеллигенции в СССР / Е. Ярославский. — М., 1939.
25. Диманштейн, С. Проблемы национальной культуры и культурного строительства в национальных республиках / С. Диманштейн // Вестник Коммунистической Академии. — 1929. — №31 (1). — С. 124-125.
26. Затонський, В. Національно-культурне будівництво і боротьба проти націоналізму (Доповідь і заключне слово на січневій сесії ВУАН) / В. Затонський. — К. : ВУАН, 1934. — С. 13-14.
27. Петров, В. Старий і новий побут / В. Петров // Життя і революція. — 1925. — № 8. — С. 39-42 ; Заглада, Н. Систематичні досліді над процесом змін у народному побуті / Н. Заглада // Побут. — 1928. — Ч. 1. — С. 6-8 ; Лобода, А. Краєзнавство на Україні / А. Лобода // Бюлетень комісії краєзнавства. — 1924. — № 1. — С. 1-5 ; Кримський, А. Звинигородщина з погляду етнографічного та діалектологічного / А. Кримський. — Ч. 1. Побутово-фольклорні тексти. — К. : ВУАН, 1928 ; Грушевська, К. З примітивної культури : Розвідки і доповіді / К. Грушевська. — Б. м., 1924.
28. Дубняк, К. Що таке краєзнавство / К. Дубняк // Червоний шлях. — 1925. — № 6-7. — С. 224-237.
29. Год работы Центральной Комиссии по улучшению быта ученых при Совете Народных Комиссаров (ЦЕКУБУ). Декабрь 1921 г. — декабрь 1922 г. — М., 1922 ; Коровин, Е. Нужна ли ЦЕКУБУ? / Е. Коровин // ВАРНИТСО. — 1930. — № 1. — С. 20-21.
30. Козаченко, А. Українська культура, її минувшина і сучасність / А. Козаченко. — Х. : Пролетар, 1931. — С. 147-150.
31. Дровозюк, С.І. Вказ. праця. — С. 121.
32. Касьянов, Г.В. Інтелігенція радянської України 1920-х — 1930-х років: соціально-історичний аналіз : автореф. дис. ... д-ра іст. наук : 07.00.02 / Інститут історії України АН України / Георгій Володимирович Касьянов. — К., 1993. — 32 с. — С. 9.
33. Ким, М. П. Коммунистическая партия — организатор культурной революции в СРСР / М.П. Ким. — М., 1955 ; Ким, М.П. 40 лет советской культуры / М.П. Ким. — М., 1955 ; Карпов, Г. Г. Партия и культурная революция в СРСР / Г.Г. Карпов. — М., 1957.
34. Шевчук, Г.М. Культурне будівництво на Україні у 1921-1925 рр. / Г.М. Шевчук. — К., 1963.
35. Бродский, Л. И. Идеино-политическое воспитание технических специалистов дореволюционной школы в годы первой пятилетки / Л.И. Бродский // Труды Ленинградского политехнического института им. Калинина. — № 261. — Л., 1966. — С. 49-64.
36. Соскин, В.Л. Ленин, революция, интеллигенция / В.Л. Соскин. — Новосибирск, 1973. — С. 73-79.
37. Харитонов, А.Е. Основные этапы жилищного строительства в СССР / А.Е. Харитонов // Вопросы истории. — 1965. — № 5. — С. 63-67 ; Бромлей, Н.Я. Уровень жизни в СССР. 1950-1965 / Н.Я. Бромлей // Вопросы истории. — 1966. — № 7. — С. 3-18 ; Гордон, Л.А. Пятидневка: культура и быт / Л.А. Гордон, Б.М. Левин. — М., 1967.
38. Зошенко, М. Голубая книга / Михаил Зошенко // Зошенко М. М. Собр. соч.: в 4 т. — М. : Альд, Литература, 2002. — Т. 3. — С. 204.
39. Платонов, А. Счастливая Москва. Повести. Рассказы. Лирика / Андрей Платонов. — М. : Гудьял-Пресс, 1999. — С. 305-306.

40. Изменение социальной структуры советского общества, 1921 — середина 1930-х гг. / Селунская В.М., Кукушкин Ю.С., Поляков Ю.А. и др. — М. : Мысль, 1973. — 343 с.

41. Єрмаков, В. Т. Рец. на кн.: Федюкин С. А. Советская власть и буржуазные специалисты. — М., 1965. [Рецензия] // Вопросы истории. — 1966. — № 8. — С. 164.

42. Меметов, В.С. Интеллигенция как объект исследования в диссертационных работах 1954–1994 годов: (Аналитический обзор) / В.С. Меиетов, О.Ю. Олейник, И.И. Олейник // Актуальные проблемы историографии отечественной интеллигенции. — Иваново, 1994. — С. 59.

43. Соскин, В.Л. О новых концептуальных подходах к изучению истории советской интеллигенции / В.Л. Соскин // Поиск новых подходов к изучению интеллигенции. — Новосибирск, 1998. — С. 18.

44. Федюкин, С.А. Привлечение буржуазной технической интеллигенции к социалистическому строительству в СССР / С.А. Федюкин. — М., 1960 ; Федюкин, С.А. Советская власть и буржуазные специалисты / С.А. Федюкин. — М., 1960 ; Федюкин, С.А. Великий Октябрь и интеллигенция / С.А. Федюкин. — М., 1972 ; Михеев, С.П. До питання про діяльність більшовиків України по залученню старої інтелігенції на бік радянської влади / С.П. Михеев // Український історичний журнал. — 1983. — № 11. — С. 54-60; Літвінова, В.П. Великий Жовтень і залучення старої технічної інтелігенції до соціалістичного будівництва в УСРР в 1921-1925 рр. / В.П. Літвінова, В.М. Шейко // Український історичний журнал. — 1984. — № 11. — С. 67-78.

45. Федюкин, С.А. Некоторые аспекты изучения советской интеллигенции / С.А. Федюкин // Вопросы истории. — 1980. — № 9. — С. 17-31.

46. Главацкий, М.Е. Варлен Львович Соскин — штрихи к творческому портрету / М.Е. Главацкий, С.А. Красильников // Российская интеллигенция в отечественной и зарубежной историографии : тез. докл. межгосударств. научно-теоретич. конф. ; Иваново, 20-21 сент. 1995 г. — Иваново, 1995. — С. 3-4.

47. Аитов, Н.А. О некоторых дискуссионных вопросах изучения советской интеллигенции / Н.А. Аитов // Социологические исследования. — 1979. — № 3. — С. 29-34.

48. Арутюнян, Ю.В. Изменение социальной структуры советской нации / Ю.В. Арутюнян // История СССР. — 1972. — № 4. — С. 8 ; Буткевич, М.Н. О понятии интеллигенции как социального слоя социалистического общества / М.Н. Буткевич // Философские науки. — 1966. — № 4. — С. 7-25 ; Селунская, В.М. Социальная структура советского общества: История и современность / В.М. Селунская. — М., 1987 ; Сенявский, С. Л. Изменение в социальной структуре советского общества (1938-1970) / С.Л. Сенявский. — М., 1973.

49. Курносов, Ю.О. До питання про визначення поняття «радянська інтелігенція» / Ю.О. Курносов // Український історичний журнал. — 1969. — № 5. — С. 68-74 ; Ткачова, Л.І. Деякі питання формування радянської інтелігенції (20-ті — початок 30-х рр.) / Л.І. Ткачова // Український історичний журнал. — 1981. — № 2. — С. 69-78.

50. Літвінова, В.П. Діяльність Всеукраїнського комітету сприяння вченим (1921-1925 рр.) / В.П. Літвінова // Вісник Харківського університету. — Серія : історія. — 1972. — № 6. — С. 52-60.

51. Курносов, Ю.О. Роль інтелігенції України в комуністичному вихованні трудящих / Ю.О. Курносов. — К., 1968.

52. Напр.: Бутенко, А.П. Социалистический образ жизни: проблемы и суждения / А.П. Бутенко. — М. : Политиздат, 1978. — 325 с.; Капустин, В.И. Социалистический быт составная часть советского образа жизни / В.И.Капустин. — М. : Знание, 1971. — 32 с.; Касьяненко, В.И. Советский образ жизни. История и современность / В.И. Касьяненко. —

М. : Знание, 1985 ; Социальные показатели образа жизни советского общества / отв. ред. : И.В. Бестужев-Лада. — М. : Наука, 1980. — 216 с.; Павленок, П.Д. Становление социальной однородности общества в условиях строительства социализма / П.Д. Павленок. — М, 1986. — 160 с.; Советский народ — новая историческая общность людей / ред. кол. : М.П. Ким, В.П. Шерстобитов, В.М. Курицын и др. — М., 1975. — 540 с.

53. Васильчук, Г.М. Вказ. праця. — С. 108-111.

54. Смоляков, Л.Я. Социалистическая интеллигенция. Социально-философский анализ / Л.Я. Смоляков. — К., 1986 ; Великий Октябрь и социальная структура советского общества. Интеллигенция. — Мн. : Наука и техника, 1988.

55. Бордюгов, Г.А. Социальный паразитизм или социальные аномалии (из истории борьбы с алкоголизмом, нищенством, проституцией, бродяжничеством в 20-30-е гг.) / Г.А. Бордюгов // История СССР. — 1989. — № 1. — С. 43-52.

56. Смирнов, Г.Л. Советский человек / Г.Л. Смирнов. — М., 1971. — С. 271-293.

57. Бордюгов, Г.А. Вказ. праця ; Меликян, А.С. Проституция в 1920-е годы / А.С. Меликян // Социологические исследования. — 1989. — № 3. — С. 45-54 ; Актуальные проблемы социологии девиантного поведения и социального контроля. — М., 1992; Гишинский, И.Я. Социология девиантного поведения как специальная социологическая теория / И.Я. Гишинский // Социальные исследования. — 1991. — № 4.

58. Історія інтелігенції Української РСР 1917-1990 рр. : науково-додоміжний бібліографічний покажчик / упоряд. Л.Ю. Ступак, З.Х. Мухіна та ін. — К., 1991.

59. Меметов, В.С. О некоторых методологических подходах в изучении понятия «интеллигенция» в отечественной историографии / В.С. Меметов // Интеллигенция и мир. — 2008. — №2. — С. 9-22 [Электронный ресурс]. — Режим доступа : // http://www.ivanovo.ac.ru/files/zhurnaly/intelligenc_2008_2.pdf

60. Див.: Российская интеллигенция: XX век : тез. докл. и сообщ. науч. конф. / отв. ред. В.Г.Чуфаров. — Екатеринбург, 1994.

61. Див.: Раскатова, Е.М. «Власть и художественная интеллигенция» как исследовательская проблема в отечественной историографии 1990-2000-х гг. / Е.М. Раскатова // Культура и интеллигенция России XX века как исследовательская проблема: итоги и перспективы изучения : тез. докл. науч. конф., посв. 85-летию со дня рожд. проф. Л.М. Зак и 70-летию со дня рожд. проф. В.Г. Чуфарова ; 30-31 мая 2003 г. — Екатеринбург, 2003. — С. 162-164.

62. Див.: Интеллигенция и проблемы формирования гражданского общества в России : тез. докл. Всерос. конф., 14-15 апр. 2000 г. — Екатеринбург, 2000 ; Российская интеллигенция: критика исторического опыта : тез. докл. Всерос. конф. с междунар. участием, посв. 80-летию сб. «Смена веков». ; Екатеринбург, 1-2 июня 2001 г. — Екатеринбург, 2001.

63. Див.: Культура и интеллигенция России: социальная динамика, образы, мир научных сообществ (XVIII-XX вв.): матер. 3-й Всерос. науч. конф. — Т. 1. Научные сообщества в социокультурном пространстве России ; Т. 2. Интеллигенция России: динамика, образы, потенциал местных культурных гнезд. — Омск, 1998; Культура и интеллигенция России: Интеллектуальное пространство: Провинция и Центр. XX век : материалы 4-й Всерос. науч. конф., 27-28 сент. 2000 г. — Т. 1. Исследования интеллектуального пространства в XX веке: теория и практика. — Т. 2. Мир ученого в XX веке: корпоративные ценности и интеллектуальная среда. — Омск, 2000; Культура и интеллигенция России между рубежами веков: Метаморфозы творчества. Интеллектуальные ландшафты (конец XIX в. — начало XXI в.) : матер. V Всерос. науч. конф. с междунар. участием. ; Омск, 29 сент. — 3 окт. 2003 г. — Омск, 2003.

64. Рєпина, Л. П. Вказані праці.

65. Соколов, А.В. Интеллигенция и интеллигентоведение / А.В. Соколов // Клио. — 2002. — № 3. — С. 9-10 ; Олейник, О.Ю. Изучение проблем интеллигенции в 90-е годы : справ.-библ. информ. / О.Ю. Олейник // Интеллигенция и мир. — 2001. — № 1. — С. 91-100 ; Интеллигенция и народ : матер. кругл. стола // Философские науки. — 1990. — № 7.
66. Интеллигенция в истории: образованный человек в представлениях и социальной действительности. — М., ИВИ РАН, 2001. — 312 с.
67. Бердяев, Н.А. Истоки и смысл русского коммунизма / Н.И. Бердяев. — М. : Наука, 1990. — С. 17.
68. Федорова, Е.С. Частная жизнь интеллигенции на переломе культур: сохранение культурных ценностей в изгнании: На материалах семейного архива от 30-х гг. XIX века к 30-м гг. XX века : дис. ... докт. культуролог. наук: 24.00.01 / Екатерина Сергеевна Федорова. — М., 2005 — 355 с. — С. 16.
69. Поливанов, Е.Д. Фонетика интеллигентского языка [1931 г.] / Е.Д. Поливанов // Поливанов Е.Д. Статьи по общему языкознанию. — М.: Наука, 1968. — С. 231.
70. Русская интеллигенция. История и судьба / сост. Т.Б. Князевская. — М.: Наука, 1999.
71. Судьбы русской интеллигенции: Материалы дискуссий 1923-1925 гг. — Новосибирск, 1991.
72. Интеллигенция в истории. — М., 2001.
73. Интеллигенция и мир. — Иваново, 2002.
74. Интеллигенция в истории: образованный человек в представлениях и социальной действительности. — М., ИВИ РАН, 2001. — 312 с.
75. Меметов, В.С. О некоторых дискуссионных проблемах ...; Успенский, Б.А. Русская интеллигенция как специфический феномен русской культуры / Б.А. Успенский // Россия/Russia. — 1999. — № 2 ; Корзун, В.П. По поводу споров об одной дефиниции: (От общей методологии к многообразию тезауруса) / В.П. Корзун, В.Г. Рыженко // Российская интеллигенция в отечественной и зарубежной историографии. — Иваново, 1995. — С. 32-34.
76. Рыженко, В. Г. Роль исследовательских центров в складывании современного интеллигентоведения. К 10-летию Центра «XX век в судьбах интеллигенции России» / В.Г. Рыженко // Известия Уральского государственного университета. — 2004. — № 29. — Вып. 15. Проблемы образования, науки и культуры. — С. 174-181.
77. Там само.
78. Соскин, В. Л. К оценке исторического опыта формирования советской интеллигенции / В.Л. Соскин // Интеллигенция в советском обществе: межвуз. сб. науч. тр. — Кемерово, 1993. — С. 35.
79. Сверчкова, Л. П. Субъект духовного производства: методологический анализ: автореф. дис. ... д-ра филос. наук / Людмила Петровна Сверчкова. — Л., 1989. — С. 3.
80. Соскин, В.Л. О новых концептуальных подходах к изучению истории советской интеллигенции // Поиск новых подходов в изучении интеллигенции: проблемы теории, методологии, источниковедения и историографии. — Иваново, 1993. — С. 18.
81. Соскин, В. Л. Конформизм интеллигенции: вина, беда или необходимость? / В.Л. Соскин // Интеллигенция России в XX веке и проблема выбора. — Екатеринбург, 1999. — С. 27-28.
82. Ледяев, В.Г. Понятие интеллигенции: проблемы концептуализации / В.Г. Ледяев // Интеллигенция и мир (Иваново). — 2001. — №1. — №12-23 [Электронный ресурс]. — Режим доступа : // <http://www.polistudies.ru/universum/esse/5led.htm#c.14>

83. Дукарт, С. А. Проблема интеллигенции: Бесконечный спор о понятии или «полярность исторического сознания» / С.А. Декарт // Интеллигенция в России в истории XX века: неоконченные споры: К 90-летию сборника "Вехи". — Екатеринбург, 1998. — С. 86.
84. Веселов, В.Р. О противоречиях нравственно-этического подхода к истории интеллигенции / В.Р. Веселов // Нравственный императив интеллигенции: прошлое, настоящее, будущее. — Иваново: ИвГУ, 1998. — С. 18.
85. Сибиряков, И. В. Интеллигентоведение на рубеже XXI в.: неизбежный кризис и пути его преодоления / И.В. Сибиряков // Интеллигент и интеллигентоведение на рубеже XXI века: итоги пройденного пути и перспективы: тез. докл. X междунар. науч.-теор. конф. — Иваново, 1999. — С.112-113.
86. Квакин, А.В. Идеино-политическая дифференциация российской интеллигенции в условиях новой экономической политики (1921-1927 гг.): дис. ... д-ра ист. наук / Андрей Викторович Квакин. — Волгоград, 1991.
87. Поляков, Ю.А. Человек в повседневности / Ю.А. Поляков // Вопросы истории. 2000. — № 3. — С. 125-127.
88. Кондратова, М. И. Российская интеллигенция как объект исторического исследования / М.И. Кондрашова // Проблемы методологии истории интеллигенции: поиск новых подходов : межвуз. сб. науч. тр. — Иваново, 1995. — С. 37.
89. Кнабе, Г.С. Финал: Арбатская эпопея / Г.С. Кнабе // Русская интеллигенция. История и судьба. — М., 1999. — С. 361.
90. Кром, М. М. История России в антропологической перспективе: история ментальностей, историческая антропология, микроистория, история повседневности / М.М. Кром [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://Achronicle.narod.ru/krom.html>
91. Логунов, А. П. Отечественная историографическая культура: современное состояние и тенденции трансформации / А.П. Логунов // Образы историографии : сб. ст. / под ред. А. П. Логунова. — М., 2000.
92. Там само. — С. 37, 52-53.
93. Рыженко, В.Г. О стереотипах в исследовательской практике 1990-х гг. (на примере ситуации в интеллигентоведении) / В.Г. Рыженко // Историк на пути к открытому обществу : материалы Всероссийской научной конференции. — Омск : Омский гос. ун-т, 2002. — С. 82-88.
94. Проблемы повседневности в истории: образ жизни, сознание и методология изучения. — Ставрополь : Гос. Ун-т, 2001. — 253 с.
95. Казанин, И.Е. Забытое будущее: Советская власть и российская интеллигенция в первое послеоктябрьское десятилетие / И.Е. Казанин. — Волгоград: Изд-во ВолГУ, 2001. — 268 с.
96. Красильников, С.А. Предисловие / С.А. Красильников // Судьбы русской интеллигенции. Материалы дискуссий 1923-1925 гг. / под ред. В.Л.Соскина — Новосибирск, 1991. — С. 9.
97. Федорова, Е.С. Вказана праця. — С. 187.
98. Див. напр.: Лейбович, О.Л. В городе М.: очерки социальной повседневности советской провинции / М.: Фонд Первого Президента России Б. Н. Ельцина: РОССПЭН, 2008. — 294 с.
99. Рыженко, В.Г. Интеллигент в экстремальных условиях XX века: поиски в новом проблемном поле / В.Г. Рыженко, В.Ш. Назимова // Интеллигент и интеллигентоведение на рубеже XXI века: итоги пройденного пути и перспективы: тез. докл. X-й междунар. научно-теоретич. конференции; 22-24 сентября 1999 г. — Иваново: ИвГУ, 1999. С. 55-58; Рыженко

ко, В.Г. Идеалы и ценности российских ученых в экстремальных условиях XX в. (по источникам личного происхождения) / В.Г. Рыженко, В.Ш. Назимова // Там само. — Т. II. Мир ученого в XX веке: корпоративные ценности и интеллектуальная среда. — Омск: Курьер, 2000. — С. 165-171; Рыженко В.Г. Социокультурная роль интеллигенции и власть. К проблеме взаимодействия, XX в. / В.Г. Рыженко, В.Ш. Назимова // Российская интеллигенция: критика исторического опыта: тез. докл. Всероссийской конф. с междунар. участием, посвященной 80-летию сборника «Смена веков». Екатеринбург, 1-2 июня 2001 г. — Екатеринбург: Изд-во УрГУ, 2001. — С.22-24

100. Рыженко, В.Г. Интеллигенция в культуре крупного сибирского города в 1920-е годы: вопросы теории, истории, историографии, методов исследования : дис. ... д-ра ист. наук : 07.00.09 / Валентина Георгиевна Рыженко. — Екатеринбург, 2004. — 332 с. [Электронный ресурс]. — Режим доступа: // <http://www.lib.ua-ru.net/diss/cont/65743.html> — Доступно: 03.03.2010

101. Маликова, М. Нэп как опыт социально-биологической гибридизации / М. Маликова [Электронный ресурс]. — Режим доступа: // <http://www.el-history.ru/node/360>

102. Беньямин, В. Московский дневник пер. с нем. и примеч. С. Ромашко/ Вальтер Беньямин / — М. : Ad Marginem, 1997. — С. 109. (запис від 8 січня 1927 р.)

103. Fitzpatrick, Sh. The problem of class identity in NEP society / Sh. Fitzpatrick // *Russia in the era of NEP. Explorations in Soviet Society and Culture*. Bloomington and Indianapolis: Indiana University Press, 1991. — P. 28, 13.

104. Лившин, А.Я. Власть и общество: Диалог в письмах / А.Я. Лившин, И.Б. Орлов. — М. : «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2002. — 208 с. ; Байрау, Д. Интеллигенция и власть: советский опыт / Д.Байрау // Отечественная история. — 1994. — № 2. — С. 123-125.

105. Квакин, А. В. Русская интеллигенция и советская повседневность пореволюционной России (1917-1927 гг.) / А.В. Квакин // Интеллигенция и мир. — Иваново, 2008. — № 3. — С.45-59 [Электронный ресурс]. — Режим доступа: http://www.ivanovo.ac.ru/files/zhurnaly/intelligen_2008_3.pdf

106. Квакин, А. В. Современные проблемы изучения истории интеллигенции / А.В. Квакин // Проблемы методологии истории изучения интеллигенции: поиск новых подходов : межвуз. сб. науч. тр. — Иваново, 1995. — С. 8.

107. Богословская, М. В. Жилищные условия и медицинское обслуживание советской государственной элиты в 1920-30-е гг. / М.В. Богословская // Новый исторический вестник. — 2006. — № 1 [Электронный ресурс]. — Режим доступа: // http://www.nivestnik.ru/2006_1/12.shtml

108. Волков, В. С. Интеллигенция и советская власть в первое послеоктябрьское десятилетие / В.С. Волков // Российская интеллигенция на историческом переломе: Первая треть XX века: тез. докл. и сообщ. науч. конф. — СПб., 1996. — С. 6.

109. Черных, И.Л. Становление России советской. 20-е годы в зеркале социологии / И.Л. Черных. — М., 1998.

110. Нарский, И.В. Вказ. праця.

111. Ильюхов, А.А. Жизнь в эпоху перемен: материальное положение городских жителей в годы революции и гражданской войны / А.А. Ильюхов. — М. : РОССПЭН, 2007. — 264 с.

112. Квакин, А. В. Русская интеллигенция и советская повседневность...

113. Дубин, Б. В. Быт, бытовщина, обыденность: Идея и история повседневности в России / Б.В. Дубин // Население и общество. — 2005. — № 1 (75). — С. 28.

114. Бравина, М. А. Трансформация идеала и системы ценностей в культуре 20-х гг. XX века / М.А. Бравина // Социокультурная миссия университета в современном обществе: сб. материалов Всероссийской конф. / под ред. С. Н. Митина. — Ульяновск: Издательство Тухтаров В. Н., 2005. — С. 102-110; Бравина М.А. Образ жизни в системе тоталитарной культуры / М.А. Бравина // Образ жизни и образ мыслей: материалы обл. науч. чтений // под ред. Г. И. Фионовой, И. В. Кривошеевой, О. А. Туркиной. — Ульяновск: Симбирская книга, 2005. — С. 119-123; Бравина М.А. Трансформация культурного опыта повседневности как объект государственной культурной политики в первые послереволюционные годы / М.А. Бравина // Опыт и проблемы взаимодействия ветвей государственной власти и органов местного самоуправления. 100 лет российского парламентаризма : материалы межрегион. науч.-практ. конф. — Ульяновск : УлГУ, 2006. — С. 101-106.
115. Соколова, Ф.Х. Интеллигенция Европейского Севера России: формирование, динамика взаимоотношений с властью: дис. ... д-ра ист. наук: 07.00.02 / Флера Харисовна Соколова. — Архангельск, 2005. — 632 С. [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://www.lib.ua-ru.net/diss/cont/182118.html>
116. Гончаренко, О.Н. Становление советской интеллигенции в Зауралье. 1917-1941: автореф. дис. ... канд. ист. наук : 07.00.02 / О.Н. Гончаренко / Тюменский государственный университет. — Тюмень, 2005. — 27 с.
117. Зелев, В. С. Инженерно-техническая интеллигенция Среднего Поволжья в 1928-1941 гг. : автореф. дис. ... канд. ист. наук : 07.00.02 / В.С. Зелев. — Пенза, 2001 ; Рогозина, А. А. Техническая интеллигенция Карелии в 1920-1930-е гг. : автореф. дис. ... канд. ист. наук : 07.00.02 / А.А. Рагозина. — Петрозаводск, 2004 ; Чебоксарова, Т.Г. Производственная повседневность технической интеллигенции Западной Сибири в годы нэпа : автореф. дис. ... канд. ист. наук : 07.00.02 / Т.Г. Чебоксарова. — Омск, 2007. — 21 с.
118. Меерович, М. Г. Очерки истории жилищной политики в СССР и ее реализации в архитектурном проектировании (1917-1941 гг.) / М.Г. Меерович. — Иркутск, 2003.
119. Меерович, М. Г. Наказание жилищем: жилищная политика в СССР как средство управления людьми (1917-1937 годы) / М.Г. Меерович. — М.: РОССПЭН, 2008.
120. Богословская, М. В. Вказ. праця.
121. Косякова, Е. И. Городская повседневность Новониколаевска-Новосибирска в конце 1919 — первой половине 1941 гг.: автореф. дис. ... канд. ист. наук : 07.00.02 / Е.И. Косякова — Новосибирск, 2006 ; Корноухова, Г.Г. Повседневность и уровень жизни городского населения СССР в 1920-1930-е гг. (на материалах Астраханской области) : дис. ... канд. ист. наук : 07.00.02 / Г.Г. Корноухова. — М., 2004 ; Крылов, И.И. Условия жизни горожан в приенсейском регионе в 1921-1929 гг.: автореф. дис. ...канд. ист. наук : 07.00.02 / И.И. Крылов. — Красноярск, 2007. — 24 с.; Орлова, И.В. Реализация социальной политики Советского государства в годы нэпа (на материалах Енисейской и Иркутской губерний) : автореф. дис. ... канд. ист. наук : 07.00.02 / И.В. Орлова. — Иркутск, 2007. — 22 с.
122. Давыдов, А. Ю. Мещочничество и советская продовольственная диктатура. 1918 — 1922 годы / А.Ю. Давыдов // Вопросы истории. — 1994. — № 3. — С. 41-55.
123. Степанов, А. И. «Классовый паек» и социальная мобильность творческой интеллигенции в годы революции и гражданской войны (по материалам личных дневников) / А.И. Степанов // Революция и человек: быт, нравы, поведение, мораль. — М., 1991.
124. Смирнова, Т. М. Образ «бывших» в советской литературе 1920 — 1930-х гг. / Т.М. Смирнова // Преподавание истории в школе. — 2004. — № 2. — С. 14-20.
125. Ящук, Т.Ф. Политика в отношении к старым специалистам в первой половине 1920-х гг./ Ящук Т.Ф. — Омск, 2004

126. Вишленкова, Е.А. Казанское житье (XIX-XX века) / Е.А. Вишленкова, С.Ю. Малышева, А.А.Сальникова — Казань: Домо "Глобус", 2005. — 415 с.; Малышева, С.Ю. Советская праздничная культура в провинции: пространство, символы, исторические мифы (1917-1927) / С.Ю. Малышева. — Казань: Рутен, 2005. — 625 с.; Сальникова, А.А. Советская власть и изменение облика жилищного пространства Казани в 1920-е годы / А.А. Сальникова // Социальная структура и социальные отношения в Республике Татарстан в первой половине XX века. — Казань, 2003. — С. 236-245; Сальникова, А.А. Советская власть и культурный ландшафт провинциального города (Казань, 1920-1930-е годы) / А.А. Сальникова // Россия и современный мир. — 2004. — №1 (42). — С. 160-180.

127. Повседневность российской провинции: история, язык и пространство: материалы 3-й Всерос. летней школы «Провинциальная культура России: подходы и методы изучения истории повседневности»; Казань, июнь-июль 2002 г. / под ред. С.Ю. Малышевой. — Казань, 2002. — 515 с.

128. Сальникова, А.А. Источники по истории советской повседневности: основные разновидности и особенности анализа / А.А. Сальникова // Перекресток культур: междисциплинарные исследования в области гуманитарных наук. — М., 2004. — С. 264-287.

129. Сальникова, А.А. Университет в социокультурном ландшафте советского города: Казань, 1920-1930-е годы / А.А. Сальникова // История и историки в Казанском университете: к 125-летию Общества археологии, истории и этнографии при Казанском университете. — Казань, 2005. — С. 293-299; Сальникова, А.А. Вновь о любви «без черемухи», или женщина в университете в 1920-е годы / А.А. Сальникова // Казанский университет как исследовательское и социокультурное пространство. — Казань, 2005. — С. 57-62; Сальникова, А.А. Конфликт университетских культур в 1917-1920-е гг. / А.А. Сальникова // Историки в поиске новых смыслов: сб. науч. статей и сообщений участников Всерос. науч. конф. ; Казань, 7-9 октября 2003 г. — Казань, 2003. — С. 377-384.

130. Амалиева, Г.Г. «Сочувствую РКП(б), так как она дала мне возможность учиться в вузе...»: социальная поддержка и контроль студентов Казанского университета в 1920-е годы / Г.Г. Амалиева // Советская социальная политика 1920-х -1930-х годов: идеология и повседневность: сб. статей / кол. авт. Саратовский государственный технический университет; Центр социальной политики и гендерных исследований; ред. Романов П.В., Ярская-Смирнова Е.Р. — М.: Вариант, 2007. — 430 с. — С. 414-428.

131. Сальникова, А.А. «Старая» и «новая» культура в пространстве университетской повседневности 1920-х гг. / А.А. Сальникова: тезисы докл. междунар. науч. конф. «Межкультурный диалог в историческом контексте»; Москва, 30-31 октября 2003 г. / Ин-т всеобщей истории РАН. — М., 2003

132. Волгушева, А.О. Культурная политика Советской власти и художественная интеллигенция (1917-1932 гг.): автореф. дис. ... канд. ист. наук: 07.00.02 / А.О. Волгушева. — Саратов, 2004; Чуприна, В. И. Интеллигенция и власть: дис. ... д-ра ист. наук: 07.00.02 / И.В. Чуприна. — Москва, 2000. — 353 с.; Ершова, Э.Б. Художественная интеллигенция России и репрессивный аппарат в 20-30-е годы / Э.Б. Ершова // Интеллигенция России: уроки истории и современность: межвузовский сб. науч. трудов. — Иваново, 1996; Купцова, И.В. История художественной интеллигенции после октября 1917 г. в современной отечественной историографии / И.В. Купцова // Российская интеллигенция в отечественной и зарубежной историографии. — Иваново, 1995. — Т.2; Шевченко, Д.А. Проблемы самоидентификации и позиционирования нового типа интеллигенции / Д.А. Шевченко // Ценностная и социальная идентичность российской гуманитарной интеллигенции. — М., 2000.

133. Кириленко, Г.Г. Интеллигенция и повседневность / Г.Г. Кириленко, Е.В.Шевцов [Электронный ресурс]. — Режим доступа : // http://society.polbu.ru/kirilenko_philosophy/ch83_i.html ; Комиссаров, С.Н. Противоречия и тенденции духовного развития художественной интеллигенции : дис. ... д-ра. филос. наук : 07.00.02 / С.Н. Комиссаров. — М., 1991; Стародубцева, Т.В. Жизненные стратегии молодой художественной интеллигенции в современной России: дис. ... канд. социол. наук / Т.В. Стародубцева. — М., 2003.
134. Осокина, Е.А. Иерархия потребления: о жизни людей в условиях сталинского снабжения. 1928 — 1935 / Е.А. Осокина. — М., 1993 ; Измозик, В.С. Жилищный вопрос в быту ленинградской партийно-советской номенклатуры. 1920 — 1930-е гг. / В.С. Измозик, Н.Б. Лебина // Вопросы истории. — 2001. — № 4. — С. 98 — 110.
135. Жиромская, В.Б. Советский город в 1921 — 1925 гг. Проблемы социальной структуры / В.Б. Жиромская. — М., 1988; Лейберов, И.П. Революция и хлеб / И.П. Лейберов, С. Д. Рудаченко. — М., 1990 ; Федорова, О. П. Журнальная публицистика 20-х гг. как источник по истории советской интеллигенции / О.П. Федорова. — М., 1985; Поляков, Ю. А. Советская страна после окончания гражданской войны. Территория и население / Ю.А. Поляков. — М., 1986 ; Лебина, Н.Б. О пользе игры в бисер. Микроистория как метод изучения норм и аномалий советской повседневности 20 — 30-х годов / Н.Б. Лебина // Нормы и ценности повседневной жизни: Становление социалистического образа жизни в России, 1920 — 1930-е годы / под общей ред. Т. Вихавайнена. — СПб., 2000. — С. 9-26.
136. Бравина, М.Е. Повседневная жизнь Симбирска в условиях революции и гражданской войны (1917-1922 гг.) / М.А. Бравина. — Чебоксары, 2008.
137. Попов, Д. Российская интеллигенция в фотографиях: виртуальный мир вчера и сегодня / Д. Попов // Визуальная антропология: новые взгляды на социальную реальность : сб. науч. ст. / под ред. Е. Р. Ярской-Смирновой, П. В. Романова, В. Л. Круткина. — Саратов : Научная книга, 2007. — С. 326-348; Круткин В. Фотографический опыт и его субъекты / В. Круткин // Там само. — С.43-61.
138. Маликова, М. Нэп как опыт социально-биологической гибридизации / М. Маликова [Электронный ресурс]. — Режим доступа : / <http://www.el-history.ru/node/360>
139. Кром, М. М. История России в антропологической перспективе...
140. Абрегова, Ж. О. Повседневность: сущность понятия / Ж.О. Абрегова // Вопросы теории и методологии истории: сб. науч.трудов / кол. авт.; Адыгейский государственный университет; исторический факультет. — Майкоп : Изд-во Адыгейского государственного университета, 2001. — Вып. 3. — 100 с. — С. 50-52.
141. Краткий психологический словарь. — Ростов н/Д., 1998. — С. 270.
142. Марков, Б.В. Культура и цивилизация / Б.В. Марков [Электронный ресурс]. — Режим доступа : // <http://anthropology.ru/ru/texts/markov/culciv.html>
143. Касьянов, Г.В. Українська інтелігенція: проблеми вивчення...; Коляструк, О.А. Проблеми історії національної інтелігенції...
144. Репресоване «вродження» / упоряд. О.І. Сидоренко. — К., 1993; Табачник, Д. За стандартними звинуваченнями / Д. Табачник, О. Сидоренко. — К., 1990 ; Реабілітовані історією. — К.- Полтава, 1992 ; Пристайко, В.І. Жертви терору. «Як ДПУ боролось з українською академічною наукою» / В.І. Пристайко // З архівів ВУЧК — ГПУ — НКВД — КГБ. -1994. — № 1. — С. 70-88 ; Очеретянко, В.І. Переслідування української інтелігенції в другій половині 20-х рр. (за матеріалами фондів «Російського зарубіжного архіву» Державного архіву Російської Федерації) / В.І. Очеретянко // З архівів ВУЧК — ГПУ — НКВД — КГБ. — 1997. — № 1-2 — С. 240-252 ; Кияк, Б. Доля академіка Олександра Гольдмана / Б. Кияк, О. Проскура // Там само. — С. 253-262.

145. Нариси історії української інтелекції... Кн. 2. — С. 10.
146. Даниленко, В. М. Сталінізм на Україні (20-30-ті роки) / В.М. Даниленко, Г. В. Касьянов, С.В. Кульчицький. — К., 1992 ; Шаповал, Ю.І. У ті трагічні роки: сталінізм на Україні / Ю.І. Шаповал. — К., 1990 ; , Даниленко, В.М. Сталінізм і українська інтелекція (20-30-і роки) / В.М. Даниленко, Г.В. Касьянов. — К., 1991
147. Касьянов, Г.В. Українська інтелекція: проблеми вивчення і реінтерпритацій ... — С.17
148. Касьянов, Г.В. Українська інтелекція 1920-х — 30-х років...; Касьянов, Г.В. Українська інтелекція на рубежі XIX-XX ст.: соціально-політичний портрет / Г.В. Касьянов. — К.,1993; Касьянов, Г.В. Незгодні: українська інтелекція в русі опору 1960-х — 80-х років / Г.В. Касьянов. — К.,1995.
149. Касьянов, Г.В. Українська інтелекція 1920-х — 30-х років... — С. 4.
150. Касьянов, Г.В. Українська інтелекція на рубежі... — С. 3.
151. Васильчук, Г.М. Радянська Україна 20-30-х рр. XX ст.: сучасний історіографічний дискурс / Г.М. Васильчук. — Запоріжжя : Запорізь. нац. ун-т, 2008. — С. 266-267.
152. Бондарчук, П. М. Національно-культурна політика більшовиків в Україні на початку 1920-х рр. / П.М. Бондарчук. — К., 1998; Кручек, О.А. Культура УСРР в 1920-1923 рр. як об'єкт державної політики: Українознавство в контексті національно-культурного відродження (1918-1928) : автореф. дис. ...канд. іст. наук : 07.00.02 / О.А. Кручек. — К., 1997 ; Коцур В.П. Згорання національного відродження на Україні в кінці 20-х — на початку 30-х років: трагічна доля інтелекції / В.П. Коцур // Наукові записки з української історії. — К.-Переяслав-Хмельницький, 1996. — Вип. III. — С.23-32 ; Ващенко, І.В. Національне відродження 20-х рр.: спроба переосмислення радянською історіографією середини 80-х — початку 90-х років XX ст. / І.В. Ващенко // Збірник наук. праць ХДПУ ім. Г.С.Сковороди : Серія : Історія та географія. — Харків, 1999. — Вип. 3. — С. 3-11 ; Коцур, В.П. Інтелекція і формування інтелекту нації (20-30-і рр. XX ст.) / В.П. Коцур, О.А. Тарапон // Рідна школа. — 1998. — № 9. — С. 13-21; Тарапон, О.А. Національне відродження і українізація: внесок творчої інтелекції // Питання історії України. : зб. наук. праць. — Чернівці, 1998. — Т.2. — С.81-88; Богінська І.В. Педагогічні кадри Донбасу і політика українізації (1920 - 30-ті роки) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.02 / О.А. Тарапон. — Донецьк, 2000; Бойко, В.М. Досвід та уроки діяльності Ніжинської науково-дослідної кафедри історії, культури і мови по здійсненню політики українізації / В.М. Бойко, О.Д. Бойко // Література та культура Полісся. — Ніжин, 1994. — Вип. 4. — С. 47-52 ; Верменич, Я.В. Вплив процесів українізації 20-30-х рр. на стан національної свідомості / Я.В. Верменич // Наукові записки ін-ту політ. і етнонац. досліджень. — К., 1999. — Вип. 13. — С. 175-184; Масненко, В.В. Українізація системи вищої освіти 1920-х рр. як важливий чинник розвитку національної свідомості / В.В. Масненко // Вісник академії кадрів культури і мистецтв. — 2000. — № 4. — С. 20-28; Тарапон, О.А. Становище та діяльність літературно-мистецької інтелекції України в умовах українізації (1923 р. — початок 1930-х рр): автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01/ О.А. Тарапон / Київ. ун-т ім. Т.Шевченка. — К., 1999. — 20 С.
153. Касьянов, Г.В., Ткачова Л.І. УТОРНІТСО: епізод з історії ...; Неженцев, Ю.И. Деятельность общественных организаций научно-технической интеллигенции Украины (20-30-е годы) : автореф. дис. ... канд. ист. наук: 07. 00. 01 / Ю.И. Неженцев. — К., 1991. — 20 с.; Гнітько, С.П. Інженерно-технічна інтелекція Донбасу в 1920 — на початку 1930-х рр.: автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07. 00.01 / С.П. Гнітько. — К.,1996. — 20 с.
154. Кузьменко, М.М. Науково-педагогічна інтелекція УСРР 20-30-х рр. XX ст: еволюція соціально-історичного типу: автореф. дис. ... д-ра іст. наук : 07.00.01 / М.М. Кузь-

менко. — Харків, 2005. — 30 с.; Липинський, В.В. Становлення і розвиток нової системи освіти в УСРР у 20-ті роки : автореф. дис. ... д-ра іст. наук : 07.00.01 / В.В. Липинський. — Харків, 2001. — 32 с.; Матвійчик, Н.С. Підготовка вчительських кадрів в Україні (20-30-ті роки ХХ століття): автореф. дис... канд. пед. наук / Н.С. Матвійчик. — К., 1997. — 19 с.; Мірошніченко, В.І. Вища школа Радянської України в 1920-1928 рр.: проблеми розвитку, досвід, уроки : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / В.І. Мірошніченко. — К., 1993. — 20 с.; Нікітчина, С.О. Становлення і розвиток системи професійно-педагогічної підготовки вчителів історії в Україні (1917-1991 рр.): автореф. дис... д-ра пед. наук / С.О. Нікітчина. — К., 1998. — 19 с.; Очеретянко, С.І. Німецька національна освіта в Україні (20-30-ті роки ХХ ст.): автореф. дис... канд. іст. наук : 07.00.01 / С.І. Очеретянко. — Харків, 2003. — 20 с.; Потапова, Л.В. Розвиток національної школи в Україні (1917-1933 рр.): автореф. дис... канд. пед. наук: /Л.В. Потапова. — Луганськ, 2002. — 20 с.; Ситніков, О.П. Освіта в Українській СРР (1920-і роки): історіографія : автореф. дис... канд. іст. наук / О.П. Ситніков. — К., 2003. — 20 с.; Ніколіна, І.І. Загальноосвітня школа в контексті суспільно-політичного життя 20-х — початку 30-х рр. ХХ ст. автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / І.І. Ніколіна / Чернівецький нац. ун-т імені Юрія Федьковича. — Чернівці, 2008. — 20 с.

155. Дровозюк, С.І. Сільські вчителі у культурно-духовних процесах 20-30-х рр. ХХ ст. (історіографічний аспект) / С.І. Дровозюк // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія. — Вип. 8. — Вінниця, 2004. — С. 34-42.

156. Масненко, В.В. Вчительство та становлення радянської... — С.100-104

157. Масненко, В.В. Суспільно-політичні позиції інтелігенції України в 1921-1928 рр. : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / В.В. Мвсненко. — К., 1993. — 36 с.

158. Липинський, В.В. Становлення і розвиток нової системи освіти в УСРР у 20-і роки / В.В. Липинський. — Донецьк, 2000. — 352 с.

159. Кузьменко, М.М. Науково-педагогічна інтелігенція УСРР 20-30-хт рр.: соціально-професійний статус та освітньо-культурний рівень / М.М. Кузьменко. — Донецьк, 2004. — 362 с.

160. Майборода, В.К. Вища педагогічна освіта в Україні: історія, досвід, уроки (1917-1985) / В.К. Майборода. — К., 1992; Нариси історії українського шкільництва (1905-1933). — К., 1996; Любар, О.О. Історія української школи і педагогіки / О.О. Любар, М.Г. Стельмахович, Д.Т. Федоренко. — К., 2003; Медвідь, Л.А. Історія національної освіти і педагогічної думки в Україні / Л.А. Медвідь. — К., 2003.

161. Борисенко, М.В. Літературні організації в суспільно-політичному житті України (1920-1932 гг.): автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / М.В. Борисенко.- К., 1999. — 20 с.; Висовень, О.І. Інтелігенція в культурно-освітньому розвитку УСРР (1920- початок 1930-х рр.): історіографія : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / О.І. Висовень. — К., 2004. — 19 с.; Лощинська, Н. В. Журнал «Червоний шлях» та літературний процес 20-30-х рр. в Україні: автореф. дис. ... канд. філол. наук / Н.В. Лощинська. — К., 1999. — 22 с.; Тарапон, О.А. Становище та діяльність літературно-мистецької інтелігенції України в умовах українізації (1923 р. — початок 1930-х рр) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / О.А. Тарапон. — К., 1999. — 20 с.; Шипович, М.А. Літературно-художня інтелігенція України в 1920-і роки : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / М.І. Шипович. — Донецьк, 2000. — 20 с.

162. Комаренко, Т.О. Влада і літературно-мистецька інтелігенція Радянської України: 20-ті роки ХХ ст. / Т.О. Комаренко, М.А. Шипович. — К., 1999.

163. Водотика, С.Г. Історична наука УСРР 1920-х років: соціополітичні, науково-організаційні та концептуальні основи функціонування : автореф. дис. ... д-ра іст. наук :

07.00.01 / С.Г. Водотика. — К., 2001. — 30 с.; Матвєєва, Л.В. Національна Академія наук України: етапи розвитку та доля вчених (історико-джерелознавче дослідження): автореф. дис. ... докт. іст. наук : 07.00.06 / Київський ун-т ім. Тараса Шевченка. — К., 1996. — 37 с.; Теодорович, А.Ю. Історико-краєзнавча діяльність закладів історичного профілю Всеукраїнської академії наук в 20-і роках ХХ ст.: Автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / А.Ю.Теодорович. — Донецьк, 2002. — 20 с.; Петровський, Е. І. І.Погорілий (1899-1937): трагічна доля керівника кафедри історії України Одеського університету / Е.І. Петровський // Проблеми історії України: міжвідом. зб. наук. пр. — Вип. 12. — С. 380-388; Юркова, О. В. Діяльність науково-дослідної кафедри історії України М.С. Грушевського (1924-1930): автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / О.В. Юркова. — К., 1998. — 20 с.

164. Богдашина, О.М. Діяльність Харківської науково-дослідної кафедри історії української культури ім. акад. Д.І. Багалія (1921-1934 рр.) / О.М. Богдашина. — Х.: ХДПУ, 1994. — 195 с.; Водотика, С.Г. Нариси історії історичної науки УСРР річних шкіл в Україні (на прикладі школи Д.І.Багалія) / С.Г. Водотика // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: міжвідом. зб. наук. праць. — К., 1998. — Вип. 4. — С. 279-294; Юркова, О.В. Діяльність Науково-дослідної кафедри історії України М.С.Грушевського (1924-1930 рр.) / О.В. Юркова. — К., 1999.

165. Ігнатюша, О. Українська автокефальна православна церква (1917-1930): автореф. дис... канд. іст. наук : 07.00.01 / О.Ігнатюша. — Харків, 1993. — 20 с.; Слободянюк, Е.П. Православ'я на Україні у 20-х — середині 30-х років ХХ ст.: автореф. дис... канд. іст. наук : 07.00.01 / Е.П. Слободянюк. — Львів, 1996. — 20 с.; Пилявець, Л.Б. Взаємовідносини між православними церквами в Україні в умовах становлення тоталітаризму / Л.Б. Пилявець // Церква і національне відродження. — К., 1993.

166. Зінченко, А.Л. Ієрархи Української церкви. Митрополит Микола Борецький, Архієпископ Костянтин Кротевич. Митрополит Іван Павловський / А.Л. Зінченко. — К., 2003; Зінченко, А.Л. Визволитися вірою. Життя і діяння митрополита Василя Липківського / А.Л. Зінченко. — К., 1997; Зінченко, А.Л. Благовістія національного духу. Українська церква на Поділлі в першій третині ХХ ст. / А.Л. Зінченко. — К., 1993.

167. Пашенко, В.О. Держава і православ'я в Україні 20-30-ті рр. ХХ ст. / В.О. Пашенко. — К., 1993; Киридон, А.М. Час випробувань: держава, церква і суспільство в Радянській Україні 1917-1930-х рр. / А.М. Киридон. — Тернопіль, 2005.; Киридон, А.М. Духовенство в радянській Україні 1920-30-х рр. / А.М. Киридон // Проблеми історії України: міжвідом. зб. наук. пр. — Вип. 14. — С. 301-327; Киридон, А.М. Державно-церковні відносини в радянській Україні 1920-1930-х рр. / А.М. Киридон // Там само. — Вип. 12. — С. 234-256; Євсєєва, Т.М. Російська православна церква 1917-1921рр.: конфлікт національних ідентичностей у православному полі / Т.М. Євсєєва. — К.: ПУ НАНУ, 2005.

168. Рубльов, О. Сталінщина і доля західноукраїнської інтелігенції / О.Рубльов, Ю. Черченко. — К., 1994; Рубльов, О.С. Західноукраїнська інтелігенція у загальнонаціональних політичних та культурних процесах (1914-1939) / О.С. Рубльов. — К., 2004.

169. Чишко, В.С. Біографічна традиція та наукова біографія в історії та сучасності України / В.С. Чишко. — К.: БМТ, 1996.

170. Див. напр.: Білокінь, С. Масовий терор як засіб державного управління в СРСР (1917-1941 рр.): Джерелознавче дослідження. — К., 1998; Репресоване краєзнавство (20-30-і роки). — К., 1991; Зневажена Клію. — К., 2005; Марочко В., Репресовані педагоги України: жертви політичного терору (1929-1941) / В. Марочко, Г. Хіліг. — К., 2003; Письменники радянської України. 20-30-і роки. — К., 1989; серія публікацій у «Історії України: Маловідомі імена, події, факти» за 1999-2009 рр. та ін.

171. Верстюк, В.Ф. М.С.Грушевський: Коротка хроніка життя та діяльності / В.Ф. Верстюк, Р.Я. Пиріг. — К., 1996 ; Грановський, Б.В. Михайло Грушевський. Перший президент України, академік. Бібліографія (1885-2000 рр.) / Б.В. Грановський. — К., 2001 ; Копиленко, О.Л. Повернення М.С.Грушевського / О.Л. Копиленко. — К., 1991; Пиріг, Р.Я. Життя Михайла Грушевського: останнє десятиліття (1924-1934) / Р.Я. Пиріг. — К., 1993; Пристайко, В.І. Михайло Грушевський і ГПУ-НКВД: Трагічне десятиліття (1924-1934) / В.І. Пристайко, Ю.І. Шаповал. — К., 1996; Сохань, П.С. М.С.Грушевський і Akademia: Ідея, змагання, діяльність / П.С. Сохань, В.І. Ульяновський, С.М. Кіржаєв. — К., 1996 ; Шаповал Ю.І. Михайло Грушевський / Ю.І. Шаповал. — К., 2005.
172. Кравченко, В.В. Д.И. Багалей. Научная и общественно-политическая деятельность / В.В. Кравченко. — Х., 1990.
173. Даниленко, В.М. Володимир Дурдуківський: педагог, критик, громадський діяч (1874-1938) / В.М. Даниленко, А.А. Кравченко. — К., 2000.
174. Водотика, С.Г. Академік Михайло Єлисейович Слабченко. Нарис життя та творчості / С.Г. Водотика. — К.-Херсон, 1998; Санцевич, А.В. Видатний український історик М.Є. Слабченко / А.В. Санцевич. — К., 1993.
175. Бонь, О.І. Академік Олекса Петрович Новицький: наукова і громадська діяльність / О.І. Бонь. — К., 2004.
176. Баженов, Л.В. Alma Mater подільського краєзнавства (Місто Кам'янець-Подільський — центр історичної регіоналістики ХІХ — початку ХХІ ст.) / Л.В. Баженов. — Кам'янець-Подільський, 2005.
177. Завальнюк, О.М. Кам'янець-Подільський держаний університет (1918-2003): історичний нарис / О.М. Завальнюк, О.Б. Комарніцький. — Кам'янець-Подільський, 2003; Несторенко, В.А. Українське вчителство Поділля в 1920-1930-ті роки: суспільно-політичний портрет / В.А. Несторенко // Освіта, наука і культура на Поділлі : зб. наук. пр. — Кам'янець-Подільський, 2003. — Т. 3. — С. 155-164 ; Савчук, В.О. Науково-краєзнавче вивчення Поділля у 20-х рр. ХХ ст. / В.О. Савчук // Там само. — Т. 2. — С. 50-53 ; Суровий, А.Ф. З історії Кам'янець-Подільського інституту народної освіти / Суровий Ф.А. Петляк // Там само. — Т. 1. — С. 10-50 ; Кам'янець-Подільський державний університет: минуле і сьогодення / за ред. О.М.Завальнюка. — Кам'янець-Подільський, 2003.
178. Грицак, Я. Вказ. праця. — С. 57.
179. Академія наук Української РСР : довідник. — К., 1997; Історія Академії наук 1918-1923 : док. і матер. — К., 1993; Історія Національної Академії наук України 1924-1928 рр. : док. і матер. — К., 1998.
180. Видатні вчені НАН (1918-1998): особові архівні і рукописні фонди академіків і членів-кореспондентів в національній бібліотеці ім. В.І. Вернадського. — К., 1998.
181. Великий Українець. Матеріали з життя та діяльності М.С. Грушевського. — К., 1992.
182. Михайло Грушевський і українська історична наука : матер. наук. конф-й, присвячених М. Грушевському ; Львів, 24-25 жовтня 1994 р. ; Харків, 25 серпня 1996 р. ; Львів, 29 вересня 1996 р. — Львів, 1999. — С. 305.
183. Василенко, К.П. Статті. Спогади. Листування : у 2-х т. / К.П. Василенко. — К., 2002 ; Київські неокласики / упор. В.Агеева. — К., 2003 ; Крушельницька, Л.І. «Рубали ліс...». Спогади галичанки / Л.І. Крушельницька. — Л., 2001; Суровцова, Н. Спогади / Надія Суровцова. — К., 1996 ; Полонська-Василенко, Н.Д. Академік В.І. Вернадський (спогад) / Н.Д. Полянська-Василенко // Хроніка-2000. — Вип. 57-58.
184. Єфремов, С. Щоденники 1923 — 1929.-К., 1997 ; Вернадський, В.І. Дневники. 1917-1921. — К., 1994.

185. Епістолярна спадщина І.Огієнка (митрополита Іларіона) (1907-1968). — К., 2000; Епістолярна спадщина академіка Д.І. Яворницького. — Вип. 1-4. — Дніпропетровськ, 1997-2005 ; Листування М. Грушевського : у 2 т. — К.-Нью-Йорк, 1997-2001 ; Листи Михайла Грушевського до Кирила Студинського (1894-1932). — Львів-Нью-Йорк, 1998 ; А. Кримський — неодмінний секретар ВУАН. Вибране листування / упор. Л.В. Матвеева, Е.Г. Циганкова. — К., 1997.

186. Удод, О.А. Історія в дзеркалі аксіології: Роль історичної науки та освіти у формуванні духовних цінностей українського народу в 1920-1930-х роках / О.А. Удод. — К., 2000 ; Удод, О.А. Історія: осягнення духовності / О.А. Удод. — К., 2001.

187. Див.: Історична наука на порозі XXI століття: підсумки та перспективи : матер. Всеукр. наук. конф. ; Харків, 15-17 липня 1995 р. — Харків, 1995 ; Українська історична наука на порозі XXI ст. Харків. історіограф. зб. — Харків, 1997. — Вип. 2 ; Таран, Л.В. Провідні тенденції світової історіографії XX ст. та проблеми кризи сучасної української історичної науки / Л.В. Таран // Український історичний журнал. — 1998. — № 8 ; 1999. — № 1 ; Реєнт, О.П. Сучасна історична наука в Україні: шляхи поступу / О.П. Реєнт // Український історичний журнал. — 1999. — № 3 ; Українська історіографія на зламі XX-XXI століть: здобутки і проблеми. — Львів, 2004.

188. Грицак, Я. Вказ. праця. — С. 66.

189. Козлова, Н. Н. Социализм: производители и потребители / Н.Н. Козлова // Общественные науки и современность. — 1995. — № 4. — С. 144.

190. Церна, Г. Проблема митця і влади в поезії неокласиків / Г. Церна // Вісник Запорізького державного університету. — Серія : Філологічні науки. — 2002. — № 3.

191. Коряк, В. Життя й мистецтво / В. Коряк // Червоний шлях. — 1923. — № 9. — С. 191.

192. Васильчук, Г.М. Сучасна українська та зарубіжна історіографія соціально-політичного і культурно-духовного розвитку Української РСР в 20-30-і рр. XX ст. : автореф. дис. ...докт. істор. наук : 07.00.06 / Геннадій Михайлович Васильчук / Київський національний університет імені Тараса Шевченка. — К., 2008. — 33 с. — С. 17.

193. Баран, О.Я. Культура і побут української сільської інтелігенції Галичини (кінець XIX ст.-1939 р.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.05 / Прикарпатський національний ун-т ім. Василя Стефаника / О.Я. Баран. — Івано-Франківськ, 2007. — 20 с.; Стасюк, О.О. Деформація традиційної культури українців в кінці 20-х — на початку 30-х років XX ст. : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.05 / О.О. Стасюк / Київський національний університет імені Тараса Шевченка. — К., 2007. — 20 с.

194. Неженцев, Ю.И. Вказ. праця.

195. Гнисько, С.П. К вопросу о взаимоотношении власти и технической интеллигенции на Украине в 20-е годы / С.П. Гнисько // Тоталитаризм и анти тоталитарные движения в Болгарии, СССР и других странах Восточной Европы (20-80-е гг. XX в.) : материалы междунар. науч. конф. ; Харьков, 21-23 сент. 1993 г. — Т. 2. — Х. : ХГУ, 1995. — С. 288.

196. Струченков О.В. Умови праці та побуту технічної інтелігенції Донбасу в 1928-1940 роках / Донецький національний університет. — Донецьк, 2008. — 20 с.

197. Коляструк, О.А. Діяльність інженерно-технічних секцій профспілок України з покращення матеріально-побутових умов своїх працівників / О.А. Коляструк // Україна XX ст.: культура, ідеологія, політика. — зб. ст. — Вип. 12. — К. : ПУ НАНУ, 2007. — С. 228-235.

198. Неженцев, Ю.И. Научно-техническая интеллигенция на Украине в 1920-1930-е годы / Ю.И. Неженцев. — К. : Наукова думка, 1992. — С. 21.

199. Шейко, В.М. Інтелігенція України в 20-х рр.: голод, політика та моральні імперативи / В.М. Шейко // Нравственные императивы интеллигенции : материалы ІУ междунар. науч.-практ. конф. по проблемам современной истории. — Х. : ХНУ, 2006. — 180 с. — С. 74-76.
200. Ткаченко, В.В. Питання матеріально-побутового забезпечення українських учених у міжвоєнний період (1921-1939 рр.) / В.В. Ткаченко // Український історичний журнал. — 2008. — № 6. — С. 125-134.
201. Коляструк, О.А. Матеріальне становище науково-педагогічної інтелігенції Києва у першій половині 20-х рр. ХХ ст. / О.А. Коляструк // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. — зб. ст. — Вип. 11. — К. : ПУ НАНУ, 2007. — С. 86-101 ; Коляструк, О.А. Реалії повсякдення науково-освітньої інтелігенції Поділля у 20-х рр. ХХ ст. / О.А. Коляструк // Освіта, наука і культура на Поділлі : зб. наук. пр. — Кам'янець-Подільський : Оіом, 2007. — Т. 9. — С. 265-275 ; Коляструк, О.А. Про матеріальне становище наукових працівників Кам'янця-Подільського на початку 20-х рр. ХХ ст. (за матеріалами фонду 331 ЦДАВО України) / О.А. Коляструк // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету : історичні науки. — Кам'янець-Подільський : Оіом, 2005. — Т. 15 (17). — С. 432-440.
202. Коляструк, О.А. Реалії повсякденного життя учительської інтелігенції українського села у 1920-рр. ХХ ст. / О.А. Коляструк // Гуржіївські історичні читання : зб. наук. пр. — Черкаси, 2007. — С. 318-323.
203. Єфіменко, Г. Соціальне обличчя вчительства УСРР в контексті трансформації суспільства (1920-і роки) / Г. Єфіменко // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки : міжвідомчий зб. наук. пр. — Вип. 17. — К.: ПУ НАНУ, 2007; Єфіменко, Г. Громадська робота як чинник повсякденного життя вчителя / Г. Єфіменко // Там само. — Вип. 15. — С. 108-132.
204. Єфіменко, Г. Особливості дослідження повсякдення міжвоєнного періоду / Г. Єфіменко // «Історія повсякденності: теорія та практика» : матер.... — С. 56.
205. Анпілогова, Т.Ю. Морально-етичний аспект формування гуманітарної інтелігенції Донбасу в 20-і рр. ХХ ст. / Т.Ю. Анпілогова // Наука. Релігія. Суспільство. — Донецьк : Донецький ін-т проблем штучного інтелекту "Наука і освіта". — 2004. — № 2. — С. 74 — 80 ; Анпілогова, Т.Ю., Становище гуманітарної інтелігенції Донбасу в 20-і роки ХХ століття / Т.Ю. Анпілогова, А.О. Климов // Духовність українства : зб. наук. пр. — Вип. 7. — Житомир : ред.-вид. відділ ІПСТ, 2004. — С. 81-85 ; Дорош, Т.О. «Виховання» радянської сільськогосподарської інтелігенції УСРР в умовах становлення адміністративно-командної системи (20-і рр. ХХ ст.)» / Т.О. Дорош // Український селянин : зб. наук. праць / за ред. А.Г. Морозова. — Черкаси: Черкаський національний університет ім. Б.Хмельницького, 2008. — Вип. 11. — С. 158-160.
206. Мельничук, О.А. Пенсійне страхування інтелігенції в УСРР у 1920-х рр. / О.А. Мельничук // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. — Серія : Історія. — Вінниця, 2008. — Вип. 14. — С. 204-207.
207. Васильчук, Г.М. Сучасна українська та зарубіжна ... — С.18.
208. Касьянов, Г.В. УТОРНІТСО — епізод з історії ...
209. Коляструк, О.А. Буття і побут наукової інтелігенції Харкова у перші роки радянської влади / О.А. Коляструк // Збірник наукових праць. — Серія: Історія та географія / Харківський національний педагогічний університет імені Г.С. Сковороди. — Харків, 2007. — Вип. 25-26. — С. 153-157; Коляструк, О.А. Реалії повсякденного життя інтелігенції України на початку 1920-х рр. / О.А. Коляструк // Наукові записки

Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. — Серія: Історія. — Вінниця, 2007. — Вип. 12. — С. 65-70.

210. Борисенко, М.В. Життя та побут міського населення України у 20-30-х рр. XX ст. / М.В. Борисенко. — К.: ВД «Стилос», 2009. — С. 267-269.

211. Там само. — С. 279.

212. Лихолобова, З. Міста Донбасу в роки радянської модернізації: особливості менталітету городян (кінець 1920-1930-ті рр.) / З. Лихолобова // Нові сторінки історії Донбасу : зб. статей. — Донецьк, 2006. — Вип. 15. — С. 85-107.

213. Гогохія, Н. Практики повсякденної життєдіяльності українського суспільства в умовах формування тоталітаризму: соціальна адаптація селянства / Н. Гогохія // «Історія повсякденності: теорія та практика»: матер. ... — С. 61.

214. Непотенко, І.В. Харчування чернігівців у 20-30-х рр. XX ст. / І.В. Непотенко // Людина у структурах повсякдення в історії України: матеріали Всеукр. наук. конф. ; Луганськ, 26 листопада 2009 р. — Луганськ: СУНУ, 2009. — 73 с. — С. 52-54 ; Коцур В. Харчування сільського населення України у 20-30-х рр. XX ст. / В. Коцур, О. Тарапон // «Історія повсякденності: теорія та практика»... — С. 145-148.

215. Дорош, Т.О. Матеріальні умови життя аграрної інтелігенції радянської України у 20-ті рр. XX ст. / Т.О. Дорош // Гілея (науковий вісник): зб. наук. пр. / гол. ред. В.М. Вашкевич. — К., 2009. — Вип. 20. — С. 63-69.

216. Дорош, Т.О. Особливості харчування аграрної інтелігенції радянської України у 20-ті рр. XX ст. / Т.О. Дорош // Людина у структурах повсякдення ... — С. 25-26.

217. Лукашевич, Ю. Матеріали санітарно-демографічних обстежень як джерело вивчення історії повсякденності / Ю. Лукашевич // «Історія повсякденності: теорія та практика»... — С. 90-92.

218. Непийвода, В.А. Оздоровлення наукових працівників як один з напрямків діяльності ВУКСУ / В.А. Непийвода // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. — Серія: Історія. — Вінниця, 2008. — Вип. 14. — С. 220-223; Мазур, І.В. Стан забезпечення медичними працівниками закладів охорони здоров'я губернських міст України на початку 1920-х рр. / І.В. Мазур // Там само. — С. 207-209; Коляструк, О.А. Підтримка здоров'я та організація відпочинку інтелігенції УСРР у 1920-ті рр. / О.А. Коляструк // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: міжвідом. зб. наук. пр. — К., 2007. — Вип. 16. — Ч. II. — С. 119-128; Ткаченко, І. Санітарний стан та боротьба з епідеміями в радянській Україні. 1920-і роки / І. Ткаченко // Там само. — Вип. 17. — С. 345-375.

219. Третяк, В. Розвиток спортивного руху в СРСР та Києві у передвоєнний період / В. Третяк // «Історія повсякденності: теорія та практика»... — С. 148-151.

220. Лахач, Т. Історія шлюбно-сімейних відносин у радянській Україні 1920-х років в умовах повсякденності // «Історія повсякденності: теорія та практика»... — С. 131-133.

221. Коляструк, О.А. Релігійний аспект у науковій діяльності і приватному житті професора історії М.М. Бережкова / О.А. Коляструк // Сіверянський літопис. — Чернігів, 2006. — № 5. — С. 91-96.

222. Посохов, С.І. Криза старого університету в українській публіцистиці 1920-х рр. / С.І. Посохов // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету. — Т. 12. Історичні науки. — Кам'янець-Подільський, 2004. — С. 197-204 ; Коляструк, О.А. Повсякдення інтелігенції за доби непу (за оповіданнями і фейлетонами М. Зоценка) / О.А. Коляструк // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. — Серія: Історія. — Вінниця, 2008. — Вип. 14. — С. 58-63.

223. Парфіненко, А.Ю. Викладацький склад дореволюційних університетів у зображенні публіцистики 1920-початку 1930-х рр. / А.Ю. Парфіненко // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: зб. наук. пр. — Вип. 8. — Х.: ХНУ, 2006. — С. 190-196. — С. 191.
224. Гогохія, Н.Т. Мова української преси кінця 1920-х — 1930-х рр. у контексті виховання « нової людини » / Н.Т. Гогохія // Людина у структурах повсякдення ... — С. 19-20.
225. Див.: Коляструк, О.А. Преса в радянській політичній системі. 20-30-і рр. XX ст. / О.А. Коляструк // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. — Серія : Історія.. — Вінниця, 2003. — Вип. 5. — С. 104-110.
226. Даниленко, О.А. Інтелігенція в контексті теорії повсякденності / О.А. Даниленко // Громадянськість інтелігенції: шляхи формування у кризовому суспільстві / ред. кол. В.І. Астахова. — Х.: б. в., 2001. — С. 24.
227. Романенко, Г.О. Соціальне самовизначення художньої інтелігенції України (20-30 рр.) / Г.О. Романенко // Вчені записки Харківського гуманітарного університету «Національна українська академія». — Т. 6-11. — Х., 2001. — С. 75-77.
228. Бондар-Терещенко, І. У задзеркаллі 1910 — 30-их років / І. Бондар-Терещенко. — К. : Темпора, 2009. — 528 С. [Електронний ресурс]. — Режим доступу : // http://infoporn.org.ua/2009/06/10/bt_u_zadzerkall_yh_rokv

ДО РОЗДІЛУ III

1. Ленін, В.І. Як організувати змагання? / В.І. Ленін // Повн. збір. тв. — Т. 35. — С. 195.
2. Ленін, В.І. Економіка і політика в епоху диктатури пролетаріату / В.І. Ленін // Повн. збір. тв. — Т. 39. — С. 264.
3. Ленін, В.І. «Дитяча хвороба» лівизни в комунізмі // ПЗТ. — Т. 41. — С. 94.
4. Ленін, В.І. Успіхи і труднощі радянської влади / В.І. Ленін // Повн. збір. тв. — Т. 38. — С. 143.
5. Сталин, И.В. Политический отчет ЦК РКП(б) от 3 декабря 1927 г. / И.В. Сталин // Соч. — Т. 10. — С. 317.
6. Там само. — С. 318.
7. Бартов, А. Интеллигенция и власть // Студия. — 2009. — №13 / А. Бартов [Электронный ресурс]. — Режим доступа : // <http://magazines.russ.ru/studio/2009/13/ba20.html>
8. Лисяк-Рудницький, І. Виродження і відродження інтелігенції / Іван Лисяк-рудницький // Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. — Т. 2. — К., 1994.
9. Там само. — С. 364-365.
10. Винниченко, Володимир. Відродження нації / Володимир Винниченко. — К. — Відень, 1920. — Ч. 2. — С. 108.
11. Смена вех. — Прага, 1921.
12. Интеллигенция и Советская власть. — М., 1919
13. Рубльов, О.С. Інтелігенція українська, витоки традицій та їх розвиток / О.С. Рубльов // Енциклопедія історії України. — Т. 3. — С. 512-513.
14. Меметов, В.С. О некоторых методологических подходах ...
15. Київські неокласики / упор. В. Агеева. — К., 2003.
16. Советская интеллигенция: словарь-справочник. — М., 1987. — С. 4.
17. Сибіряков, И. В. Интеллигенция и власть: исторический опыт поиска нравственного компромисса / И.В. Сибиряков // Интеллигенция и власть на пороге XXI века : итоговые материалы регион. науч.-практ. конф. — Екатеринбург, 1996. — Вип. 3. — С. 68.
18. Меметов, В.С. О некоторых методологических ...

19. Єрмаков, В. Т. Вказ. праця. — С. 166-167.
20. Казанин, И.Е. Забытое будущее: Советская власть и российская интеллигенция в первое послеоктябрьское десятилетие. — Волгоград, 2001. — 268 с.; Соскин, В. Л. Власть и интеллигенция в 20-е гг.: политика партнерства или дискриминации? / В.Л.Соскин // Российская интеллигенция: XX век : тез. докл. и сообщ. науч. конф. / отв. ред. В. Г. Чуфаров. — Екатеринбург, 1994. — С. 134-145 ; Вказ. праця. — С. 162-164; Волгушева, А.О.Культурная политика Советской власти и художественная интеллигенция (1917-1932 гг.) : дис. ... канд. ист. — Саратов, 2004. — 208 с.
21. Касьянов, Г.В. Українська інтелекція: проблеми ... — С.3-15; Очеретянко, В.І. Влада і інтелекція у 1920-1930-х рр.: історіографія проблеми / В.І. Очеретянко // Історія України: маловідомі імена, події, факти. — Вип. 33. — К., 2006. — С. 309-316 ; Коляструк, О.А. Проблеми історії національної інтелекції 1920-х рр. у сучасній українській історіографії / О.А. Коляструк // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені М. Коцюбинського. — Серія: Історія. — Вінниця, 2006. — Вип. 11. — С. 36-41.
22. Ли, Ч. Н.И.Бухарин и партийно-государственная политика по отношению к интеллигенции (вторая половина 2-х годов) / Ли Ч. // Вестник Московского университета. — Серия 8 : История. — 1992. — № 2. — С. 13-21.
23. Судьбы современной интеллигенции / под ред. А.В. Луначарского. — М., 1925. — С. 6.
24. Там само. — С. 27.
25. Цит. за: Казанин, И.Е. Вказана праця. — С. 120.
26. Судьбы современной интеллигенции ... — С. 7.
27. Центральний державний архів громадських організацій України (Далі — ЦДАГО України). — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 13. — Арк. 112-112 зв.
28. Пролетаризация науки // Коммунист. — 1921. — 16 янв. — С. 2.
29. Дело членов Центрального комитета Украинской партии социал-революционеров Голубовича, Петренко, Лызанивского, Часныка, Ярослава и др.(стенографический отчет) — Х. : Типография ВЧК, 1921. — С. 402.
30. Див.: Федюкин С.А. Боротьба с буржуазной идеологией...
31. Див., напр.: Листування В.Г. Короленка з Х.Г. Раковським та О.Г. Раковською // Березіль. — 1991. — № 1, 2
32. Саме з цією метою було започатковано у 1923 р. громадсько-літературний «Червоний шлях»
33. Цит. за: Казанин, И.Е. Вказана праця. — С. 123.
34. Державний архів Харківської області (Далі — ДАХО). — Ф. Р-203. — Оп. 1. — Спр. 566. — Арк. 22.
35. Вихавайнен, Т. Вказ. праця. — С. 138.
36. Анненков, Ю.П. Дневники моих встреч. Цикл трагедий / Ю. П. Анненков. — М., 1991. — Т. 2. — С. 270.
37. Fitzpatrick Sh. The Cultural Front. Power and Culture in Revolutionary Russia / Sh. Fitzpatrick. Ithaka; London, 1992. — P. 4-6.
38. Красильников, С.А. Высылка и ссылка интеллигенции как элемент советской карательной политики 20-х начала 30-х гг. / С.А. Красильников // Дискриминация интеллигенции в послевоенной Сибири (1920-1930 гг.). — Новосибирск, 1994. — С. 46.
39. Лисяк-Рудницький, І. Вказ.праця. — С. 367.
40. Ленин, В.И. Полн. собр.соч. — Т. 45. — С. 31-32.
41. Всероссийская конференция РКП: Резолюция по докладу тов. Г. Зиновьева об анти-советских партиях и течениях // Известия. — 1922. — 10 августа.

42. Тов. Троцький об отношении Европы и Америки // Известия. — 1922. — 30 августа.
43. Раев, М. Россия за рубежом: История культуры русской эмиграции. 1919 — 1939 / М. Раев. — М., 1994. — С. 199.
44. Казанин, И.Е. Вказана праця. — С. 141-143.
45. Отчет о деятельности ЦК КП(б)У // Известия ЦК КП(б)У. — 1922. — № 7/8 (15/16). — С. 6.
46. Нариси історії української інтелігенції (перша половина XX ст.). — Кн. II. — К., 1994. — С. 11-12, 29.
47. Интеллигенты // Коммунист. — 1922. — 7 сентяб. — С. 1.
48. Примочкина, Н.Н. Писатель и власть. — М., 1988. — С. 86-89.
49. Лисяк-Рудницький, І. Вказана праця. — С. 366.
50. Степун, Ф.А. Мысли о России. Очерк II / А.Ф. Степун // Соч. — М., 2000. — С. 224.
51. 8-й Всеукраїнський з'їзд Рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів. — Харків, 1924. — С. 13-14.
52. ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 165. — Арк. 269-272.
53. Там само. — Оп. 16. — Спр. 1. — Арк. 178-179.
54. Судьбы русской интеллигенции. Материалы дискуссий....
55. Луначарский, А.В. Место и роль интеллигенции в обществе : сб. ст. / А.В. Луначарский. — М., 1923. — С. 5.
56. Судьбы русской интеллигенции... — С. 22-23.
57. ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 1020. — Арк. 60.
58. Там само. — Оп. 6. — Спр. 106. — Арк. 43.
59. Цит. за: Ченцов, В.В. Політичні репресії в радянській Україні в 20-ті рр. / В.В. Ченцов. — Тернопіль : Збруч, 2000. — 482 с. — С. 116.
60. Бухарин, Н. Ленин и задачи науки в социалистическом строительстве / Н. Бухарин // Правда. — 1929. — 20 янв.
61. ЦДАГО України. — Ф.1. — Оп.6. — Спр. 142. — Арк. 70.
62. Ченцов, В.В. Вказ. праця. — С. 137-138.
63. Шаповал, Ю.І. Остання адреса. До 60-річчя Соловецької трагедії / Ю.І. Шаповал. — К., 1997. — Т. 1. — С. 24.
64. Коляструк, О.А. Національна свідомість української інтелігенції у контексті політичних змін кінця XIX — 20-х рр. XX ст. / О.А. Коляструк // Наукові записки Вінницького держ. пед. ун-ту ім. М. Коцюбинського. — Серія: Історія. — Вінниця, 2005. — Вип. 9. — С. 144.
65. Красильников, С.А. Предисловие... — С. 9.
66. Яров, С. Вказ. праця.
67. Измозик, В.С. Глаза и уши режима: Государственный политический контроль за населением Советской России в 1918–1928 гг. / В.С. Измозик. — СПб., 1995
68. Интервью с Игалом Халфиным и Йоханом Хелльбеком // Ab Imperio. — 2002. — № 3. — С. 223.
69. Яров, С. Вказ. праця.
70. Институты управления культурой в период становления. 1917 — 1930-е гг. Партийное руководство; государственные органы управления: схемы. — М., 2004.
71. Касьянов, Г.В. Українська інтелігенція 1920-х — 1930-х років: соціальний портрет та історична доля. — К.: Глобус, Вік; Едмонтон : Канадський інститут Українських Студій Альбертського Університету, 1992. — 176 с. — С. 82.
72. Нариси історії української інтелігенції (перша половина XX ст.): у 3 кн. — Кн. II. — К., 1994. — 172 с. — С. 3.

73. Україна: стат довідник. — Харків : ЦСУ УСРР, 1925. — С. 18, 26.
74. Касьянов, Г.В. Українська інтелекція 1920-х — 1930-х... — С. 82.
75. Нариси історії української інтелекції ... — С. 4.
76. Там само.
77. Культурне будівництво в Українській РСР. 1917-1927 : зб. док. і матер. — К., 1979. — С. 175.
78. Касьянов, Г.В. Українська інтелекція 1920-х — 1930-х ... — С. 83.
79. Історія Академії наук України. 1918-1923 : документи і матеріали. — К., 1993. — С. 253.
80. Короленко, В.Г. Письма к А.В. Луначарському // Новый мир. — 1988. — № 10. — С. 198-218. — С. 213.
81. Полонська-Василенко, Н.Д. Українська Академія наук. Нарис історії / Н.Д. Полонська-Василенко. — К., 1993. — Ч. I.(1918-1930). — С. 21.
82. Полонська-Василенко, Н. Київ часів М. Зерова і П. Филиповича / Н.Д. Полонська-Василенко // Київські неокласики ... — С. 179.
83. Полонська-Василенко, Н.Д. Українська Академія наук... — С. 22-23.
84. Вернадський, В.И. Дневники. 1917-1921 / В.И. Вернадский. — К., 1994. — С. 178, 180.
85. Полонська-Василенко, Н. Київ часів ... — С. 180.
86. Оглоблін, О. Спогади про Михайла Зерова і Павла Филиповича / О.П. Оглоблін // Київські неокласики... — С. 240.
87. Центральний державний архів вищих органів управління України (Далі — ЦДАВО України). — Ф. 331. — Оп. 1. — Спр. 21. — Арк. 111-111 зв.
88. Історія Академії наук України... — С. 295.
89. ЦДАВО України. — Ф. 331. — Оп. 1. — Спр. 12. — Арк. 42.
90. Полонська-Василенко, Н.Д. Українська Академія наук... — С. 22.
91. Цетральний державний архів-музей літератури і мистецтва України (Далі — ЦДАМЛМ України). — Ф. 542. — Оп. 1. — Спр. 46. — Арк. 227.
92. Там само. — Арк. 228.
93. Історія Академії наук України... — Т. 1. — С. 253.
94. Василенко, Н.К. Спогади / Н.К. Василенко // Василенко, К.П. Статті. Спогади. Ликування : у 2-х т. — К., 2002. — Т. 1. — С. 210-211.
95. Там само. — С. 212.
96. Зерова, С. Спогади про Миколу Зерова // Київські неокласики... — С. 96-99.
97. Домонтович, В. Болотяна лукроза, II // Київські неокласики... — С. 294, 296.
98. Епістолярна спадщина Агатангела Кримського (1890-1941рр.) : в 2-х томах. — Т. II (1918-1941 рр.). — К., 2005 — С. 22-23.
99. ЦДАМЛМ України. — Ф. 542. — Оп. 1. — Спр. 46. — Арк. 229.
100. Там само. — Арк. 230-231.
101. Голод 1921-1923 і українська преса в Канаді / упор. Сербин Р. — Торонто, 1995. — С. 263.
102. Там само. — С.158.
103. ЦДАВО України. — Ф. 331. — Оп. 1. — Спр. 35. — Арк. 128.
104. Там само. — Спр. 16. — Арк. 8, 11, 15.
105. Циганкова, Е. Маловідомі сюжети з академічного життя / Е. Циганкова // Агатангел Кримський. Нариси життя і творчості. — К., 2006. — С. 225-226.
106. ЦДАГО України. — Ф. 263. — Оп. 1. — Спр. 58105, кор. 1449. — Арк. 81-122.
107. Циганкова, Е. Маловідомі сюжети з академічного життя / Е. Циганкова // Вісник НАН України. — 1996. — № 3-4. — С. 24.

108. ІР НБУВ. — Ф. 1. — Спр. 26258. — Арк. 1.
109. Циганкова, Е. Маловідомі сюжети з академічного життя... — С.229.
110. ЦДАВО України. — Ф. 166. — Оп. 2. — Спр. 451. — Арк. 93-94.
111. Фрумкин, А.Н. В начале долгой дороги / А.Н. Фрумкин // Пути в незнане. Писателі розповідають про науку : збірник сьомий. — М. : Радянський письменник, 1969. — С. 377.
112. Там само. — С. 382.
113. ЦДАВО України. — Ф.331. — Оп. 1. — Спр. 4. — Арк. 7.
114. Там само. — Спр. 5. — Арк. 5.
115. Там само. — Спр. 4. — Арк. 7.
116. Там само. — Спр. 5. — Арк. 4.
117. Там само. — Спр. 4. — Арк. 7.
118. Там само. — Арк. 1.
119. Семашко, Н. Итоги прошлого и задачи будущего / Н. Семашко // Год работы Центральной Комиссии... — С. 14.
120. ЦДАВО України. — Ф. 331. — Оп. 1. — Спр. 22. — Арк. 27.
121. ЦДАВО України. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 41. — Арк. 27.
122. Ряппо, Я. Основные моменты научного труда на Украине в прошлом году / Я. Ряппо // Путь просвещения. — 1925. — № 4. — С. 87.
123. ЦДАВО України. — Ф. 331. — Оп. 1. — Спр. 22. — Арк. 60.
124. Там само. — Арк. 49.
125. Там само. — Спр. 7. — Арк. 14.
126. Там само. — Спр. 69. — Арк. 5.
127. Покровский, М. Основные принципы работы Экспертной Комиссии // Год работы Центральной Комиссии ... — С. 16.
128. Там само. — С.18.
129. ЦДАВО України. — Ф. 331. — Оп. 1. — Спр. 39. — Арк. 24-24 зв.
130. Там само. — Спр. 188. — Арк. 33.
131. Там само.
132. Там само. — Арк. 1-1 зв.
133. Там само. — Спр. 183. — Арк. 11.
134. Там само. — Спр. 187. — Арк. 17.
135. Там само. — Спр. 253. — Арк. 8.
136. Там само. — Спр. 260. — Арк. 6-6 зв.
137. Там само. — Спр. 5. — Арк. 12.
138. Там само. — Арк. 15.
139. Павлюченков, С.А. Военный коммунизм в России: Власть и массы / С.А. Павлюченков. — М., 1997. — С. 231.
140. Чистиков, А.Н. Деятельность Петросвета по решению продовольственного вопроса в 1917-1920 гг. / А.Н. Чистиков // Ленинградский совет в годы гражданской войны и социалистического строительства. 1917-1937 гг. — Л., 1986. — С. 250.
141. Лебина, Н.Б. Энциклопедия банальностей... — С. 276.
142. Анненков, Ю. Вказ. праця. — С.73.
143. Нарский, И.В. Жизнь в катастрофе. Будни населения Урала. 1917-1921 гг. / И.В. Нарский. — М., 2001. — С. 471.
144. Лебина, Н.Б. Энциклопедия банальностей... — С. 278.
145. Листування В.Г.Короленка з Х.Г.Раковським та О.Г. Раковською // Березіль. — 1991. — № 1, 2.

146. Короленко, В.Г. Письма к А.В.Луначарскому / В.Г. Короленко // Новый мир. — 1988. — № 10. — С. 198-218.
147. Короленко, В.Г. «Если возможен еще выход для России, то он возможен только в одном: в возвращении к свободе» (Письма В.Г. Короленко к М. Горькому) / В.Г. Короленко // Родина. — 1989. — № 3. — С. 70-73.
148. Вернадський, В.І. Дневники.... — С. 204, 208.
149. ЦДАВО України. — Ф. 331. — Оп. 1. — Спр. 11. — Арк. 96.
150. Год работы Центральной Комиссии ... — С. 30.
151. ЦДАВО України. — Ф. 331. — Оп.1. — Спр. 7. — Арк. 10.
152. Державний архів Харківської області (Далі — ДАХО). — Ф. Р-203. — Оп. 1. — Спр. 981. — Арк. 10-11.
153. ЦДАВО України. — Ф. 331. — Оп. 1. — Спр. 52. — Арк. 10.
154. Там само. — Спр. 21. — Арк. 36.
155. ДАХО. — Ф. Р-203. — Оп. 1. — Спр. 981. — Арк. 12-54.
156. ІР НБУВ. — Ф. XXIII. — Спр. 48. — Арк. 24-24 зв.
157. Цит. за: Тополянський, В. Вожди в законе. Очерки физиологии власти / В. Тополянський. — М. : Изд-во «Права человека», 1996. — С. 25.
158. Боголепов, Д. В борьбе за высшую школу / Д. Боголепов // Красное студенчество. — 1928/29. — № 3-4. — С. 31.
159. Цит. за: Игнатова, Е. Записки о Петербурге. Жизнеописание города со времен его основания до 40-х годов XX века / Елена Игнатова. — СПб., 2005. — С. 463.
160. Кобозева, А. В. Культурно-антропологический анализ повседневной жизни Москвы: социальные эксперименты первого послереволюционного десятилетия : автореф. дис. ... канд. филос. наук. — М., 2006. — С. 6.
161. Фриш С. Э. Сквозь призму времени. — М., 1992. — С. 61.
162. ЦДАВО України. — Ф. 331. — Оп. 1. — Спр. 35. — Арк. 127.
163. Там само. — Арк. 60.
164. Там само. — Арк. 130-131.
165. Там само. — Арк. 43-43 зв.
166. Петроградский Дом ученых. 1920-1921. История в документах. — СПб., 2000. — С. 26.
167. ЦДАВО України. — Ф. 331. — Оп. 1. — Спр. 39. — Арк. 15-15 зв.
168. Там само. — Арк. 13 зв.
169. Там само. — Спр. 48. — Арк. 28.
170. Там само. — Арк. 1.
171. Там само. — Спр. 1. — Арк. 70.
172. Там само. — Спр. 38. — Арк. 21-22 зв.
173. Там само. — Арк. 29-30, 36-38.
174. Там само. — Арк. 10-20.
175. Там само. — Арк. 19-19 зв., 20.
176. Там само. — Спр. 29. — Арк. 7.
177. Там само. — Спр. 38. — Арк. 42.
178. Там само. — Арк. 42 зв., 43-45.
179. Там само. — Спр. 48. — Арк. 22-23.
180. Там само. — Спр. 37. — Арк. 98.
181. Там само. — Спр. 255. — Арк. 223, 181, 185, 224.
182. Год работы Центральной Комиссии ... — С. 18.

183. Осокина, Е.А. За фасадом «сталинского изобилия». Распределение и рынок в годы индустриализации. 1927-1941 / Е.А. Осокина. — М., 1999. — С.185.
184. ЦДАВО України. — Ф. 331. — Оп. 1. — Спр. 30. — Арк. 47 зв.
185. Там само. — Спр. 257. — Арк. 35.
186. Там само. — Спр. 42. — Арк. 41-85.
187. Там само. — Арк. 41-85.
188. Там само. — Спр. 188. — Арк. 35.
189. Там само. — Спр. 149. — Арк. 39.
190. Там само. — Спр.13. — Арк. 67.
191. Там само. — Спр. 69. — Арк. 5.
192. Там само. — Арк. 3.
193. Епістолярна спадщина Агатангела Кримського ... — С. 63.
194. ЦДАВО України. — Ф. 331. — Оп. 1. — Спр. 148. — Арк. 110, 112, 116, 118.
195. Там само. — Спр. 149. — Арк. 39 зв.
196. Там само. — Спр. 5. — Арк. 10.
197. Там само. — Спр. 22. — Арк. 69
198. Там само. — Арк. 67.
199. Там само. — Арк. 78, 80.
200. Там само. — Арк. 81; Спр. 14. — Арк. 8.
201. Там само. — Спр. 14. — Арк. 30, 33 ; Спр. 7. — Арк. 47.
202. Там само. — Спр. 23. — Арк. 65.
203. Там само. — Спр. 70. — Арк. 85.
204. Епістолярна спадщина Агатангела Кримського... — С. 41.
205. Там само. — С.72.
206. Там само. — С. 73.
207. ЦДАМЛМ України. — Ф. 542. — Оп. 1. — Спр. 46. — Арк. 225.
208. Епістолярна спадщина Агатангела Кримського ... — С. 66.
209. Там само. — С. 87.
210. ДАВО. — Ф. Р-5265. — Оп. 4. — Спр. 155. — Арк. 9.
211. ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 122. — Арк. 1.
212. Ларин, Ю. Итоги, пути и выводы новой экономической политики / Ю. Ларин. — М., 1923. — С. 97.
213. ДАВО. — Ф. Р-510. — Оп. 1. — Спр. 129. — Арк. 28
214. Там само. — Арк. 4-5.
215. Там само. — Арк. 29-30.
216. Бульба-Боровець, Т. Армія без держави / Т. Бульба-Боровець. — К., 1996. — С.16.
217. Мартынов, А.И. Мои украинские впечатления и размышления / А.И. Мартынов. — М., 1923. — С. 52.
218. ДАВО. — Ф. Р-254. — Оп. 1. — Спр. 307. — Арк. 22.
219. Ніколіна, І.І. Вчительство Поділля у 1920-х — 30-х рр. ХХ ст. / І.І. Ніколіна // Вінниччина: минуле та сьогодення. Краєзнавчі дослідження. — Вінниця, 2005. — С. 157.
220. Нестеренко, В.А. Українське вчительство Поділля в 1920-1930-ті роки: суспільно-політичний портрет / В.А. Нестеренко // Освіта, наука і культура на Поділлі: зб. наук. пр. — Кам'янець-Подільський, 2002. — Т. 3. — С. 157-158.
221. ДАВО. — Ф. Р-254. — Оп. 1. — Спр. 285. — Арк. 96.
222. ЦДАВО України. — Ф. 166. — Оп. 2. — Спр. 287. — Арк. 17.
223. Касьянов, Г.В. Українська інтелігенція 1920-х — 1930-х ... — С. 74.

224. ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 32. — Арк. 75.
225. Касьянов, Г.В. Українська інтелекція 1920-х — 1930-х ... — С. 75.
226. Масненко, В.В. Вчительство та становлення радянської школи на Україні в першій половині 20-х років / В.В. Масненко, І.Ф. Шаров // Український історичний журнал. — 1990. — № 12. — С. 100-104. — С. 101.
227. ДАВО. — Ф. Р-5107. — Оп. 1. — Спр. 5. — Арк. 8.
228. Там само. — Арк. 16.
229. Лойко, О. Інтелекція Поділля в умовах непу / О. Лойко // Тези 15-ої Вінницької обласної історико-краєзнавчої конференції. — Вінниця, 1996. — С. 61.
230. ДАВО. — Ф. П-1. — Оп. 1. — Спр. 3. — Арк. 23
231. Мельничук, І.П. Документи державного архіву Вінницької області про настрої сільської інтелекції Поділля у 1920-і рр. / І.П. Мельничук, В.І. Петренко, П.М. Кравченко // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. — Серія : Історія. — Вінниця, 2006. — Вип. 11. — С. 341.
232. ДАВО. — Ф. Р-847. — Оп. 1. — Спр. 156. — Арк. 165.
233. ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 2265. — Арк. 7.
234. ДАВО. — Ф. Р-256. — Оп. 1. — Спр. 162. — Арк. 63.
235. Касьянов, Г.В. Українська інтелекція 1920-х — 1930-х ... — С. 88.
236. Неженцев, Ю.И. Деятельность общественных организаций научно-технической интеллигенции Украины (20-е — 30-е годы) : автореф. дис. ... канд. ист. наук / Ю.И. Неженцев. — К., 1991. — С. 14.
237. ЦДАВО України. — Ф. 2605. — Оп.1. — Спр. 1187. — Арк. 321.
238. Там само. — Оп. 2. — Спр. 233. — Арк. 266
239. Андрианов, Д.Н. VI Всеукр. конф. инженеров-металлистов // Инженерный труд. — 1925. — № 1. — С. 17-19.
240. Протодияконов, А.М. Вказ. праця. — С. 8.
241. Там само. — С. 9-19.
242. Там само. — С.15.
243. Там само. — С.19.
244. Зеленов, В.И. Положение инженерно-технического персонала... — С. 16-20.
245. Зеленов, В.И. Рабочий день... — С. 12-13.
246. Там само. — С. 13.
247. Там само. — С. 12.
248. Зеленов, В.И. Об отдельных кассах взаимопомощи... — С. 17.
249. Зеленов, В.И. Рабочий день ... — С. 13.
250. Там само.
251. Зеленов, В.И. Положение инженерно-технического персонала ... — С. 16.
252. Несколько слов к оценке общих выводов одного ГМБИ // Инженерный труд. — 1924. — № 3. — С. 4.
253. ЦДАВО України. — Ф. 2605. — Оп. 2. — Спр. 229. — Арк. 170-174.
254. Добровольский, В. Результаты обследования быта членов ИТС г. Одессы / В. Добровольский // Инженерный труд. — 1924. — № 6. — С. 13-14.
255. Киржнер, Д. Условия труда и быта инжтехперсонала украинской горной промышленности / Д. Киржнер, Б. Турубинер // Инженерный работник. — 1928. — № 11-12. — С. 153-154.
256. Струченков, О.В. Умови праці та побуту технічної інтелекції Донбасу в 1928-1940 роках: автореф. ... дис. канд. іст. наук ; 07.00.01 / О.В. Струченков / Донецький національний університет. — Донецьк, 2006. — С. 16.

257. Касьянов, Г.В. УТОРНІТСО: епізод «політичного виховання» інтелігенції / Г.В. Касьянов, Л.І. Ткачова // Держава і українська інтелігенція (деякі проблеми взаємовідносин у 20-х — на початку 30-х років. — К.: АН УРСР, Інститут історії, 1990. — С. 30.
258. Ткачова, Л.І. Інтелігенція Радянської України в період побудови основ соціалізму / Л.І. Ткачова. — К.: Наукова думка, 1985. — С. 30; ЦДАВО України. — Ф. 331. — Оп. 1. — Спр. 188. — Арк. 26.
259. ЦДАВО України. — Ф. 331. — Оп. 1. — Спр. 79. — Арк. 1-6.
260. Там само. — Спр. 60. — Арк. 39.
261. Там само. — Спр. 166. — Арк. 261.
262. Там само. — Спр. 188. — Арк. 28.
263. Там само. — Ф. 539. — Оп. 1. — Спр. 581. — Арк. 223.
264. ДАХО. — Ф. Р-203. — Оп. 1. — Спр. 566. — Арк. 26.
265. Там само. — Ф. Р-1682. — Оп. 2. — Спр. 241. — Арк. 1-2, 11.
266. Ленін, В.І. Доповідь ВЦВК і РНК на УІІ Всеросійському з'їзді Рад, 5 грудня 1919 р. / В.І. Ленін // ПЗТ. — Т. 39. — С. 384-385.
267. ДАХО. — Ф. Р-1001. — Оп. 1. — Спр. 137. — Арк. 18.
268. Там само. — Ф. Р-203. — Оп. 1. — Спр. 590. — Арк. 61, 62-62 зв.
269. Там само. — Спр. 566. — Арк. 31-32.
270. Там само. — Арк. 38.
271. Цит. за: Ревякина И.А. Трудные дни российской науки / И.А. Ревякина, И.Н. Селезнева // Вестник РАН. — 1994. — № 10. — С. 934.
272. Примочкина, Н.Н. Вказ. праця. — С. 86-89.
273. О Пролеткультах // КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. — Т. 2. — М., 1970. — С. 197-200.
274. Там само. — С. 198.
275. Fitzpatrick, Sh. The Cultural Front. Power and Culture in Revolutionary Russia / Sh. Fitzpatrick. — Ithaka; London, 1992.
276. ЦДАВО України. — Ф. 539. — Оп. 1. — Спр. 613. — Арк. 6.
277. Там само. — Спр. 1421. — Арк. 6.
278. Там само. — Арк. 6-7.
279. Там само. — Арк. 5.
280. Там само. — Арк. 12-13.
281. ДАХО. — Ф. Р-203. — Оп. 1. — Спр. 566. — Арк. 67-68.
282. Там само. — Арк. 68а.
283. ДАВО. — Ф. Р-254. — Оп. 1. — Спр. 600. — Арк. 11.
284. Там само. — Ф. Р-510. — Оп. 1. — Спр. 374. — Арк. 5.
285. ДАХО. — Ф. Р-1002. — Оп. 1. — Спр. 26. — Арк. 20, 25, 27, 71, 78.
286. Там само. — Арк. 30.
287. Там само. — Арк. 40.
288. Єфремов, С.О. Щоденники, 1923-1929 / С.О. Єфремов. — К.: ЗАТ «Газ. «Рада», 1997. — 848 с. — С. 223.
289. Шарпатий, В.Г. Становлення та функціонування системи соціального забезпечення в УРСР в 1920-30-х рр.: історичний аспект: автореф. ... д-ра істор. наук : 07.00.01 / Віктор Григорович Шарпатий / Чернівецький нац. ун-т ім. Ю. Федьковича. — Чернівці, 2007. — С. 28.
290. Там само. — С. 31.
291. ЦДАВО України. — Ф. 348. — Оп. 1. — Спр. 163. — Арк. 22.

292. Там само. — Ф. 331. — Оп. 1. — Спр. 3. — Арк. 149.
293. Там само. — Арк. 150.
294. Там само. — Спр. 39. — Арк. 15 ; Спр. 51. — Арк. 2; Спр. 42. — Арк. 41-85.
295. Там само. — Спр. 78. — Арк. 1-6..
296. ДАХО. — Ф. Р-1682. — Оп. 2. — Спр. 311. — Арк. 8, 14, 28.
297. ЦДАВО України. — Ф. 331. — Оп. 1. — Спр. 3. — Арк. 10, 13, 15-15 зв.
298. Там само. — Спр. 142. — Арк. 68 ; Спр. 81. — Арк. 121.
299. Там само. — Спр. 40. — Арк. 145.
300. Епістолярна спадщина Агатангела Кримського ... — С. 133.
301. Там само. — С. 115.
302. Єфремов, С.О. Щоденники... — С. 253, 206.
303. ДАХО. — Ф. Р-203. — Оп. 1. — Спр. 566. — Арк. 27-27 зв.
304. ЦДАВО України. — Ф. 331. — Оп. 1. — Спр. 142. — Арк. 80, 94, 95, 96.
305. Там само. — Арк. 92.
306. Там само. — Арк. 78.
307. Там само. — Спр. 253. — Арк. 4.
308. ІР НБУВ. — Ф. XXIII. — Спр. 56. — Арк. 2 зв.-3 ; Спр. 48. — Арк. 17.
309. ЦДАВО України. — Ф. 331. — Оп. 1. — Спр. 3. — Арк. 59.
310. ІР НБУВ. — Ф. XXIII. — Спр. 56. — Арк. 24 зв. ; Спр. 57. — Арк. 3 зв.
311. Там само. — Спр. 58. — Арк. 5.
312. Там само. — Спр. 57. — Арк. 3.
313. Там само. — Арк. 18.
314. ЦДАВО України. — Ф. 331. — Оп. 1. — Спр. 182. — Арк. 14-14 зв.
315. Там само. — Ф. 539. — Оп. 3. — Спр. 1377. — Арк. 62.
316. Там само. — Ф. 166. — Оп. 4. — Спр. 139. — Арк. 43.
317. Там само. — Ф. 331. — Оп. 1. — Спр. 187. — Арк. 16 зв.
318. Касьянов, Г.В. Українська інтелекція 1920-х — 1930-х ... — С. 91.
319. ЦДАВО України. — Ф. 331. — Оп. 1. — Спр. 3. — Арк. 151.
320. Там само. — Арк. 12.
321. Там само. — Спр. 283. — Арк. 28.
322. Там само. — Спр. 3. — Арк. 144 зв.
323. Там само. — Арк. 144.
324. Там само. — Спр. 253. — Арк. 4-5.
325. Там само. — Спр. 192. — Арк. 8 ; Спр. 187. — Арк. 10.
326. Там само. — Спр. 254. — Арк. 6.
327. Там само. — Спр. 253. — Арк. 6.
328. Шарпатий, В.Г. Вказ. праця. — С. 31.
329. ЦДАВО України. — Ф. 331. — Оп. 1. — Спр. 31. — Арк. 17.
330. Там само. — Ф. 539. — Оп. 1. — Спр. 273. — Арк. 1.
331. Там само.
332. Там само. — Ф. 331. — Оп. 1. — Спр. 158. — Арк. 9, 10.
333. Коляструк, О.А. До характеристики становища одеської інтелекції у 20-і рр. XX ст. / О.А. Коляструк // Інтелекція і влада. — Одеса, 2006. — Вип. 8. — С. 125.
334. ЦДАВО України. — Ф. 331. — Оп. 1. — Спр. 33. — Арк. 45-46.
335. Там само. — Арк. 26, 93, 95.
336. Там само. — Спр. 145. — Арк. 8 зв.
337. Там само. — Спр. 188. — Арк. 3.

338. Там само. — Спр. 4. — Арк. 8.
339. Там само. — Спр. 14. — Арк. 139.
340. Там само. — Арк. 140.
341. Там само. — Спр. 120. — Арк. 41.
342. Там само. — Спр. 122. — Арк. 169.
343. Там само. — Арк. 243.
344. Там само. — Спр. 176. — Арк. 11.
345. Там само. — Арк. 13.
346. Там само. — Арк. 143.
347. Там само. — Спр. 140. — Арк. 19.
348. Там само. — Спр. 176. — Арк. 45.
349. Там само. — Спр. 192. — Арк. 3.
350. Там само. — Спр. 255. — Арк. 15.
351. Там само. — Арк. 11.
352. Там само. — Арк. 3.
353. Там само. — Арк. 50 зв.
354. Там само. — Арк. 51а.
355. Там само. — Арк. 51 зв.
356. Там само.
357. Там само. — Арк. 16.
358. Там само. — Спр. 230. — Арк. 118-122.
359. Там само. — Спр. 188. — Арк. 58, 67.
360. Там само. — Арк. 69-71.
361. Там само. — Спр. 154. — Арк. 33.
362. Там само. — Спр. 188. — Арк. 75-77.
363. Там само. — Спр. 154. — Арк. 32.
364. Там само. — Арк. 41-43.
365. Там само. — Арк. 43.
366. Там само. — Спр. 35. — Арк. 45.
367. Там само. — Спр. 155. — Арк. 18.
368. Там само. — Арк. 18 зв.
369. Там само. — Арк. 95
370. Там само. — Спр. 347. — Арк. 84-86.
371. Там само. — Ф. 539. — Оп. 1. — Спр. 14. — Арк. 167.
372. Там само. — Ф. 331. — Оп. 1. — Спр. 321. — Арк. 29 ; Спр. 322. — Арк. 168, 187.
373. Там само. — Спр. 14. — Арк. 35.
374. Там само. — Спр. 68. — Арк. 3, 4.
375. Там само. — Спр. 45. — Арк. 18 ; Спр. 102. — Арк. 117.
376. Епістолярна спадщина Агатангела Кримського ... — С. 106.
377. ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 121. — Арк. 99.
378. Ленін, В.І. Лист до Г. Кржижановського / В.І. Ленін // Ленін В.І. ПЗТ. — Т. 54. — С. 380.
379. ЦДАВО України. — Ф. 331. — Оп. 1. — Спр. 40 — Арк. 433-434 зв.
380. Там само. — Спр. 9. — Арк. 7
381. Жилищный вопрос: Сборник декретов, распоряжений, инструкций и разъяснений. — Харьков, 1921.
382. ЦДАВО України. — Ф. 331. — Оп. 1. — Спр. 46. — Арк. 2-3

383. Там само. — Спр.112, 112 а
384. Там само. — Арк.14-15
385. Там само; ДАХО. — Ф. Р-203. — Оп. 1. — Спр. 566. — Арк. 22.
386. ДАХО. — Ф. Р-203. — Оп. 1. — Спр. 566. — Арк. 17, 37.
387. ЦДАВО України. — Ф. 331. — Оп. 1. — Спр. 46. — Арк. 23.
388. ДАХО. — Ф. Р-845. — Оп. 2. — Спр. 499. — Арк. 235.
389. ЦДАВО України. — Ф. 331. — Оп. 1. — Спр. 5. — Арк.6.
390. Там само. — Спр. 46. — Арк. 35а.
391. ДАХО. — Ф. Р-203. — Оп. 1. — Спр. 566. — Арк. 61.
392. ЦДАВО України. — Ф. 331. — Оп. 1. — Спр. 120. — Арк. 61.
393. Там само. — Спр. 47. — Арк. 3-3 зв.
394. Там само. — Арк. 126
395. Там само. — Спр. 120. — Арк. 44.
396. Там само. — Спр. 46. — Арк. 39.
397. Там само. — Спр. 40. — Арк. 129, 131-132.
398. ДАХО. — Ф. Р-203. — Оп. 1. — Спр. 950. — Арк. 12.
399. ЦДАВО України. — Ф. 331. — Оп. 1. — Спр. 181. — Арк. 40; ДАХО. — Ф. Р-1682. — Оп. 2. — Спр. 23. — Арк. 2, 7.
400. ДАХО. — Ф. Р-845. — Оп. 2. — Спр. 499. — Арк. 236.
401. Там само. — Арк. 238-238 зв.
402. Там само. — Арк. 242.
403. Там само. — Арк. 243.
404. Там само. — Арк. 247.
405. Там само. — Арк. 253, 254, 255.
406. Там само. — Арк. 249.
407. Там само. — Арк. 94.
408. Там само. — Арк. 98, 103.
409. ЦДАВО України. — Ф. 331. — Оп. 1. — Спр. 29. — Арк. 24-24 зв.
410. Вишня, О. Це, товариші, «содействіє», але не тому, кому слід / О. Вишня // Література. Наука. Мистецтво. — 1924. — 1 травня. — С. 3.
411. ЦДАВО України. — Ф.331. — Оп.1. — Спр.139. — Арк. 1а, 1.
412. Там само. — Арк. 95, 99.
413. Там само. — Спр. 22. — Арк. 158.
414. Там само. — Арк. 159.
415. Там само. — Арк. 140-141.
416. Там само. — Спр. 68. — Арк.7-8.
417. Там само. — Спр. 139. — Арк.8.
418. Там само. — Арк. 9.
419. Там само. — Спр. 1425. — Арк. 82.
420. Там само. — Арк. 357.
421. Там само. — Арк. 452.
422. Там само. — Арк. 345.
423. Єфремов, С.О. Щоденники ... С. 234.
424. ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 106. — Арк. 2.
425. Там само. — Спр. 146. — Арк. 137.
426. Вологодцев, І. Міський житловий фонд УСРР/ І. Вологодцев // Вісник статистики України. — 1928. — № 1. — С. 41.

427. ДАХО. — Ф. Р-845. — Оп. 2. — Спр. 499. — Арк. 30, 31.
428. Георгієвський, Г.Ф. Соціальний розподіл житлової площі та завдання житлової політики в цій галузі / Г.Ф. Георгієвський // Житлова кооперація України. — 1929. — № 3. — С. 47.
429. ДАХО. — Ф. Р-1017. — Оп. 1. — Спр. 133. — Арк. 88-88 зв.
430. Там само. — Арк. 101.
431. Там само. — Арк. 100.
432. Там само. — Арк. 178.
433. Там само. — Арк. 9, 149.
434. Там само. — Арк. 11, 13, 30, 31.
435. ДАВО. — Ф. Р-256. — Оп. 1. — Спр. 27. — Арк. 121.
436. ІР НБУВ. — Ф. XXIII. — Спр. 48. — Арк. 4, 21, 72.
437. ДАВО. — Ф. Р-254. — Оп. 1. — Спр. 307. — Арк. 22.
438. Там само. — Ф. Р-256. — Оп. 1. — Спр. 27. — Арк. 113, 116.
439. Зеленов, В.И. Положение инженерно-технического персонала на предприятиях Донецкого бассейна (По данным обследования, произведенного ГМБИ) / В.И. Зеленов // Инженерный труд. — 1924. — № 8. — С. 19.
440. Добровольский, В. Результаты обследования быта членов ИТС г. Одессы / В. Добровольский // Инженерный труд. — 1924. — № 6. — С. 13.
441. Там само. — С.14.
442. О новых течениях в разрешении жилищного вопроса // Жилищная кооперация Украины. — 1927. — № 11.
443. ЦДАВО України. — Ф. 331. — Оп. 1. — Спр. 303. — Арк. 3, 6, 14/
444. Там само. — Арк. 2-3.
445. Там само. — Арк.10.
446. Там само. — Спр. 325. — Арк.1.
447. Там само. — Спр. 303. — Арк.34.
448. Там само. — Спр. 360. — Арк.8.
449. Там само. — Спр. 359. — Арк.111.
450. Васильченко. Индивидуальное жилищное строительство в Харькове / Васильченко // Жилищная кооперация Украины. — 1927. — № 10. — С. 38.
451. Єфремов, С.О. Щоденники ... — С. 213, 217.
452. ЦДАВО України. — Ф. 331. — Оп. 1. — Спр. 302. — Арк. 4.
453. Там само. — Арк. 11.
454. Там само. — Арк. 5.
455. Там само. — Спр. 147. — Арк. 95.
456. Там само. — Арк. 99-101.
457. Там само. — Арк. 102.
458. Державний архів Дніпропетровської області (Далі — ДАДнО). — Ф. Р-319. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 42-42 зв.
459. Там само. — Арк. 59-59 зв., 67.
460. Там само. — Арк. 98
461. Там само. — Ф. Р-3732. — Оп. 1. — Спр. 5. — Арк. 51, 54
462. Там само. — Ф. Р-3972. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 134-135.
463. Там само. — Ф. Р-416. — Оп. 1. — Спр. 15. — Арк. 215, 372.
464. Троцкий, Л. Вопросы быта / Л. Троцкий. —Л., 1924; Лядов, М. Вопросы быта / М. Лядов. — М., 1925; Плетнев, В. Пролетарский быт. Старый и новый / В. Плетнев // Горн. — 1923. — № 9. — С. 65-78.

465. Луначарский, А.В. О быте... — С. 8.
466. Цит. за: Плагтенборг, Ш. Вказ. праця. — С. 368.
467. Роговин, В.З. А.В.Луначарский о социалистическом образе жизни / В.З. Роговин // Социологические исследования. — 1975. — № 4. — С. 159-170.
468. Григоров, Г. Старый и новый быт / Г. Григоров, Л. Шкотов. — М., Л., 1927. — С. 12.
469. Лядов, М. Вказ. праця. — С. 20.
470. Ленін В.І. ПСС. — Т.41. — С. 309.
471. Плагтенборг, Ш. Вказ. праця. — С. 53-54.
472. Фетисов, М. Некоторые вопросы школьного быта // Революция и культура. — 1928. — № 5. — С. 58.
473. Цит. за: Плагтенборг, Ш. Вказ. праця. — С. 58.
474. Цит. за: Игнатова, Е. Вказ. праця. — С. 450.
475. ЦДАМЛМ України. — Ф. 542. — Оп. 1. — Спр. 44. — Арк. 56.
476. Там само. — Арк. 287-288, 289-290.
477. Там само. — Арк. 303, 304.
478. Там само. — Арк. 69.
479. Василенко, Н.К. Спогади // Василенко К.П. Статті. Спогади. Листування. У 2-х т. — К., 2002. —Т.2. — С. 218.
480. Там само. — С. 219.
481. Там само. — С. 226.
482. ЦДАМЛМ України. — Ф. 542. — Оп. 1. — Спр. 44. — Арк. 70, 71, 72, 75.
483. Епістолярна спадщина Агатангела Кримського ... — С. 20-21.
484. Савчук, Т. Зовнішній вигляд православного духовенства в період комуністичної модернізації / Т. Савчук // Історія релігій в Україні : науковий щорічник / упоряд. О.Киричук, М.Омельчук, І.Орлевич. — Львів : Львівський музей історії релігії, вид-во «Логос», 2010. — Кн.1. — С. 722.
485. ЦДАВО України. — Ф. 166. — Оп. 2. — Спр. 464. — Арк. 101-102.
486. Коваленко, О.Б. Бережков Михайло Миколайович. Російський історик, активний учасник краєзнавчого руху початку ХХ ст. на Україні / О.Б. Коваленко, В.В. Ткаченко // Репресоване краєзнавство (20-30-і роки). — К., 1991. — С. 334.
487. ІР НБУВ. — Ф. XXIII. — Спр. 55. — Арк. 6 ; Спр. 49. — Арк. 11-12.
488. Там само. — Спр. 48. — Арк. 2.
489. Там само. — Арк. 23 зв.
490. Там само. — Арк.30, 31 зв., 17; Спр. 58. — Арк. 4.
491. Там само. — Арк. 8-8 зв., 9, 2 зв., 3.
492. Там само. — Арк. 2 зв., 3.
493. Там само. — Арк. 23 ; Спр. 55. — Арк. 3 зв.
494. Там само. — Спр. 48. — Арк. 28 зв.
495. Там само. — Арк. 24 зв., 25.
496. Там само. — Спр. 49. — Арк. 35 зв. ; Спр. 54. — Арк. 11.
497. Там само. — Спр. 57. — Арк. 4.
498. Там само. — Спр. 54. — Арк. 4 зв.
499. Там само. — Спр. 55. — Арк. 14-14 зв.
500. Там само. — Арк. 2.
501. Там само. — Спр. 50. — Арк. 20 зв.
502. Там само. — Спр. 56. — Арк. 22.
503. Там само. — Арк. 24 зв.

504. Там само. — Спр. 49. — Арк. 35 зв.
505. Там само. — Спр. 53. — Арк. 30.
506. Там само. — Спр. 57. — Арк. 8 зв.
507. Там само. — Арк. 9-9 зв.
508. Там само. — Спр. 49. — Арк. 42.
509. Там само. — Спр. 58. — Арк. 6.
510. Адамський, В.Р. Юхим Сіцинський: перша хвиля репресій / В.Р. Адамський // Освіта, наука і культура на Поділлі. Зб. наук. пр. — Вип.11. — Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2008. — С. 396.
511. Василенко, К.П. Листування / К.П. Василенко // Василенко К.П. Статті. Спогади. Листування : у 2-х т. — К., 2002. — Т. 2. — С. 113.
512. Там само. — С. 104.
513. Там само. — С.89
514. Там само. — С.111
515. Єфремов, С.О. Щоденники... — С. 225-226.
516. Галевич, Д. Незаарештовані листи. Листи священика з України до Німеччини. 1922-1938 рр. / Прот. Димитрій Галевич. — Б. м. : Вид. дім «Козаки», 2001. — 128 с.
517. Там само. — С. 22-23.
518. Там само. — С. 8-9.
519. Там само. — С. 12.
520. Там само. — С. 24.
521. Там само. — С.30.
522. Там само.
523. Там само. — С.31.
524. Там само. — С.43
525. Там само. — С. 7.
526. Там само. — С.14.
527. Там само. — С.17.
528. Там само. — С.10-11.
529. Там само. — С.11.
530. Там само. — С.13.
531. Там само. — С.17.
532. Там само. — С. 41.
533. Галамай, О.М. Особливості радянської модернізації релігійного життя на Поділлі у 20-х рр. XX ст. : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / О.М. Галамай. — К., 2006. — 20 с. ; Білан, Г.І. Обновленський рух в Україні 20-30-х рр. XX ст. : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Г. І. Білан. — К., 2005. — 20 с.
534. Бобко, Т.Г. Православне духовенство в суспільному житті України 20-30-х рр. XX ст. : дис. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Т.Г. Бобко. — Запоріжжя, 2005. — С. 108-110.
535. Ігнатуша, О.М. Православні церкви України (20-30-ті рр. XX ст.): Джерела з історії / О.М. Ігнатуша [навчальний посібник]. — Запоріжжя: ЗНУ, 2008. — С. 207-208.
536. Ігнатуша, О.М. Інституційний розкол православної церкви в Україні: генеза і характер (XIX ст. — 30-ті рр. XX ст./ О.М. Ігнатуша — Запоріжжя: ЗНУ, 2008. — С. 167.
537. Савчук, Т. Вказ. праця. — С. 725.
538. Ігнатуша, О.М. Православні церкви ... — С. 87.
539. Другий Всеукраїнський Православний Церковний Собор УАПЦ (17-30 жовтня 1927 р.) : документи і матеріали / упоряд. С.І.Білокінь та ін. — К., 2007. — С. 389.

540. Там само. — С. 437-438.

541. Удод, О. Історія повсякденності як складова історії України XX ст. / О. Удод // Історія та правознавство. — 2007. — № 19-21. — С. 105.

542. Гогохія, Н.Т. 1930-ті роки крізь призму повсякденності: зовнішній вигляд українських городян / Н.Т. Гогохія // Вісник Східноукраїнського національного університету імені Даля. — 2003. — № 5. — С. 68-73 — С. 69.

543. Лебина, Н.Б. Повседневная жизнь советского города... — С. 242, 255.

544. Русова, С. Мемуари (1856-1925) / Софія Русова // Русова С. Мемуари. Щоденник. — К., 2004. — С. 208.

Іменний покажчик

А

Аверинцев С.С. 149
Адибекян Н.О. 153
Азуманова Т.В. 96
Акіншева І.П. 89
Александрович Ю.С. 290
Алексеев М.П. 275
Алов О.О. 214, 217, 221, 253, 277, 285, 292
Алчевські [родина] 280
Алчевська Х.О. 280
Алчевська М.О. 280
Анатольєв В.О. 275, 276
Андрієвська О. 305
Андрієвський П.А. 254
Андреев В.М. 90
Андросова С.Л. 97
Анненков Ю.П. 189, 222
Анпілогова Т.Ю. 171
Антипіна В. 42
Антонович В.Б. 81, 263
Анциферова В.А. 42
Анчел Є. 42
Аристотель 10
Аркавін Я.С. 255, 280, 282
Арупонян Ю.А. 138
Аскерова Л.С. 98
Астерман М. 239, 277
Афанасьєв В.Г. 74
Афанасьєв Ю. 74

Б

Багалій Д.І. 81, 164, 214, 217, 236, 237, 253, 262, 276, 280, 283
Баженов Л.В. 165

Балицький Б. 194, 195
Барабашев П.Н. 280
Баранова Є.В. 142
Барановська 265
Барбакова К.Г. 142
Бардт Х. 72
Баров 265
Барт Р. 112
Бауер Б.А. 276
Баханова К.О. 90
Бахтін М.М. 73, 112, 108, 118
Бах О.М. 213
Бачинський Н.А. 211
Безсмертний Ю.Л. 73
Бекетов О.М. 280, 282
Беньямін В. 150
Бергер П. 63, 71, 105
Бердяєв М. 12, 143, 145
Бережков М.М. 225, 262, 266, 290, 306, 307, 309, 310, 311, 386
Берк П. 24, 60, 68, 114
Бикова М.О. 264
Бистриченко А. 96
Білецький О.І. 265
Білий В. 82
Білокінь С.І. 88, 165, 197
Блакитний В. 178
Блок М. 51, 113, 105
Блох Л. 260
Блюменталь-Тамарін 265
Бобров С.Ф. 230
Богатирьов 221
Богатський В.Д. 275
Богашев М.А. 229

Боголепов Д. 226
 Богословська М. 152
 Бодлер 13
 Бойм С. М. 30, 129, 221, 228
 Бойченко М.М. 40
 Бондар-Терещенко І. 178
 Бондарев О.К. 75, 158
 Борисенко М.В. 91, 164, 172, 173
 Бріггз А. 60, 69
 Брілінг Г.В. 241
 Бравіна М.О. 153, 157
 Браунштейн Є.П. 255, 280
 Бродель Ф. 51, 52, 53, 54, 71
 Брон 217
 Бронтман Л. 132
 Бузескул В.П. 197, 266, 280, 281, 304
 Булгаков М. 131, 145
 Бурдье П. 57
 Бурксер В.В. 275
 Буркхардт Я. 69
 Буслаєв Ф. 44
 Бухарін М.І. 125, 126, 186, 194, 196

В

Вакар М.П. 303
 Вальденфельс Б. 10, 42, 44, 46
 Варнеке Б.В. 275
 Василенки [родина] 208, 303
 Василенко К.П. 208, 303, 314
 Василенко Н.К. 208, 303
 Василенко М.П. 206, 210, 211, 240, 287, 301, 302, 303, 304
 Василенко П.І. 292
 Васильєв Д.Є. 230
 Васильчук Г.М. 75, 84, 139, 162, 167
 Васькова М.К. 229
 Введенський О.І. 321
 Вебер М. 61, 105
 Венедиктов П.С. 229
 Верменич Я. 87
 Вернадський В.І. 205, 224, 248, 300, 306
 Вершина В.А. 142
 Веселов В.Р. 146
 Винниченко В. 182
 Висовень О.І. 164
 Вишневські [родина] 320
 Вишневський А.Г. 153

Вишневський А.Є. 136
 Вишня О. 264, 284
 Вілінський Н.Н. 275
 Віланда К.М. 39
 Вільшанська О. 94
 Віолле-ле-Дюк Е. 48, 50, 55
 Вітгенштейн Л. 60
 Віхавайнен Т. 74, 76, 188
 Владимірський М.Ф. 217
 Вовк Ф. 81
 Водотика С.Г. 164
 Возилов В.В. 142
 Волков А.Т. 136
 Волков В.С. 142, 152
 Волоснік Ю.П. 93, 96
 Волошинов В.Н. 116
 Волянський М.А. 229

Г

Гайдай М. 82
 Галевич Д. 315, 318, 319, 320
 Гарнет В.А. 225
 Гарфінкель Г. 63, 65
 Гаспаров М.Л. 143, 149
 Гастєв О.К. 299
 Гегель 12, 17
 Гембіцький С.С. 296
 Генісаретський О.І. 45, 46
 Георгієва Т.С. 35
 Герасимова М.С. 97
 Геращенко М.Т. 228
 Геринович В. 289
 Гермайзе Й. Ю. 287
 Герман М.М. 229
 Герчиков С.С. 253
 Гете Й.В. 39
 Гібш І.А. 275
 Гідіон З. 70
 Гіляров С.А. 208
 Гінзбург Л.Я. 73
 Гіро П. 48
 Гірц К. 57, 68, 69
 Гіршмани (родина) 283
 Гіршман Л.Л. 280, 282, 283
 Гіршман О. 283
 Гіршман Ю.О. 280, 282
 Главацький М.Є. 137, 142

Гнітько С.П. 169
 Гогохія Н.Т. 174, 177, 98, 299
 Голиш Г.М. 94
 Головка В. 54, 91, 100
 Голубович В. 187
 Гончаренко О.М. 153
 Гордон В.М. 280
 Горецький П.І. 293
 Городецький О.М. 228
 Горький М. 223
 Гоффман І. 71
 Гошкевич В. 228, 230, 231
 Грінберг Є.В. 260
 Граве Д.О. 214, 217, 237, 240, 262
 Граус Ф. 113
 Гринько Г.Ф. 194, 214, 217, 238
 Гриньов Д.П. 254
 Грицак Я. 95, 166
 Громакова Н.Ю. 96, 99
 Громашевський Л.В. 253
 Грузинський О.С. 290
 Грушевська К.М. 133
 Грушевський М.С. 82, 164, 165, 166, 193
 Гудков Л. 77
 Гуревич 217
 Гуревич А.Я. 70, 71, 73
 Гуссерль 41, 60, 61, 63, 105

Д

Давидовський І.М. 290
 Даль В. 36, 98
 Данилевський В.Я. 214, 217, 237
 Даниленко О.А. 97, 177, 178
 Даниленко В.М. 93
 Данилов Л.В. 277
 Данилюк Ю. 165
 Дашкевич Я.Р. 101
 Дерріда Ж. 115
 де Рібас А.М. 275
 де Рібас Д.А. 275
 де Серто 25
 Джонсон Д. 96
 Дзержинський Ф.Е. 190
 Дідро Д. 12
 Діманштейн С. 132
 Дінгес М. 120
 Долинко М.Р. 214, 217

Долинський О.М. 228
 Домонтович В. 209
 Донік В.Г. 230, 231
 Донцов Д. 182
 Дорош Т.О. 171, 175
 Драгоманов М.П. 95, 240
 Драй-Хмара М. 209
 Дробіжев В.З. 136
 Дровозюк С.І. 82, 95, 134
 Дроздов Й.Г. 236
 Дуб'яга Ю.Г. 292
 Дубін Б. 12
 Дубовський К.Є. 211
 Дуб І.Д. 275, 292
 Дурдуківський В.П. 165
 Духопельников В.М. 96
 Дюбі Ж. 55
 Дяченко Д.М. 293

Є

Євдокімов Н.Н. 280
 Євсєєва Т.М. 164
 Єлісєєв І.І. 75
 Єленевський 278
 Єльчанінов Є.С. 211
 Єнакієв Я.І. 289
 Єрмаков В.Т. 137, 184
 Єрмаков В.П. 237
 Єршов А. 307
 Єрьомін Б.О. 75
 Єсіпов В.Є. 75
 Єфіменко Г.Г. 79, 171
 Єфремов С.О. 211, 212, 261, 264, 287, 293, 315, 325
 Єшевський С. 48

Е

Ейнштейн 217
 Ейхенбаум Б.М. 73
 Еккерт Г. 89
 Еліас Н. 26, 43, 56, 57
 Енгельс Ф. 145
 Епштейн А.І. 96
 Етчин І. 132

Ж

Жибарев П.Б. 135

Жиромська В.Б. 153

З

Забелін І. 48

Забело 279

Заболотний Д. 171

Завальнюк О.М. 165

Заглада Н. 82, 133

Заславський М.І. 260

Затонський В.П. 126, 132, 186, 214, 217, 240, 254,

Зелєв В.С. 153

Зеленський В.Д. 211

Зеров М. 209

Зільберг 211

Зінов'єв Г.Є. 125, 191

Зінченко А.Л. 164

Златопольський М.Б. 275

Золотухіна-Аболіна О.В. 35, 40, 63

Зотін М.М. 214, 217, 277

Зошенко М. 136

І

Іванов В.В. 71, 143

Іващенко В.В. 85

Ігнатуша О.М. 164, 321

Ігнат'єв О.М. 75

Іконніков В.Н. 302

Ільїн І. 111

Ільф І. 132

Ільохов А.А. 152

Індра Ф.Ф. 229

Іонін Л.Г. 68, 71

Ісаєвич І.Я. 91

Ісайкіна О.Д. 97

Іщенко І.В. 85

К

Кавалерідзе І. 284

Кавалеров І.І. 214, 217, 277

Кавелін К. 44

Каганович Л.М. 193, 194, 195

Казанін І.Є. 149, 192

Калінін М.І. 126

Кампе І.Х. 39

Камю 12

Кант Е. 12

Караванський С. 37

Каразін В.Н. 96, 97, 160

Карпека В.В. 208

Карпеко О.О. 266

Карт'є П. 69

Касавин І.Т. 63

Касьяненко І. 287

Касьяненко В.Л. 135

Касьянов Г.В. 4, 91, 162, 168, 172

Катинський М.В. 229

Кашенко М.Т. 268

Квакин А.В. 142, 147, 151

Келеман Л.А. 142

Киридон А.М. 164

Кирсанова Р.М. 153

Кияк Б. 161

Клінгер Ф.М. 39

Кларк Д.Ч. 237

Клен Ю. 209

Клименко Ф.Ф. 211

Климов А.О. 171, 265

Климович Н. 88

Кнабе Г.С. 9, 112, 147, 337

Кобилянська О. 263

Коваленко О. 165

Ковпак Л.В. 93

Козаченко А. 134

Козлова Н.М. 27, 78, 79, 116, 121, 155, 167

Козлов М.М. 75

Козловський І.П. 308

Кокорська О.І. 93

Колястук О.А. 3, 4, 170

Комаренко Т.О. 164

Комарницький О.Б. 165

Комісаржевська 265

Кондратьєв С.Д. 275

Кондрашова М.І. 142, 147

Константинопольський З.Б. 260

Кон І.Д. 211

Корінь К.К. 229

Кореньяк П.Г. 288

Корноухова Г.Г. 154

Короленко В.Г. 205, 214, 223

Корчак-Чепурківський 211

Костомаров М.І. 49

Костриця М. 165

Косякова К.І. 154

- Кофман С.Я. 260
 Коцур Н.І. 93
 Коцюба О.М. 247
 Коцюбинський М. 160
 Кравцов П.І. 237
 Кравченко А.А. 95
 Кравченко П.К. 289
 Красильников С.А. 149, 189, 198
 Красуський І.А. 221, 277
 Кратко 217
 Крижанівська О.О. 94
 Крижанівський Д.А. 275
 Крилов І.І. 154
 Кримський А.Ю. 133, 205, 209, 211, 212, 214, 217, 236, 237, 239, 240, 262, 264, 277, 305, 325
 Кринко Є.Ф. 80
 Кричевський В. 279
 Кром 24, 43, 44, 73, 148
 Куда Я.М. 293
 Куделко С.М. 87
 Кудинцов І.В. 254
 Кузьмін В.М. 135
 Кузьменко М.М. 164
 Кукін Д.М. 135
 Куліш М. 167
 Кульчицький С.В. 93
 Кунденко Я.Н. 42
 Курносов Ю.А. 138
- Л**
- Лазарев П.П. 224
 Лампрехт К. 51
 Ландау Ю. 96
 Ландесман Н.Б. 258
 Лантух В.В. 96
 Ларін Ю. 241
 Лебіна Н.Б. 74, 76, 77, 223, 324
 Лебедєв Д. 298
 Лебединець 187
 Левін М. 74
 Левітський М. 217
 Левицький В.Ф. 280
 Левченко М.З. 211
 Ледаєв В.Г. 146
 Лейкіна-Свирська В.Р. 137
 Пелеко В.Д. 26, 43, 45, 53, 60
 Ленін В.І. 145, 179, 180, 181, 184, 188, 189, 190, 191, 196, 199, 222, 255, 256, 257, 298, 329
 Леонідов 265
 Леонтович М. 238, 265
 Лепченко А.Х. 292
 Лессінг Г.Е. 39
 Ле Гофф Ж. 15, 54, 55, 70, 11
 Ле Руа Ладюрі Е. 55
 Літвінова В.П. 138
 Лизанівський І. 187
 Липинський В. 82, 164, 182
 Липківський В. 322
 Лисенко О.Є. 96
 Лисенко Ф.О. 293
 Лисяк-Рудницький І. 181, 190
 Лихачев Д.С. 73, 149
 Лихолобова З.Г. 97, 173
 Лобачев 217
 Лобода А. 133
 Логунов А.П. 148
 Лозієв П.Н. 253, 254
 Лозинський С.О. 275
 Ломинський Ф.І. 268
 Лосєв І.М. 42
 Лотман Ю.М. 35, 43, 71, 112, 159
 Лофгрен О. 70
 Лощинська Н.В. 164
 Лужицький 304
 Лукач Д. 60
 Лукашевич О.М. 97
 Лукман Т. 63, 71, 105
 Луначарський А.В. 125, 126, 132, 183, 185, 186, 194, 205, 223, 257, 265, 297
 Луценко П.К. 258
 Людтке А. 58, 59
 Лютер М. 51
 Лядов М. 298
- М**
- Майєр В.Ф. 135
 Маковський В.М. 197, 253
 Макферлейн А. 60
 Малікова М. 157, 158
 Малинівський А.Е. 228
 Мамаєнко Є.П. 229
 Мансуров В.А. 142
 Мануїльський Д.З. 214, 217, 225, 228
 Марков Б.В. 41

Маркс К. 12, 145
Маркузе Г. 12
Марочко В.І. 165
Масло 217
Масненко В.В. 163
Матвеева Л.В. 164
Маффесолі М. 13
Маяковський В.В. 128
Меєрович М.Г. 153
Медик Х. 71
Медушевська О.М. 144
Мезер Ю. 39
Мейс Дж. 86
Мелешко Л.А. 97
Мельничук О.А. 93, 171
Меметов В.С. 141, 142
Мирненко 231
Миронець Н.І. 88
Михайленко Г.М. 90
Михайлов В.Г. 229
Михайлюк А.В. 142
Михайлюк В.П. 98, 142
Мілай О.Г. 293
Мілюков П.М. 192
Мінці С. 69
Мітіліно М.І. 253
Міхін 229
Мішле Ф. 50
Мовчан А.В. 97
Молчанов В.В. 94
Мортон А.Л. 60
Мотич В.В. 217
Мстиславський П.С. 135
Муньє 12
Муравйов О.І. 75
Мурашко О.О. 238
Мурзанов В.О. 283
Мусаєв В.І. 77
Мякотін М.П. 301

Н

Нагайко Т.Ю. 97
Назарович С.І. 293
Назімова В.Ш. 150
Нарбут Г.І. 238
Нарський І.В. 77, 152
Наумов П.Ф. 275

Неженцев Ю.І. 168, 172
Немір Л. 51
Нестеренко В.А. 165, 259
Нестуля О. 165
Нестурх А.Ф. 211
Нестурх Ф.П. 276
Нікітін В.П. 296
Нікітський Я.Я. 224
Нікольський А.М. 197, 276, 280,
Нікольський В.М. 197, 276, 280,
Нікольський А.А. 197, 276, 280,
Ніцше 12
Новицький О.П. 165, 217
Нора П. 69

О

Обертрайс Ю. 96
Оболєнська С.В. 57
Огієнко І. 134
Оглоблін О.П. 206
Ожегов С.І. 36
Окунь 288
Опоков Є.В. 253
Орджонікідзе Г.К. 126
Орлова І.В. 154
Орлов І.Б. 72, 77
Орлов В. 173
Ортега-і-Гассет Х. 12
Осипович Т. 130
Осокіна О. 74, 233
Остужев 265
Осьмак К.І. 293
Отамановський В.Д. 241
Очеретянко В.І. 161

П

Павлов-Арбенін 275
Павловський І. 322
Павлов М.М. 254, 275
Падалка 288
Пакуль М.І. 253
Палладін О.В. 253
Паночіні С.С. 293
Парашевіна О.С. 85
Парфінєнко А.Ю. 177
Пасхалова 265
Пащенко В.О. 164

- Певцов 265
Пенькова О.Б. 97
Перетц В. 264
Петренко М. 187
Петров В. 82, 132, 133
Петров Є. 132
Петров М.Б. 165
Петровський Г.І. 287
Петровський М. 307
Петровський 265
Пехляр М.Е. 229, 231
Пивоварів М. 322
Пиріг О.А. 93, 165
Піотровська 231
Пісаржевський Л.В. 214, 217, 253
Піснячевський Ф.В. 254, 280, 283
Плагтенборг Ш. 74
Планк М. 57
Платон 12
Платонов А. 136
Плющ М. 94
Подкур Р.Ю. 197
Подольський В.І. 241
Покорний М.Ф. 275
Покровський М.М. 218
Покровський О.І. 290, 307
Полевицька 265
Поливанов Є.Д. 131
Полонська-Василенко Н.Д. 205, 207, 208, 287, 303, 304
Полонський Х.М. 292
Полферов 259
Поляков Ю.А. 136, 147
Пономарьов М.Д. 280
Попов М. 194
Попов Н.М. 288
Портной М.І. 289
Посохов С.І. 96
Постишев П. 194
Постишев Л.Я. 254
Потильчак О.В. 95
Правдич-Неминський 286
Пристайко В.І. 161
Присяжнюк Ю.П. 95
Прокопович Л.Ф. 276, 304
Пронський С. 289
Проскура О. 161
Прохоренко О.А. 95
Прохоров 288
Птуха М.П. 211
Пушкін О.С. 264
Пушкарьова Н.Л. 40, 122
Пішеборський 214
- Р**
Рабинович М.Г. 73
Рагозіна О.О. 153
Радич 265
Радченко Г.П. 221, 241
Раєвський С.А. 280, 282
Райміст Л.М. 211
Раковський Х.Г. 212, 284
Ревель Ж. 119
Репіна Л.П. 102, 142
Репрєв О.В. 254, 280, 281
Резанов В.Я. 262
Риженко В.Г. 144, 150
Рильський М. 208
Різниченко В.В. 293
Ріккерт Г. 56
Ріс І. 69
Ріттер П.Г. 280
Розенберг М.А. 275
Розенблат Я.М. 232
Романенко Г.О. 178
Рохкін Б.О. 277
Рош Д. 69, 70
Рощина-Інсарова 265
Рошин-Інсаров 265
Рубашкін В.Я. 221
Рубльов О.С. 165, 182
Рудольф Е.К. 230
Русова С. 325
Руссо Ж. Ж. 12
Руткевич М.Н. 138
Рюде Дж. 60
Рябченко О.Л. 97
Ряжабек І.М. 290
Ряпшо Я.П. 216, 217, 221, 259, 268, 282
Рясенський О.В. 230, 231
- С**
Савчук В.О. 165
Савчук Т. 306, 320

- Саксаганський М. 265
Сальникова А. А. 155
Самійленко В. 264
Самойлов-Мічурін 265
Самойлов-Павел 265
Самулевич П.А. 275
Сапін 265
Селунська В.М. 138
Семашко М.О. 190, 216, 232
Семенченко 229
Семковський С.Ю. 214, 217, 221
Семюел Р. 60
Сенявський А.С. 32, 129, 153
Сенявський С.Л. 138
Сибіряков І.В. 184
Сиволап 241
Сидоренко О.І. 161
Синельников М.М. 265, 266, 280
Синцов Д.М. 217, 221
Сирова В.Н. 41
Сиротенко Г. 187
Сікурель А. 63
Сіцінський Ю.Й. 312, 313
Сковорода Г. 97, 160
Скришник М.І. 126, 178, 183, 259
Скучар-Скварський Ю. 187
Слабченко М.Є. 165
Славінська М.О. 258, 259
Слатін І.І. 259, 280
Смирнова-Надеждина 265
Смирнова Т.М. 154
Смирнов А.А. 275
Смирнов Г.Л. 139
Смирнов Г.С. 142
Смирнов П.П. 210, 303
Смирнов С.А. 45, 46
Соколова Ф.Х. 153
Соколовський О.М. 253
Соколов А.К. 79, 140
Соколов М. 290
Соколов Я.В. 74
Солженіцин О.І. 143
Соловей М.О. 97
Соловійов Ф.А. 254
Солодовниченко Л.Я. 142
Солтан Н.С. 229
Соскін В.Л. 137, 141, 144, 145
Соссюр де 112
Сталін Й.В. 126, 181, 195
Старков Б.А. 74
Старовойтенко І.М. 88
Сташевський Є.Д. 228
Стеблов Е.А. 75
Степанов А.І. 154
Степовий Я. 238
Стефанік В. 263
Стефанов 265
Стефановський А.І. 275
Стеценко К. 238
Столярова М.О. 263
Стороженко 288
Стоун Л. 118
Стоян В.А. 95
Стронг А.Л. 191
Струве П.Б. 44, 226
Струченков О.В. 169
Стяжкіна О.В. 97, 98
Сумцов М.Ф. 81
Супруненко П.М. 253
Суровий А.Ф. 165
Суслов Г.К. 237
- Т**
Табачник Д.І. 161
Таїров В.Є. 225
Талпа М.Є. 275
Тарапон О.А. 164
Тарасевич Л.С. 74
Теодорович А.Ю. 164
Терещенко Є. 48
Тернавська С.В. 302
Тимофеев В.Ф. 232, 280, 281
Тимченко Є.К. 293
Тинянов Ю.Н. 73
Тихонова П.Б. 229
Тіссен Ф. 96
Ткаченко В.В. 170
Ткачова Л.І. 172, 138
Толочко О.П. 91
Толпигіо Б.Н. 303
Томас К. 60
Томпсон Е.П. 57, 60
Топоров В.Н. 71
Тоуні Р. 51

Тош Д. 41
Требинська М.М. 304
Треvelyан Дж. М. 51
Трелс-Лунд Ф. 50
Тригуб О.С. 164
Трінклер Н.П. 280, 281, 304
Тронько П.Т. 165
Троцький Л.Д. 125, 126, 187, 191, 226, 330
Трубенюк О.М. 93
Туркало К.Т. 293
Турн Х.П. 38
Турцевич І.Г. 219, 262
Тутковський В. 209
Тутковський П.А. 237, 262, 276, 292
Тюнесв Б.Д. 275

У

Удод О.А. 24, 43, 90, 324
Ульріх В. 58, 59
Урланіс Б.Д. 136
Усовський Б.Н. 211
Успенський Б.А. 71, 149

Ф

Фанненштиль Л.І. 258
Февр Л. 51, 52, 105, 113
Федорів М.М. 228
Федоров С.П. 256
Федорова К.С. 142
Федюкін С.А. 137
Филипович П. 209
Фідровський В.М. 283
Філевський І.І. 263
Філінюк А.Г. 165
Філіп ІІ 52
Філіппов А.С. 211
Фінкельштейн А.А. 277
Фіцпатрик Ш. 74, 150, 189, 257
Фомін П.І. 281
Форафопов Є.Є. 277
Форстер Г. 39
Франко І.Я. 95
Франко О. 263
Фромм Е. 12
Фрумкін А.Н. 212, 213
Фрунзе М.В. 192
Фуко М. 115

Фукс Е. 49

Х

Хайдеггер М. 12, 41, 60, 61, 63
Хант Л. 68
Хардвіг В. 56
Харчев А.Г. 44
Хауперт Б. 59
Хвильовий М. 195
Хейзинга 50, 69
Хеллер А. 16, 47
Хелльбек Й. 201
Хименко Г.Н. 253
Хитьков М. 232
Хілл Кр. 60
Хілтон Р. 60
Хлиніна Т.П. 80
Хобсбаум Е. 60
Хорошун Б.І. 93
Хоткевич Г. 217

Ц

Цветаєв А.А. 271
Церна Г.М. 167

Ч

Чарін 265
Часник І. 187
Чебаков С.М. 303
Чебоксарова Т.Г. 153
Чейшвілі П.І. 280
Ченцов В.В. 197
Черних І.Л. 74, 152
Чернишов С.І. 268
Черченко Ю. 165
Чеховський 211
Чистіков А.Н. 77
Чичерин 183
Чолгановський Л.Е. 303
Чубар В.Я. 193, 241

Ш

Шаповал Ю.І. 197
Шапошніков В.Г. 287
Шарайвський Н. 322
Шарко В.В. 293
Шаров І.Ф. 163

Шарпатий В.Г. 93, 95
Шатілов 237
Шатрова 265
Шафер Ф. 59
Шацко Б.А. 254
Швайба Н. 73
Шевченко Т.Г. 98
Шевчук Г.М. 135
Шейко В.М. 170
Шефер Й. 59
Шимельфеніг О.В. 142
Шинкарчук С.О. 74
Шипович М.А. 164
Шіллер Ф. 39
Шмідт С.О. 149
Шпенглер О. 12
Шумський М. 194
Шюц А. 7, 41, 61, 62, 63, 65, 71, 105

Щ

Щавелев С.П. 63
Щавинський В. 264
Щепаньські Я. 39

Ю

Юркова О.В. 164

Я

Яворницький Д.І. 81, 214, 217, 237, 253, 262
Яворський М.І. 82
Якобсон Р. 112
Яковенко Н.М. 91, 95
Якубов 275
Якубова Л.Д. 86
Яров С. 201
Ярославський О. 132
Ярослав Ю. 187
Яснопольський М.Л. 208
Ясперс К. 12
Ящук Т.Ф. 154

Список скорочень та аббревіатур

АН — Академія наук
АН УРСР — Академія наук УРСР
АН СРСР — Академія наук СРСР
БВ — Будинок відпочинку
БУ — Будинок учених
ВАРНІТСО — Всесоюзна асоціація працівників науки і техніки для сприяння соціалістичному будівництву в СРСР
ВІНО — Вищий інститут народної освіти
ВНЗ — вищий навчальний заклад
ВНК — Всеросійська Надзвичайна Комісія
ВКП(б) — Всесоюзна комуністична партія (більшовиків)
ВУАН — Всеукраїнська Академія наук
ВУКСУ — Всеукраїнський комітет сприяння ученим
ВУМБІТ — Всеукраїнське міжсекційне бюро інженерів
ВУЦВК — Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет
ВЦВК — Всесоюзний Центральний Виконавчий Комітет
ГВК — Губернський виконавчий комітет
ДПУ — Державне політичне управління
ЖБК — житло-будівельний кооператив
ІНО — Інститут народної освіти
ІС — інженерна секція
ІТС — інженерно-технічна секція
ІТП — інженерно-технічний працівник
ІУМ — Інститут української мови
ІТР — інженерно-технічний робітник
КП(б)У — комуністична партія (більшовиків) України

КПІ — Київський політехнічний інститут
КСУ — Комітет сприяння ученим
НаУКМА — Національна Українська Києво-Могилянська Академія
НІНО — Ніжинський інститут народної освіти
НК — Науковий комітет
НКВС — Народний комісаріат внутрішніх справ
НКО — Народний комісаріат освіти
НКОЗ — Народний комісаріат охорони здоров'я
НКП — Народний комісаріат продовольства
НКСЗ — Народний комісаріат соціального забезпечення
НО — Народна освіта
НПУ ім. М.П.Драгоманова — Національний педагогічний університет ім. М.П. Драгоманова
МОН України — Міністерство освіти і науки України
ОВ ВУКСУ — Одеське відділення ВУКСУ
ОДПУ — Особливе державне політичне управління
РКП(б) — Російська комуністична партія (більшовиків)
РНК РРФСР — Рада Народних Комісарів РРФСР
РНК СРСР — Рада Народних Комісарів СРСР
РНК УСРР — Рада Народних Комісарів УСРР

РПЦ — Російська Православна Церква
РСІ — Робітничо-селянська інспекція
РСДРП(б) — Російська соціал-демократична робітничая партія (більшовиків)
РСФРР — Російська соціалістична федеративна радянська республіка
РФ — Російська Федерація
СВУ — Спілка Визволення України
СНП — секція наукових працівників
СНР — секція наукових робітників
СРСР — Союз Радянських Соціалістичних Республік
УАМ — Українська Академія Мистецтв
УАН — Українська Академія Наук
УАПЦ — Українська Автокефальна Православна Церква
УНР — Українська Народна Республіка
УПСР — Українська партія соціал-революціонерів
УРНГ — Українська Рада народного господарства
УРСР — Українська Радянська Соціалістична Республіка
УСРР — Українська Соціалістична Радянська Республіка

УТОРНІТСО — Українського товариства працівників науки і техніки для сприяння соціалістичному будівництву
ЦБ СНР — Центральне Бюро Секцій наукових робітників
ЦВК — Центральний Виконавчий Комітет
ЦЕКУБУ — Центральная комиссия улучшения быта ученых (рос.) — Центральна комісія покращення побуту вчених
ЦІП — Центральний інститут праці
ЦК ВКП(б) — Центральний комітет Всесоюзної комуністичної партії (більшовиків)
ЦК КП(б)У — Центральний комітет комуністичної партії (більшовиків) України
ЦК РКП(б) — Центральний комітет Російської комуністичної партії (більшовиків)
ЦКК КП(б)У — Центральна контрольна комісія КП(б)У
ХДПУ ім. Г.С. Сковороди — Харківський державний педагогічний університет ім. Г.С. Сковороди
ХТІ — Харківський технічний університет
ЧК (НК) — Чрезвычайная комиссия (рос.) (Надзвичайна Комісія)

Структури
повсякденності

серія заснована
у 2008 р.

Науковий редактор
проф. Ольга Коляструк

Андрій Корнєв

«Щодень, щоніч усе ждемо...». Доба Богдана Хмельницького у семіотичному просторі українського пісенного фольклору / Під ред. проф. О. К. Струкевича. — Х.: Раритети України, 2010. — 192 с. — (Структури повсякденності)

У монографії розглядається актуальна тема ментальних характеристик українського народу (сприйняття ворогів, військова звитяга, ставлення до героїки), що постають в історичних думках та піснях про Хмельниччину. Ще одним важливим напрямом є порівняльні характеристики — фольклорні та історичні — Богдана Хмельницького, Івана Богуна, Максима Кривоноса, Данила Нечая, Станіслава Морозенка.

Светлана Корнева (Кихтенко)

Вместе с веком: «учительские» мемуары (1930-е — 2000-е) / Лит. ред.: к. фил. н. М. М. Красиков; наук. ред., предисл.: д. ист. н., О. А. Колястрок. — Х.: Раритети України, 2012. — 144 с. — (Структури повсякденності)

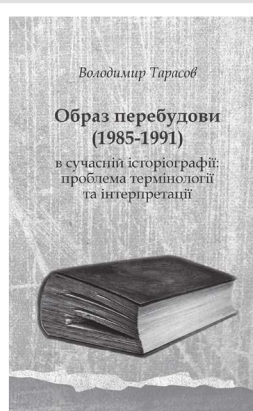
Мемуары обычно считают жанром, «принадлежащим» людям известным и публичным — правителям, деятелям культуры... Однако важно слышать и голос «обычного человека», живущего вместе со всеми общими надеждами, горестями, праздниками. Драматические события войны, нелегкий послевоенный быт, романтические надежды конца 1950-х — начала 1960-х, неоднозначные 1970 — 1980-е годы, события и сюжеты, которые, безусловно, интересуют и не оставляют равнодушными читателей «учительских» мемуаров.

Іван Посохов

Студентство університетів Російської імперії XIX — початку XX ст.: становлення та еволюція субкультури / наук. ред. проф. В. М. Духопельников. — Х.: Раритети України, 2012. — 288 с. — (Структури повсякденності)

Комунікації з професорами, владою, місцевим суспільством, інтелектуальне та культурне обличчя студентства, його поведінка у соціумі та у приватному житті — усе це є предметом дослідження автора. Студенти університетів Російської імперії кінця XIX — початку XX ст. постають справжніми культрегерами своєї доби, а їхні політичні, мистецькі та побутові уподобання — важливим складником тогочасної історії та культури.

Володимир Тарасов

Образ перебудови (1985-1991) в сучасній історіографії: проблема термінології та інтерпретації / наук. ред. проф. О. Коляструк. — Х.: Раритети України, 2013. — 308 с. — (Структури повсякденності).

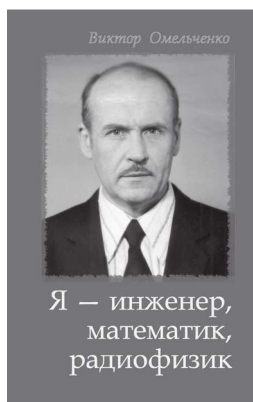
Ця книга — про терміни, поняття та образи «перебудови» в СРСР та в Україні, що їх формує та поширює сучасна історична наука. Перебудовна «гра слів» аналізується автором як історіографічне явище, що у різних варіаціях моделює уявлення загалом про події кінця 1980-х — початку 1990-х рр. Водночас, ця книга — про «етикетки» та назви, про номінації та способи історичної оцінки, які інтерпретують історичні події та явища самим фактом своєї появи.

Владимир Ермоленко, Юлий Мурашковский

Записки чекиста-холостяка / публ.: В. Ермоленко (коммент. к тексту), В. Тарасова; под ред. проф. О. Коляструк. — Х.: Раритеты Украины 2014. — 308 с., илл., докум. — (Структуры повседневности).

«Искаженный микропленкой, ГУМ стал маленькой избенкой...». Так звучала знаменитая пародия на советскую шпионманию от В. Высоцкого. У двух студентов харьковского Политеха, решивших, хотим ради, создать свою пародию на шпионский роман, опираясь на популярного героя из анекдотов того времени, получилось не хуже. Тетради с текстами и рисунки к ним пролежали в «архивах» (к счастью, не КГБ) более 30 лет и, наконец, стали книгой. Читайте, смейтесь, думайте.

Виктор Омельченко

Я — инженер, математик, радиофизик / Вступ. ст. проф. О. Коляструк. — Х.: Раритеты Украины, 2014 — 360 с., илл., докум. — (Структуры повседневности)

Автор — преподаватель и ученый, посвятивший образованию и науке четыре десятилетия. Жанр книги — научные мемуары, что само по себе достаточно редкое явление в историографии. Что может рассказать читателю инженер, математик и радиофизик? Ученый с мировым именем и спортсмен? Вместе с его рассказом читатель увидит целую эпоху, познакомится с разными сторонами научного закулисья, окупнется в атмосфере противостояния Ученого и Системы.

Наукове видання
українською мовою

Коляструк Ольга Анатоліївна

Інтелігенція УСРР у 1920-ті роки:
повсякденне життя

ВИДАВНИЦТВО
«РАРИТЕТИ УКРАЇНИ»
м. Харків

з питань формування замовлень та
реалізації продукції звертатись:
(050) 300 28 76

Відповідальний за випуск А.Корнев
Художній редактор І.Акмен
Дизайн-макет та обкладинка В.Тарасов

Видавництво "Раритети України"
Св. реєстр. ДК №3238 від 16.07.08
Підписано до друку 03.02.2015

Формат 60Х90/16
Друк офсетний. Папір офсетний
Гарнітура "Book Antiqua"
Умов. друк арк. 16,5
Умов. видав арк. 18,2
Наклад 200
Зам. № 03.02